

TÓTH ZSOMBOR

A kora újkori könyv antropológiája

Kézírtos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756)
írás- és szöveghasználatában

IRODALOMTÖRTÉNETI FÜZETEK

178. szám

Szerkeszti:

FÓRIZS GERGELY

MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
BÖLCSESZETTUDOMÁNYI KUTATÓKÖZPONT
IRODALOMTUDOMÁNYI INTÉZET

TÓTH ZSOMBOR

A kora újkori könyv antropológiája

Kéziratos irodalmi nyilvánosság Cserei Mihály (1667–1756)
írás- és szöveghasználatában

r e c i t i

Budapest · 2017

Készült az NKA és a MTA Bölcsészettudományi Központ támogatásával

Lektorálta: Fazakas Gergely Tamás

Könyvünk a Creative Commons

Nevezd meg! – Ne add el! – Így add tovább! 2.5 Magyarország Licenc

(<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/2.5/hu/>)

feltételei szerint szabadon másolható, idézhető, sokszorosítható.

A köteteink honlapunkról letölthetők. Éljen jogaival!

HU ISSN 0075-0840

ISBN 978-615-5478-39-0

Kiadja a reciti,

az MTA BTK Irodalomtudományi Intézetének

recenziós portálja • www.reciti.hu

Tördelés: Szilágyi N. Zsuzsa

Nyomda és kötészet: Kódex Könyvgyártó Kft.

TARTALOM

Előszó	7
I. Módszertani megfontolások	11
Kéziratossá nyilvánosság a kora újkorban magyar nyelvű írás- használatban: medialitás és kulturális másság	13
II. Az életút és ismeretlen epizódjai	51
Cserei Mihály és élettörténete	53
Egy kora újkorban székelő fiatal ember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből	82
Ifjúkori (ön)arckép: Cserei Mihály ifjúsága (1690–1697)	99
Egy kora újkorban familiáris kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete Gróf altörzsei Apor Istvánval (1692–1703)	113
Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa	134
III. Az íráshasználati habitus sajátosságai	159
Cserei olvas... Írásantropológiai és olvasástörténeti megfon- tolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában	161
Usus doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata	172
Cserei hallgat... A kora újkorban prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései	209

Pecchius Cisalpinus csodálatos szabadulásának története: írásanropológiai megjegyzések Cserei Mihály írásashználátához	240
A szerző neve(...t). Manu propria szignatúra vs. szerzőség egy familiárisi viszony textuális dimenzióiban	261
Cserei másol... A kora újkori íráshashználát mellőzött kontextusairól	277
IV. Appendix	305
A familiáris Cserei Mihály és a végrendelkező Apor István konfliktusának két ismeretlen forrása (szövegközlés)	307
A tanulmányok első megjelenési helye	323
Levéltári és kéziratári források rövidítése	325
Kéziratok, kora újkori nyomtatványok és forráskiadások	325
Felhasznált irodalom	338
Névmutató	365

ELŐSZÓ

A nyomtatott és a kéziratos nyilvánosság distinkciója a kora újkori íráshasználat medialitásának egyik kulcskérdése. Következésképp a medialitás-vizsgálat több aldiszciplínát is implikáló komplex elméleti és módszertani paradigmát hozott létre, amelynek számos eredményét a kora újkori íráshasználatának tanulmányozásába a nemzetközi kutatás beépítette. Noha az utóbbi évtizedekben az írás- és olvasástörténet, alfabetizáció-történet, írásantropológia valamilyen szinten és mértékben a magyar tudományos diskurzusba is betagozódott, ez mind csak töredéke annak az impozáns nemzetközi kutatási tradíciónak, amely a szövegek szociológiájától a könyv antropológiájáig jutott el az elmúlt harminc év során. Az íráshasználatok egyéni és közösségi habitusainak megértése, illetve az olvasás textuális és materiális dimenzióinak konfrontálása olyan vizsgálati fókuszokat hoztak létre, amelyeknek sajnálatos módon nem volt számottevő magyar recepciója korábban.

A kódexként és nyomtatványként egyaránt felfogott kora újkori *könyv* antropológiája az írás és olvasás aktusainak vizsgálata révén, tehát az *írás- és szöveghasználatból* érthető meg. A két fő médium, a nyomtatott és a kéziratos szöveg, beleértve ezek nyilvánosságmodelljeinek distinkcióját, az egyéni használat (olvasás, írás, fordítás, másolás) rekonstrukcióját és értelmezését teszi lehetővé, következésképp a kora újkori irodalom működéséhez adhat irodalomtörténeti szempontból is érvényes kereteket és támpontokat. Annál is inkább, mivel a kora újkori magyar irodalomtörténet-írása nem tárgyalta elmélyülten a két médium és az általuk implikált nyilvánosságok egymáshoz való komplex

viszonyát. Még mindig tartja magát az a vitatható meggyőződés, amely hajlamos a nyomtatott szöveget és a nyomtatott nyilvánosságot (túl)értékelni a kéziratossághoz képest. Ebben a megközelítésben a *nyomtatott nyilvánosság* önmagában az irodalmi nyilvánosság megtestesítője, sőt, a korszakértés is erre a tudásra épül, az irodalomtörténet-írás ezen elgondolás alapján hozta létre a ma is érvényben lévő korszakalakzatokat, vagy konstruált utólagosan irodalmi programokat. Továbbá a recepció- és irodalmi kapcsolattörténet művelői is elsősorban nyomtatott szövegek és ezek kiadásai alapján rekonstruálnak meghatározó szellemi áramlatokat, illetve kulturális-irodalmi hatásokat. Nem beszélve arról, hogy egy-egy kora újkori íráshasználót kizárólag a nyomtatott publikáció bizonyított ténye és eredménye, a nyomtatott szöveg avat „szerzővé”, dacára annak, hogy egy sor jeles kora újkori szerzőnk életében szinte semmilyen írását nem jelentette meg nyomtatásban.

Jelen tanulmánykötet ebben az írásantropológiai és irodalomtörténeti kérdéskörben vizsgálja Cserei Mihály kéziratossághagyatékát, illetve ránk maradt könyvtártöredékét, könyveiben ugyanis az olvasási alkalmak és szövegértések aktusait gazdag marginália-anyag őrizte meg. A 2003-ban elkezdett és több magyarországi, illetve erdélyi intézményben végzett levéltári és könyvtári kutatás során körülbelül 2500 lapnyi kéziratosságot tekintettem át, gyűjtöttem fel és vizsgáltam meg. Ennek a kutatásnak a részeredményeiből, illetve Cserei könyvtárának vizsgálatából épül fel ez a tanulmánykötet, fókuszában Cserei íráshasználati habitusával. Mindazonáltal fontos megjegyeznem, hogy e tanulmánykötet csupán egy részét összegzi Cserei Mihállyal kapcsolatos vizsgálódásaimnak. Egy olyan további Cserei-monográfián dolgozom, amely az 1690–1697 közötti periódus mikrotörténeti rekonstrukciójából kiindulva Cserei Mihály felnőtte válásának történeti antropológiai folyamatát írja le, miközben azt is megválaszolja, hogy miként válik irodalomtörténetileg számon tartott, kanonizált szerzővé az írástudó Cserei. Az itt közölt tanulmányok nem részei szervesen a monográfiának,

csupán részlegesen, illetve konklúzióik révén kapcsolódnak az ott megfogalmazott tézisekhez és azok bizonyításához.

A kötet tanulmányai egy kivételével mind megjelentek magyarországi és erdélyi folyóiratokban, tanulmánykötetekben. Többnyire megőriztem az eredeti, azaz publikált szövegváltozatot, nem írtam felül kijelentéseimet vagy megállapításaimat. Elkerülhetetlenül megmaradtak bizonyos ismétlődések, például ugyanaz a forrás, módszertani vagy elméleti megállapítás néha több tanulmányban is előfordul. Ezen ismétléseket vállalom, nem akartam oly módon átírni a szövegeket, hogy eredeti céljaiktól és funkcióiktól eltávolodjanak, szakmai hitelességükben kisebbedjenek. Ha azonban az ismétlés esetleg zavaró tényén túltekintünk, kirajzolódik egy olyan történeti érdeklődés, amely majdnem tizenöt éve Cserei Mihály személyéhez köti kutatásaimat. Nem mondhatok mást védelmemben, mint hogy nagyvonalú olvasóim megértését remélem...

Köszönettel tartozom mindenekelőtt Török Zsuzsának, aki a szöveg szerkesztésének véglegesítésében volt nagy segítségemre, nem is beszélve arról, hogy e tanulmányok másodolvasójaként, illetve a Csereihez kapcsolódó ötletek és kutatási projektek *első* befogadójaként, kénytelen volt Cserei-szakértővé válni. Segítség, inspirációt és érdembeli szakmai visszajelzést adó támogatása nélkül nem készült volna el ez a tanulmánykötet. Hasonlóképpen hálás vagyok Fórizs Gergelynek, hogy lehetővé tette számomra a könyv megjelenését az *Irodalomtörténeti füzetek* sorozatban. Fazakas Gergelynek nagy szakmai hozzáértéssel elvégzett lektorálásáért mondok köszönetet, munkája révén a szöveget jobbá és használhatóbbá tette, ezáltal is folytatva fontos szakmai dialógusunkat, amelyet valamikor az 1990-es évek legvégén kezdtünk el Debrecenben.

A kötet az NKA, illetve az MTA BTK támogatásával jelent meg, mely támogatást ezúton is hálásan köszönök.

I. MÓDSZERTANI MEGFONTOLÁSOK

Bevezető

A történeti antropológia az 1980-as évekre tehető biztató kezdetek után nehézkesen és nagy kihagyásokkal épült be a történetiséggel foglalkozó magyar tudományos diskurzusokba és kutatói praxisba. A régi magyar irodalom kutatása sem képez kivételt, a meghatározó jelentőségű műhelyekben és iskolákban ugyanis nem merült fel valós igény e diszciplína elsajátítására vagy módszertani újításainak alkalmazására.¹ Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy az antropológiai terepmunka² analógiáján keresztül rávilágítson arra, hogy az antropológiai tudás mint a kulturális másság megértésére tett kísérlet miként alkalmazható a régi magyar irodalom kutatásában. Első lépésben a nyomtatott és kéziratos nyilvánosságok irodalomtörténeti következményeit tekintem át, különös tekintettel a kora újkori „emlékirat-irodalom korpuszára”, majd egy individuális íráshasználati habitusvizsgálat tanulságait reflektálok, végül pedig módszertani tézisekben konkludálok a történeti antropológia lehetséges applikációit.

¹ Saját kísérleteim e tekintetben: TÓTH 2006; TÓTH 2008a; TÓTH 2008b; TÓTH 2010; TÓTH 2011; TÓTH 2013.

² A terepmunka és a könyvtári vagy levéltári kutatás mint antropológiai vizsgálódás módszertani különbségeiről és átfedéseiről lásd: STOCKING 1992, 14–15; AMIT 2000; COLEMAN–COLLINS 2006; MELHUUS–MITCHELL 2010.

I. Az antropológia tanulságai

A saját hagyomány elfogulatlan és teljes megértése lehetetlen. A történeti távolság következtében kulturális másságot mutató szöveghagyomány értelmezése komplex történeti antropológiai feladat, melyet egy poétikatörténeti módszertan csupán részlegesen abszolvál. Hiszen együttesen hat az értelmező mint bennszülött antropológus³ sajátos elfogultsága és a tanulmányozott szövegkorpusz kulturális kontextusainak a speciális ellenállása. A kívülállói, azaz irodalomtörténész-értelmezői tárgyilagosságot szüntelenül kisiklatja a csalóka beavatottság, a *helyi* vagy *lokális tudás*⁴ látszólagos birtoklásának tévHITE. A tudományos magyarázat ugyanis az elfogulatlan kívülálló értelmezői pozícióját igényli, ám az irodalomtörténész, még ha nem tudatosítja is, menthetetlenül benne áll az éppen tanulmányozott (szöveg)hagyományban, legalább annyira aktív és elfogult alakítója, mint tárgyilagossá kívülről szemlélője ennek. Mindezt még nehezíti a módszertani dilemma: leküzdeni a kulturális másságból kifejlődő szövegellenállást, vagy éppen ellenkezőleg, fenntartani és a folytonosan generált értelmezések kontextusában újraértékelni a létrejövő fragmentált, részleges tudást? A kora újkori irodalom magyar és neolatin szövegkorpusza mögött egy sajátos kora újkori íráshasználati kultúra érvényesül, melynek vizsgálata túlmutat a hagyományos irodalomtörténet-írás kompetenciáin. Az irodalomtörténeti megközelítést olyan történeti antropológiai vizsgálatnak kell kiegészítenie, amelynek módszertana arra fókuszál, hogy kialakítson egy olyan antropológiai tudást, amely tanulmányozhatóvá, sőt használhatóvá teszi a kulturális ide-

³ A bennszülött antropológus pozíciójának módszertani relevanciájához lásd: MESSERSCHMIDT 1981; STOCKING 1983; NARAYAN 1993; HUME-MULCOCK 2004; SANFORD-ANGEL-AJANI 2008; KEMPNY 2012.

⁴ A *helyi* azaz *lokális tudás* (*local knowledge*) a geertziánus antropológia kulcs-terminusa. Az amerikai antropológus a fogalom megvilágítására egy olyan tanulmánnyal vállalkozott, amely három esettanulmányt (Java, Bali, Marokkó) összesít, és ebből bontja ki téziséit (melyet a tanulmány címe is jelöl) a bennszülötti nézőpontból. (Vö. GEERTZ 1983, 55–70.)

genség tapasztalatát. A történeti antropológia módszertana azt szolgálja, hogy az irodalomtörténeti elemzésnek ellenállást mutató kora újkori szövegek meghatározó kulturális kontextusait vagy „elsődleges kontextusait” megfelelőképpen, a szövegértést megvilágosító módon használja és applikálja. Az antropológiai tudás módszertani szempontból nem más, mint az idegenséggel, a kulturális mássággal való konfrontáció egyszerre empirikus és elméleti tapasztalata, illetve az erre tett fordítási, átviteli (*translation and transfer*) kísérlet az értelmező kultúrájára.⁵

A „rég magyar irodalomként” definiált szövegtörzset kutatójának tudatosítania kell azt, hogy az egyes textusok értelmezése, főként kontextuális értelmezése nemcsak szövegértést, hanem kultúraértelmezést is implicál, ráadásul egy időben távol álló, minden ismerős vonása ellenére másságot mutató, egyszerre saját, de mégis idegen kultúráét. Ez is egyfajta, kéziratos és nyomtatott textusok szövetéből építkező kulturális idegen terep, melyen az irodalomtörténésznek történeti antropológiát kell művelnie, ha a vizsgált szövegek ellenállását nem megszüntetni, hanem értelmezni akarja. Következésképp az irodalomtörténeti magyarázat módszertani szempontból történeti antropológiai kritikára és kiegészítésekre szorul.

II. A régi magyar „hibrid”

A régi magyar irodalom kutatása irodalomtörténeti diszciplínaként részlegesen és eklektikusan ötvözi két különálló tudományág, a tági értelmezett irodalomtudomány és történettudomány módszertanát. Az erős filológiai-textológiai tradíció, illetve a töretlenül érvényesülő forráskiadási foglalatosság mint a legfontosabb tudományos és módszertani művelet, paradox módon, a régi magyar irodalom kutatását némiképp elidegeníti az irodalomtudomány számos elméleti invenciójától. Ugyanis a régi

⁵ TÓTH 2008b, 41.

magyar irodalom kutatói által alkalmasnak ítélt befogadó-, szöveg- és szerzőfelfogás avagy -funkció nem mindig egyeztethető össze például a posztstrukturalista irodalomtudomány elméleti és fogalmi apparátusával. A szerző történeti személyként való definiálása, a szövegek abszolút referenciális olvasata, a műfaj, a korszakok és a kánon alakzatainak állandó tételezése és létüknek evidenciaként való kezelése tisztán irodalomelméleti nézőpontból erőteljesen vitatható.

A történelemtudomány perspektívájában, különösen ennek elmélete és módszertana felől, hasonló képpel szembesülünk. A régi magyar irodalom kutatója eleve nem számol egy sor olyan forrással, vagy csak nagyon ritkán, amelyek a történettudomány számára kitüntetett jelentőségűek. Következésképp a *kontextualizáció* kimerül néhány összefoglaló kortörténeti összszegzés vagy néhány konkrét esemény történészi méltatásának használatában, ritkán és részlegesen hagyatkozik a történettudomány segédtudományaira és ezek speciális módszertanaira. Tehát diszciplináris szempontból tekintve az, amit a régi magyar irodalom kutatója művel, nagyon sokszor úgy hat, mint egy *hibrid*, egyfajta átmenetiségében megrekedt és ezzel küszködő diszciplináris *androgün*, amely történetírásnak még nem elég jó, és már kortárs irodalomelméleti szempontból is meghaladott.

II. 1. Benniszülött „ferencjósában”

A diakrón nézet olyan történeti távolságot jelöl, amely kulturális másságot, tehát kulturális idegenséget is implikál. Az érvényben lévő irodalomtörténeti paradigma által proponált történeti magyarázat a kulturális másság értelmezésére teljességgel alkalmatlan, néha ezt nem is érzékeli. Módszertanából hiányoznak azok a speciális technikák és eljárások, amelyek ezt lehetővé tennék. Ezt ellensúlyozhatná a történeti antropológiai megközelítés és módszertan valamilyen applikációja. Hogyan tudunk megérteni egy kora újkori embert vagy ennek szövegeit négyszáz év távlatából,

egy másik, azaz idegen kultúrából közelítve, miközben csak őrá valamilyen módon vonatkozó, esetleg tőle származó, gyakran kétes hitelű szöveges utalásokat vagy ego-dokumentumokat tudunk megvizsgálni? Miért lenne lehetséges a megértés? A látható, hallható, rendszeresen és többször megfigyelhető, sőt tanulmányozható bennszülött megértése szinkrón dimenzióban is komoly gondot okoz az antropológusnak. A kulturális másság megértésének eredménye, az antropológiai tudás szükségszerűen részleges tudást eredményez, melyet az *antropológusi tekintély* legalább annyira szavatol, mint a néha évekig elhúzódó terepmunka. Mit tud módszertanilag ehhez képest jobban a régi magyar irodalom kutatója a kulturális másság, az idegenség megértésére vonatkozóan? Nagy valószínűséggel semmit. Marad viszont a kérdés, miért nincs nyoma az ezzel a problémával való szembesülésnek vagy ezek megoldási kísérleteinek?

Feltételezhetően az történt, hogy az irodalomtörténeti vizsgálat kora újkori, főként kéziratos szövegekkel szembesülve nem ismerte fel ezek szövegellenállása vagy értelmezhetetlensége mögött a kulturális másságot. Akárhányszor ezzel konfrontálódott, önkényesen felülírta, megszüntette, homogenizálta az idegenség jegyeit magán viselő kora újkori szövegkorpuszt. Tekintsünk egy releváns példát.

Ferenczy Zoltán irodalomtörténész és könyvtáros Cserei Mihály 1690-es években készített saját kezű kalendáriumi feljegyzéseit közölte. Mivel a kalendáriumok, bennük a kéziratos feljegyzésekkel, fennmaradtak, Ferenczy szövegkiadása összevethető az eredeti forrással. Kisebb hibának számít, hogy Ferenczy átírása néha pontatlan. Például Csereinek az 1690-es júniusi árvízről referáló feljegyzésében az *asztagokat asszonyoknak* olvassa.⁶ A helyes olvasat tehát így hangzik: „Olyan árvizek voltak házakat, asztagokat, esztana juhokat és embereket vittének el.” Ennél lényegesebb beavatkozása Ferenczynek a hosszabb részletek önkényes elhagyása a kalendáriumi feljegyzésekből, és csupán az esemé-

⁶ CSEREI 1893, 147.

nyekről referáló szövegrészletek közlése. A szöveg szerves részét képező imádságok, raritások, versek,⁷ latin bölcsességek, praktikus tanácsok és gyógymódok közzétételétől eltekint. Ez az eljárás kétszeresen is vitatható, mert Cserei sokszínű feljegyzéseit sivar beszámolóvá szürkíti, önkényesen felülírva ezt. Másrészt pedig az ily módon közölt esemény-beszámoló, illetve a versek korpusza is csupán egy szimulákrum, amely értékes, az értelmezést befolyásoló kontextusoktól lett megfosztva. Erre a sajátos „szöveggondozásra” érdembeli magyarázatot nem szolgáltat Ferenczy, a versek elhagyásáról egyszerűen hallgat, a csonkolt szövegközlést pedig így magyarázza: „E közlésekben a latin idézetek legnagyobb része, valamint a betegségek gyógyítására vonatkozó receptek el vannak, *mint feleslegesen hagyva*, melyek nagy részben ott is csak laptöltelékkül állanak; mert Csereinek általában szokása volt egy ujnyi tért is üresen nem hagyni, minden helyet teleírt a maga apró, tömött írásával.”⁸

Ferenczy érvelése nyilván nem egyéni invenció, hanem a bevett irodalomtörténeti eljárás hű követése. Ám pontosan azáltal válik beszédes illusztrációvá, hogy olyan irodalomtörténeti és textológiai gyakorlatot exponál, amely ignorálja a kiadandó forrás medialitásának különleges jelentőségét (*kevert* vagy *heterogén médium*), hiszen mégiscsak egy *nyomtatott* kalendárium üres lapjaira felvitt *kézírtos* feljegyzésanyag közléséről van szó. A közölt szöveg tartalmi sajátosságai felől nézve is vitatható az eljárás, mert a rögzített események jobb megértését szolgálta volna a kihagyott szöveg anyaga, amely a feljegyző Cserei mentális világához biztosíthatott volna hozzáférést. A cselekvő történeti szereplőt, illetve motivációit jobban megértjük, ha rálátásunk nyílik mentális világának összetevőire, félelmeire, vágyaira, hiedelmeire, lelkiismeretére, vallásosságára stb. Úgy tűnik, Ferenczy egy

⁷ Újabb erőszakos beavatkozással a verseket kiemelte a változatos tartalmú bejegyzések szövetségéből, és egy mesterségesen dekontextualizált korpuszt létrehozva, amely semmiképp nem tükrözi Cserei szerzői és másolói intencióit, külön közölte ezeket. FERENCZY 1891, 437–455.

⁸ CSEREI 1893, 146. (Kiemelés tőlem – T. Zs.)

olyan irodalomtörténeti gyakorlat képviselője és művelője volt, amely nem érzékelte a „felesleges” szövegek kulturális másságát, nem számolt azzal, hogy a kora újkori szöveget és kulturális kontextusait át kell vinni a kiadó jelenébe, le kell fordítani ennek kultúrájára. Ehelyett inkább elhagyott a szövegből, mediális és tartalmi sajátosságait felülírta, vagy éppenséggel félreértette.

Következésképp kijelenthető, hogy ez az irodalomtörténeti praxis hajlamos volt a forrásokat saját igényeihez alakítani, így a szövegkiadások nemcsak elérhetetlen kézíratos forrásokat tettek hozzáférhetővé, hanem a diszciplína módszertani vagy elméleti korlátait is jótékonyan elfedték. Ennek fényében számolnunk kell azzal a lehetőséggel, hogy ez a megörökölt irodalomtörténeti hagyomány a kora újkori irodalom történetét és szövegállományait olyan újateremtett, mesterséges tradícióvá alakította, amelyet néha kritikátlanul igazítottak hozzá az értelmezői és szövegkiadói jelen horizontjának igényeihez és tudományos lehetőségeihez. Mondhatnánk, a régi magyar irodalom kutatása saját képmására (transz)formálta a régi magyar irodalom publikált szövegkorpuszát. Ez az újateremtés elsősorban abban a homogenizáló és uniformizáló prediszponáltságban érhető tetten, amely a kora újkori írás- és olvasáskultúra habituális és releváns mediális különbségeit gyakran felszámolta. Így aztán az irodalomtörténet-írás egy heterogén, dinamikusan változó, komplex íráshasználat panoramikus mozgóképe helyett egy kimerevített pillanatfelvételt készített, amely azt örökítette meg, hogy a kora újkori írástudók többnyire úgy olvastak és írtak, mint más korszakok íráshasználói.⁹ Az egyéni írás- és olvasásaktusok kulturális másságot mutató sajátosságainak¹⁰ megszüntetése, amint láthattuk, a szövegellenállás radikális leküzdését eredményezte, ezáltal pedig leírhatóvá, elbeszélhetővé

⁹ Erre hívja fel a figyelmet Robert Darnton is: „Nothing could be more misleading in an attempt to recapture the experience of reading in the past than the assumption that people have always read the way we do today.” (DARNTON 1984, 216.)

¹⁰ Darnton tanácsa szerint: „For a history or anthropology of reading would force us to confront the otherness in alien mentalities.” (Uo., 217.)

tette a korszakalakzatba szervezett írásbeliséget, igaz, olyan sematizmusok (kronologikus, progresszív és teleologikus perspektíva) alapján, amelyek korántsem a kulturális másság megértését szolgálták, hanem pontosan annak kiküszöbölését. Meggyőződésem, hogy az idegenség és kulturális másság irodalomtörténeti megszüntetésének legalább két változatát kell disztinkválni. Az egyik a szövegekre (ezek homogenizáló szempontú uniformizálására), a másik a szövegprodukciónak ellátó írástudókra/íráshasználókra, elsősorban ezek anakronisztikus megjelenítésére vonatkozik. Ugyanis az irodalomtörténeti diskurzus olyan tudományos imaginációra hagyatkozik, amely legalább 19. századi szerzői szerepeket kényszerít a kora újkori szövegeket produkáló írástudókra, olyan írói, sőt szépírói státusokat oszt rájuk, amelyek történetileg nem nyernek igazolást.

II.1. 2. Nyomtatott nyilvánosság vs. kéziratos nyilvánosság

A nyomtatott nyilvánosság (*print publicity*) és a kéziratos nyilvánosság (*scribal publicity*) definiálása és érdembeli distinkciója a kora újkori íráshasználat medialitásának egyik kulcskérdése. Ez a vizsgálat több aldiszciplínát is implikáló komplex elméleti és módszertani paradigmát hozott létre, amelynek számos eredményét beépítette a nemzetközi kutatás a kora újkori íráshasználatának tanulmányozásába. Noha az utóbbi évtizedekben az írás- és olvasástörténet, alfabetizáció-történet, írásantropológia valamilyen szinten és mértékben a magyar tudományos diskurzusba is betagozódott, ez mind csak töredéke annak az impozáns nemzetközi¹¹ kutatási tradíciónak, amely a szövegek szociológiájától¹²

¹¹ Néhány releváns tételt emelek ki csupán: FEBVRE-MARTIN 1958; COHEN 1958; CHARTIER 1987; CHARTIER-MARTIN 1990; CHARTIER 1992; FABRE 1993; CHARTIER-CAVALLO 1999; SHARPE 2000; BARBIER 2001; MCKITTERICK 2003; COHEN-PEIGNOT 2005; EISENSTEIN 2005; AHNERT 2013; végül az Annales 2001-es tematikus száma: *Pratiques d'écriture*, Annales, 56 (2001).

¹² MCKENZIE 1986.

a könyv antropológiájáig¹³ jutott el az elmúlt harminc év során. Az íráshasználatok egyéni és közösségi habitusainak megértése, illetve az olvasás textuális és materiális dimenzióinak konfrontálása olyan vizsgálati fókuszokat képeztek, amelyeknek, kevés kivételtől eltekintve,¹⁴ sajnálatos módon nem volt számottevő magyar recepciója mindeztáig.¹⁵

A két fő médium, a nyomtatott meg a kéziratos szöveg, illetve ezek nyilvánosságmodelljeinek a distinkciója azért fontos, mert az irodalom működéséhez, amennyiben ezalatt szövegek olvasását és ennek következtében újabb szövegek produkcióját értjük, akár irodalomtörténeti szempontból is érvényes kereteket és támpontokat adhat. Annál is inkább, mivel a magyar irodalomtörténet-írás nem tárgyalta elmélyülten a két médium és az általuk implikált nyilvánosságok egymáshoz való komplex viszonyát. Még mindig tartja magát az a vitatható meggyőződés, amely hajlamos a nyomtatott szöveget és a nyomtatott nyilvánosságot (túl)értékelni a kéziratossághoz képest. Ebben a megközelítésben a *nyomtatott nyilvánosság* önmagában az irodalmi nyilvánosság megtestesítője. Továbbá a korszakértés is erre a tudásra épül, az irodalomtörténet-írás ez alapján hozta létre a ma is érvényben lévő korszakalakzatokat, vagy konstruált utólagosan irodalmi programokat. A recepció és irodalmi kapcsolattörténet művelői is elsősorban nyomtatott szövegek és ezek kiadásai alapján rekonstruálnak meghatározó szellemi áramlatokat, illetve kulturális-irodalmi hatásokat. Nem beszélve arról, hogy sokak számára még ma is egy-egy kora újkori íráshasználatot kizárólag a nyomtatott publikáció bizonyított ténye és eredménye, a nyomtatott szöveg avat „szerzővé”. Hiszen csak a legnagyobbak (például Balassi Bálint) esetében látjuk azt, hogy kiadatlan szövegeiket számon

¹³ WARREN 2010, 363–381.

¹⁴ Például: FAZAKAS 2013. Noha Szilágyi Márton kutatásai és szövegkiadásai nem a kora újkorhoz kapcsolódnak, mégis a Csokonai és legutóbb a Kazinczyhoz kapcsolódó kutatásai a szöveghasználati kultúra számomra érvényes és értékes párhuzamait szolgáltatják: SZILÁGYI 2014, SZILÁGYI 2017.

¹⁵ RICHARDS–SCHURINK 2010.

tartja a kutatás, vagy ezek kéziratossági hagyományozódását gondosan rekonstruálni igyekeznek.¹⁶

Érthető módon a nyomtatott szövegek könnyebben vizsgálhatók, hiszen mindenekelőtt nagyobb arányban is maradtak fenn, így az általuk artikulált nyilvánosság is lényegesen jobban rekonstruálható, mint a kéziratoké. Robert Darnton már 1982-ben közzétett egy olyan modellt, amely egy ún. kommunikációs hálózatban (*communications circuit*) írta le a nyomtatott szöveg útját, és ebből vélte kiolvasni a nyomtatott nyilvánosság létrejöttét.¹⁷ Darnton az olvasó szerepét hangsúlyozta, aki részint a szerzőt a szöveg megírása előtt és után is befolyásol(hat)ta, másrészt pedig a szerzőtől kiinduló, a kiadót, szállítót, könyvárust betagozó kommunikációs hálózat beteljesítőjeként funkcionált. Az is figyelemre méltó, ahogy Darnton világosan rámutatott, hogy minden szerző ugyanakkor olvasó is, hiszen a szövegprodukción bármilyen változatát mindig az előzetesen elolvasott szövegek befolyásolják.¹⁸ Mindazonáltal Darnton modellje, amely csekély módosítással magyar viszonyokra is átvihető, világossá teszi, hogy a nyomtatott könyv a publikáció statisztikai tényét valójában a társadalmi nyilvánosságban végbemenő, ennek homlokterében lezajló eseménnyé, pontosabban folyamattá lényegíti át, amely szöveghasználókat, olvasókat, sőt vásárlókat érint meg és befolyásol. A kéziratossági szöveg nem ezt a nyilvános figyelmet kapja meg, és nem ebbe a nyilvánosságba pozicionálódik. Ráadásul a kéziratosság más mediális lehetőségeket biztosít a szövegek számára, a kéziratossági publikáció nemcsak kisebb példányszámot jelent, hanem alapvetően más logikát követ, amikor speciális egyéni és közösségi használatokban terjed. Ez azonban nem jelentheti

¹⁶ Balassi *Maga kezével írt könyve* érdembeli illusztrációja ennek a tézisnek. A kéziratossági és nyomtatott hagyomány tárgyalása Balassi költészetében valószínűségi aldiszciplinája a Balassi-kutatásnak, erről érdemben legutóbb lásd: KÖSZEGHY 2014, 162–236.

¹⁷ A fogalom kritikájához a digitális korszak kontextusában lásd: VAN DER WEEL 2001, 13–25.

¹⁸ DARNTON 1982, 67.

azt, hogy a kizárólag kéziratos változatban fennmaradt szövegek a kora újkori irodalom másodvonalába tartoznának, hogy szerzőik kevésbé lennének fontosak, mint a nyomtatott szövegeket publikáló írástudók. A kéziratos és nyomtatott médiumok és az általuk létrehozott (irodalmi) nyilvánosságok differenciálása, egymáshoz való viszonya egy jellegzetesen kora újkorban jelentkező probléma, melyet a régi magyar irodalom kutatása érdemben nem vizsgált. Az elkövetkezendőkben néhány kéziratos szövegtípus megmutatásán keresztül azt próbálom illusztrálni, hogy bizonyos szövegtípusok szükségszerűen kéziratos médiumokként funkcionálhattak, így aztán speciális szöveghasználati habitusok kapcsolódtak hozzájuk. Ezzel együtt képesek voltak az „irodalmi” nyilvánosság sajátos formáinak artikulálására, olvasóközönséget teremtettek maguk köré, szerzőik számára pedig auktori státust is tudtak generálni a nyomtatás mediális és technikai hozzájárulása nélkül is.

II. 1. 2. 1. A kéziratos nyilvánosság néhány kora újkori szövegtípusa

Bethlen Miklós *Élete leírása magától*, akárcsak az összes többi kora újkori magyar nyelvű emlékiratunk, csupán a 19. században jelent meg nyomtatásban, azt megelőzően egy tágon értelmezett főúri, családi kéziratos használatban létezett. Vagyis 1708 és 1710 közötti megírását követően a kézirat bekerült a családi használat privát körforgásába, kialakított magának egy sajátos kéziratos nyilvánosságot, amelyen belül bizonyára a családtagok döntöttek el, hogy kik olvashatják, másolhatják a szöveget, és csupán 140 év után került át a nyomtatott nyilvánosságba. Ennek a kéziratos, sajátos családi nyilvánoságnak a nyomát örökölte meg Szalay László Bethlen-szövegkiadása, amely a *Columba Noé* ama példányát is közölte, amelyben a kancellár unokája, Bethlen István utasítja a kézirat olvasóit, hogy Fredericus Gotfridus Veronensis

neve alatt Bethlen Miklóst értsék.¹⁹ Szalay a szövegkiadást kísérő előszóban számolt be arról, hogy a *Columba Noé* példányára 1718. április 1-jén, Nagyenyeden írta rá az unoka, Bethlen István ezeket a pontosításokat. Íme, láthatóvá válik, hogy a kézirat, bezárva a családi kéziratosság privát szférájába olyan íráshasználati funkciókat látott el, amelyek nem indokolták a médiumváltást, azaz a nyomtatott kiadást. A kézirat kizárólag egy, a családi vagy a családtagok által kialakított privát szféra és ezek privilegizált olvasóinak igényeit látta el.²⁰

Egy másik kéziratosszövegtípus azt illusztrálja, hogy bizonyos szövegek adott kora újkori intézmény sajátos kéziratosszövegtípusában terjedtek és hatottak, amely kifejezetten elkerülte a nyomtatott nyilvánosságot. A *Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum* (1725) Cserei kéziratban maradt munkáinak egyike. Kéziratban terjedt, sőt 1740-ben a kolozsvári református kollégium diákja, Szőnyi Sámuel patrónusának, Wass Dánielnek ajánlva le is fordította magyarra: *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740. Elhárítás, az Erdélyi országi gonosz cselekedeteknek meg ujjitatasarol. Mellyetis Deákból Magyarra fordított a' colosvári Reformatum Collegiomban, Szőnyi Sámuel MDCCXL. esztendőben.*²¹ A szétszóródott Cserei-levéltár általam vizsgált töredékeiben önálló kéziratként nem jelenik meg sehol ez a szöveg, azonban elgondolkodtató módon az Apor családi levéltárban, Apor Péter írásai között maradt fenn egy autográf példánya.²² Valószínűleg a kolozsvári Református Kollégiumban is ez vagy ennek másolatai terjedtek.²³ Ugyanis Szőnyi Sámuel egy egész kolligátummal ajándékozta meg patrónusát,

¹⁹ Vö. BETHLEN 1858, II, 7.

²⁰ A jelenség részletes bemutatásához lásd: TÓTH 2016, 279–298.

²¹ SZŐNYI 1740.

²² CSEREI 1725.

²³ David Hall a Harvard College sajátos közösségi kéziratosszöveghasználatát (*scribal culture*) tárta fel hasonlóképpen. Olyan szövegtípusokat (pl. gúnyirat) sikerült elkülöníteni, amelyeket egy bizonyos zárt közösség sajátos szövegproduktív eljárásai hoztak létre, és amelyek egy zárt körű belső forgalomban és kéziratosszöveghasználatban terjedtek. (HALL 2006, 35.)

Wass Danielt, hiszen előbb lemásolta a latin szöveget (*Projectum de reformatione abusuum...*), majd hozzámásolta a magyar fordítást. A kézirat csak a 20. században került kiadásra, amikor a fent jelzett Apor családi levéltárban fennmaradt példányt Szádeczky az Apor-életmű részeként publikálta.²⁴

A nyomtatott publikáció lehetőségét eleve kizárja az a szövegtípus, amely tartalmi sajátosságai miatt a nyomtatott nyilvánosságban már reprezentált szerzőt és műveit kompromittálná, ezért kéziratban marad, lappang, a szakma nagyon nagy késéssel vagy egyáltalán nem fedezi fel. Szathmári Pap Mihály 1794 körül keletkezett apokrif evangélium fordítása²⁵ ezt illusztrálja. A polihisztor hírében álló kálvinista teológiai professzor és nemzetközi tudós életművének változatos témájú magyar és latin publikációi ismertek, még életében megjelentek nyomtatásban, de ez a fordítás, érthető módon, soha nem kerülhetett nyomdába az ő szerzősége alatt. Noha ez az apokrif evangélium a nyugat-európai kutatás előtt ismert, több kiadást és fordítást megért szöveg, a magyar orientalisztika és arabisztika számára Szathmári fordítása ismeretlen maradt mindezülig.

A „kényszerű” kéziratosság egy másik esete, amikor egyetlen írói hagyatékon belül vagy ebből kikerülve, önálló kéziratként maradt fent egy szöveg, mert lehetetlenség volt megjelentetni a szerző sajátos élethelyzetéből adódóan. A konstantinápolyi politikai emigrációban Komáromi János Jeremias Drexel *Gymnasium Patientiae* című művét fordította le magyarra a következő címmel: *Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákból magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja*.²⁶ Az emigrációban szerényen élő, majd Ni-

²⁴ SZÁDECZKY 1903b, 643–717.

²⁵ *Tsetsemőségnek evangylioma, avagy elrejtetett könyv A' MEGTARTONAK TSETSEMÖSÉGÉRŐL Kéz Irasbol ki-nyomtatott és Deák nyelvre forditott SIKE HENRICH által.* Az autográf kéziratot Erdélyben találtam meg, kiadásra való előkészítése folyamatban van. A magyar fordítás forrása: SIKE 1697.

²⁶ Az autográf kéziratot Erdélyben találtam meg, kiadásra való előkészítése

komédiába áthelyezett Komáromi nem gondolhatott nyomtatott kiadásra, noha a fennmaradt, általam vizsgált példány egy le-tisztázott, akár nyomtatásra előkészített változatnak is tekinthe-tő. Nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a katolikus szerző aszketikus életvezetési tanácsait az emigráció túlélési kéziköny-vévé alakító Komáromi olvastatta, vagy felolvasott társainak a fordításából. Akár le is másolhatták, ily módon is használhatták a szöveget. Így a médiumváltás helyett egy különleges közössé-gi szöveghasználat tehetett több emigráns számára elérhetővé a szöveget. Újfent igazolódik a nézet, miszerint a kéziratos szöveg nyomtatás nélkül is kialakította azt a használati módot, amely olyanfajta hozzáférést biztosított a szöveghez, amelyet elsősorban a nyomtatott médiumoknak tulajdonítunk.²⁷

Végül a legizgalmasabb példa, amikor egy kézirat a külön-féle kéziratos nyilvánosságokból a nyomtatott nyilvánosságba úgy kerül át, hogy egy jelentős nyomtatott szöveg meghatározó forrásaként funkcionál. Cserei Mihály 1709 és 1712 között meg-írt *Erdély Históriájára* utalok, amely Jókai Mór *Erdély aranykora* című regényének legfontosabb forrása.²⁸ Jókai olyannyira követte Cserei kéziratát, hogy még a hibákat is átvette tőle, így Cserei ha-tására például 1666-ra tette Zrínyi halálát.²⁹ Fontos hangsúlyozni,

folyamatban van. A címlapon a következő áll: *Békességes Tűrésnek Oskolá-ja, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákbul magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secre-tariussa, s édes Hazája Martyrja. Constantinápolyban 1699 esztendőben.* Ennek a Drexel-fordításnak az értékeléséhez lásd: TÓTH 2012, 505–523; illetve angolul: TÓTH 2010b, 545–568.

²⁷ Az a hipotézis ad inspirációt, amelyet R. Várkonyi Ágnes Mikessel és leveleinek használatával kapcsolatosan fogalmazott meg (R. VÁRKONYI 2013, 167–187.)

²⁸ A kritikai kiadás jegyzeteiben olvasható: „Jókai regényének legfőbb, alapvető forrása Cserei Mihály Históriája volt. Jókai talán Emich Gusztávtól – mind az ő regényének, mind Cserei krónikájának kiadójától (Újabb Nemzeti Könyv-tár sorozat) – kapta meg a kéziratot.” (JÓKAI 1851, 310.) A regény szövegének Cserei *Históriájával* való, fejezetről fejezetre történő összevetéséhez lásd: *Uo.*, 310–339.

²⁹ Jókai regényének első fejezete a következő címet viseli: „Egy vadászat 1666-ban.” Csereinél ezt olvashatjuk: „[1666] De csakhamar kimutatá Isten, hogy nincs ő felségének kedvéből s akaratából a német császár elleni insurrectio,

hogy Jókai regényének első megjelenése 1851; a Pesti Napló közölte le részletekben 1851. szeptember 16. és november 26. között, miközben Cserei *Históriájának* első szövegkiadására Kazinczy Gábor jóvoltából csupán 1852-ben került sor. Tehát Jókai egyik legtöbb kiadást megért, a legismertebb és legnagyobb hatású történelmi regénye egy még nyomtatásban meg nem jelent *kéziratos* forrás alapján készült.³⁰ Ez azzal magyarázható, hogy Cserei *Históriája* a kéziratos nyilvánosságban is elérte azt, hogy a regényben elbeszélte korszak legtekintélyesebb és legismertebb történeti forrásává lépjen elő. Az előbbi példákkal ellentétben, amikor azt láthattuk, hogy a kéziratosságban „megrekedt” szövegek lappanganak vagy elvesznek, Cserei szövege a nyomtatott nyilvánosság promóciós és kanonizációs potenciálját megszegyenítő publicitást bírt teremteni egy kézirat számára. Cserei rendkívül népszerű szövege, a kéziratos használati mód ellenére, Jókai regényének köszönhetően a nyomtatott nyilvánosságban valósított meg jelentős pozicionáltságot, amelyet az 1852-es Kazinczy Gábor-féle kiadás tovább erősített.

E példák felől szemlélve a kora újkori írástudó társadalmat, jogosan tehető fel a kérdés, mit jelent a kora újkori publikáció? Túl a statisztikai tényen, esemény, folyamat esetleg nyilvánossággeneráló politikai performansz lenne? Mennyire helytálló a publikációt, a szerző születését a nyomtatott verzióknak a társadalmi nyilvánosság elé bocsátásával egyenlővé tenni vagy lezárni? Van-e kéziratos publikáció? Amennyiben igen, mi különbözteti meg az „egyszerű” másolattól? Szerző-e az, aki szövegét minden ellenőrzés nélkül kortárs és eljövendő olvasókra bízta, illetve csupán olvasók-e, akik olvassák, másolják, és gyakran felülírják ezeket a kéziratos szövegeket? Hogyan hozható egyensúlyba kora újkori szerző és olvasószerep percepciója, sőt praxisa a jelen iro-

hanem a magyar nemzetet a sok nemzetséges gonoszságért ostorozni akarja, mert ugyanazon esztendőben Zrínyi Miklós véletlenül meghala.” (CSEREI 1852, 30.)

³⁰ A kézirat ma is megtekinthető a MTA Kézirattárában: CSEREI 1712. Jókai Mór vagy ezt használta, vagy ezt másoltatta le.

dalomelméleti apparátusával? Irodalmi intézmények hiányában hogyan szerveződött a kora újkori magyar irodalmi nyilvánosság? Létezett-e ez, vagy csupán egy áttekinthetetlen könyvpiac, melybe betódultak kéziratos szövegek is nemcsak forgalmazás és kereskedés céljából, hanem bizonyos nyilvánosságszegmensek lefoglalása végett? Jelen tanulmány nyilván nem válaszolhatja meg végérvényesen ezeket a kérdéseket, legfeljebb elővezeti, és valamilyen mértékben reflektálja őket.

A nyomtatott és kéziratos nyilvánosság distinkciója, illetve azoknak a korpuszoknak a kijelölése és elkülönítése, amelyek a kéziratosságban, illetve a nyomtatott nyilvánosságban kerültek befogadásra és használatra, messzemenő következményekkel járhat. A legfontosabb módszertani relevanciája ennek a distinkciónak, hogy bizonyos vitatható módon műfajba és kánonba szervezett szövegkorpuszok, típusok esetében forráskritikai elvként működtethető. Illusztrációként az „emlékirat-irodalom” gyűjtőnévvel illetett és utólagosan létrehozott szövegállomány néhány problémás vonatkozását vizsgálom meg.

II. 1. 2. 2. Emlék? Irat? Irodalom?

A kora újkori emlékirat-irodalom gyűjtőnévvel megjelölt magyar nyelvű szövegkorpusznak, tudomásom szerint, egyetlen textusa sincs, amely a kora újkori nyomtatott nyilvánosságban bejárhatta volna azt a nyomtatott szövegekre jellemző sajátos kommunikációs hálózatot, amely az olvasáson túl a recepciót és irodalomtörténeti kanonizációt is lehetővé tette volna.³¹ Elkerülhetetlen a kérdés, létezett-e az én-elbeszélésnek kora újkori magyar nyelvű szöveghagyománya? A kéziratos nyilvánosság alapvetően eltérő medialitása miként tette, tehette lehetővé a spontán diffúziót, recepciót és asszimilációt, nem utolsósorban pedig a kanonizációt? Tekintsük példaként a vizsgálati szövegállományunk egyik meg-

³¹ DARNTON 1982, 67.

határozó szövegtípusát, a „napló-irodalomként” megjelölt szövegkorpuszt (diárium, regesztrum, feljegyzések stb.), amelyről meg kell állapítanunk, hogy nem kora újkori képződmény: részint 18. század végi szöveggyűjtések, tehát szövegromlásnak kitett kéziratok másolati textusok halmaza, részint pedig a 19. és 20. századi kiadások rendezték ezeket egyetlen korpuszba. Következésképp mindaddig, amíg a kora újkorban nyomtatásban meg nem jelent magyar nyelvű naplóról nincs tudomásunk, a napló „műfajának” kora újkori léte, azaz irodalmi szövegtípusként való funkcionálása és hatása nehezen argumentálható. A kéziratok nyilvánosság a kora újkori naplókat sok más ego-dokumentummal együtt bezárta a személyes, családi, esetleg rokonsági privát szféra terébe, így az irodalomtörténeti szempontból szignifikáns, a nyomtatott nyilvánosság szolgáltatta recepció hatásfokát messze nem közelíthette meg, sőt imitációs vagy imitálandó mátrixként sem járulhatott hozzá e „műfaj” általános műveléséhez.³² Így tehát nehezen beszélhetünk a kora újkori naplóirodalom kánonjáról. Bár tudjuk, hogy sokan vezettek naplót, ezeket megőrizték, másolták és olvasták, mégsem rekonstruálható sem az olvasói közönség, sem a szerzői csoport, amely a kora újkori naplóirodalmat például a kora újkori prédikációirodalomhoz hasonló módon működtette volna. Ebben a sajátos kontextusban bír kiemelt jelentőséggel a *médium* és *medialitás* összes vonatkozása, a nyomtatott és kéziratok nyilvánosság mint két alapvetően eltérő mediális folyamat, illetve recepció és kanonizációs lehetőség.

A kora újkori magyar nyelvű emlékirat-irodalomra (bármit is jelentsen ez) fókuszálva fontos megállapítani, hogy a „korpusz” kora újkori szövegkiadásairól nem beszélhetünk, még csak az *ul-*

³² Az erdélyi nemesség a tágan felfogott család – a familiáris szolgák is ide értendők – belső nyilvánosságában őrizte ezeket a szövegeket. Így történhetett, hogy Cserei Mihály Teleki Mihály familiárisaként ennek udvarában Kemény János „maga kezével írt historiáját” látta és olvasta. (CSEREI 1852, 4.) Bethlen Miklós emlékiratának a családon és rokonságon belüli recepciójához és kéziratok használatához lásd: TÓTH 2016, 279–298. A kora újkori nemesi családon belül működő kéziratosság további példáihoz lásd: SÁRDI 2014; PAPP 2015; FAZAKAS 2010.

tima manus elvét valamilyen módon reflektáló, vagy a nyomtatott nyilvánosságban való elhelyezésre való előkészítés egyértelmű szándékát sem regisztrálhattuk. E változatos szövegghalmazt, kiegészítve emlékiratnak nem tekinthető más ego-dokumentumokkal és történeti forrásokkal, legelőször Benkő József vizionálta, és próbálta egyetlen korpuszba rendezni, amelyről jelzéseket az 1780-as évektől kezdett adni.³³ Aranka Györggyel való intenzív levelezéséből rekonstruálható, hogy Benkő az 1780-as évektől folyamatosan gyűjtötte és másolta, illetve másoltatta az ismert vagy kevésbé ismert kora újkori történeti kútfőket. Az *Erdélyi Históriás Szekrény* forráskiadási projekt teljes korpusza az 1790-es évekre alakul ki. Benkőnek több 1790 márciusában kelt, Arankához intézett levele örökítette meg ennek koncepcióját és tartalmi strukturáltságát. Az *Erdélyi Históriás Szekrény* tartalmi és koncepcionális véglegesítését megelőzte az a *Jelentés*, amely a magyar nyelvű kéziratok történeti kútfőket tekintette át, és szervezte kánonba.³⁴ Az 1791-ben véglegesített *JELENTÉS az Erdélyi*

³³ Benkő József levelezésében egyértelmű nyoma maradt annak, hogy Aranka Györggyön kívül már az 1780-as években Pataki Sámuellel (1765–1824) és Szathmári Pap Mihállyal (1737–1812) is levelet váltott ez ügyben. Nemcsak tanácsokat kért, vagy számolt be a forrásfeltáró-másoló munkáiról, hanem forrásokat is kért kölcsön. Pataki Sámuelről kapta meg Bánffy György és Vizaknai Beretzky György naplóit. (Vö. BENKŐ 1988, 351.) Benkő József életéhez és tudományos munkásságához lásd: MIKÓ 1868; BENKŐ F. 1822; BENKŐ S. 1971. Illetve forráskiadási erőfeszítéseit tekintve legutóbb: S. SÁRDI 2014, 67.

³⁴ Benkő 1791. március 2-án kelt levelében 27 kéziratban maradt erdélyi történeti munkáról számol be Arankának. (BENKŐ 1988, 301–305.) Március 7-i levelében újabb adatokkal egészíti ki beszámolóját, illetve ennek függelékéhez illeszti annak a jelentésnek a fragmentumát, amely a magyar nyelvű, kéziratban maradt történeti-elbeszélő irodalom, azaz a kora újkori magyar nyelvű emlékiratirodalom első kánoni igénytel készült összefoglalását adja a következő címmel: *JELENTÉS az Erdélyi Históriája Íróinak magyar nyelven található Kézírásairól.* (Uo., 306–310.) A levelezés függelékében viszont a teljes szöveg olvasható (Uo., 402–416.) Bruz Lajos 1853-as kiadása alapján: BENKŐ 1853, 217–245. Hivatkozásaimban a történeti források kutatása iránt érdeklődő Bruz Lajos 1853-as közlését használom. Bruz Lajos dédnagyapja Mátyás volt, akinek testvére, a híres orvos, Bruz László Benkővel is levelezett, pontosan ilyen kérdésekben. A Benkő-levelezésben egy Bruz László által 1782. október 5-ben keltezett levél olvasható. (BENKŐ 1988, 171.)

Históriája Íróinak magyar nyelven található Kézírásaikról rendkívüli fontosságú dokumentum, hiszen az első tudományos igénnyel, egy potenciális nyomtatott tudományos nyilvánosság felől strukturált, szerzőközpontú és tartalmi kritériumok alapján koncipiált kánoni áttekintése a kora újkori magyar emlékirat-irodalomnak. Benkő gyűjteménye 10 opusból álló kéziratba letisztázott, tárgyi jegyzetekkel is ellátott, kiadásra valamilyen szinten előkészített másolati példányból állt, amely Mikó Ferenc, Enyedi Pál, Laskai János, Kemény János, Szalárdi János, Enyedi István, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Rozsnyai Dávid műveit tartalmazta. Ezt kiegészítette egy újabb kötet, amely a kisebb terjedelmű naplókat foglalta magába, összesen tizennégyet.

A történész Benkő a historia litteraria praxisa alapján végzett el *irodalomtörténeti* munkát. Következésképp ő a kora újkori emlékirat-irodalom szövegkorpuszának és kánonjának legelső megteremtője. Az ily módon elképzelt, felgyűjtött és kánonba szervezett korpusz beépült az *Erdélyi História Szekrény* címet viselő, sajnos, sikertelen forráskiadási kísérletbe. A megjelentetni szándékolt teljes korpuszról áttekintést adott az Aranka György által jegyzett 1796-os publikáció, amely a következő címet viselte: *Az Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Íróknak újabb és bővebb lajstroma*.³⁵ Aranka Benkő említése vagy méltatása nélkül röviden utal rá, hogy az 1791-es verzióhoz képest ezúttal egy általa „megjobbított” és „megszaporított” változatot tesz közzé.³⁶ Valóban, magyar és latin nyelvű forrásokat közöl ez a lista, amely Kászonszék eredetéről szóló magyar nyelvű dokumentumokkal indít és Bethlen Miklós életének summás elbeszélésével zárja a sort.³⁷

³⁵ Noha Aranka György kéziratkiadó társaságot is alapít, a Benkő által rendelkezésére bocsátott kéziratok köteteket, bár bemutatja mint publikálendő korpuszt, mégsem jelenti meg. 1796-ban Szebenben jelenik meg *A Magyar Nyelvűművelő Társaság Munkáinak első darabja*. A kiadvány IX. fejezete Benkő listájának bővített változata: ARANKA 1796, 178–204.

³⁶ Uo., 190.

³⁷ Uo., 191, illetve 204.

A továbbiakban az 1791-es *Jelentés* mint korpusz- és kánon-képzet azon irodalomtörténetileg is releváns vonatkozásait vizsgálom, amelyek gondolatmenetem szempontjaival érintkeznek. Mindenekelőtt ne tévesszük szem elől, hogy Benkő nem volt irodalomtörténész, és nem is a kora újkori irodalmat kutatta, illetve végképp nem a kora újkori élettörténeti én-elbeszélés, azaz az emlékirat-irodalom genezise foglalkoztatta, hanem Erdély történetéhez gyűjtögette össze azokat a *kútfőket*, azaz elbeszélő forrásokat, amelyek kéziratban maradtak fenn,³⁸ mivel, saját bevallása szerint is: „minthogy magunk halandók vagyunk és az efféle kézírások eltévelyendők s veszendők”.³⁹ Noha Benkő a nemzeti múlt nagyelbeszélésének történetírói feladata felől végezte el a forrásgyűjtést, szelekciót és korpuszalkotást azáltal, hogy gyűjteménye tovább hagyományozódott és részleteiben meg is jelent, mindmáig érvényes és az irodalomtörténet-írás által, fura módon, követett kánon-képzetet teremtett meg. Az irodalomtörténet nem érzett késztetést arra, hogy a Benkő által kialakított kánoni rendet és nézetet átszervezze, esetleg kritikai reflexiók után felülírja. Anélkül, hogy Benkő vállalkozásának érdemeit elvitatnánk, fontos rámutatni azokra a hiányosságokra és ellentmondásokra is, amelyeket a szakmai kollektív emlékezet kritikátlanul átvett és továbbörökített.

Benkő textológiai vállalásai magukon viselik kora gyarlóságait, ez azonban nem lehet mentség arra, hogy önála is határozottan működik az egyneműsítés szándéka, vagy a nem klasszifikálható szövegek szelekciója, elhagyása a korpuszból. Gyűjteményéhez nem sikerült mindig autográf kéziratokból elkészíteni a másolatokat,⁴⁰ gyakran emendálta a szövegeket, néha nem a saját, hanem

³⁸ „De minthogy némely dicséretes hazafiak Erdély históriáját született nyelvünkön is írogatták; mások pedig szintén formába nyomott históriát nem készítettek is; de ugyancsak a haza állapotját világosító írásokat és jegyzéseket hagytak magok után, légyen szabad közölők az előttem ismeretesebbeket elészámlálnom, kézírásaikat megneveznem, és ezek aránt a közjóra intézett szándékomat, némely kérelmeimmel együtt, kijelentenem.” (BENKŐ 1853, 218.)

³⁹ *Uo.*, 218.

⁴⁰ Pl. Enyedi Pál *Erdély romlása* című narratív beszámolójának eredetijét nem találta meg. Erről így ír Benkő: „honan és mikor kezdett ez az historia kiterjedni,

egy kívülálló személy másolatára hagyatkozott,⁴¹ és ami a legfontosabb, autográfok hiányában ma már nem mérhető le beavatkozásának mértéke. Ritkább az az eset – I. Apafi Mihály naplójának példájára utalok⁴² –, amikor az időközben előkerült autográf szöveg alapján felmérhető, hogy a Benkő által készített másolat másolata milyen tévedéseket tartalmaz. Továbbra is sok esetben nem tudjuk felmérni és megállapítani, hogy textológiai és filológiai vállalkozásaiban mennyire volt következetes. Mihelyt átírásait nem tudjuk mindig egybevetni az eredetiekkel, így a nyomtatott kiadások is kénytelenek voltak Benkő textológiai teljesítményeit, illetve ezek másolatait potenciális hibáikkal együtt publikálni.

Amint erre már utaltam, a kora újkori magyar nyelvű naplóirodalom első kánonját Benkő hozta létre. A *JELENTÉS...* XI. szá-

hol találtathatnék föl az eredet írás (originalis vagy autographum) és hol lehet legigazabban leírva; semmiképp ki nem tanulhattam.” (Uo., 221.)

⁴¹ Kemény János *Históriája* esetében jár így el. Saját bevallása szerint: „Ez [a *História*] is nálam jó időtől fogva készen vagyon sajtó alá, nem magam keze által, megvallom: de egy mind születésére mind tudományára nézve olyan férjfiú által, a ki régen ezelőtt tökéletesen átalírta a fejedelemnek abból a tulajdon kézírásából, a mely mai napon egy igaz vérénél, méltóságos bár. M. Gy. Monostori *Kemény Sámuel* consilliárius úr ő nagyságánál [...] tartatik.” (Uo., 225.)

⁴² I. Apafi Mihály latin című (*Vehiculum Vitae*), de magyar nyelven vezetett naplóját Benkő József lemásolta és kiadásra előkészítette. Mivel a nyomtatott kiadás elmaradt, az egész gyűjtemény Nagyenyedre került, ahol 1823. október 30-án Jakab György lemásolta, majd 1860. június 26-án az Erdélyi Múzeum Gyűjteményének adományozta. Ezeket az adatokat Jakab György a maga kezével írta rá a másolat legutolsó lapjára. A másolat a KvEkt Kt-ban maradt fenn, ma is megtekinthető, jelzete: ms. 558. E fontos forrás kiadására Tóth Ernő vállalkozott, de szerencsére nem ezt a másolati példányt használta, hanem a Teleki Tékában fennmaradt eredetét. Amikor viszont összevetette az eredetét a Benkőtől lemásolt Jakab György-féle variánssal, a következőt állapította meg: „E példány jól olvasható szálkás írással, de nagyon hibásan van másolva.” (APAFI 1900, 83.) Aligha kétséges, hogy nem Benkőt terheli a direkt felelősség a hibás másolatért, hiszen Benkő profi kéziratolvasó volt, remek paleográfiai tapasztalattal és nagy másolási rutinnal. Azt viszont nem tudta ellenőrizni, hogy a nyomtatásban nem rögzült kéziratolvasó másolatait az amatőr érdeklődők hogyan írják, másolják szét, további szövegromlást okozva az általa összeállított gyűjteménynek. Mivel a Benkő által összeállított korpusz megsemmisült 1849-ben, a Benkő-másolatok másolatai nem elhanyagolandó irodalomtörténeti jelentőséggel bírnak.

kasza egy olyan, tizennégy kéziratból álló szövegtörzset körvonalaz, amelyről Benkő ezt állapítja meg:

Továbbá találtak nálam nagy számban olyan írások, melyeket ugyan történelmiaknak nem nevezhetek; és többnyire nem is hosszúak terjednek: de hazánk történelmét megbecsülhetetlenül bővíthetnék, és világosíthatnák. Ezek nagyobbára Diáriumok, avagy naplókönyvek.⁴³

Benkő tizennégy ilyen naplót és ezek szerzőjét nevezi meg, ezek másolatai, szinte azonos sorrendben, fennmaradtak Kemény József *Collectio Manuscriptorum Historicorum Minor* gyűjteményében, és ma is megtekinthetők a kolozsvári Akadémiai Könyvtár kézirtárában. A Benkő által kialakított kánon némely szövegei nyomtatásban is megjelentek a 19. században elindított forráskiadási sorozatokban (ETA, Monumenta stb.), továbbörökítve a kánon és a műfaj 18. században létrehozott és a múltba utólagosan visszavetített fikcióját. Néha Benkő attól sem riadt vissza, hogy a szövegekből elhagyjon, vagy éppenséggel teljesen átalakítva, ő maga hozta létre ezek egyikét. Így járt el Bánffy György kalendáriumba végzett feljegyzéseivel, amelyeket kigyűjtött, majd összemásolta őket, és napló formátumot adott az így létrejött szövegváltozatnak. Eljárása azáltal örökítődött meg, hogy a napló első nyomtatott kiadását elvégző Szabó Károly Benkő ez irányú megjegyzéseit közölte:

Ezt [a naplót] pedig Bánffy György írogatta az 1644 esztendőre való kalendáriumának a szokás szerint tiszta papirosból közbe kötött leveleire. [...] Azt pedig szükséges megjegyezni, hogy én a napló-könyvet az eredeti írásból betűről betűre írtam által, megtartván az abban való írásnak régi módját; nevezetesen a gy betűkben, mely helyett mindenütt gi találtatott p. o. heliben, Giorgi, ezekért: helyben, György.⁴⁴

⁴³ BENKŐ 1853, 235.

⁴⁴ BÁNFFY 1862, 117–118.

Az azóta elkészült szövegkiadás, Szabó Károly munkája, át is vette Benkő módosításait, és változtatás nélkül, ebben a formátumban tette közé Bánffy naplóját.⁴⁵ Benkő beavatkozása, nevezetesen, hogy egyszerűen elhagyja a nyomtatott kalendáriumot, és a szöveget medialitásában átalakítja, messzemenő következményekkel járt, és precedenssé vált egy olyan irodalomtörténeti gyakorlat számára – láthattuk Ferenczy szövegközlését –, amely nem a forráshoz idomult, hanem ezt alakította saját igényeihez. Benkő valójában a napló mint kézíratos műfaj genezisét alakította át, hiszen elfedte azt az írásszokást, amelyet talán ő maga is gyakorolt, nevezetesen azt, hogy a nyomtatott kalendárium közé bekötött üres lapokra az írástudók naplószerűen, diárium jelleggel vittek be praktikus vagy más célú bejegyzéseket. Saját kutatásaim alapján úgy vélem, hogy ez az írásszokás a naplóírás legfontosabb előgyakorlata volt, sőt gyakran helyettesítette azt.⁴⁶ Kalendáriumi feljegyzések letisztázott változata sokszor vált naplók, emlékiratok néha továbbírt, korrigált szövegévé. A kalendáriumi feljegyzés mint írásszokás és a diárium mint műfaj kialakulása jellegzetesen kora újkori írásantropológiai esemény, amely Benkő eljárásának is köszönhetően nem kapott kellő figyelmet a napló műfaj történetének megírásában. Illetve, ha az irodalomtörténet ezt mediális vonatkozásaiban is értékelte volna már az első szövegkiadás alkalmával, valószínűleg a kora újkori napló műfaj története másképpen íródott volna meg.⁴⁷

⁴⁵ Szabó Károly a szövegközlésében jelzi, hogy a Benkő által létrehozott szövegvariánst használta. „E napló eredetije, Benkő tudósítása szerint egy 1644-diki naptár közbe kötött tiszta leveleire írva, a múlt század végén kolozsvári tanár Pataki Sámuel birtokában volt. Ezen eredetiből másolta azt le a szorgalmas Benkő, kinek sajtó alá készített gondos másolatát, mely jelenleg a gróf Kemény József kézirat gyűjteményével az Erdélyi Múzeum tulajdona, használtam, mint e kiadás alapját; miután az eredetit említett Pataki Sámuel utódainál Kolozsvárt sikertelen nyomoztam.” (BÁNFFY 1862, 116.)

⁴⁶ Hozzávetőleg 150 darab, erdélyi könyvtárakban fennmaradt kalendáriumot néztem át, amelyek a 16. századtól egészen a 19. század végéig jól kimutathatóan visszaigazolták ennek az írásszokásnak a meglétét. A kutatás főbb tanulságait tanulmányban publikáltam: TÓTH 2006, 406–430. Ennek az írásszokásnak a 19. századi praxisához lásd a novellista Petelei példáját: TÖRÖK 2011, 101–144.

⁴⁷ A kora újkori napló műfaj történetének tárgyalására Sárdi Margitnak a kettős

Arra is akad példa, hogy Benkő egy általa kevésbé fontosnak talált szöveget nem egészében, csak részleteiben másolt le, azzal védekezve ennek „herélt” volta ellen, hogy „valami csak legkisebb igéig benne az haza közönséges dolgát illeti, szóról szóra belé nyomtatva léssen”.⁴⁸ Ennek esik áldozatul a szókimondó Cserei Mihály is, akihez Benkőnek nem volt túl sok türelme, és noha méltatja a szöveg népszerűségét,⁴⁹ fájjalja azt, hogy jelentős szövegromlásnak volt kitéve. Továbbá jelzi, hogy nem szándékszik teljes egészében közölni, mert: „vagynak az haza közönséges dolgait nem illető szakaszok benne; vagynak vallás és némely személyeket bántó darabok is. Ezek azért kimaradnak...”⁵⁰

Benkő forrásfeltáró és gyűjtőmunkája kétségtelenül jelentős volt, rengeteg forrás neki köszönhetően maradt fenn, számos elveszett forrás léteéről először és utoljára ő tudósított. Azonban azt nem hallgathatjuk el, hogy munkájának textológiai értéke jogosan vitatható, az általa lemásolt, a kéziratosságból a nyomtatott nyilvánosságba átmentett szövegekkel nemcsak a szövegromlás felismerhetetlen jeleit magukon viselő textusok kerültek át, hanem olyan vitatható irodalom- és kánonképzetek is, amelyek nem állják ki egy komplex irodalomtörténeti kritika próbáját. Különösen, ha ez az irodalomtörténeti kritika tartalmazza azt a történeti antropológiai szempontot, mely szerint az egyes szövegek mögött sajátos íráshasználati habitusok (írás- és olvasásszokások) léteznek és hatnak, melyeket a szükségyszerű műfaji klasszifikáció és kánoni szervezés eredeti heterogén komplexitásától megfoszt, homogén tipológiává sematizál. Ha csak a naplóra figyelünk az emlékirat-irodalom utólagosan fab-

rendező szempontú, a bejegyzések gyakoriságát, illetve a téma hatókörét követő műfaji konstrukcióját tekinthetjük releváns példának. Ő azonban nem szán különösebb jelentőséget a kalendáriumi bejegyzésnek mint írásszokásnak, a kora újkori napló műfaj történetét másképpen körvonalazza. (S. SÁRDI 2014, 78–80.)

⁴⁸ BENKŐ 1853, 230.

⁴⁹ Benkő 300 darab, Erdélyben fellelhető másolati példányt említ, ezekből 1963-ban már csak 48-at regisztráltak. Vö. CRĂCIUN-ILIEȘ 1963, 353–359.

⁵⁰ BENKŐ 1853, 233.

rikált korpuszából, az is világos, hogy nemcsak a naplószövegek vesztik el egyediségüket, illetve másságukat, és alkalmazkodnak az irodalomtörténeti diskurzus sztenderdjeihez, hanem maguk a naplókát megíró, a kora újkori íráshasználati kultúrában oly eltérő módon képzett írástudók is. A kora újkori naplóíró, főként mint író, anakronizmus és invenció egyszersmind.

II. 1. 2. 2 „...(pa)Sas az többi apró madarak előtt”

Azon kora újkori íráshasználókat, akiket a nyomtatott nyilvánosságban vagy a kéziratos nyilvánosságban irodalomtörténetileg releváns prózaszövegek létrehozóiként érzékelt a kutatás, anakronisztikus módon, egy legalább 19. századi irodalmi nyilvánosságot és ennek fogalmi apparátusát, illetve speciális terminológiáját idéző módon sietett elnevezni írónak. Így született meg a kora újkori *naplóíró* vagy az *emlékíró*, aki érthető módon nem tudta önmagáról, hogy emlék- vagy naplóíró, nem is ily módon gondolta el és élte meg önnön szövegprodukciós vállalkozásait. A kora újkori írásos kultúrát vizsgáló nemzetközi szakirodalom régóta hangsúlyozza, hogy a kora újkor írástudója egy *homo scribens*,⁵¹ aki az írás használatával kapcsolatos mai elvárásainkat/elképzeléseinket gyakran cáfoló módon hagyatkozott az írásra, sőt az írásos kultúrára. Másként írt, de nemcsak írásképileg, hanem más praktikus és reprezentációs funkciókat szánt az írásnak, sőt az olvasásnak is. Kora újkori szövegek mögött kora újkori módon elolvasott, asszimilált, annotált, felülírt, lemásolt, lefordított és elsajátított, tehát egyéni módon használt vagy létrehozott további szövegek állnak. A kora újkori *homo scribens* nemcsak „íróként”, tehát szövegprodukciós aktusokat performáló íráshasználóként, hanem olvasóként is más volt, mint mi. Az olvasást mint szöveghasználatot jellemző kulturális másságra a kora újkor kutatásában két klasszikus példát szokás említeni, az olasz

⁵¹ BAURMANN-GÜNTHER-KNOOP 1993; TÓTH 2006, 427.

bibliát olvasó és azt rendhagyó módon értelmező Menocchiót,⁵² illetve a Rousseau-rajongó Jean Ransont.⁵³ Mindkettejük, a rendhagyó teremtestörténetet produkáló friuli molnár, illetve a Rousseau-t „l’ami Jean-Jacques”-nak aposztrofáló rochelle-i kereskedő esetében mind az olvasás aktusa, mind az olvasás során asszimilált tudásnak az applikációja napjaink olvasáskultúrájához képest alapvető eltéréseket mutat. Úgy tűnik, hogy olyan mentális predisponáltságok és motivációk jegyében működött, amelyet manapság ritkán vagy egyáltalán nem asszociálunk az olvasáshoz. Aki másként és más célból olvasott, másként és más célból is írt. Ezt a másságot sem a megírt szövegek esetében – az emlékirat-irodalom példájára utalok –, sem a szöveget produkáló íráshasználók esetében nem próbálta teljes komplexitásában megérteni az irodalomtörténet-írás, sokkal inkább mindkettőt saját igényeihez alakította, felülírta és homogenizálta. A meztelen bennszülöttre kényszerített európai szmoking funkciója a szöveg és ennek produkcióját kontextualizáló kulturális deviancia megszüntetése. A nehezen olvasható kéziratokból alapos átalakítás után nyomtatott, akár sorozatos kiadás lesz, az egyéni és valamikor megismételhetetlennek tűnő írásaktus mélyen személyes és rituális íráseseménye sokak által végzett rutinfeladattá degradálódik ebben a percepcióban.

Módszertani szempontból már most megelőlegezhető a tézis: az irodalomtörténész számára az igazi kihívás nem a szövegek referenciális olvasása, végképp nem a szerzői intenciók pusztá rekonstrukciója, hanem az egyes szövegeket kontextualizáló medialitás – még ha kulturális másságot mutat is – vizsgálata, azaz az íráshasználati habitusok egyéni vagy akár közösségekre jellemző praxisainak, technikáinak, írás- és olvasásszokásainak a felismerése.

⁵² GINZBURG 2009.

⁵³ DARNTON 1984.

I. 1. 3. Digressio: Egy egyéni íráshasználati habitus alakulástörténetének módszertani tanulságai

Jelen tanulmány kereteit szétfeszítené Cserei Mihály íráshasználati habitusának, ezen belül írás- és olvasásszokásainak akár vázlatos bemutatása is.⁵⁴ Így kénytelen vagyok e több mint egy évtizede folyamatosan végzett vizsgálat tanulságait tézisszerűen ismertetni, csupán ezek módszertani relevanciáinál időzni el esetenként. Cserei azért alkalmas erre a vizsgálatra, mert noha több nyomtatásra is érdemes szöveget írt, ezek a szövegek kizárólag a kéziratosságban éltek és terjedtek. Az írás- és olvasási szokásainak vizsgálatát megengedő kéziratok és annotált könyvei lehetővé teszik annak megértését, hogy miként használta a kéziratosságot szövegek írásához, sőt olvasáshoz is. Mert Cserei úgy ír, hogy olvas, azaz ránk maradt könyvei és kéziratok alapján valószínűsíthetjük azokat az írás- és olvasásszokásait, amelyek az ő íráshasználói profilját alkotják. Ez egy olyan mikroszintű rekonstrukció révén kivitelezhető csupán, amelynek történeti antropológiai lényegi fókusza van, célja pedig a kulturális más-ság megtartása, kontextualizáló értelmezése, és nem megszüntetése. Ez a vizsgálat módszertani szempontból a könyv antropo-

⁵⁴ Cserei Mihály többször leírta magyarul és latinul élete legfőbb eseményeit. Ifjúkorában, sőt vélhetően házasság előtt is rendszeresen végzett feljegyzéseket magyar és latin kalendáriumokba (pl. 1690–1698 között), házasság előtt 1698 januárjában először vetette papírra élete eseményeit, majd a *brassói exilium* alatt jegyzőkönyvet vezetett, és közismert *Históriáját* írta meg 1709 és 1712 között. Ugyancsak Brassóban, 1709. július folyamán írta meg a csak részleteiben publikált, élettörténeti epizódokat is megörökítő bölcséleti művét, a *Compendium Theologicum et Politicum*ot. 1722-ben a Kászoni János elleni pereskedése alkalmából írta meg *Memoralisát*, melybe a latin nyelvű élettörténetét (*Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta*) is beszerkesztette. 1725-ben írta meg latin nyelvű röpiratát (*Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum*), majd 1733-ban, mikor újra jegyzőkönyvet kezdett vezetni, feljegyezte élete eseményeit 1748-ig. Végül 80 évesen, 1747. augusztus 10-én írta meg *Apológiáját*. Mindezt kiegészíti az 1746 és 1747-ben megírt két testamentuma.

lógiaját⁵⁵ célozza meg, és arra tesz kísérletet, hogy egy mediális és egy történeti antropológiai perspektíva révén Cserei Mihály íráshasználati habitusát értelmezze. Azt tárja fel, hogy egy kora újkori nem átlagos írástudó miként hagyatkozott az írásos kultúrára, milyen funkciókat szánt az írásnak és olvasásnak, e kettő hogyan viszonyult egymáshoz, végül pedig mentális világában ez hogyan elégített ki individuális, privát igényeket, identitásának alakulását miként befolyásolta. Tehát a mediális perspektíva az írás- és olvasásaktusok vizsgálata által az írás és olvasás komplementer viszonyát jeleníti meg, míg a szövegprodukciónak és olvasási alkalmak mikroszintű rekontextualizálása az életpálya meghatározó szakaszaiban az identitásartikuláció történeti antropológiai folyamatát teszi leírhatóvá. Ezt a módszertani eljárást egy táblázat segítségével is megjelentettem,⁵⁶ amely Cserei életét három dimenzióba szervezi. Történeti antropológiai alapvetésű ez az életpálya-modell, amely az *életciklus-események* (születés, házasság(ok), halál) révén kijelöli az életszakaszokat és az ezeket megelőző, kísérő, esetleg lezáró *preliminális, liminális és posztliminális* időszakokat.⁵⁷ Az *élettörténet mikroszintjei* az olvasás- és írásalkalmak írásantropológiai és élettörténeti kontextusait rögzítik, amelyek a harmadik dimenzió (*szövegprodukciónak és olvasási alkalmak*) kontextualizáló értelmezését biztosítják. Cserei Mihály esetében működik ez a módszertani modell, mert kéziratok és könyvtárának töredéke, rengeteg margináliával ellátva, szerencsénkre fennmaradt. Nem kétséges, hogy olyan kora újkori íráshasználók esetében, akiknek sem autográf kézírataik, sem az általuk olvasott, illetve használt könyvek példányai nem maradtak fenn, kevesebb eredményt hoz ez a módszertani megoldás.

⁵⁵ "Such an anthropology would aspire to reconstruct the place of the book in the changing textures of personal, social, material life, showing how books found their place in the fashioning of individual identities, in the negotiation of relationships, and in encounters with the world of things." (WARREN 2010, 380.)

⁵⁶ Lásd. a tanulmányhoz illesztett Illusztráció I-et.

⁵⁷ A felfokozott íráshasználati aktivitás mint a liminalitás elleni védekezés gyakorlatáról legújabban lásd: ZIM 2014, 1–18; illetve 124–143.

Cserei esetében, még ha élettörténetét és íráshasználati habitusának mikrotörténetét nagyon vázlatosan tekintjük is át e három dimenzió révén, koherens íráshasználati profil áll össze.

Az olvasó Cserei esetében a marginália szervesen kapcsolódik mind az olvasás-, mind az írásaktusokhoz. Mindkettő esetében főként praktikus és reprezentációs funkciókat lát el. Az olvasási aktushoz azáltal kapcsolódik, hogy jelzi az applikatív megértés eseményét.⁵⁸ Az írásaktushoz pedig azáltal, hogy ez komplexebb, hosszabb szövegeknek gyakran pretextusa. Az 1690-es kalendáriumba rövid feljegyzést rögzít, mely feljegyzés majd az *Erdély Historiájában* többoldalas csataleírássá bővül valamikor 1709 után.⁵⁹ Ennél is látványosabb a *Compendium Theologicum et Politicum* mint textus⁶⁰ genezise – értem ez alatt a ma is megtekinthető kéziratot –, melynek végső szövegváltozatát változatos, több alkalommal történő olvasás- és írásaktusok alakították ki. A rövid élettörténeti beszámolót is tartalmazó szöveg tetemes része úgy jött létre, hogy Cserei Josephus Flavius történetírót olvasva ennek művét kommentálta, majd a lapszélékre írt kommentárokat egyetlen legső változatban összegezte.⁶¹

⁵⁸ Cserei halálra való készülődésének intimitásába enged belátást a következő bejegyzés. Valószínűnek tűnik, hogy Pápai Páriz *Pax Sepulchri* című művét elmélkedésre és olvasásra egyaránt használta. A címlapon olvashatjuk: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta Cui Deus Providebit In Kál A[nno]. 1719. En Istennem engegi boldog s idvességes ki mulást nékem ez árnyék világból az én bűnös szegény Lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerecz Amen. Olvastam egj nehánij izben által ezt a gyönyörűséges könyvet legközelebb most in Anno 1731 21 Xber olvastam által Lelkemnek nagj könnyebségire.” (Vö. PÁPAI PÁRIZ 1698.)

⁵⁹ „Tökölly által juven az havason szallot zernyesten innen az buza mezoben, miis eleiben indulván meg ütköztünk hol az Pogany gjözedelmet vévén el szaladtunk és azon éjjel retenetes kietlen heljeken jarvan Fogarasban erkeztünk.” CSEREI 1690, 9v.

⁶⁰ Legelső irodalomtörténeti értékelése, illetve részleges kiadása Szádeczky Lajos érdeme: Vö. CSEREI 1906. További értelmezések: BALÁZS 2006, 601–609, illetve TÓTH 2010, 29–50.

⁶¹ „Térek már e könyv írásának alkalmatossagara. Ebben az 1709 Esztendőben midőn ugian csak itt kellene hevernünk s njomorganunk a kuruczok irruptiója miat Brassó várossában, quo lucrando tempore [...] Josephus Flavius Sido

Ez az íráshasználati habitus Cserei esetében már az 1670–1680-as évek alatt kialakuló minták alapján asszimilált magatartás. Legáltalánosabb összetevőit kétségtelenül az írásos kultúra, sőt az írás és olvasás kompetenciáinak elsajátítása közben és által szerezte meg. Kiemelt jelentőséggel bír az íráshoz és olvasáshoz köthető családi minták ösztönző vagy éppenséggel rituálisan, imitációra előírt normáinak ismerete és alkalmazása. Noha Cserei nem származott elit írástudó családból, mint például Bethlen Miklós, akinek apja, nagybátyjai gyakorlott prózaírók és elbeszélők voltak, az íráshasználati habitus kialakulásában kétségtelenül meghatározó volt a családi előzmény. Cserei Mihály nagyapja, Cserei Miklós az erdélyi fejedelemmel levelezett, apja, Cserei János pedig, munkaköréből adódóan is – fogarasi vicekapitányként –, rendszeresen írt és olvasott. Nagy valószínűséggel naplót vagy kalendáriumot is vezetett, hiszen Cserei említi, hogy születésének pontos dátumát apja írásából dokumentálja. Cserei édesanyja, Cserei Judit is tudott írni, hiszen Szenci Molnár Albert *Summum Bonum* című könyvét férjével együtt, aki imádságot is rögtönzött bele, margináliákban kommentálta. Ha általában az íráshoz vagy margináliákhoz, illetve különböző műfajú szövegek létrehozásához a nagyapáig tudunk visszanyúlni releváns családi előzmények megjelölése végett, olvasás terén még látványosabb ez a sajátos írás- és olvasásarcheológia. A szakirodalomban a Csereiek kedvenc *Organon*jaként aposztrofált opus egy olyan szöveg, amelyet sorrendben négy Cserei-generáció birtokolt.⁶²

Historicust olvastam által De antiquitate Judaica et de Bello-Judaico, mely könyv nalam in Folio, és nagi szeles tiszta margoju Levelei voltanak ahol olljan materiak occuraltanak, hol miket kezdek magamtól notalni a margojara a Levelek[ne]k míg végig olvastam a könyvet, az után kezdem gondolkodni rolla job volna talam onnan ki írni, s egi mas utan egi könyvben írni, ugi kezdek hozza s le iram, sok helyeken meg is többíteni, es sok Historiakbol ki szedegetet példakkal meg bővíteni...” (CSEREI 1709, 5v.)

⁶² A címlapon olvasható: Johannis Czerej, secundum divisionem 1631 5 Maji (Mihály dédnagyapja). Az *epistola dedicatoria* 2r oldalán: Ex libris Nicolaj Cserej 1648. (Cserei nagyapja). Majd a hátvédlapon évszám nélkül: Cserei Mihálj.

Az írásra és olvasásra egyaránt vonatkozó, Cserei íráshasználati habitusát meghatározó családi praxist mint előzményt azért találok relevánsnak, mert íme, írásantropológiai és társadalomtörténeti nézetben láthatóvá válik, miként lett Cserei Mihály *íróvá*. Szemben az irodalomtörténeti megközelítéssel, amely irodalmi tudattal, programmal és hagyománnyal operál, ezek együttes – eléggé misztikus – ráhatása következtében ismeri fel a (*szép*)írói tevékenységet, én az írásantropológiai megközelítés primátusát vallom. Azt állítom, hogy az íráshasználat praktikus és reprezentációs funkcióiból, illetve ezek kombinált használatából, azaz egy egyéni *íráshasználati habitusból* képződnek meg az életművé összeálló vagy ekként kanonizált szövegek.

Az íráshasználati habitus mikroszinten végzett vizsgálatának legfontosabb tanulsága, hogy az élettörténettől *elválaszthatatlan* az írás és olvasás *használatának* története, mert maga az írás- és olvasásaktus is *esemény*. Akár mindennapos, ismétlődő, rutinszerű vagy éppenséggel kivételes és rituális, az aktor által megélt élettapasztalat szerves része, sőt nemcsak önnön eseményszerűségének, hanem az azt kontextualizáló történéseknek is megőrzője. Az írás és olvasás Cserei esetében olyan esemény, amely egyszerre önmaguk és más élettörténések kizárólagos forrása. Ha Cserei íráshasználati habitusának egyéni vonásait megértjük, mentális világába nyerünk használható betekintést. Írás- és olvasásszokásainak különös fókuszot ad saját üdvösségének kérdése, a kételytől, kétségbeeséstől (*desperatio*) az üdvbizonyosság (*certitudo salutis*) megtalálásáig. Cserei számára ez adta mind az íráshoz, mind az olvasáshoz a legfontosabb motivációt. Cserei habitusa számos átfedést mutat a nemzetközi szakirodalom által jelzett kora újkori olvasásszokásokkal. Mint kora újkori olvasó és könyvtulajdonos, Cserei is arra törekedett, hogy egy kialakított könyvkorpuszt többször elolvasson, így a Robert Darnton által *intenzív típusúnak* nevezett olvasási modellt követte, amelyet a 18. század végén majd felvált az *extenzív típusú* olvasási minta,

azaz minél több szöveg egyetlen alkalmi elolvasása.⁶³ A könyvet gondosan kipreparáló Cserei már gyerekkorától fogva követte a kisajátító olvasás (*appropriative reading*)⁶⁴ eljárását. Udvarhelyi évei alatt Cserei az ethimologia classisban rendszeresen olvasta és fordította a különféle bibliai hősekről írt, keresztény erkölcsi szempontból megkomponált komédiákat. A tankönyvként ismert Cornelius Schonaeus opusát használta, melyből Dániel története⁶⁵ különösen felkeltette érdeklődését, hiszen nemcsak elolvasta, fordította, hanem saját fordításának másfél oldalnyi saját kezű kéziratát beragasztotta a könyvbe, így a *nyomtatott lap* latin szövegét a *kézírtos* magyar fordítás utólag beillesztett lapja kíséri.⁶⁶ A könyv testén végzett beavatkozás, azaz a nyomtatott, látszólag zárt szövegtest átalakítása, a nyomtatott szöveg ily módon történő felülírása a kisajátító olvasásmód klasszikus kora újkori példája. Olvasási szokásai közül a leggyakoribb és leglátványosabb az *applikatív olvasás*, amikor adott szöveget vagy saját magára, vagy egy családtagjára alkalmaz, azaz intim, spirituális vagy vallásos krízisek átvészelésére használ. Puritánus lelkiségének egyik kínzó élménye, a több ego-dokumentumában nyomot hagyó *desperatio* és *angustia* ellen Kálvin *Institutiójának*,⁶⁷ illetve

⁶³ A német kutatásban *Leserevolution* terminussal jelölt elméletre utalok, amely az intenzív és extenzív olvasási habitusmodellek váltakozását ismerte fel. (Vö. ENGELSING 1974.) A kérdésről további szempontokból: WITTMANN 1999, 419–454.

⁶⁴ SHERMAN 2007, 8.

⁶⁵ SCHONAEUS 1656, 415–457.

⁶⁶ Cserei előbb lefordította, majd utána illesztette be a magyar kézírtos fordítást a 416. és 417. oldalak közé. Mivel magába a kötésbe ragasztotta be a kézírtos lapot, a könyvet újabb lappal bővítette, amit én 416A-val, illetve ennek rectóját és verzóját értelemszerűen 416Ar-rel, 416Av-val jelölök. Cserei eljárásának és sajátos szöveghasználatának részleteihez lásd: TÓTH 2016b. Jelen kötetben: 161–171.

⁶⁷ 1684. március 3-án szerezte meg Cserei Mihály Kálvin *Institutióját* (vö. CALVINUS 1569.) Ősz Sándor Elődnek mondok köszönetet, hogy felhívta a figyelmemet erre a kötetre. A bejegyzésekről jelzésszerűen referál a magyar Kálvin-recepciót méltató tanulmányában (Ősz 2011, 149–187), illetve az erdélyi Kálvin-recepciót feltérképező könyvében is. (Ősz 2014, 32.) Cserei applikatív olvasásának grafikai nyomai, a margináliák és az aláhúzások visszaigazolják, hogy desperatiós

Medgyesi *Praxis pietatis*ának applikatív olvasásával védekezett. Haldokló feleségét, Kun Ilonát ugyancsak a *Praxis Pietatis* vonatkozó elmélkedéseivel vigasztalta, és részesítette „szép készületben”, mielőtt e halandó világot elhagyta volna.⁶⁸

Cserei számára az olvasás emberi létének egyik legfontosabb feladata volt, tehát jogosan megilleti őt a professzionális olvasó titulus. Jellemző, hogy az üdvösségre való várakozás hosszú (?) idejét is szíve szerint olvasásra szánta volna. 1693-ban megszerzett és többször elolvasott Amesius-opusát⁶⁹ így hagyta fiára, Cserei Györgyre:

Az én édes fiam ezt a könyvet gyakran s ugian csendes elmével s attentioval megh olvassa, mert az Idvességnek igaz okat s fundamentomat innen ki talialhatja. Ha lehetséges volna hogi a holt ember a föld giomraban olvashatna sok könyveim közül {harmat} ezeket haginam megh hogi a testemmel egiut eltemes-
senek:

1. A Deak Bibliamot
2. Ezt a könyvet.
3. Pax Anima (sic!) nevü könyvet⁷⁰

kízisét próbálta enyhíteni e szöveg olvasásával, hiszen a legtöbb, az olvasást és szövegmegértést reflektáló *manu propria* bejegyzés a III. könyvnek a 21-től 24. fejezetéig terjedő részben, tehát a predestinációt tárgyaló szövegekben maradt fenn. Az egész életét átfogó, folyton kiújuló, a remény és a kétségbeesés sajátos dialektikáját leképező lelki folyamatról van tehát szó, amely részint puritán kegyességgyakorlásának fő élménye, részint pedig olvasásszokásainak sajátos célja és applikációja. Két alkalommal is Kálvintól vár megnyugvást, először 1709-ben olvassa ebből a szempontból, majd pedig 1731 telén veszi elő hasonló célból ezt a szöveget. Ezeket az olvasási alkalmakat regisztrálták bejegyzései a könyvben: „Legi perlegi diligenter examinavi, et omnia Sacrae Dei Scripturae in omnibus punctis conformia invení, intaque in hac sola salvifica Fide vivere et mori per Dei gratiam decrevi. In exilio Coronensi 23 Aug. A 1709. Michel Cserei de NagiAjta mpr. Illetve: „Iterum totum perlegi et quidem sex diebus totam lectionem Deo auxiliante perfeci, dum in magnis angustiiis essem in mea Domo Nagy Ajtaiensi A[nno]. 1731. mense Xbr.” (CALVINUS 1569, 980.)

⁶⁸ TÓTH 2007, 45–79.

⁶⁹ Valójában egy kolligátum, amely két Amesius-szöveget tartalmaz: AMESIUS 1683, illetve AMESIUS 1630.

⁷⁰ Cserei a puritánus kegyességi irodalom egyik népszerű szövegére utal, Pápai Páriz Ferenc fordítására: PÁPAI PÁRIZ 1680.

4. Nadudvari Peter Praedicatio könyv⁷¹

5. Doctor Augustinus második tomussal melj nalam vagion.⁷²

III. A régi magyar irodalomtörténet írása mint történeti antropológia

Gondolatmenetem legfontosabb módszertani tézisé a következőkben összegezhetem: az irodalomtörténeti vizsgálatot kel-
lő forrásadottságok esetében egy adott íráshasználati habitus
megértése eredményesebbé teheti, mint egy vitatható poétikai
minta visszakeresése és hatásának feltétlen bizonyítása. Továb-
bá célravezető lehet szerzői intenciók rekonstrukciója helyett az
egy-
es írástudóknak az írásos kultúrára való hagyatkozása, írás-
és olvasásmódjainak az áttekintése, végül az ezekhez kapcso-
lódó rituális alkalmak, megértésemények kontextusként való

⁷¹ NÁDUDVARI 1741.

⁷² A bejegyzés a címlap verzióján olvasható. A hivatkozott Augustinus-opus a következő: AUGUSTINUS 1555. Cserei saját példánya megmaradt, a címlap rektóján olvasható a possessori bejegyzés: „Michaelis Cserei de Nagi Ajta ex donatione Reverendi ac Doctissimi Domini Stephani M. Vasarhelyi [...] A[nno]. 1701 die 20 Novemb[ris]. Cui Deus Providebit.” Cserei valójában nagyon kedvelte ezt a könyvet, nem meglepő, hogy a számára őt legfontosabb szöveg közé illesztette. A címlapon olvasható saját bejegyzése szerint ily módon rendelkezik fiának: „Az edes Fiamnak igen szívesen recommendalom ennek a könyvnek olvasat es observatioját kivált ot ahol en meg vonogattam.” Az Amesius-kolligátum második szövegében, amelyben a remonstránsok predestináció-ellenes álláspontjának 5 artikulusát tárgyalja, hivatkozik erre az Augustinus-opusra. A harmadik artikulusnál, a bűn elkövetése és az isteni akarat összefüggését tárgyaló résznél Cserei, noha pontos hivatkozást ad, vélhetőleg mégiscsak fejből citálja a következő passzust Augustinusból: „Peccare est in malorum potestate, sed peccando hoc vel illum facere, non est in illorum potestate, sed Dei dividentis tenebras et ordinatio eas, ut hinc etiam quod faciunt contra voluntatem Dei non, non impleantur nisi. Voluntas Dei Augustinus de Predestinationi Sanctorum. Lib. I. cap. 16.” (Vö. AMESIUS 1683, 229.) A megadott locust visszakeresve Cserei saját példányában ezt olvashatjuk: „Est ergo in malorum potestate peccare. Vt autem peccando hoc vel hoc illa malitia faciant, non est in eorum potestate, sed dei dividentis tenebras & ordinatio eas, vt hinc etiam quod faciunt contra voluntatem dei, non impleatur nisi voluntas dei.” (Uo., 638. Cserei Mihály kiemelése.)

beazonosítása. Az aggastyán Cserei íráshasználati habitusa ezt világosan illusztrálja: 1746 és 1747 között két testamentumot írt, megírta életének összegzését *Apologia* (1747) címmel, könyveinek egy részét György fiára hagyta. Írás- és olvasásaktusai mögött egyértelműen az öregkori liminalitás, a halálra mint életciklus-eseményre való készülődés állt.

Módszertani szempontból fontos arra hagyatkozni, amit a könyv antropológiájának nevezünk. A könyv nemcsak valamilyen műfajban megírt és valamilyen poétikai minták imitációjából komponált elvont szöveg, hanem biografikus tárgy (*biographical object*), tulajdonosok és használatok nyomainak, s ezáltal identitások lenyomatainak megőrzője.⁷³ Az egykori olvasók és olvasatok grafikus jeleinek (marginália,⁷⁴ tollrajz, aláhúzás, korrektúra, kommentárok) vizsgálata első lépésben olyan mikroszintű rekonstrukciókat enged meg, amelyek a későbbiekben elvezethetnek az optimális kontextusok megtalálásához.

A margináliák, a possessori bejegyzések, az olvasást kísérő vagy bizonyító reflexiók grafikus jeleinek kutatása kiemelt jelentőséggel bír. Az angol szakirodalom kora újkori graffitikként kezeli a bejegyzéseket, amelyek az olvasói identitást, illetve a szöveghasználat-szövegértés mediális eseményét örökölték meg egy időben. Ezekből a graffitikból⁷⁵ és mikrokontextusaikból kell rekonstruálni és értelmezni a habitust, amelyről csak egy dolgot tudhatunk biztosan: nem azonos természetű és lényegű a mi íráshasználati habitusunkkal. Esetenként, könyvenként és kéziratokként eltérő módszert követelhet meg ez a vizsgálat, így nem tehetünk mást, mint amit az antropológus is tesz a terepen, vagyis az individuális elem optimális értelmezéséhez szükséges partikuláris módszertani improvizációt megtalálni. Meggyőződésem, hogy a régi magyar irodalom kutatója számára a kéziratok nyilvánosság a maga konkrét materiális vagy textuális és

⁷³ HOSKINS 1998; illetve HOFER 1983, 39–65.

⁷⁴ JACKSON 2001.

⁷⁵ STERN 1979; MACDONALD 2001; FLEMMING 1997, 1–30; WARREN 2010, 363–381, illetve AHNERT 2013, 33–48.

imaginárius dimenzióival együtt jelenti azt a kutatási terepet, ahol kora újkori médiumokat és ezek medialitását lehet és kell tanulmányozni.

V. Konklúziók

Tanulmányomban arra tettem kísérletet, hogy a régi magyar irodalom kutatásának egyik módszertanilag reflektálatlan területét mutassam be, és egyúttal módszertani javaslatot fogalmazzak meg a kora újkori magyar nyelvű szövegtanulmányozás medialitásának a vizsgálatára. Abból a felismerésből indultam ki, hogy a jelenlegi irodalomtörténet-írási gyakorlat módszertana egyfajta hibrid diszciplináris identitást mutat, amelyből hiányoznak azok a speciális antropológiai és történeti antropológiai kompetenciák, amelyek a diakrón nézetből perceptálható kulturális másság tanulmányozását teszik lehetővé. Ugyanis a régi magyar irodalom szövegtanulmányozása olyan mediális sajátosságokat mutat, melyet egy tradicionális irodalomtörténeti megközelítés értelmezni nem tud, csupán elfedni, felülírni, homogenizálni. A kulturális másság jegyében fogant kora újkori medialitás értelmezésének feltétele a kéziratos és nyomtatott nyilvánosságok elkülönítése és helytálló értékelése, illetve a kora újkori íráshasználó és olvasó habitusának a rekonstrukciója. Minden kora újkori szöveg mögött elolvasott, tehát használt szövegek tételezhetők. A szövegprodukciónak aktusa és eseménye mögött individuális habitusok sorakoznak. A habitus vizsgálata egy olyan terepet feltételez, amelynek konkrét és imaginárius dimenziói és elemei is vannak. Az antropológiai terepmunka analógiáját alkalmazva megállapíthatjuk, hogy a fennmaradt kéziratos és nyomtatott korpusz írásantropológiai és történeti antropológiai vizsgálata adja e terepmunka nagyon is empirikus részét, míg az olvasás-megértés-alkalmazás hermeneutikai aktusának elképzelése és valószínűsítése eredményezi e terepmunka elvont, spekulatív vagy értelmező aspektusát. Ezekből

tevődik össze a régi magyaros kutatási terepe valós és imaginárius dimenzióival együtt, ahol sokszor kényszerül improvizációra, mert nincs végérvényes módszertana. Állandóan kísérleteznie és rögtönöznie kell tehát az éppen vizsgált íráshasználó vagy az éppen rekonstruált habitus egyediségének megfelelően.⁷⁶ Mert a kora újkori kézirat mögött egyszerre kell érzékelnünk a szerzőt és olvasót, de mindenekelőtt azt az időben távoli, ismerős, szinte saját, de mégis idegen kultúrát, amely megteremtette őket is és minket is, kései, reményteljes értelmezőket.

⁷⁶ A szinkronításban végzett antropológusi terepmunka és a diakrón nézettel operáló történeti antropológia analógiáját a következő módszertani felismerés indokolja: „Ethnography as situated, long-term, empirical field research is simultaneously a critical theoretical practice, a quotidian ethical practice, and an improvisational practice.” (Vö. CERWONKA–MALKKI 2007, 164.)

I. Illusztráció

ÉLETCIKLUS-ESEMÉNYEK	AZ ÉLETTÖRTÉNET MIKROSZINTJE	SZÖVEGPRODUKCIÓ/OLVASÁSI ALKALMAK
Születés (1667)		
Gyermekkor	1678 – áttérés	1679 – Schonaeus-tankönyv 1684 – Kálvin <i>Institutiója</i> 1685 – Dialektika jegyzet
Ifjúság	1685 – tanulmányok abbahagyása	
Házasság 1. (1697)	1690 – zernyesti csata 1693 – apa–fiú konfliktus 1696 – secretarius juratus	1690–1695 Kalendáriumok, aláhúzások, margináliák, jelige 1697–1698
Felnőttkor	1704 – betegség/ phantasia/desperatio	Josephus Flavius 1709 – <i>Compendium Politicum et Theologicum</i> 1709–1712 – <i>História/Institutio</i> olvasása
Házasság 2. (1720)	1712 – Praxis Pietatis beszerzése	Aláhúzások és NB! (haldokló előkészítése, desperatio elleni elmélkedés) 1712–1724 – Jegyzőkönyv 1712–1728 – Jegyzőkönyv
Öregkor		1731 – Institutio másodszori olvasása
Aggastyánkor	1739 – betegség/ phantasia/ desperatio 1747 – Certitudo Salutis	1733 – a legnagyobb jegyzőkönyv 1747 – Apológia
Halál (1756)		

II. AZ ÉLETÚT ÉS ISMERETLEN EPIZÓDjai

I. Elméleti bevezető: korpusz, narráció, műfaj

Az irodalomtörténeti diskurzus az *emlékirat-irodalom* terminus technicusszal egy olyan szövegkorpuszra utal, amelyet legalább kétszáz éve kutatnak, publikálnak, kanonizálnak és értelmeznek.¹ A rendkívül heterogén funkciójú, terjedelmű és tartalmú textusok, bár némelyikük többszöri kiadást is megért, mégiscsak csupán töredékei egy egykor létezett, kulturálisan-társadalmilag szabályozott írásgyakorlat valamikori, többé-kevésbé teljes

¹ Az emlékiratok publikálás végett történő felkutatásának első és legjelentősebb képviselője Benkő József. Benkő a Guberniumhoz és az Erdélyi Tudós Társaság Tanácsához küldött egy 10 opusból álló kéziratok gyűjteményt, amely Mikó Ferenc, Enyedi Pál, Laskai János, Kemény János, Szalárdi János, Enyedi István, Bethlen Miklós, Cserei Mihály, Rozsnyai Dávid írásainak másolatait tartalmazta. Ezt kiegészítette egy újabb kötet, amely a kisebb terjedelmű naplókát tartalmazta, összesen 14-et. Noha ezt az értékes korpuszt 1790-ben Szebenbe küldték Hochmeisterhez kinyomtatás végett, valamely okból kifolyólag ez nem történt meg, így 1791-ben Benkő a Tudós Társasághoz küldte a szövegeket, ám ezúttal is eredménytelenül. Noha Aranka kéziratkiadó társaságot is alapított, a Benkő által rendelkezésére bocsátott kéziratok töteket, bár bemutatta mint publikálandó korpuszt, mégsem jelentette meg. 1796-ban Szebenben jelent meg A Magyar Nyelvművelő Társaság Munkáinak első darabja. A kiadvány IX. fejezete Benkő listájának bővített változata, amit fura módon Aranka György szignál. (Vö. ARANKA 1796, 178–204.) Az erdélyi korabeli kéziratkiadás, illetve a Benkő-kéziratoknak a Magyar Nyelvművelő Társasággal való kapcsolatához, utóéletéhez lásd még: KOSÁRY 2003, 289–291, illetve TÓTH 2015, 636–640. A kizárólag erdélyi vonatkozású szerzők kéziratok műveiről katalógus is készült még a hatvanas években: CRĂCIUN-ILIEȘ 1963.

korpuszának. Mivel ez a töredékesen fennmaradt korpusz is állandóan alakul, bővül (újabb szövegek felfedezése) vagy szűkül (kanonizációs eljárások következtében marginalizálódó szövegek), megítélésében nemcsak irodalomtörténeti, hanem historiográfiai, sőt antropológiai szempontok és elvárások is érvényre juthatnak. Legalábbis az európai angol, olasz, francia és német gyakorlat ezt sugallja. A *longue durée* típusú francia történeti iskola ellenében fellépő és népszerűsödő olasz mikrotörténetírás (*microstoria*), az angol és amerikai történeti antropológia (*historical anthropology*), a német *Alltagsgeschichte*, vagy a mentalitástörténeti hagyományokon megújuló francia történeti antropológia (*histoire anthropologique*) módszertanának sajátosságaiból adódva újra felfedezte az ego-dokumentumokat, a naplókat, emlékiratokat vagy a kalendáriumok és bibliák, nyomtatványok előzéklapjaira feljegyzett élettörténeti narrációkat. A mikroszintű léptékváltás, a mindennapok és a kulturális-történelmi alulnézetek, az individuális életutak szociálanropológiai szempontok alapján történő rekonstrukciója az utóbbi harminc év alatt az európai kora újkorról való történeti tudásunk jelentős és integráns részévé vált.

A magyar historiográfiai, néprajzi, illetve irodalomtörténeti iskolákban nem találjuk számottevő recepcióját ennek az európai gyakorlatnak, továbbá applikációi néhány szórványos és vitatható példától eltekintve még mindig váratnak magukra. Következésképp az emlékiratok a történetírás számára megmaradtak *elbeszélő forrásoknak*, amelyek legjobb esetben is csupán potenciálisan felhasználható tényanyagot szolgáltathatnak a nagy történelmi folyamatok leírására. Az irodalomtörténet-írás diskurzusa az emlékirást egy elit típusú írásbeliség és írástudás kizárólagos termékévé léptette elő, és noha a rendelkezésére álló szöveggörpusz csak töredék volt, tehát a szövegek létrejöttét biztosító írásgyakorlat teljes áttekintését nem tette lehetővé, megelőlegezve önmaga számára az intézményes és hatalmi bizalmat, *műfajként*, történetileg progresszíven fejlődő, kizárólag retorikai és poétikai minták felől szerveződő narrációtípusként definiálta. Az iroda-

lomtörténet-írás műfajfogalma azonban nem képes visszaadni és lefedni az egyes textusok sajátosságait, az általunk ismert korpusz jellegzetességeit, formai és tartalmi változatosságát. A diárium, mensiárium, napló, emlékirat, feljegyzés, apológia, regiszter, emlékezetül hagyott írás, sőt maga a história rendkívül tág műfajiságot eredményeznek, amely a létező korpuszt csak látszólag teszi áttekinthetővé, és értelmezhetőségét is inkább behatárolja, mintsem bővítené.

Világosan felismerhető tehát, hogy az irodalomtörténeti diskurzus a műfajiság vitatható kritériumára hagyatkozva szelektálta, kanonizálta a töredékében fennmaradt korpuszt, melyhez egy progresszív evolúciós modellt rendelt irodalomtörténeti genesis gyanánt, továbbá utólagosan projektálta e szövegtörpuszra a feltétlen irodalmiság, az öncélú szövegprodukciónak és az esztétikai irányultságú szövegírás-olvasás anakronizmusát. Ennek kettős következménye van: 1. A történeti antropológiai szempontok, kontextusok hiányában az emlékirat – mint gyakran kortörténeti beszámolóval párosuló élettörténet – számára csak a korszak gyakran latin nyelvű historiográfiai tradíciójával bír kapcsolatot teremteni. (Emlékiróink általában tiltakoznak az ellen, hogy műveiket történetírói munkáknak tekintsék.²) 2. Mihelyt csupán műfajról beszél, és írásantropológiai, olvasástörténeti, mentalitástörténeti, illetve médiatörténeti argumentumokat semmibe vesz, egy igen értékes komparációs korpuszról mond le, a nyomtatványok üres lapjain fennmaradt élettörténeti narrációkról, amelyek világosan mutatják a három médium: szóbeliség, írásbeliség és nyomtatott szöveg hatását az élettörténetekre.

Kutatásaim tanulságait úgy próbálom a továbbiakban Cserei Mihály példáján keresztül bemutatni, hogy történeti antropológi-

² Cserei szövegszerűen is megfogalmazza: „Én históriát írni nem akarok, mert ha akarnék is, ahoz való kapacitásom nincsen, bízom másokra, nálamnál jobbakra s tudósabbakra...” (CSEREI 1983, 49.) Hozzá hasonlóan Bethlen Miklós is többször elmondja, hogy nem kíván historikusa lenni az általa elbeszélte eseményeknek, csupán a *Diploma Leopoldinum* történetét szándékszik a történetíró tekintélyével előadni. Vö. BETHLEN 1980, 821–827.

ai és írásantropológiai szempontok alapján tekintem át és hasonlítom össze azt az öt élettörténeti elbeszélést, amelyet Cserei, kora újkori viszonyokhoz mérten, rendkívül hosszú élete során írt meg.

II. Applikációk: Cserei élettörténeti elbeszélései

A művelt és a korban szokatlanul hosszú életet (89 évet) élt Cserei Mihály (1667–1756) többször leírta magyarul és latinul élete legfőbb eseményeit.³ Ifjúkorában, sőt házasságként is rendszeresen végzett feljegyzéseket magyar és latin kalendáriumokba (1690–1698), házasságként 1698 januárjában először vetette papírra élete eseményeit,⁴ majd a brassói exilium alatt jegyzőkönyvet vezetett, és közismert *Históriáját* hozta létre 1709 és 1712 között. Ugyancsak Brassóban, 1709 nyarán, július folyamán írta meg a csak részleteiben publikált bölcséleti művét, a *Compendium Theologicum et Politicumot*,⁵ melynek első oldalaira szintén felvezette addigi élete főbb eseményeit. 1722-ben a Kászoni János elleni pereskedése alkalmából fogalmazta meg *Memorialisát*, melybe a latin nyelvű élettörténetét (*Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta*) is beszerkesztette, majd 1733-ban, amikor újra jegyzőkönyvet kezdett vezetni,⁶ feljegyezte élete

³ Noha ez a tanulmány csupán öt élettörténeti elbeszélést mutat be, Cserei jóval többször rögzítette, néha szűkszavúan, néha bővebben, élete történetét. A választásom azért esett erre az öt narratívára, mert ezekkel lefedhetők poétikai és történeti antropológiai szempontból Cserei elbeszélői repertoárjának főbb típusai.

⁴ Ebbe a főlíó formátumú, 1698-ban még üres könyvbe tisztázza le saját kezével fő művét, a *Históriát*, vélhetően 1712 körül. Ugyancsak ennek a könyvnek vagy kódexnek az előzéklapjaira jegyezte fel 1698. január 2-án élete addigi eseményeit röviden, évszám és esemény összefüggésében. (Vö. CSEREI 1712.)

⁵ Az eredeti kézirat a KvAKt Kt-ban található: CSEREI 1709. Ennek csupán részleteit publikálták: CSEREI 1906, 445–552.

⁶ Cserei élete folyamán többször is jegyzőkönyvet vezetett. Ezekbe a gazdasági jellegű feljegyzések mellett gyakran saját írásaiból, verseiből és olvasmányából is megörökített részleteket, illetve élettörténetének meghatározó eseményeit is ezekbe rögzítette. Az itt elemzésre kerülő legnagyobb jegyzőkönyvén

eseményeit 1748-ig. Végül 80 évesen, 1747. augusztus 10-én írta meg *Apológiáját*.

I. 1. Módszertani megfontolások

E szövegek értelmezéséhez nem műfajközpontú és nem irodalomtörténeti előfeltevések, azaz nem kizárólagos és utólagosan kivetített esztétikai szempontú írás- és olvasásmód felől közelítek. Kutatásaim tanulságaira hagyatkozva a kora újkori írásbeliség és szóbeliség reciprocitásából indulok ki, illetve kánon és műfaj helyett inkább egy írásantropológiailag leírható társadalmi írásgyakorlatot tételezek, melynek praktikus és reprezentációs, mereven el nem választható, sőt gyakran szimultán érvényesülő szintjeit különböztetem meg. Ezen belül egyéni íráshasználati habitusokat vélek kirajzolódni, amelyekből arra következtetek, hogy a kora újkori írni tudó ember / írást használó ember (*homo scribens*)⁷ elsősorban nem irodalomesztétikai, hanem sokkal inkább szociálantropológiai megfontolások, célok, funkciók alapján használja az írást. Ezt az írásgyakorlatot nem egy műfaj ismerete, nem egy közös irodalmi program tartja fenn, hanem az a fajta kulturális tudás, nevezhetjük *íráshasználati mentalitásnak*, amely az írásnak a kora újkori életvitelben funkciót, szerepet, célt biztosít.⁸ Következésképp a nagyon változatos terjedelmű és tartalmú kora újkori élettörténetek létrejöttében, túl az individuális iskolázottságon, műveltségen, retorikai és poétikai képzettségen, olyan, az íráshasználatot meghatározó és irányító *mentalitást* tételezek, amely lehetővé teszi a kevésbé iskolázott individuumok esetében is az élettörténeti narráció olyanfajta létrehozását, amely jelzi, hogy a szerző tudatában van az életről szóló elbeszélés helyhez,

kívül még öt jegyzőkönyve ismeretes, amelyek marosvásárhelyi, kolozsvári és budapesti gyűjteményekben maradtak fenn. (Vö. CSEREI 1906, 569–572.)

⁷ A *Homo scribens* fogalmához lásd: BAURMANN–GÜNTHER–KNOOP 1993, illetve, TÓTH 2006, 427.

⁸ TÓTH 2006, 340–347.

alkalomhoz kötöttségének, rituális telítettségének, az életút aktív és kontemplatív szakaszaihoz való alkalmazottságának.

II. 2. Cserei életútja és szöveges reprezentációi

Narráció 1: a kalendáriumok

A 8 fennmaradt kalendárium⁹ 1690–1695, illetve 1697–1698 közötti, igen változatos tartalmú feljegyzései ellenére is koherens élettörténeti és mikrotörténeti narrációvá áll össze. Cserei *Históriájában*¹⁰ és latin nyelvű *Memorialisában*¹¹ is utal erre az íráshasználati habitusra, tehát feltételezhetjük, hogy 1704-ben is, sőt még azután is lehettek különfélékkel teleírt kalendáriumi. Irodalomtörténetileg és műfajilag lehetetlen klasszifikálni ezt a fajta „emlékirást”, amelynek elsősorban írásantropológiai sajátosságai szembeötlők, hiszen ez egy olyan íráshasználati habitus, amely praktikus és reprezentációs funkciók, célok felől

⁹ A KvEkt Kt-ban őrzik azt a 8 kalendáriumot, amelyekben 1690-től 1695-ig, illetve 1697-ben és 1698-ban Cserei szinte mindennapos gyakorisággal feljegyzéseket végzett, vagyis a nyomtatott kalendárium e célra fenntartott üres oldalait teleírta. Jellemző módon ezeket a feljegyzéseket publikálták, ám kihagyták belőle a fölöslegesnek mutakozó verseket és népi gyógy módokat, csupán a diárium jellegű eseményregisztrációt tették közzé. (CSEREI 1893, 146–160, illetve 232–249.)

¹⁰ *Históriájában* a görgényi vár ostromának leírásakor említi: „Negyvenkétszer, emlékezem rá, amint akkori kalendáriumban is felírtam volt, hogy ki voltam ellenkezni, ötven-hatvan golyóbis is járt körülöm, az Isten megoltalmazott...” (CSEREI 1983, 348.)

¹¹ Latin nyelven megírt kérvényének eredeti példánya Budapestre, az OSZK kéziratárába került Cserei Farkas adományának köszönhetően 1853. augusztus 26-án. Cserei úgy utal erre a szövegére, mint latin nyelvű „*Memoriálisom*.” (Vö. CSEREI 1722.) Ennek két szöveghű másolata Kemény János gyűjteményében maradt meg, és jelenleg a KvAKt Kt-ban található. Cserei ebben a szövegében az 1705 körüli periódusról beszélve a következőket állapítja meg: „...tunc temporis in meo regestrali libello fideliter annotavi”. Az élettörténetet tartalmazó fejezet címe: *Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta*. (Vö. CSEREI 1855, 126.)

tárol információkat, dátumokat, eseményeket vagy különféle tudnivalókat.

Noha műfajról nehezen beszélhetünk, mégis egyértelmű, hogy Cserei régóta bevált *írásszokást* követett. E régi írásszokás abból állt, hogy a kalendáriumok nyomtatott oldalai mellé bekötött üres lapokra vagy éppenséggel a nyomtatott oldalakra a napok, dátumok mellé a tulajdonosok különféle, gyakran *pro memoria* címmel ellátott feljegyzéseket készítettek, vagy jelek, aláhúzások segítségével rögzítettek fontos információkat. A kalendáriumok által lefedett periódus Cserei ifjúkorára terjed ki: 1690-ben 23 éves, az 1697-ben bekövetkező házassága pillanatában pedig 30 éves volt. Felnőtté válásának, önállósodásának, egyéni boldogulásának igen érdekes folyamata vizsgálható ezekben a forrásokban. Egész életét meghatározó esemény volt a kalendáriumi feljegyzések közvetlen előzménye, az udvarhelyi stúdiumainak megszakítása (1685. március 10.), illetve a peregrináció kimaradása életéből, ugyanis ennek hiányában a társadalmi-rendi érvényesülés tradicionális stratégiáit kellett követnie, azaz a familiárisi szolgálat vállalását. Noha ehhez túl sok kedve nem volt, mégis Teleki Mihály szolgálatába állt (1685–1686), aztán betegsége miatt távozott innen, és 1688–1690 között hadi *experientiát* akart szerezni. Ez sikerült is neki, s a zernyesti csata után 1690-ben rövid időre Thököly híve lett. 1692-ben újabb familiárisi szolgálatot vállalt Apor István katolikus főúr oldalán, akihez rokoni szálak is fűzték.¹² 1696-ban a kincstárnoki pozíciót megszerző Apor mellett *secretarius* lett, fizetését a Habsburg adminisztráció biztosította.¹³ 1697. május 10-én eljegyezte Kun István lányát, Ilonát, majd ugyanaz év október 22-én össze is házasodtak.

¹² Anyai nagyanyja, Apor Ilona, Apor István féltestvére volt, akit a tatárok az 1694-es támadás során elraboltak, és a nagy váltságdíj reményében rabságba hurcoltak, ám a 75 éves asszony belehalt e szörnyű megpróbáltatásba.

¹³ Cserei fizetése évi 400 forint volt, amit kiegészített 72 köből búza, 60 köből zab vagy ezeknek megfelelő pénz. Kiszállásaira napi három német forintot kapott. (Vö. Bíró 1935, 92.)

A kalendáriumok ennek a házassággal záródó életszakasznak azt a részét fedik le, amely az 1690-es zernyesti csata tapasztalatával kezdődik és családi élete legelső esztendejének (1698) történéseivel zárul. A kalendáriumok összefüggő narrációs perspektíváját a kronológiai keret (1690. január 1. – 1698. december 31.), gyakori, szinte naponkénti bejegyzések adják. Ez lenne a fő narráció, amely még magán viseli a szóbeliség jegyeit: a szüksézáv feljegyzések gyakran szüzsék, amelyek szóbeli előadásban válnak elbeszélhető epizódokká, élettörténeti narrációkká. Emellett a bejegyzések világosan jelzik a praktikus és reprezentációs funkcióátársítást is. Praktikus megfontolások következtében kerülnek be a kalendáriumba a kölcsönök, adósságok, receptek, gyógymódok (lovak, emberek számára),¹⁴ a gazdálkodáshoz, háztartáshoz szükséges hasznos tudnivalók. A 1692-es kalendárium már jelzi a magán- és publikus szféra kettéválását, a gyakori utazások grafikusán megjeleníthető térképei világosan megmutatják a hivatali és a családi szféra földrajzilag is körvonalazódó regionális különbségeit. A hivatali szférával az individuumot körülvevő szociális háló is bővül, átalakul. Mindez nemcsak küldetései miatt történik így, hanem azért is, mert familiárisként, Apor István bizalmasaként részt vesz a korabeli erdélyi nemesség politikai és társadalmi életében (pl. lakodalmakon,¹⁵ temetéseken¹⁶). Az életciklus eseményei szervezik a reprezentációs funkciójú feljegyzéseket is. Saját eljegyzése, lakodalma¹⁷ mellett ki-

¹⁴ A tetvek, bolhák, hajhullás elleni recepteket, illetve a boszorkány-szívás elleni gyógymódot tartalmazza. (Vö. CSEREI 1694, 4r.)

¹⁵ Apor István familiárisaként vesz részt gróf Jósika Imre lakodalmán 1693. február 24-én: „Voltam Rapoton Josica Imreh úr lakodalmában.” (CSEREI 1693, 2v.)

¹⁶ Az 1694. március 16-án meghalt Kendeffi János március 28-án való temetésén is részt vesz, sőt még a halotti prédikáció témáját is feljegyezte: „Temették el az Kolozsvári Templomban, oratioja volt Enyedi István uramnak, Themaja volt, az Léleknek, Eletnek és halálnak mivoltának bizonyos megtudása.” (CSEREI 1694, 3r.)

¹⁷ Az 1697-es kalendáriumban május 10-i dátumnál olvasható: „Isten rendeléséből lett Kézfogásom...” Október 22-én pedig: „Volt a lakodalmam Keczen Meltóságos Gróf uram eő N[al]g[yság]a Házánál, Násznagyom volt Gróf Pekri Lőrincz uram, vőfély Apor Péter uram, nyoszolyó Asszony Kemény Boldisárné Asszonyom, nyoszolyó Leány a leánja.” (Vö. CSEREI 1697, 5r, illetve 10v.)

magaslik unokabátyja halála,¹⁸ húga esküvője,¹⁹ továbbá pontosan feljegyzi a családi barátok, rokonság keresztelőin, lakodalmain, temetésein való részvételét. Ennél is jelentősebbek a kalendáriumok lapjain fennmaradt azon szövegek, gyakran versek,²⁰ amelyek lelki élete, kálvinista vallásossága és kegyessége számára biztosítanak szöveges reprezentációt. A naptári évet megnyitó és lezáró kegyes formulák,²¹ olvasmányélményeinek rövid összefoglalása, a magyar

¹⁸ 1692. május 14-én jegyzi fel kalendáriumába: „éczaka tiz orakor holt meg szegény Bátyám Cserej Sigmond. Majus. 16-án volt koporsóbatétele, 22-én temették.” Majd egy latin közhellyel egészítette ki a feljegyzést: „Sic transit gloria mundi.” (CSEREI 1692, 4v.)

¹⁹ 1693. április 9-én jegyezték el a hűgát, június 23-án pedig meg is volt a lakodalom. (CSEREI 1693, 7r.)

²⁰ „1690 Martius 3. Volt kivanatos szép szaraz tavaszi idő.” A bejegyzést „saját” verse követi:

„Oh ti szép tavaszi örvendetes napok
Vgj latom már szinte Telből kibutatok
Minden állatok most egrant vigadnak
Csak egyedül nekem banatomra vadatok
Job meg halnom mint se ennyi sok busulasom
Sotet fold giomraban mélylyebe szallanom
Gyaszos koporsomba csendesen nyugodnom

Mint ezen világban holtig nyomorganom.” (CSEREI 1690, 5r.) Ferenczy Zoltán gyűjtötte ki ezeket a verseket a kalendáriumokból, tette közzé, illetve tekintet-
te át tanulmányában: FERENCZY 1891, 437–455.

²¹ Az 1694-es esztendő legelső januári bejegyzése a következő formula: „Úr Isten álgj megh uj jokkal ez uj esztendőben, hogj tehessek Szent nevednek dicsőségére szegény Lelkemnek örök idvességére.” (CSEREI 1694, 1r.) Az 1695-ös esztendő legelső bejegyzése, noha kissé prózai, funkcióját tekintve azonos az előbbivel: „Az új Esztendő új szomorúsággal virradot fel nekem. Fiat voluntas Domini.” (Cserei Mihály aláhúzásos kiemelése.) Mindezt még egy vers is egészíti, melynek címe jelzi a tematikus kapcsolódást a fenti kijelentéshez, illetve az Isten ostorait emlegető, szennylapra írt imádsághoz is: „Ez rosz hitván világ látom, hogi mostohám / Szempillantásonként mert újul nyavaljam / kegyes szemeivel nem néz édes Atyám, / Ugi teczik még az fű szális kiált reám.” (CSEREI 1690, 1r.) Az 1696-os kalendárium hiányzik, az 1697-esben viszont nem található ilyen formula. Az 1698-as kalendáriumban ellenben újra megjelenik: „Szent Ur Isten ez uj esztendőnek minden részében áldgíál meg uj lelki s testi áldásiddal.” (CSEREI 1698, 1r.) Az 1691-es esztendő utolsó bejegyzése egy ilyen összegző hálaadás: „Atyanak Fiunak Szent Léleknek adassék dicsirt ditsőség ui és oh esztendei ennyi csapás közötis békével engedte el tölteni.” (CSEREI 1691, 12v.) Az 1692-es decemberi bejegyzésekben a karácsony ünnepélyessége

és latin emlékezetes mondások feljegyzése érdemben árnyalják az élettörténetet, sőt olyanfajta intim vetületeit mutatják meg az én-reprezentációnak, amelyek az individuum mentális világának belső rétegzettségét, eszköztárát (*outillage mentale*) teszik érzékelhetővé. Ez a sajátos élettörténet, melyet nem felétlenül tekintek töredéknek, nemcsak forrása lesz a *Históriának*, sőt későbbi beszámolóinak, hanem olyan speciális mikronézete Cserei ifjúságának, amelyet későbbi művei közül egyik sem fog ilyen mértékű textuális reprezentációként megvalósítani.

Narráció 2: a *História*

Cserei kétségtelenül legnépszerűbb alkotása ez, amely nemcsak nyomtatott,²² hanem kézirat formában is rendkívül elterjedt volt. Cserei a *Históriát* 44 évesen kezdi el írni, 1709. december 16-án, Brassóban. Műfajilag elutasítja a történetírást, bár hagyatkozik a korszak történeti irodalmára, vélhetőleg nemcsak tényanyagként, hanem bizonyos mértékben poétikai mintaként is. Fontos megjelölni, hogy a megírás ez esetben is az íráshasználatot szabályozó mentalitás jelenlétére utal, követi a konvenciót,

és egy retrospektív értékelés kapcsolódik egybe találóan, és eredményez pár soros verset: „Boldog Isten az ki a szent Ünnepekre / Felvirrasztal engem nem nézvén bűnömet / S nem vetél eddighlen amaz örök tűzre / Segély rá engemet szent tiszteletedre / Sok bánatom után kedves vigasztalásra / Sok gondim után csendes nyugovást / Sok fájdalim után egészséges áldást / Agy edes Istenem eltemben jobbulást.” (CSEREI 1692, 12v.) Az 1693-as esztendő utolsó decemberi bejegyzései között olyan latin mondatokat találunk, amelyek amúgy is gyakran előfordulnak Csereinek a saját életére, Istenhez való viszonyára vonatkozóan: „Quem Deus amat etiam flagellat. Sit nomen Domini propterea benedicendum.” (CSEREI 1693, 12v.) Az 1694-es esztendőt ugyanezzel a gondolattal zárja és összegzi: „Charissimus Dei Illumissq. Flagellum Laus Dei qui est amen alpha & omega.” (CSEREI 1694, 12v.) 1695-öt pedig egy toposz jelleghű felkiáltással zárja, amelyet viszontlátunk, hallunk más emlékiróinknál is: „Justus es Domine et justa sunt judicia tua, o Domine!” (CSEREI 1695, 12v.) Az 1697-es esztendő legutolsó bejegyzése ezúttal egy exemplumot tartalmaz V. Károly császárról, tehát itt hiányzik a fohász jellegű és funkciójú összegzés. (Vö. CSEREI 1697, 12v.)

²² Legelső kiadása: CSEREI 1852.

miszerint az aktív, cselekvő életvitel hiányában a kontemplatív cselekedetek egyik legfontosabbika, a devocionális gesztusokon kívül, vagy mint ezek egyike, az írás. Cserei szavai szerint: „...nem lévén mivel töltenem az időt, úgy fogtam ez íráshoz”,²³ s a későbbiekben még hozzátézi: „...a heverést meguntván ennyi hosszas bujdosás alatt”.²⁴ E sorok kontempláció és írás, életvitel és íráshasználat kulturálisan szabályozott kapcsolatát igazolják.

A *História* narratív diskurzusában világosan elkülönül és el is különíthető a kortörténeti beszámoló és az élettörténeti elbeszélés. A fő narrációs perspektívát a kronologikusan haladó progresszív kortörténet adja, amely az 1661–1712 közötti eseményeket beszéli el. Vagyis a „renddel leírt” vagy „elkezdett írás”, tehát a kortörténeti beszámoló fő haladásirányától néha kitér például gyermekkorára („...itt már szólok a magam gyermeki állapotomról...”), majd ezt követi a szükségszerű visszacsatolás „...de vissza- térek ahonnan divertáltam vala”.

Az élettörténeti beszámoló a családdal kezdődik, majd a gyermekkor, a fogarasi iskolai évek (1674–1678) anekdotaszerű epizódjai után elkomorul. Cserei ugyanis 1685-ben kénytelen megszakítani székelyudvarhelyi tanulmányait, így külföldi peregrinációja is elmarad, amit egész élete folyamán nehezményez: „S bár ne engedte volna az atyám hogy a scholából kijöjjek, talám én is most jobb ember volnék.”²⁵ Ifjúkora, familiárisi szolgálata Telekinél, „hadi experientiája,” majd a zernyesti csata és újabb familiárisi szolgálata Apor István oldalán, továbbá az 1690–1698 közötti események igen nagy mértékben a kalendáriumban leírtakra hagyatkoznak.²⁶ Felnőttkora, házasság és családi élete számára az 1703-mal kezdődő kuruc mozgalom jelent fordulópontot. A császárhűségen megmaradó Cserei előbb Görgényben (1703–1705), majd Brassóban

²³ *Uo.*, 48.

²⁴ *Uo.*, 49.

²⁵ *Uo.*, 83, 185.

²⁶ Konfrontálva a kalendáriumi feljegyzéseket a *História* megfelelő részeivel, egyértelmű a konklúzió, miszerint Cserei forrásként használta korábbi jegyzeteit.

(1706–1712) húzza meg magát a kurucok elől, miközben, állítása szerint, terhes szolgálatot is kénytelen vállalni: az osztrák katonai adminisztrációban a császári hadsereg élelmiszer-utánpótlását hivatott biztosítani. Az élettörténeti narráció igen hasonlít a kalendáriumi feljegyzésekhez. Minden egyes esztendő hadtörténeti, politikatörténeti, sokszor európai kitekintéssel kiegészített beszámolója mellett elsősorban közvetlen családjára terjed ki figyelme, itt is az életciklus-események, gyerekek születése, halála, saját viselt dolgai, hivatala, betegségei és főként kiadásai, kárvallásai a leggyakrabban említett történések. A kuruckor beszámolójához egy új narratívátípust választ, a panasz diskurzusát, amely az eseményreprezentációt a szüntelen testi, lelki és főként anyagi csapások, nélkülözések sorozataként adja elő. A kora újkori individuumnak a családfenntartás és az egyéni, társadalmi, anyagi érvényesülés (*promotio*) érdekében meghozott döntéseit és ezek történelmi, szociális, anyagi és személyes következményeit, gyakori ellentmondásait és kilátástalanságait szemlélhetjük Cserei élettörténetében. Cserei küszködése, különféle próbálkozásai kuruc, majd labanc oldalon, anyagi vállalkozásai, kísérletei annak érdekében, hogy állandó fizetéssel, presztízzsel rendelkezzen és meglehetősen társadalmi pozícióval járó hivatalt kapjon (pl. az elúszott csíkszéki királybíróság), sorozatosan sikertelennek bizonyulnak. 1712-ben ráadásul a csíki királybíróságot előle megkaparintó Kászoni Jánossal támad peres ügye, mely hosszan eltart, és újabb kudarccal zárul. A kalendáriumi beszámolóhoz képest, amely főként az ifjúkort örökítette meg, a *História* már a házas embert, a felnőttet, a családfenntartót mutatja be, ki egyelőre kevés sikerrel jut társadalmi érvényesüléshez. Döntései gyakran elhibáztak, s noha Cserei a balszerencsét és rosszakaróit emlegeti, sokszor ő maga is következetlen vagy meggondolatlan.

A *História* élettörténeti beszámolója más élet- és írásantropológiai helyzetben készült. Relatív forrásértékén túl meggyőzően bizonyítja, hogy az élettörténet mint én- és eseményreprezentáció nemcsak a fikció létrehozásához szükséges poétikai minták, hanem életvitelbeli és kulturális kontextusok által is alapvető-

en meghatározott. A kalendáriumi feljegyzésekhez viszonyítva a legjelentősebb narratológiai különbség abban nyilvánul meg, hogy az élettörténeti események nem csupán elegyesen rögzülnek a praktikus feljegyzésekkel (kiadások, gyógymódok, utazások, teendők), hanem egy kortörténeti narráció összefüggő, kronologikusan szerveződő és ezt illusztráló aldiskurzusává válnak.

Narráció 3: a latin nyelvű memorialis (*Vera descriptio meorum fidelium Servitiorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta*)

1722-ben készült ez a latin nyelvű élettörténet, amely valójában egy olyan kérvény (*petitio*), amely Alsóhőhér nevű „fiscalis”, azaz kincstári falu birtokjogához kapcsolódó perhez tartozott. A falut Cserei Apor István örököseitől kapta familiárisi szolgálatáért,²⁷ ám Apor a falu birtoklásáért fizetendő 1000 aranyból csak 200-at fizetett ki, ráadásul, mielőtt az összeget kiegészíthette volna, meghalt. Többek közt erre alapozva támadta meg jogi úton Kászoni János, Cserei egykori ellenjelöltje a csíkszéki királybíróságra, a birtokjogot a falu felett. Cserei a hosszan elhúzódó per miatt 1722-ben arra szánta el magát, akárcsak a 16. században Martonfalvay Imre, a Török család familiárisa, hogy életének, hűséges szolgálatának írásban előadott történetével érveljen az őt megillető törvényes jussa mellett.

1722-ben, 55 évesen Cserei újra elbeszéli életét, igaz, ezúttal latinul és egyértelmű tematikai meghatározottsággal: nemcsak a köz érdekében vállalt hivatalát, hanem megingathatatlan császárhűségét, a berendezkedő Habsburg-adminisztráció kötelékében viselt terhes szolgálatát, ebből a szolgálatból adódó anyagi nehézségeit, szenvedéseit, kárvallásait írja le félreérthetetlen cézzal. Így tehát az ezúttal meggyőződéses labanc Cserei olyan élettörténetet proponál, ahol a *narratio de vita sua* a megbizonyí-

²⁷ A falu Cserei által történő megszerzéséhez lásd: Tóth 2008, 309–318. Jelen kötetben: 113–133.

tott (császár)hűség tételét hivatott igazolni az életeseményekben. Az indítás is fényesen igazolja ezt a szándékot, az élettörténet ugyanis nem a születéssel, hanem a nemesi felkelésben való részvétellel kezdődik. Noha a *História* ezt nem bizonyítja, e latin nyelvű narratívában az ifjú Cserei szívében már 1686-1687-ben buzgott a császárhűség, és mindörökre elkötelezetté vált dicsőséges uralkodója mellett. Az 1687-es, az erdélyiek számára gyászos balázsfalvi szerződést, amely Erdély Habsburg kézre jutását pecsételte meg, Cserei a török iga (*ex jugo turcico*) alóli felszabadításként üdvözölte, diszkrét könnyedséggel siklott át kuruckodásán és kb. 10 esztendő történetén, hogy az 1696-os kincstárnoki, secretáriusi hivatalvállalását (*secretarius in officio Thesaurariatus Regii Transylvaniae*) mint a császár iránti hűséges szolgálatot szóvá tehesse. A kuruckor történetét következetes labanc meggyőződésű narrátorként adja elő, s így az elbeszélés szerint 1703-as bevonulása a görgényi várba nemcsak a biztonságkeresés miatt (*pro securitate*), hanem a hűség megtartása, megbizonyítása végett (*pro tenenda fidelitate*) történt. Magatartásában a császárhűség bizonyítását nemcsak a szavak, hanem, íme, a tettek is igazolják, hiszen felelősségteljes és terhes szolgálatvállalással mutatta ki megbízhatóságát (*gravia servitia pro fidelitate caesarea praestiti*). Emellett a görgényi vár ostroma alatt hatvannál is több alkalommal vett részt a kurucok elleni összecsapásokban (*fui praesens in velitationibus contra Kuruczones*), amelynek során életének kockáztatásától sem riadt vissza, ha mindezt a császár érdekében tehetette (*vitam meam pro caesaribus meis Domini periclitavi*).

1706-tól 1712-ig a brassói tartózkodása következett, amely szintén a hűséges szolgálat, áldozatvállalás és a császár iránti szeretet jegyében telt el. Itt sem riadt vissza a harctól, mindig ott volt (*semper adfui*), ha kardot kellett fogni (*extrahere gladium*), és az ellenséggel kellett csatázni (*contra hostes pugnare*). Miközben arról ír, hogy a császári csapatok mindennapi betevőjét hajtotta fel és ki a kurucok és labancok által egyaránt kifosztott háromszéki, erdővidéki és csíkszéki székely falvakból, futólag hatalmas anyagi kiadásait is megemlíti. Vélhetőleg a brassói piac drágasága, a

szászok fukarsága készítette arra, hogy császárhűsége árát pénzösszegben is kifejezze: ez hat év brassói exilium után pontosan 6035 magyar forintra rúgott.

Császárhűségének legheroikusabb jelét az *argumentum maior* gyanánt szerepeltetett epizód, kuruc fogságának története jelenti, amikor hűségének bizonyítékát tinta helyett saját vérével írta meg (*meo sanguine tinctos apud me habeo in evidens meae fidelitatis testimonium*). Noha a kurucok kifosztották és barbár módon megkínozták (*barbarico modo excruciates*), hősieen kitartott. Miután rabtartói ígéretekkal, majd újfent kínzásokkal próbálták rábírní (*omni crudelitatum genere in me exercito stimulabant*), hogy átálljon Rákóczi oldalára (*ut partibus Rakocianis adheream*), Cserei hősieen kitartott, sőt eldöntötte magában, inkább a halál szászorosan, mintsem hogy a császári hűségtől eltérjen (*potius volo centies mori, quam fidelitate Cesarea deviare*). Vellenstein, a brassói kapitány azonban mindezt nem tudta, hosszas távollétét árulásként értelmezte, és családját börtönbe vettette. Amikor azonban Cserei visszatért, és egyértelmű jelét adta hűségének, a sokat láttott-hallott Vellenstein katona létére annyira hatása alá került, hogy családját azonnal szabadon engedte. Következésképp a császári főtiszt számára nem maradt más hátra, mint hogy azután is ámulattal mesélje Cserei legendás hűségének történetét (*meam fidelitatem deprædicavit*).

A szatmári béke után továbbra is a császáriak oldalán és azok érdekében vállalt terhes szolgálata mellett az őt ért csapásokat sorolja fel: káli jószágának villámcsapás következtében való leégését 1715. június 18-án, majd az 1718-as brassói és nagyajtai tűzvész, végül az 1718 októberében támadt pestis okozta kárvallásait részletezi. Argumentációja mindenhol tanúkra, néha egész közösségekre való hivatkozásokkal telített, egész diskurzusának megkérdőjelezhetetlen igazságosságát és jogosultságát Isten és lelkiismeretének tanúként való hívásával zárja (*Testis Deus et mea Conscientia*).

Az élettörténeti narráció ezúttal sokkal inkább köthető retorikai és műfaji mintákhoz, ám továbbra is meghatározó jelentőségű a reprezentációs funkció, hiszen az így elbeszélt és fikcionalizált

élettörténet legfőbb célja a hűség (*fidelitas*) bizonyítása, illetve implicit módon a kérésben (*petitio*) megfogalmazott óhaj teljesítése: a falu feletti tulajdonjog visszaadása. Ezt legfőképp az igazolja, hogy a *Históriában* is lefedett életút (1680–1712) periódusából más eseményeket szelektált, illetve a mindkét élettörténetben megjelenő eseményeket eltérő módon magyarázta. A *Históriában* a túlélési lehetőségeket kereső, balszerencsétől sújtott és rosszakaróktól is bántott ember gyakran kétségbeesett próbálkozásaival szembesít a narráció, míg a *Memoriális* ugyanazokat a nehézségeket, s még az elkerülhetetlen csapásokat is egy könyörtelen következetességgel felvállalt császárhűség, kötelességtudat szándékos következményeként, áldozataként tünteti fel. Ennek magyarázata talán azzal függhet össze, hogy az 55 éves Cserei, gondolván, hogy élete utolsó szakaszában tart, igyekezett nehezen megszerzett vagyonát védelmezni, hiszen négy lányából még három várt kiházásításra. Világos, hogy igyekezett tartalékolni és biztosítani önmaga és örökösei számára élete során megszerzett javait. Háztartását, ha nem is bővíteni, de legalább megőrizni szándékozta, hiszen halála következtében aligha sejthette 1722-ben, hogy még 34 évet fog élni, két feleség után a sok gyerek közt sokfelé aprózódtak volna javai.

Narráció 4: a jegyzőkönyve(k)

Cserei íráshasználatában már a brassói hosszas exilium idején megjelenik a kalendáriumi feljegyzés, a *História*-írás vagy könyveinek margináliákkal való teleírása mellett a jegyzőkönyvvezetés mint íráshasználati mód. Élete folyamán öt jegyzőkönyvet²⁸ írt,

²⁸ Cserei Mihálynak 5 jegyzőkönyve maradt ránk:

A. CSEREI 1719. Kiadatlan kézirat, szakirodalmi méltatásához lásd: SZÁDECZKY 1903a.

B. CSEREI 1748. Kiadatlan kézirat, szakirodalmi méltatásához lásd: SZÁDECZKY 1903a.

C. CSEREI 1755. Kiadatlan kézirat, szakirodalmi méltatásához lásd: SZÁDECZKY 1903a.

D. CSEREI 1733. Kiadatlan kézirat, szakirodalmi méltatásához lásd: SZÁDECZKY 1903a.

ezekből a legnagyobb könyvlistáján a következő megjelöléssel szerepel: *Egy veres bőrben varrott könyv, jószágokról való dolgokat írtam bele*. 1733-ban kezdte el írni, de még 1751-ben, halála előtt öt évvel is kiegészítette bejegyzéseivel. A jegyzőkönyvek vezetését, amint ő maga is leírja, a népes számú család, illetve a nagyon szétszórt jószágok, javak rendszerezése és könyvelése követelte meg. Cserei szeretett volna úgy meghalni, hogy jogi szempontból tisztázott provenienciájú és tulajdonjogú javakat hagyjon gyerekeire, így könnyítve meg részint az osztozást, másrészt annak megelőzését, hogy javait idegenek tulajdonítsák el.²⁹ Jegyzőkönyvei elegyesen látnak el praktikus és reprezentációs funkciókat. A hasznos tudnivalók, genealógiák, családfák, jószágok, elhunyt családtagok bemásolt testamentumai, levelei mellett gyerekei számára valóságos erkölcsstant állít össze, életvezetési szabályokat jelöl meg számukra, vagy éppenséggel verseit másolja be e könyvekbe.

A 67 évesen elkezdett jegyzőkönyv a jószágok feljegyzése mellett tartalmaz egy élettörténetet is. Igaz, rendkívül szűkszavú feljegyzésekkel van dolgunk. Évszám- és eseménypárosításban az évről évre kronologikusan haladó narráció 1667-től 1748-ig sorol fel történéseket. Az eddigi narrációk fényében, különösen 1722-ig, semmi újdonságot nem szolgáltat ez a kronologikus beszámoló, ám igen fontos, hogy itt már körvonalazódik egy sorsdöntő eseményekkel teli életpályamodell, és letisztulóban van egy olyan retrospektív-értékelő vélekedés, amelyet majd a legutolsó narratíva, az *Apológiája* fog megjeleníteni.

Gyerekkora és ifjúkora szűkszavú bemutatásában szembeötlő az 1685. március 10-i dátum, amely – akárcsak a *Históriában*

E. CSEREI 1748a. Részleges kiadásához lásd: SZÁDECZKY 1903, 481–571. A kézirat irodalomtörténeti jelentőségének értékeléséhez lásd: BENCZIK 1905, 55–67. A felsorolt kéziratok közül a B, C, D, tételek könyvészeti leírásához lásd: CSAPODI 1973, 100–103.

²⁹ „Ezt a könyvet Feleségem és gyermekeim informatiojokra kezdettem írni it a Nagy Ajtai Háznál az végre mivel én beteges s sok fele szomorú változásokon forgot Ember lévén, ha én megh Találnék halni az en gyermekeim semmit az én jószágaim dolgában nem tudhantanak volna, ez könyvből azért eligazodhatnak...” (CSEREI 1748a, 9r.)

olvasható keserű kiszólás – tanulmányainak félbeszakítását jelöli. Házasságáig (1697) egyetlen számunkra ismeretlen eseményt sem jelöl meg, a kuruc kor, a görgényi és brassói tartózkodások már csak a kárvallások, veszteségek szigorú és pontos sorjázásának hat. A folytatásban a csapások, a tűzvész (1715, 1718), a kétszeri pestis és ennek következtében felesége halála,³⁰ a jégesők, az infláció gépies elősorolása egy túlságosan hosszú élet filmkockáit pergetik le szemeink előtt. Ezt egészítik ki az életciklus-események és rítusok, több generáció és hatalmas rokonság tagjai születésének,³¹ halálának,³² keresztelőjének, lakodalmának, temetésének pontos dátumokkal megjelölt precíz, szenttelen felsorolása.³³ Cserei maga is kétszer házasodik,³⁴ négy lánya mind férjhez megy, unokák születnek és halnak meg szinte évente. Az abbahagyott tanulás és peregrináció elmaradása, a kuruc kor lehetőségeinek ki nem használása, majd az ebben a beszámolóban is megjelenő 1722-es alsóköhéri per³⁵ tűnnek az

³⁰ CSEREI 1748a, 11r.

³¹ „A[nno]. 1725. 25 July It nagi Ajtan eczaka egi orakor adot Isten mostani Felesegemnek egy kis leánykát Christinát.” (CSEREI 1748a, 11v.)

³² „A[nno] 1724 5 martii estve hat orakor az nagi Ajtán veres himlőben az lelkem nagi kemensegű kis fiam második Josefem meg hala ket esztendő, hat holnap s egi heti korában, temettem el az nagi ajtan az templomban, az édes Battya első Josefem koporsója mellé, mar eddig öt szép fiam, két kedves Leányom holtanak meg. Az Ajtai templomban fekszenek egi mas mellett az kis Lelkem egi neven valo Joseff Fiaim, ide haza az Halastónál fekvő kertemben fekszik az első kis fiam, Brassóban az oh Brassai Hegien valo templom mellett fekszik az édes Éva Leányom. Kalban az édes Anyjokkal egiut fekszenek egimas mellett, Minyuska és Ádamko édes fiaim, és egi kis edes leányom.” (CSEREI 1748a, 11v.)

³³ Legutolsó bejegyzése is egy ilyen típusú információt tolmácsol: „A[nno]. 1748. 19. Aug holt meg a szegény Unoka fiam Henter Adamko it Nagi Ajtan.” (CSEREI 1748a, 11v.)

³⁴ Első házassága 1697-ben volt, majd első felesége, Kun Ilona halála után (1718), 1720-ban, 53 évesen veszi el az alig 17 éves Széki Zsuzsannát, akivel két közös gyereke lesz: József, aki született 1721-ben, illetve Krisztina, aki 1725-ben jött világra.

³⁵ „A[nno]. 1722. Alsó Köhéri egész Faluból álló szép jószágomat megh fosztva torkon verve az szebeni ország giülésiben törvény szini alat Cancellarius Kásoni Janos, es igi nem lakhatván tovább Kálban jöttem lakni Ajtai házamhoz.” (CSEREI 1748a, 11v.)

életút kimagasló sorseseeményeinek, amelyek saját és családja életét meghatározták.

A szűkszavú, adatszerű narráció világosan jelzi, hogy az aktív életvitelt mindinkább feladó, a hosszú életút után a halálra készül³⁶ individuum egyre inkább lemondott az aktivitásról, a túlélést kondicionáló, energikus tevékeny életvitelt és cselekedeteket felváltja a kontemplatív devóció és az írás.³⁷ Ez ugyan első látásra praktikus funkciót kap, de ugyanakkor olyanfajta „leltárral” szembesülünk, amely sokkal inkább egy belső használatot feltételez, és nem a háztartási gondok megoldását, az anyagi erőforrásoknak a túlélés érdekében megválasztandó optimális alkalmazását célozza meg. Sokkal inkább az életút retrospektív szemléléséről van itt szó, egy olyan számbavételről, amely a végső nagy devocionális kontextusban performálódó számadásra való készülést jelzi.

³⁶ Cserei Mihály Kolozsváron fennmaradt könyvei között található Pápai Páriz Ferenc *Pax Sepulchri...* című könyve, amely a possessori bejegyzés tanúsága szerint 1719-ben került birtokába. A címlapon olvasható Cserei saját kezű bejegyzése: „Én Istenem engegi boldog s idvességes kimulást nékem ez árnyék világából az én bűnös szegény lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerecz Amen. Olvastam egj nehánj ízben által ezt a gyönyörűséges könyvet legközelebb most in Anno 1731 21 Xber olvastam által lelkemnek nagj könnyebségére.”

³⁷ Cserei esetében ez a kontemplatív spiritualitás valójában egy puritánus kegyességgyakorlás felvállalását jelentette. Olvasmányai és írásai egyaránt jelzik ezt a befele fordulást, sőt a könyvekre saját kezűleg rávezetett margináliák is arra utalnak, hogy a mindennapok helyett Cserei egyre inkább az örökkévalóságra függesztette tekintetét. Öregkorának legfontosabb élménye önnön üdvözülése és vallásos kétségbeesésének (*desperatio*) egyensúlyban tartása, illetve az üdvözülés bizonyosságának, vagyis a *certitudo salutis*nak a megtapasztalása. Cserei vallásos életének, puritánus kegyességének értelmezéséhez lásd: TÓTH 2007. Jelen kötetben: 172–208.

Narratíva 5: a végső számadás, Cserei Mihály *Apológiája*

A sors különös kegye, hogy fennmaradt az eredeti kézírata³⁸ annak a legutolsó, Cserei életeseményeire reflektáló szövegnek, melynek címe: *Cserei Mihály Apológiája Anno 1747 10 augusti, Aetatis suae Anno 80*. A rendkívüli hosszú élet minden tapasztalata és bölcsessége benne van ebben a szövegben, amely erőteljesen emlékeztet Bethlen Miklós *Imádságoskönyvének* diskurzusára. Jellegzetesen öregkori élettörténeti narratíva, az életesemények mint lezárt, meg nem ismétlődő és végső értelmet nyert történetek sorozataként jelennek meg, mely események így egészként is egy, a történetek közepette fiatal fejjel fel nem ismerhető igazságra utalnak. A kizárólag reprezentációs funkciót ellátó *apológia* nem az életesemények kronologikus sorjázásával indít, hanem egy exemplumos elmélkedéssel. Cserei imaginárius vitahelyzetet teremt, amelynek során egy atyjafiának válaszol, aki valamikor őt személyesen, de *publice* is azzal vádolta meg, hogy képtelen volt eszét, elméjét úgy kihasználni, hogy uraságot kapjon, hogy *promovealhasson*. Cserei válasza olyan elmélkedés a világi előmenetelről, amelynek elméleti tételeit nemcsak világirodalmi és történeti példákkal, hanem saját élettörténetével illusztrálta. Mondandójának fő tézise érthető módon a kálvinista, de a Jeremias Drexelt³⁹ is szívesen olvasó Cserei részéről nem lehet más, mint

³⁸ Vö. CSEREI 1747. A teljes szöveget Cserei Mihály jegyzőkönyveinek részleteivel együtt Szádeczky Lajos adta ki. (Vö. SZÁDECZKY 1903, 572–582.)

³⁹ Cserei Mihály könyvjegyzékét Szádeczky Lajos tette közzé. Ezen a listán (*Könyveim regestruma, mind a kik a brassai ládában vadnak, mind a melyek ide haza vadnak*) a legelső tétel: 1. Drexellius munkája. (Vö. SZÁDECZKY 1903, 569–572.) Noha a címet nem jelöli meg, az *Apológia* bizonyos szövegrészei egyértelművé teszik, hogy a *Gymnasium Patientiae* egyik példánya lehetett birtokában. A Jóbbal példálózó, a sztoikus hagyományt is felölelő jezsuita Drexel munkája hatalmas európai népszerűségnek örvendett, több nyelvre lefordították, sőt 1699-ben Konstantinápolyban, Thököly Imre kálvinista *secretarius*a, Komáromi János magyarrá fordította *Békességes tűrésnek oskolája* címmel. Cserei vélhetőleg pontosan Thököly környezetében, a zernyesti csata utáni rövid kuruckodása alatt, valamikor 1690. augusztus és 1691. január között kerülhetett kapcsolatba Drexel szövegével. Komáromi János is, a későbbi

a protestáns neosztoicizmus és amesiánus teológia által megtámasztott gondolat, miszerint az isteni akarat – Cserei szavaival *Isteni Decretum* – érvényesül az emberi törekvések, próbálkozások közepette mindenben, és mindig egy olyan igazságosság jegyében, amely emberileg első látásra nem érthető és ismerhető fel. Következésképp az érvényesülés – Cserei szóhasználatában a *promotio* – emberileg nem kivitelezhető, még akkor sem, ha ennek sikeréhez látszólag minden rendelkezésünkre áll, mert a szuverén isteni akarat az, amely mindenkor érvényesül.

A Jehova a kit akar meggazdagítani és a kit akar meg szegényíteni, a kit akar fel magasztatni, a kit akar földig meghalasztani, úgy is volt elejétől fogva, úgy vagion most is, úgy lesz ezután is, hogy a nagy érdemű, nagy elméjű közönséges jonak folitatasára capax activus Emberek praeterealtatnak, porban maradnak; a politizáló magok privatumat szerető személyek, minden Emberi opinio s remény ellen promovealtatnak, mert ha csak azok az Emberek mennének elő a magok dolgokban, azt gondolna ez a világ kiki amit azt akar veghez viheti, de az Isteni providentia azért szokta confundálni az Emberek intentióját, hogy nyilván legyen a világ előtt amit Isten Szentül el vezet, csak a megien vegben vagi akarja az egész világh vagy nem akarja, ha az egész világ akarna is valakit felemelni haszontalan ha Isten nem akarja, ha az egész világ impedialni akarná is valakinek promotióját ha Isten elrendelte

Drexel-fordító, akárcsak Cserei, a zernyesti csata (1690. augusztus 21.) után állt át a kurucokhoz. 1709-re Cserei már olvasta Drexel *Gymnasium*-át, hiszen a brassói exilium évének nyarán írja meg a *Compendium*-ot, melynek szerzőlistáján szerepel Drexel neve, noha a tőle olvasott szöveget nem pontosítja, ám a *Compendium* szövege tartalmaz rá vonatkozó utalásokat. Az olaszországi „Cisalpinában élő Pechius nevű olasz ur” Cserei által előadott csodálatos története (CSEREI 1709, 135v–136r.) beazonosíthatóan Jeremias Drexel fentiekben hivatkozott művére megy vissza. Cserei csak nagy vonalakban jelöli meg forrását: „Jeremias Drexelius híres és gravis Author csuda dolgot ír egy Emberről, Oloszországban Cisalpinában lakott egy Pechius nevű olasz ur...” (CSEREI 1709, 135.) Ez a történet Pechius Cisalpinus fogságáról és 1566-os csodálatos szabadulásáról exemplum admirandumként Drexel *Gymnasium Patientiae* című szövegében jelenik meg. (Vö. DREXEL 1645 II, 40.) A Drexel-szöveg és Cserei Mihály közti kapcsolat irodalomtörténeti vizsgálatához lásd: TÓTH 2010. Jelen kötetben: 240–260.

előmenetelit véghez megjen a Szent Isten Decrétoma, mindezekről nevezetes példák vadnak a Históriákban.⁴⁰

Az emberi számítás és az isteni döntés hatalmas különbségeit az ókortól egészen a megírás jelenéig szemlélteti beszédes példákkal. Többek közt „a néhai idvezült nagi emlékezetű” Bethlen Miklóst is említi, akinek a példájában újfent a szuverén isteni akarát emberi számításokat áthúzó, az emberi prognózisokat felülíró, az emberi vélekedés felett álló igazságosságát látja, hiszen „...sokszor mosoljog ez az álhatatlan világ nemeljeknek, promotiora valo alkalmatosságot s ezközöket teszen eleiben s mikor nem is gondolkodik el rantya előlök, s le taszittya a szerencse kerekiről a hova felkelletenek vala hagni ha szükség volna ezer példát említhetnék.”⁴¹

A *fortuna labilis* emblémáját⁴² egy újabbal egészíti ki, ezzel a kitérővel teremtve meg az áttérést a saját élettörténetének bemutatására:

Az Emblematicus könyvekben a Többi között irnak le egi Embert kinek job kezín nagi sas szarny vagyon, s azzal repülni igiekezik felfele, de a bal kezire egi nagi kö kötetet, akarmint akarjon repülni, nem lehet mert a mas kezire kötetet kö le huzza a földre, igi vagion sokaknak s majd többire minden virtuosus Embereknek állapottya, a virtus repülhetne de az Isteni Decretom követ köt a kezire, nolens volens fel nem kellhet ez a porból, s ezért kel mas sokkal alab valo erdemetlen Embereknek Kaczagva, danolva promotiot obtinealni. Bizony engemetis így hait egik kezrol a masikra ez az mostoha világ felemelt egi kevesse es ismét a földhöz sujtot...⁴³

Az élettörténet, ellentétben a másik négy narratíva gyakran precíz, pontos dátumokkal megjelölt előadásmódjával, évszám nélküli, erőteljesen megszelektált narrációt eredményez, világossá téve, hogy a konkrét események szinte nem is fontosak ön-

⁴⁰ CSEREI 1747, 1r.

⁴¹ CSEREI 1747, 2v.

⁴² A könyvlistáján megjelenik Zsámboki János emblémagyűjteménye is, a 30-as tétel leírása: Sambuci emblemata. (Vö. SZÁDECZKY 1903, 569.)

⁴³ CSEREI 1747, 2v.

magukban, csak utalások valami mélyebb igazságra, amit nem adott esemény, hanem az életút egészének értelme, az életpálya modellje tesz beláthatóvá. Cserei 11 esztendeig tartó szolgálatát említi, amelynek következtében tisztos előmenetelre számíthatott volna, ha a *Rákóczi* *irruptio* nem okoz neki anyagi károkat, és nem töri ketté induló karrierjét. A másik négy narratívában is kiemelt jelentőségű az 1703-mal induló mozgalom, a Rákóczi vezette szabadságharc. Következményeivel ugyanis (Cserei görgényi és brassói tartózkodása, testi, lelki, anyagi megpróbáltatásai és nehézségei) a második legfontosabb oka lehetett sikertelen társadalmi és anyagi előmenetelének az 1685-ben elmaradt továbbtanulási lehetőség után. A *fidelitas* és *damnificatio* a latin élettörténet *fidelitas contestata* témáját idézi, ezúttal azonban a *petitio* gesztusa nélkül. Kizárólag kontemplatív szemlézése annak, ahogy hűségért a világtól, császártól és az Istentől csak újabb megpróbáltatások, szenvedések, illetve súlyos anyagi kárvallások jutottak Csereinek. Ebben a narratívában a következő sorseseemény újra a latin élettörténetet, illetve utolsó jegyzőkönyvét idézi, ez utóbbit majdnem szó szerint: „Kászoni János sub specie Juris torkon verve kifordítá, egész Faluból álló [Csereinek] hűséges szolgálatával keresett Alsó Köhéri jószágából.”⁴⁴ Ez a veszteség nyitja meg a kárvallásoknak és újabb csapásoknak már a korábbi narratívákból ismert listáját: a három tűzvészt, a pestist, háznépe, cselédei és állatai pusztulását. Családi életének is a terheit említi elsősorban, négy lánya „nagi készülettel sok Ezer forintokat érő portékákkal való kiházásítását”.⁴⁵ Ám mindezek ellenére, kapcsolódva a nyitás bölcselkedő igazságaihoz, illetve az amesiánus alapokon⁴⁶ szerveződő kálvinista tanításhoz, örömmel állapítja meg:

⁴⁴ CSEREI 1747, 3r.

⁴⁵ Cserei négy lánya a következő sorrendben ment férjhez: 1. Mária, Hidegvizi Szegi Gábor felesége lett 1716-ban. 2. Klára, Száva Sándorhoz ment feleségül 1720-ban. 3. Zsuzsannát Ajtai Henter Pál vette feleségül 1724-ben. 4. Christinából pedig Zeyk Mózesné lett 1742-ben.

⁴⁶ Cserei könyvei között két Amesi-us opus is található, az egyik a közismert *Bellarminus enervatus*, illetve a remonstrások ellen írt szövege. (Vö. AMESIUS 1633, illetve AMESIUS 1683.)

...az én Istenem csudálatos providenciáját meltoztatott hozzám mutatni, hogj még eddig ilyen hosszas világi életemben, ilyen gjámoltalan utolsó vénségemben, mas ember Ajtajára succursusara nem szorítot, amelyért örökké való áldásában maradgion az o szentséges neve, minden teremtet állatoktol ugj azokkal egiutt az én szegény bűnös lelkemtol is.⁴⁷

Ettől a ponttól számítva az *Apologia* az öreg Cserei hitvallásává válik, a hosszú és szenvedésekkel teli életút nem kérést vagy szemrehányást, hanem azt a felismerést fejt ki, hogy élete sokkal rosszabbul is alakulhatott volna. Megpróbáltatásaiban, mondja Cserei, nemcsak az emberi és világi mérce szerinti sikertelen promotiót, hanem az isteni gondviselést, sőt önnön kiválasztottságát, illetve a *gratiae gradus*, vagy *via salutis* teológiája szerint üdvözülésének bizonyosságát (*certitudo salutis*) kell meglátni. Akárcsak a bécsi fogságában szenvedéseiért Istennek hálát adó Bethlen Miklós, Cserei szintén hálát mond az Úrnak, hogy: „annyi sok tribulatioim közöt se meg nem bolondultam, se magamot meg nem öltem, hanem az irgalmas Isten azoknak békességes türéshez valo szenvedésre erőt adott...”⁴⁸ A földi élet tragikus és

⁴⁷ CSEREI 1747, 3r.

⁴⁸ CSEREI 1747, 4r. Ezt a gondolatot erőteljesen kibontja és elmélyíti argumentációjában: „Az irgalmas Isten azoknak békességes türéshez valo szenvedesre erőt adot, és mind annyi szenvedésektől is sokszor minden Emberi remenyseg felet csudalatoson kiszabaditot, kivált minden valtozasaim közöt, a maga Szent akarattyan olljan constanter meg nyugtatot, hogi annyi sokféle nyomorusagim közöt is az en Istenem ellen nem zugolodtam az engemet keservesen sujtolo edes Atyai kezet nagi alázatossággal csokolgattam. S egeszlen magamot ő Szent Felségének submittaltam, nemis Talaltam soha ennél nagiob vigasztalast a keresztviselésben, hanem a mint a bölcs Epictetus philosophus irta Enchridioni mea voluptas est sola Dei voluntas.” (CSEREI 1747, 4r.) Bár a citátum a korban közhelyesnek számító kegyes gondolatokat forgalmaz, erőteljesen emlékeztet Drexel *Gymnasium Patientiae* c. művére. Epiktétosz és az egész krisztianizált kora újkori neosztoicizmus azonban nemcsak közhelyes formulákat, hanem néha a jezsuita meditáció terminushasználatát is konvertálta, sőt alkalmazta protestáns, puritánus igényekhez. A *Gymnasium Patientiae* III. könyve részletekbe menően tárgyalja a nyomorúságoknak békességgel, türelemmel, örömmel és állhatatossággal való türését, illetve az emberi akarathoz az isteni akarathoz való szabását. (Afflictiones sustinendas esse PATIENTER,

megpróbáltatásokkal teljes eseményeiből a másik élet ígéretének bizonyosságát olvassa ki:

Nincs már egiéb hátra, varom igaz hitbol valo Tellyes bizodalommal Szegény bűnös Lelkemnek ez árnyékvilágból ez bujdosásnak siralmas völgiéből boldogul mentül hamareb mikor a Szent Istennek teczek kiköltözését s az én Istenem veghetetlen irgalmasagabol örök boldogsagomot az Istennek Szent orszagaban. Mert Boldogságot kettőt senki it nem vehet. Ez világon avagj az másikon lelhet. Nekem e rosz világ részt abban ha nem tet, varom az Istentől melyet el készítet. Amen.⁴⁹

Az *Apologia* diskurzusa az egyetlen olyan élettörténeti narrációja Csereinek, ahol az egyéni íráshabitus a reprezentációs funkció segítségével igyekszik az események elfogult bemutatásán túl összegző módon értelmezni a legalább öt különböző narratívába szétírható, disszeminálódó életelbeszélést. Az életeseményeken túlmutató, de azokat működtető rejtett értelmekre való rákérdezés az öregkor mint jellegzetesen kontemplatív életszakasz kulturálisan megformált konvenciói felől hat, és ily módon nyer szöveges reprezentációt. Az életút kulturális konvenciójának ilyenfajta narrativizálása, fikcionalizálása egyszerre esemény és én-reprezentáció, hiszen nemcsak az öregkor, hanem az egész életút megértését, tehát egyfajta identitásartikulációt tesz lehetővé. Éppen ezért az öreg Cserei retrospektív elbeszélői horizontjában a kvantifikálható, kronologizálható vagy adatszerűen kifejezhető összegek, események, történések a legkevésbé fontosak, hiszen a tét az önmagaság, a *self* megértése és performálása. Az életciklus-események és különféle, gyakran extrém élettapasztalatok által artikulált identitás végső értelme az utolsó legnagyobb esemény felől nyer végső kifejezést. A *promotio* érdekében tett sikertelen próbálkozások így nemcsak elbeszélhető élettörténetet,

CONSTANTER. Afflictiones tolerandas esse cum GRATIARVM ACTIONE. Afflictiones omnes perpetiendas esse cum CONFORMATIONE Humana ad voluntatis divinum. Vö. DREXEL 1645, 62–91.) Ez utóbbi pedig nem más, mint Cserei *Apológiájának* koncepciója.

⁴⁹ CSEREI 1747, 4r.

hanem én-történetet, identitást eredményeznek, melynek végső funkcionalitását az *Apologia* mint utolsó összegző visszatekintés adja meg, erőteljesen utalva életkor, életszakasz, énkép, szociális szerep és szöveg rituális meghatározottságára.⁵⁰⁻

III. Konklúziók

A bemutatott öt élettörténeti narratíva olvasatomban nem kizárólag műfaji és poétikai minták felől szerveződik, hanem a túlélésért folytatott harc történeti antropológiai és szociálanropológiai folyamatára utal, ennek narratív reprezentációját nyújtja. Kétségtelen, hogy ezek nemcsak intertextuálisan, hanem rituálisan is összefüggésben vannak egymással, hiszen mindegyik külön-külön egy adott életszakasz és egy adott szerep, identitásminta kulturális reprezentációja. Írásantropológiai relevanciája van annak, amint az életciklus három eseményéből kibomló gyerek- és ifjúkor, felnőttkor, öreg- és agastyánkor ennyire változatos elbeszélésrepertoárra és ilyen komplex, praktikus és reprezentációs funkciókat váltogató vagy szimultán érvényesítő íráshasználatra hagyatkozik. Az így kialakuló íráshabitus két fontos felismerést jelez.

1. Az életvitelben az aktív életszakasztól a természetesen (öregség, betegség) vagy rendellenesen (fogság, száműzetés) beálló passzívabb, kontemplatívabb életszakasz felé az íráshaszná-

⁵⁰ Cserei az antropológiai szempontból definiált öregségnek abban a fázisában van, amikor feltételezhetően csupán testi és nem szellemi korlátokkal kell küzdenie. Ez azt is jelenti, hogy az életről szóló tudása az őt körülvevő társadalmi valóság értelmezésében és értékelésében a maximumra jutott. Így Cserei és a hozzá hasonlóak a legjobb ismerői adott (mikro)társadalmak és kultúrák sztenderdjeinek, morális eszményeinek, szimbolikus nyelvének, hatalmi működésének. Ellentétben az ifjakkal, akik önnön identitásuk alakításán dolgoznak, illetve a kultúrát még asszimilálni kénytelenek, az öregek ezen már túl vannak, ők már érdemben alakíthatják, befolyásolhatják az új generációk meg- és túlélését adott társadalmi-kulturális formációban. Ez az ifjakkal szembeni szellemi fölény diktálja Cserei diskurzusát, ezt illusztrálja az imaginárius vitahelyzet is, amelyben az őt aposztrofáló egyik atyjafiát jelöli meg. Az öregség problémájának vizsgálatához lásd: OTTAWAY 2004.

lati repertoár is módosul, hiszen az aktív életvitel a praktikus és rövidebb, gyakran még a szóbeliség hatását jelző íráshasználatot implikál (pl. kalendáriumi feljegyzések), míg a kontemplatív életszakasz az íráshasználat reprezentációs funkciójú, gyakran erőteljesen devocionálisan kódolt, összefüggő, értékelő, elemző narratíváit preferálja. (Cserei esetében a rendellenesen beállító kontemplatív életmód terméke a *História*, míg az *Apológia* az aggastyánkor kulturális képzete által írt elő egy speciális narratívát.⁵¹) Ha Cserei öt élettörténeti narratíváját az életciklus-események, születés, házasság, halál hármasa felől szemléljük, világosan igazolja ezt a tételt, hiszen a születés és házasság között rendkívül aktív életmódot feltételező ifjúkor csupán a kalendáriumi feljegyzéseket eredményezi, míg a házasság és a halál közötti felnőttkor négy narratívát jelenít meg. Ezen belül pedig az aktív és tevékeny életmódot egyre kevésbé felvállaló öreg- és aggastyánkor két külön narratívában tekinti át és értékeli az 1747–1748 közötti életeseményeket.

2. Továbbá fontos felismernünk, hogy az életciklus, átmeneti rítus és íráshasználat antropológiai összefüggései alapvetően azt mutatják meg, hogy a kora újkori individuum hogyan és mi célból hagyatkozik egy olyan korszakban az *írástudásra*, amikor a szóbeliség még komplementer módon viszonyul az írásbeliséghez. Ugyanis ez a fajta írástudás leginkább mentalitásként fogható fel, mely elsősorban és kizárólag nem retorikai, poétikai ismereteket és szövegproduktív kompetenciákat követel, hanem élet-írás-elbeszélés rituálisan, devocionálisan, kulturálisan meghatározott összefüggéseinek ismeretét. Ez a sajátos írástudás az egyéni életvitelen belül alkalmazva vezet el az egyéni íráshabitus létrejöttéhez.

Cserei példája azt mutatja meg, hogy emlékirodalmunk kizárólagosan műfajközpontú és irodalomtörténeti értelmezése vitatható, és végképp nem az egyedüli értelmezési, kanonizálási, kutatási

⁵¹ Ehhez hasonlóan Bethlen Miklósnál az öregkori liminalitás és a fogság egybeesése eredményezi a magyar és latin nyelvű emlékiratokban, illetve a levelezésben felismerhető, jellegzetesen öregkori narratívumokat és elbeszélői szerepeket. (Vö. Tóth 2009, 448–457.)

és oktatási lehetőségünk. Természetesen nem állítom azt, hogy az individuális retorikai iskolázottság vagy egy adott korszak retorikai kultúrája nem határozná meg a szövegek létrejöttét. Szó nincs erről. Tudatában vagyok annak, hogy a *praeceptumok* az élettörténet elbeszéléséhez szolgáltathatnak egyértelmű mintákat, elég itt az elbeszélésre (*narratio*) és jellemzőire (*brevitas, diluciditas, probabilitas*), a személy-, tárgy-, eseményleírásokra (*descriptio*), a személyi érvekre (*argumenta a persona*) stb. gondolni. Mindez tagadhatatlan, ám azt is fel kell ismernünk, hogy a kora újkori élettörténet mögött egy olyan átfogó, nemcsak írásbeli, hanem akár szóbeli kulturális, társadalmi, felekezeti kontextus áll, amelynek csupán egyik szeletét szemléli az irodalomtörténet. Nem helytálló az emlékirat mögött egyetlen írásalkalmat és egyetlen narratívát feltételezni, hiszen igen gyakori példák igazolják, hogy az élet elbeszélését több narratíva⁵² vállalja fel. Az irodalomtörténet-írás érthető módon egy, az irodalomesztétikai szempontokhoz legközelebb eső, tehát reprezentációs funkciót ellátó, kontemplatív kontextusban szerveződő, általában öregkori beszámolót preferált és kanonizált (példa erre Bethlen Miklós öregkorban íródott emlékirata). Cserei esetében az *Apológiát* megelőző öt narratíva erőteljesen kapcsolódik a legutolsó beszámolóhoz, ám legkevésbé tartalmi vonatkozásban jelentős ez, láttuk, az *Apológiában* Cserei csupán eseményeket említ, a dátumoktól eltekint. Tehát sokkal inkább arról van szó, hogy az egyes életszakaszokban megíródott narratívák mint életciklus-események felől meghatározott szövegek egy-egy életszakasz rituális értelmezési kísérleteiként működnek. Következésképp, a legutolsó életciklus-esemény (halál) perspektívájában összegződnek, értelmet nyernek, és vezetnek el az életút egyfajta *teljes és végső értelmezéséhez*, amely szükségszerűen devocionális reprezentációban nyer kifejezést. Így a szüle-

⁵² Bethlen diáriumához és latin emlékiratához utasít több alkalommal is emlékiratában. Cserein kívül Toldalagi Mihály, Kálnoki Sámuel, Rozsnyai Dávid esetében is ugyanazt látjuk: a napló vagy emlékirat mint élettörténeti elbeszélés előzetes, kalendárium vagy más nyomtatványok lapjaira feljegyzett magyar vagy latin nyelvű szövegekre vezethető vissza.

téstől a halálig a házasságon át, az aktív életviteltől a kontemplatív öregkori devócióig valójában az individuum egy kulturálisan előállított forgatókönyvet performál. Interpretáció és módszertan kérdése, hogy csupán a „szövegkönyv” olvasatára vállalkozunk-e (lásd irodalomtörténet), vagy a tőle elválaszthatatlan rítus, esemény, reprezentáció értelmezését is megkíséreljük (lásd történeti antropológia). Érdekes ez utóbbit megpróbálni, hiszen, Stephen Greenblattel szólva, megvan rá a lehetőség, hogy teljesülhet a vágyunk, és a holtakkal beszélhetünk.⁵³

⁵³ Stephen Greenblatt, a *new historicism* megalapítójának programadó kijelentése: „I began with a desire to speak with the dead.” (*Kezdetben arra vágytam, hogy a holtakkal beszéljek*). (Vö. GREENBLATT 1988, 1. A magyar fordításhoz lásd: GREENBLATT 1996, 355.)

Bevezető

Cserei Mihály az egyetlen olyan emlékirónk, akinek nemcsak írott visszaemlékezései, hanem egész életútját lefedő *ego-dokumentumai* maradtak ránk, nem beszélve könyvtárának jelentős töredékéről, amelynek példányai szintén tele vannak saját kezű margináliákkal. Ez a páratlan forrásanyag, az elveszett vagy szétszóródott Cserei családi levéltár ellenére is, olyan történeti antropológiai és írásantropológiai vizsgálatokat tesz lehetővé, amelyeket egyetlen más emlékiró esetében sem tudunk elvégezni. Jelen tanulmány egy komplex kutatás része, amelynek fókuszában az életút történeti antropológiai értelmezése, illetve Cserei íráshasználati habitusának mikroszintű vizsgálata áll. Az írásantropológiai vizsgálódás arra kíván választ adni, hogy Cserei életvitele milyen módon határozta meg az írásos kultúrához való viszonyulását, hogyan tette lehetővé a sajátos írásszokások és olvasási aktusok révén az *egyéni* íráshasználati habitus kialakítását. Dolgozatom tehát a székelyudvarhelyi gimnáziumban diákoskodó Cserei Mihályt író, olvasó, könyveket gyűjtő, tehát az *írásos kultúrát használó* kora újkori ifjúként állítja előtérbe.

Jelen írásban csupán egy kiadatlan Cserei-kéziratot mutatok be. E kézirat archeológiája olyan mikronézetet tár fel, amely lehetővé teszi Cserei ifjúkori műveltségének, mentális világának és íráshasználati habitusának tudományos megítélését.

I. Rámista dialektika és a hozzá kapcsolódó szövegek 1684-ben

Cserei Mihály az 1684-es esztendő folyamán újabb könyvet szerzett be, nevezetesen a francia Pierre de la Ramée opusát. A szűkszavú possessorori bejegyzés miatt csak a megszerzés *ante quem*jét állapíthatjuk meg: 1684. december 3.¹ Az időpontot azért tudjuk ennyire pontosan megjelölni, mert 1684 végén egy olyan belső használatú, „kézikönyv funkciójú” jegyzetet állított össze magának *Notationes in Logicam*² címmel, amelyben elsősorban logikai-dialektikai, illetve szónoklattani (*retorica, oratoria*) fogalmakat kivonatolt. A kéziratot részben saját olvasmányainak kijegyzeteléséből, részben pedig tanára, Szathmári Pap János szónoklattani jegyzetének lemásolásából állította össze.³ A kézirat első, tehát dialektikai és logikai jegyzetei egyértelműen Buzinkai⁴ és Ramus logikai műveinek elolvasása és kivonatolása alapján készültek, amelyeket 1684. december 3-án másolt be Cserei ebbe az üres könyvecskébe. Következésképp kijelenthetjük, hogy az 1682-

¹ A könyv tulajdonképp kolligátum, ehhez van hozzákötve Ramus dialektikája (RAMUS 1595). A könyv mai lelőhelye: KvAKt Kt törzssállomány. A könyv címlapján olvasható a possessorori bejegyzés, Cserei jelmondatának kíséretében: „Michaelis Cserei de N[agy] ajta Cui Deus providebit A[nn]o 1684.”

² Vö. Az eredeti kéziratot, melynek címe *Notationes in Logicam*, a KvAKt Kt unitárius fondjában őrzik. (Vö. CSEREI 1685.) Cserei e könyvformátumú kézirat első felét 1684 decemberének elején fejezi be saját kezű bejegyzésének tanúsága szerint: „Scribebam in Udvarhely Anno 1684 die 3: decemb. Ego Michael Cserei de Nagi Ajta, mpr.” (Vö. CSEREI 1684, 96.) Majd a félig teleírt könyvet tanára, Szathmári Pap János retorikajegyzetének (*Oratoria et Rhetorica*) bemásolásával folytatja, és következő év áprilisában fejezi be: „Finis scriptum idem qui supra. Anno 1685 die 9 Aprilis Finitus ad bono Deo cui gloriam aeternam.” (CSEREI 1685, 141.)

³ Ezt maga Cserei teszi egyértelművé, amikor a kéziratban a retorikai jegyzet-hoz illeszti a „copyright-funkciójú” pontosítást: „Oratoria haec & Rhetorica tum vero his adjuncta Logica Labore & industria Viri admodum clarissimi ac Doctissima Johannis Pap Szathmari, Scholae hujus Orthodoxa Areopolitanae supremi moderatoris ac diligentis Inspectoris sunt in totum conscripta.” (Vö. CSEREI 1685, 106.)

⁴ Lásd: BUZINKAI 1668. A könyv lelőhelye: KvAKt, unitárius fond.

ben beszerzett Buzinkai-féle logikai tankönyvet 1684-ben biztosan el- vagy újraolvasta,⁵ illetve az 1684-es év folyamán beszerzett Ramust is elolvasta és kijegyzetelte⁶ december 3. előtt, amikor a jegyzeteket letisztázta ebbe a sajátos „kézikönyvbe”.

Cserei „kézikönyvének” létrejöttében két valószínű lehetőséggel kell számolnunk. Valószínűleg igyekezett „praktikus józansággal” minél többet megmenteni, elraktározni a gimnáziumi stúdiumok gyümölcséből, amit legegyszerűbben és leghasználhatóbb módon úgy lehetett megoldani, hogy a legfőbb tudományt és aldiszciplínáit – értem ez alatt a *dialectica*, *retorica*, *oratoria* hármását – kivonatolta, és jegyzeteit letisztázta. Az így kialakult kézikönyv célja azzal függ össze, hogy Cserei azt remélte, továbbtanulhat Enyeden, sőt peregrinálhat, ám előtte vizsgáznia kellett volna, amihez nagy segítség lehetett volna egy ilyen kézikönyv. A másik lehetőség pedig az, hogy 1684-re egyre inkább valószínűnek tűnt, hogy apja, Cserei János, hamarosan kiszabadul fogságából, így Cserei józanul felmérte, hogy tanulmányai hamarosan véget érnek, tehát igyekezett menteni a menthetőt. Elképzelhető az is, hogy annak reményében állította össze „kézikönyvét”, hogy majd később bármikor felfrissíthesse, sőt bővíthesse iskolázottságát.

⁵ Cserei Buzinkai-példányán két possessorori bejegyzés van, egyik 1682-ből, a másik 1684-ből. Mivel az első a megvásárlás pontos idejét (1682. január 12.) rögzíti, a második, véleményem szerint, az újraolvasás alkalmából került a címlapra: „Michaelis Cserei de nagi Ajtai in Collegio Udvarhelyiano Anno 1684.”

⁶ Érdekesen dokumentálódott Cserei olvasata: elsősorban a dialektika definícióját, illetve a dialektika részeit elősoroló mondatokat húzta alá, nem kizárt, hogy a készülő jegyzet szempontjait szem előtt tartva feküdt neki az olvasásnak:

„Cap. I. Quid Dialectica.

Dialectica est ars bene disserendi; eodemque sensu Logica dicta est.

Cap. II. De Partibus Dialecticae

Dialecticae partes duae sunt, Inventio&Iudicium. Inventio est pars Dialecticae de inveniendis argumentis.” (RAMUS 1595, 11. Az aláhúzások Cserei Mihály kiemelései – T. Zs.)

I. 1. Cserei Mihály logikai és dialektikai jegyzete

E kéziratban fennmaradt „kézikönyv” több szempontból is figyelemre méltó. Nemcsak Cserei legelső összefüggő, hosszú szövege, hanem íráshasználati habitusának első olyan jelentős alkotása, amely írás- és olvasási szokásairól referál. A tizenhatodréti, utólagosan számozott⁷ manu propria latin nyelvű kézirat a következő felépítést mutatja:

I. rész, amely Cserei dialektikai jegyzeteit tartalmazza *Notationes in Logicam*,⁸ illetve a szofisztikus cáfolatokat, *Notationes de Syllogismo Sophistico*⁹ címmel. Csupán a dialektikai jegyzetek beírásának időpontja ismert, Cserei 1684. december 3-án készült el velük. A szofisztikus cáfolatok arisztotelianus kivonatát valamikor 1684. december 3. után írta be kézikönyvébe, de mindenképpen 1685 áprilisa előtt.

II. rész, amelybe tanára szónoklattani jegyzetét másolta be. Ez az egység maga is két részből tevődik össze, első fele *Oratoria contracta*,¹⁰ a második fele *Rethorica*¹¹ cím alatt tárgyalja a beszédművészetet. Ennek a második résznek a beírását Cserei 1685. április 9-én fejezte be.¹²

Az 1684 decembere és 1685 áprilisa között keletkezett kézirat – ne feledjük, 1684. október 21-én Cserei Mihály csupán 17. életévét töltötte be – egyike azoknak a nagyon kevés számban fennmaradt kéziratoknak, amelyek a 17. századi dialektikai és logikai irodalomnak az erdélyi oktatási rendszerben való alkalmazását dokumentálják.¹³ Cserei jegyzete, különösen a kézirat első része,

⁷ Cserei is számozta az oldalakat, azonban nem következetesen, így aztán a könyvtárosok a kézirat leltározásakor utólagosan ceruzával oldalszámozták a kéziratot. A könnyebb visszakereshetőség és a félreértések elkerülése végett ezt az utólagos számozást követem én is.

⁸ CSEREI 1685, 2–96.

⁹ *Uo.*, 99–105.

¹⁰ *Uo.*, 107–124.

¹¹ *Uo.*, 125–141.

¹² *Uo.*, 97.

¹³ A szakirodalom két szerzőt emleget. Egyikük a Bethlen Miklóst peregrin-

túl forrásértékén, tudománytörténeti szempontból is figyelemre méltó. Arra mutat ugyanis rá, hogy Cserei elkötelezettsége a rámista dialektika iránt a kor erdélyi tudományos sztemderdjei szerint is korszerűnek számított.¹⁴ A továbbiakban röviden kitérek a kézirat sajátos archeológiájára. Első része, vagyis a rámista dialektikajegyzeteket és a szofisztikus cáfolatokat tartalmazó 105 oldal, a fentiek értelmében, két részre bontható. A dialektikai jegyzeteket műfajilag Cserei magyarázatoknak (*explicationes*) nevezi, és követve a dichotomikus, jellegzetesen rámista rendszerezést,¹⁵ két könyvbe csoportosítva, 400 tételben összegzi a logi-

nációjára elkísérő Apácai-tanítvány, Tsernátoni Pál (1633–1679), a másik a karteziánusként számon tartott Apáti M. Miklós (1662–1724). Tsernátoninak a rámista logikát tárgyaló kézírata (TSERNÁTONI 1651.) jelenleg is megtalálható Kolozsváron. Az 1651. április 3-án letisztázott logikai jegyzet a következő címet viseli: *Catena Logica sew Praecepta Logica Porismatice*. Egy olyan kolligátum része, amelyben Tsernátoni rámista logikájához jogi jegyzeteket is illesztett. Lelőhelye: KvAKt Kt, református fond, kolligátum, jelzete: MsR. 1178a. Apáti M. Miklós kéziratáról (*Notationes in Petri Rami Logicam*, 1680) csak tudósításunk van, a kézirat mai meglétéről nincs tudomásom. (Vö. ERDÉLYI 1885, 150.) Cserei kéziratának a Tsernátoni-féle rámista logikával való konfrontálása világosan mutatja, hogy Cserei nem ismerte Tsernátoni kéziratát, vagy legalábbis nem ezt vette alapul saját jegyzeteinek kompilálásában. A magyarországi és erdélyi recepcióhoz lásd: KECSKEMÉTI 2011.

¹⁴ Nem is annyira Tolnai Dali Jánosnak a sárospataki, a logikai oktatáshoz kapcsolódó botrányára gondolok, hanem arra, hogy a szintén puritánus Apácai Csere János is Ramust próbálta magyarázni enciklopédiájában, őt azonosította a korszerű logikai oktatás forrásaként és legfőbb tekintélyként. (Vö. APÁCAI CSERE 1653, 77–96; illetve APÁCAI CSERE 1975.) Apácai enciklopédiájában a II. és a III. fejezetekben tárgyalja a dialektikát, ennek részletes, Amesiusszal és Ramusszal történő komparatív vizsgálatát Bán Imre végezte el. (Vö. BÁN 1958, 193–205.) Hasonlóképpen vélekedik Szigeti József is Bán Imre érveit reflektálva az *Encyclopaedia* modern szövegkiadásának utószavában. (Vö. APÁCAI CSERE 1977, 476–477.)

¹⁵ Ramus a dialektikát két részre osztotta, az *inventióra* és a *judiciumra*. Ezt azért is hangsúlyozta, hogy ezeket két külön könyvben tárgyalta, így aztán egész dialektikai rendszerét két könyvbe szervezte. Az első könyv az *inventiót* tárgyalja, majd az okokra (*causa*) tér rá, ezek jellemzőit és fajtáit tekinti át, illetve különíti el. A második könyv a *judiciumra* fókuszál, majd az axiómákat (*axioma*), szillogizmusokat (*sylogismus*) számlálja elő, végül a módszert (*methodus*) tárgyalja. (Vö. RAMUS 1695.) Szakirodalmi méltatásához lásd: ONG 2004, 171–223; BARTÓK 1998, 79–80. A rámizmus európai recepciójához és ezen

ka lényegét. Cserei az első könyv végén jelzi: „Finis explicationis libri primi”,¹⁶ a második könyv végén pedig ez áll: „Finis Libri secundi. Scribendam in udvarhely Anno 1684 die 3: Decembris. Ego Michael Cserei de Nagi Ajta mp.”¹⁷

Írásképileg sajátos megoldással él, hiszen egy olyan szöveg-hordozói felületet imitál,¹⁸ ahol a tételekkel teleírt oldalakat a kommentároknak, kiegészítéseknek és illusztrációknak helyet adó üres oldalak váltakozva követik. Cserei azt a hatást kelti ezáltal, mintha egy nyomtatott könyvhöz illesztene margináliákat, vagy egy kalendárium nyomtatott oldalai mellé kötött üres oldalakat írna tele. Mindkét írásszokás egyaránt jellemző Cserei ifjúkorára is, de főként öregkorára, sőt kijelenthetjük, hogy mind az 1690-es évek kalendáriumi bejegyzéseinek, mind az öregkori hosszú margináliáknak jelentős előzménye ez a kézirat. Cserei Mihály 1690 és 1698 között született feljegyzései egy már kialakult, *releváns előzményekkel* rendelkező íráshasználati habitusra utalnak, ugyanis az iskolai stúdiumok idején az egyéni íráshasználat eme sajátos evolúciója a kellő írástudás és műveltség kölcsönhatásának következtében ment végbe. Továbbá, a ráamista dialektikával való találkozás nem érdektelen Cserei mentális világának alakulása és íráshasználati habitusának fejlődése szem-

belül is a ráamista dialektika terjedéséhez és recipiálásához lásd: FREEDMAN 1993, 98–152; FEINGOLD 2001; HOTSON 2007; illetve WILSON 2011.

¹⁶ CSEREI 1685, 56.

¹⁷ CSEREI 1685, 96. A szignatúra által a szerzőség hangsúlyos megjelölése („Ego Michael Cserei de Nagi Ajta mp.”) nemcsak Cserei ifjúkori önérzetét dokumentálja, hanem világossá teszi, hogy ellentétben a szónoklattani résszel, amelyet tanára, vélhetően ugyancsak kéziratos könyvből másolt, ez saját, *önálló* alkotás. Mint ilyen, íráshasználati szempontból igen fontos előzmény, hiszen ezzel a kompilációs technikával fog élni 1709-ben is, amikor *Compendiumot* írja meg, amelynek élén ott áll a könyvlista, amelynek a tételei forrásait képezték alkotásának.

¹⁸ A kor legelterjedtebb és legnépszerűbb kiadványai, a kalendáriumok hasonló kivitelezésben készültek: a nyomtatott naptári oldalakat mindig üres, a bejegyzéseknek, a *pro memoria* funkciójú jegyzeteknek helyet adó oldalak követték. Aligha véletlen egybeesés, hogy Cserei is rendelkezett ilyen kalendáriumokkal, amelyeket a fentiekben leírt módon tele is írt. A kérdéskörrel bővebben: DUKKON 2003.

pontjából sem. Ezt legjobban ez a kézirat, Cserei 17 évesen létrehozott „kézikönyve” dokumentálja.

I. 2. Cserei logikai és dialektikai jegyzetének archeológiája

A *Notationes in Logicam* első részének két legfontosabb forrása Buzinkai Mihály 1682-ben vásárolt *Compendiuma*, illetve az 1684-ben beszerzett Petrus Ramus, azaz a francia Pierre de la Ramée *Dialektikája*. Cserei ebben a sorrendben olvasta a könyveket, és ez a kézirat felépítésén is érzékelhető. A rámista rendszerezést szorosan követő, az *inventio–dispositio (judicium) alapkettőségére* épített két könyv 400 tételbe szervezett anyagát Buzinkai rámista tankönyve alapján kivonatolja Cserei, illetve a szabad oldalakon kommentálja, reflektálja vagy egészíti ki Ramusra hagyatkozva.¹⁹

¹⁹ Cserei kéziratának (CSEREI 1685.) a két nyomtatvánnyal (Vö. RAMUS 1595, illetve BUZINKAI 1668.) történt összehasonlító vizsgálata alapján teszem ezt a kijelentést. Cserei elsősorban tehát Buzinkait követi, és ahol igényét érzi, a kommentároknak fenntartott oldalon, Ramust parafrázálja kiegészítésképpen. Az *inventio*-tanban az érvek (*argumentum*) tárgyalásánál a rámista dialektika rendszerezése megkülönbözteti a megegyező (*consentanea*) és eltérő (*dissentanea*) érveket. (Ezek Apácai magyarító diskurzusában megegyező és meghasonló tekinteteként jelennek meg. Vö. BARTÓK 1998, 347–348.) A megegyező argumentumok egyik csoportját a teljes mértékben megegyező, azaz az *absolute consentanea* érvek képviselik. Cserei kéziratában ezekre a következő definícióval szolgál: „Absolute consentaneum est quod arctissime consentit cum re quod arguit seu quod convertit arctissimam rerum denotat.” (Vö. CSEREI 1685, 9.) Ez a definíció elsősorban Buzinkaira vezethető vissza, nem Ramusra. Buzinkai verziója: „Absolute consentanea sunt, quae consensionem cum themate, quod arguunt, arctiorem & magis essentialem habent, ut: causa & causatum.” (BUZINKAI 1668, 5.) Ezekhez képest mutat eltérést, elsősorban rövidege tekintetében, Ramus változata: „Primum, quod est suae originis. Estque simplex aut comparatum. Simplex, quod simpliciter & absolute consideratur: Estque consentaneum aut dissentaneum. Consentaneum est, quod consentit cum re quam arguit: Estque consentaneum absolute aut modo quodam Absolute, ut caussa & effectum.” (RAMUS 1595, 12.)

Cserei az ok és a hatás (*causa et effectum*) tárgyalásakor, a kommentároknak fenntartott részben, Ramus alapján egészíti ki mondanivalóját: „Quare Ramus locus causae primum vocat.” (CSEREI 1685, 8.) Ez pedig a rámista dialektika következő passzusára vezethető vissza: „Causa est, cuius vi res est. Itaque primus hic locus inventionis, fons est omnis scientiae.” (RAMUS 1595, 12.)

Az egyedüli magyarázat arra, hogy Cserei miért nem az eredeti Ramus-mű, hanem az ezt átdolgozó Buzinkai alapján szerkeszti saját kéziratát, nem lehet más, mint a könyvek megszerzésének sorrendje. Cserei rámista elkötelezettsége, még ha ennek legelső forrása nem is az eredeti Ramus, hanem a közvetítő Buzinkai, azáltal is tudatos választás eredménye, hogy noha Keckermann szinkretikus/szisztematikus logikáját ugyancsak 1682-ben szerzi meg, ennek egyetlen sorát sem emeli be kéziratának logikai rendszerébe. Erre kettős magyarázatot látok, részint Csereinek a puritánus teológiához való közeledését,²⁰ másrészt némiképp az ebből következő igényt, vagyis találni egy olyan *praktikus módot*, azaz *módszert*, amely megragadhatóvá, leírhatóvá és áttekinthetővé teszi a valóságot. Az arisztotelianus logika, főként ennek öncélú, túlbonyolított szillogizmusai ellenében fellépő rámizmus univerzálisan alkalmazható *gyakorlati* jellegével nyert népszerű-

²⁰ Bár Bartók István a jelentős magyar recepciót magáénak tudó puritán teológusról, William Amesről, azaz Amesiusról jogosan állította, hogy csupán *semi-rámista*, ennek ellenére a 17. században a puritanizmus és rámizmus, a kor percepciójában, mind Angliában, mind Magyarországon és Erdélyben egymást kiegészítő szellemi irányzatok, legalábbis dialektikai és retorikai vonatkozásban. (Vö. BARTÓK 1998, 87.) Azt látjuk ugyanis, hogy az angliai puritánus elit, Amesiussal az élen, felkarolja és azonosul a rámista dialektikával és retorikával, sőt *módszerként használja* a puritánus kegyességgyakorlásban, például ennek devocionális irodalmi szövegprodukciójához. (Vö. SPRUNGER 1976, 697–706; illetve SPRUNGER 1968, 120–121.) Magyarországon és Erdélyben, a konkrét recepció tényein (emberek, intézmények, oktatás) túlmenően, a könyvkiadás is jelzi ezt a szellemiséget, mivel Amesius és Ramus közös kiadásban lát napvilágot. (RAMUS 1653.) Noha a könyvcím csupán Ramus *Dialektikájára* utal, mégis négy Amesius-opus követi a *Dialektikát*: 1. *Technometria*; 2. *Theses logicae*; 3. *Disp. theol. adversus metaphysicam*; 4. *Disp. theol. de perfectione SS. Scripturae*. Nem jelentéktelen adat Cserei rámista és puritánus irányultságát illetően, hogy ennek az edíciónak az előkészítésében és megvalósításában az a Tarpai Szilágyi András váradi logikatanár szorgoskodott, aki később, 1669. április 13-ától fogarasi lelkészként Cserei Mihály lelképásztora és a Cserei család barátja lesz. (Vö. BARTÓK 1998, 89.) Cserei Mihály apja, Cserei János, fogarasi vicekapitányként a fogarasi uradalom adminisztrálásában is részt vett. Ebben a tevékenységben a tisztartó mellett a fogarasi lelkész, azaz Tarpai Szilágyi András is munkatársa volt. Ehhez szolgáltat adatokat Rétyi Péter naplója. (Vö. RÉTYI 1983.) Tarpai Szilágyi Andrásról és puritánus elkötelezettségéről legutóbb: PÉNZES 2014.

séget a protestánsok körében. Jelesen a puritanizmus képviselői lelkesedtek érte, mert a kegyességgyakorlás mindennapjait, az egyéni és közösségi hitélet újfajta megszervezését tette lehetővé. A puritánus, devocionális irodalom diskurzusát erőteljesen meghatározta ez a rámista típusú dichotomikus rendszerezés és praktikus (szöveg)szervezési igény.²¹ Ezt a *gyakorlati* jelleget, ezt a praktikus hasznosságot, ha úgy tetszik, *utilitast* vélem tehát megnyilvánulni a fiatal Cserei íráshasználatában is, azaz az olvasás- és írásszokások hasznos (*utilis*) célú, gyakorlatias és praktikus megfontoltságú alkalmazásában.²²

I. 3. Ramus vs. Arisztotelész? Cserei és a szofisztikus cáfolatok

A Notationes quodam de syllogismo sophisticót, bár direkt fordításban a *szofisztikus szillogizmusról* szóló *megjegyzések* címet érdemelne, a továbbiakban mégis inkább *Szofisztikus cáfolatok*ként hivatkozom, ugyanis Cserei rövid szövege Arisztotelész latin fordításban²³

²¹ Keith Sprunger az angol puritanizmus rámista jellemzőinek értékelésekor alapítja meg: „Puritan writings, which are dichotomized, methodical easy to learn, and explicitly practical as directed to the workaday world bear the imprint of Ramism (the famous dichotomies especially giving the clue).” (SPRUNGER 1976, 699.)

²² A puritánus kegyességnek és a rámista dialektikából asszimilált *utilitas*nak Cserei gondolkodásmódjára, lelkiségére és íráshasználatára kivetülő hatását legteljesebben az 1712-ben beszerzett Medgyesi opus, illetve az ebbe végzett bejegyzések illusztrálják. Medgyesi Pál angolból fordított puritánus kegyességi munkáját, a *Praxis Pietatist* Cserei többször is olvasta. Noha részletes margináliákat nem írt bele, hanem aláhúzásokat és NBI-jelzéseket csupán, más ego-dokumentumok alapján rekonstruálható, hogy apja és felesége halálakor, sőt ez utóbbi áttérésére, illetve saját vallásos kétségbeesésének orvoslására, *praktikusan* használta ezt a szöveget. Ehhez lásd TÓTH 2007. Jelen kötetben: 172–208.

²³ Az Arisztotelész-recepció áttekintéséhez az *Aristoteles Latinus* projektre és az ennek keretében megszülető szövegkiadásokra hagyatkoztam. Ez az impozáns és nagy erudíciót felvonultató vállalkozás, amely első kötetét 1939-ben jelentette meg, azt célozta meg, hogy a *Corpus Aristotelicum* összes görög-latin fordítását kritikai kiadásban tegye közzé. (Vö. BRAMS-DE LEEMANS 2009, 105–122.) Az általam vizsgált szöveg, *De Sophisticis Elenchis* kritikai kiadása e

De Sophisticis Elenchis című művére megy vissza.²⁴ Ez a nagyon rövid rész, amely Cserei önálló alkotása, egy sor izgalmas kérdést vet fel, amelyekre pillanatnyilag csak lehetséges és nem végleges válaszaink vannak.²⁵

sorozat hatodik kötetében jelent meg: ARISTOTELES 1975. A wolfenbütteli HAB könyvtár példányát használtam, jelzete: HS 39–1614: 6, 1–3.

²⁴ A Cserei által tárgyalta részlet a *De Sophisticis Elenchis* negyedik részét, pontosabban a cáfolatok fajtáját tárgyaló passzust tartalmazza. A Cserei által használt klasszifikáció teljesen azonos azzal, amelyet Arisztotelésznél olvashatunk. Ennek illusztrálásaképpen nézzük át az arisztotelészi osztályozás Cserei-féle alkalmazását. Arisztotelész terminus technicusait magyar fordításban használok, ezeket hasonlítom össze Cserei latin terminusaival. (Tudomásom szerint Arisztotelész *De Sophisticis Elenchis* művének teljes magyar fordítása nem készült el, így ehhez a komparációhoz a világhálón elérhető részleges fordításra hagyatkozom. Vö. <http://hps.elte.hu/~kutrovatz/Szofcaf.html>). Arisztotelész kétféle cáfolatot különböztet meg: egyik a használt nyelven múlik (Csereinél: *fallacia in dictionis*), a másik viszont független a nyelvtől (*fallacia extra dictionis*). (Vö. CSEREI 1985, 99.) A nyelvtől függő módszereknek, melyek által az érvelés hamis látszatát lehet kelteni, hat válfaját különbözteti el: kétértelműség, amphibolia [a mondat szerkezet félreérthetősége], összetétel [szavak helytelen összekapcsolása], szétválasztás [szavak helytelen elkülönítése], hangsúly, alaki hiba [a nyelvtani forma túl merev értelmezése]. Csereinél kissé módosultan jelenik meg mindez. „Fallacia in dictionis: equivocatione, amphiboliae, compositione, divisione.” (Vö. CSEREI 1985, 99.) A hangsúlyt és az alaki hibát, amely látszólag hiányzik ebből a felosztásból, Cserei a kétértelműségen (*equivocatione*) belül tárgyalja, melynek során nyelvtani szempontból három (!) típust különböztet el: „ex grammatica vocis: fallacia orthographiae, fallacia prosodiae, fallacia etymologiae”. (Vö. CSEREI 1985, 100.)

A nyelvtől függő tévesztések fajtáinak száma hét. Ezek a következők: (1.) amelyik a járulékos tulajdonságtól [akcidens] függ; (2.) egy kifejezés használata abszolút módon, illetve nem abszolút módon, hanem hely, idő vagy kapcsolat szerinti megszorítással [a dicto secundum quid ad dictum simpliciter]; (3.) amelyik annak figyelmen hagyásán alapul, hogy mi is az a cáfolat [ignoratio elenchis]; (4.) amelyik feltételes állításon [konzekvencia] alapul; (5.) amelyik megelőlegezi az eredeti konklúziót [petitio principii]; (6.) amelyik oknak nevez valamit, ami nem ok [non causa pro causa]; (7.) több kérdés egyetlen kérdéssé való összeolvasztása.

Csereinél ez azonos módon jelenik meg. „Fallacia extra dictionis: 1. Accidentis, 2. Fallacia secundum quid, 3. Ignorantia Elenchi, 4. petitio principii, 5. Fallacia consequentiae, 6. Fallacia non causam ut causam, 7. plurium interrogationum.” (Vö. CSEREI 1985, 101–102.)

²⁵ Itt mondok köszönetet Bartók Istvánnak, aki tanácsokkal és szakirodalmi javaslatokkal volt segítségemre e kérdésben.

Az első és legfontosabb kérdés, hogy mi a forrása ennek a szövegrésznek? Cserei senkire nem hivatkozik, és arra sem utal, hogy egy meglévő kéziratot jegyzetet másolt volna le, mint például a szónoklattani rész esetében. Valószínűnek tűnik a feltételezés, hogy Cserei saját olvasmányait kivonatolta, önállóan állítva össze ezeket a jegyzeteket, amelyeket nem magyarázatoknak (*explicationes*) tekintett. Nem is alkalmazta esetükben a kommentálást lehetővé tevő másolási módot, itt egyszerűen *ön maga számára fontos* ismereteket jegyzett le. Marad továbbra is a kérdés: ha nem kéziratból, akkor milyen nyomtatott forrásból? A kérdést sajátos módon egyszerűsíti és bonyolítja, hogy Cserei rámista elkötelezettsége szöges ellentétben van az arisztotelianus logikai rendszerrel, hiszen Ramus nemcsak kritizálta, de el is ítélte Arisztotelésznek a látszatérvelésekről szóló fejtegetéseit, tehát a *Szofisztikus cáfolatokat*.²⁶ Noha Cserei ezt jelzi is,²⁷ bár hivatkozással nem egészíti ki, jogosan merül fel bennünk a kérdés, hogy a látszatérvelésekről szóló arisztotelianus tanítás hogyan egyeztethető össze Cserei rámista és puritánus elkötelezettségével.

A potenciális forrás beazonosításának ügyében fontos néhány feltételezést megtenni. Mivel egyelőre nem tudunk olyan kézitratról, amely a 17. századi erdélyi református gimnáziumokban, kollégiumokban Arisztotelész *De Sophisticis Elenchis* művét népszerűsítette volna, jelenleg ki kell zárunk a kéziratot forrást, és nyomtatvánnyal kell számolnunk. A nagyon gazdag Arisztote-

²⁶ Rámista dialektika és arisztotelianizmus viszonyához, különös tekintettel a szofista cáfolatokra, tanulságos példát szolgáltat az angol rámista recepciót, nevezetesen Abraham Fraunce rámista írásait vizsgáló esettanulmány: POMEROY 1987, 224–246. Ez az esettanulmány azért is használható analógia a magyar ráizmushoz, mert elsődleges kontextusa az a kora újkori puritánus teológia, amely majdnem azonos a magyaréval, másrészt Tsernátoni Pál is, akárcsak Abraham Fraunce, a rámista logikát a joggal próbálta összeegyeztetni. Az angol ráizmus történetéhez még lásd: JARDINE 1974, 31–62; illetve HOWELL 1956, 146–247.

²⁷ Cserei ennyire korlátozza „hivatkozását”: „...Ramus [...] negat”. Majd megismétli a rámista tanítást az érényekről és a bűnről, arra utalva, hogy a logika célja az igaz hitben való megmaradás: „...quia finis logicae bona fide est”. (CSEREI 1685, 105.)

lész-recepció történetén belül Boetius 6. századi fordításával kezdődően a *De Sophisticis Elenchis* töretlen népszerűségnek örvendett, és szinte minden jelentős középkori, majd újkori filozófus és teológus foglalkozott vele.²⁸ Noha volt a Csereiek birtokában egy *Organon*,²⁹ amelyet négy Cserei-generáció birtokolt,³⁰ ennek a kéziratral való egybevetése azt mutatja, hogy Cserei, még ha el is olvasta a családi örökségnek számító Arisztotelész-szöveget, jegyzeteit nem erre hagyatkozva készítette. Kézenfekvőnek tűnik egy olyan kiadást tételezni, amely kommentálja, vagy tankönyvként, azaz rendszerezve, sőt akár egyszerűsítve teszi közzé a filozófus argumentációját. További szempont olyan műben gondolkodni, amely vagy magyar nyomdában nyert kiadást, vagy a nyugat-európai edíciót egy magyarországi vagy erdélyi magyar is követte. Egyetlen ilyen mű jöhet számításba, a jezsuita Franciscus Titelmann könyve,³¹ melynek van magyar, azaz erdélyi kiadása is, ugyanis Heltai Gáspár özvegye adta ki újra 1580-ban.³² Mindkét edíció hatodik könyve a *De Sophisticis Elenchis* tárgyalja. Ha Cserei kéziratát a Heltainé nyomdájában kiadott Titelmann-féle arisztoteléanus *Compendiummal* konfrontáljuk, világossá válik, hogy Cserei ugyanazokat a distinkciókat használta, sőt azonos terminus technicusokra hagyatkozott, például a cáfolatok fajtái-

²⁸ Az Arisztotelész-recepció áttekintését megkönnyíti az *Aristoteles Latinus Database Online* (2010), amely a középkori Arisztotelész-fordítások teljes korpuszát tartalmazza. (Vö. http://www.brepols.net/Pages/ShowProduct.aspx?prod_id=IS-9782503532820-1). A középkori Arisztotelész-recepciónak még magyarországi vonatkozása is van, hiszen Timkovics Pál bebizonyította, hogy a *Pécsi Egyetemi Beszédek* apparátusában az arisztoteléanus logika hatása is kimutatható. (Vö. TIMKOVICS 1979, 1–14.)

²⁹ ARISTOTELES 1586.

³⁰ A könyv legelső possessora Cserei János volt, Cserei Mihály dédnagyapja, akitől fia, Miklós, azaz Mihály nagyapja örökölte. Őutána Cserei János, azaz Mihály édesapjának került birtokába, végül pedig maga Cserei Mihály lett a tulajdonosa. A címlapon olvasható: „Johannis Czerej, secundum divisionem 1631 5 Maji” (Mihály dédnagyapja). Az epistola dedicatoria 2r oldalán: „Ex libris Nicolaj Czerej 1648.” (Cserei nagyapja). Majd a hátvédlapon, évszám nélkül: Cserej Mihály.

³¹ TITELMANN 1575.

³² TITELMANN 1580.

nak leírásában.³³ Ez önmagában természetesen nem perdöntő bizonyítéka annak, hogy Cserei pontosan ezt a nyomtatványt, ezt a szerzőt és ezt a kiadást használta, csupán amellet érv, hogy önállóan is kivonatolhatott olvasmányaiából, nem egy már kész, kéziratot kidolgozást másolt le.

Hasonlóképpen figyelmet érdemel Cserei szűkszavú utalása Ramusra, amellyel opponálja az arisztotelianus tanítást.³⁴ Jelenlegi tudásunk szerint a Magyarországon és Erdélyben kiadást nyert Ramus-művek (retorikák, grammatikák, logikák) egyike sem foglalkozik a szofista cáfolatok kérdésével. Ramus Arisztotelész tanítását a szofista cáfolatokról az *Animadversionum Aristotelicarum* című művében³⁵ tárgyalta és kritizálta. A katolikusnak született, de később hugenottává váló és a Szent Bertalan éji vérengzéskor áldozatul eső Ramus, ellentétben a görög filozófussal, a szofizmusokban (*fallacia*) nem téves vagy látszatérveléseket, hanem bűnt látott, amelyeket a *dialectica* két fő erényéhez, az *inventi*óhoz és *judicium*hoz mértén utasított el. Ezáltal Ramus azt sugallja, hogy akárhányszor valaki egy szofizmussal él, ahelyett, hogy az *inventio* és *judicium* által megengedett tiszta, világos diskurzust produkálná, nemcsak az erényeket veti meg, hanem a bűnt választja, sőt bűnt követ el.³⁶ Mivel Cserei rövidke jegyzetében a szofisztikus cáfolatokat kizárólag Ramusra hivatkoz-

³³ „Fallacia (id est locus sophisticus) est modus quidam idoneus ad decipiendum respondentem, per argumentum sophisticum. In vniversum autem huiusmodi fallaciae ab Aristotele enumerantur tredecim, quarum sex appellat *propter dictionem*, septem *extra dictionem*. Fallaciae *propter dictionem* sunt, *fallaciae aequivocationis, amphiboliae, compositionis, divisionis, accentus, & figure dictionis*. Fallaciae *extra dictionem* sunt, *accidentis, a dicto secundum quid, ignorantie elenchi, consequentis, petitionis principii, secundum non causam vt causam, secundum plures interrogationes vt unam*.” (Vö. TITELMANN 1580, E1v. Kiemelések tőlem: T. Zs). Titelmann Arisztotelészre visszamenő rendszerezése azonos azzal, amit Cserei követett kéziratában.

³⁴ Cserei rövid, alig pár soros, a Ramusra való utalást is tartalmazó szövege külön alcímet kapott, mely beszédesen jelzi ennek funkcióját: „objectio contra fallacia”. (CSEREI 1685, 105.)

³⁵ Hasonmás kiadást használtam: RAMUS 1964.

³⁶ RAMUS 1964, 70, illetve 71–72.

va reflektálja, kénytelenek vagyunk a feltételezéssel élni, hogy ismer(het)te, valakitől megszerez(het)te Ramus *Animadversionum Aristotelicarum* művét.³⁷ Viszont ennek a szövegnek sem magyarországi vagy erdélyi edíciójáról nincs tudomásunk, sőt Cserei közvetlen környezetében, Székelyudvarhelyen való előfordulásáról, említéséről sincs adatunk.³⁸

A *Notationes in Logicam* első, Cserei által önállóan kompilált részének áttekintése a rámista hatást és ennek asszimilálását illusztrálja, még akkor is, ha az arisztotelianus szofista cáfolatok rövid kivonatát is beemelte Cserei e kéziratba. Valójában nincs ellentmondás a rámista érdeklődés és az arisztotelianus érvelés együttes szerepeltetésében, mert továbbra is Ramus az egyetlen tekintély Cserei számára, azaz rámistaként olvassa Arisztotelészt. Mindazonáltal tudományos eklekticizmussal sem kell megvádolnunk Csereit. Ha elvonatkoztatunk a kizárólagos dialektika- és logikatörténeti kontextustól, és így keresünk választ a kérdésre, mi szüksége volt Csereinek Arisztotelész rámista szempontú olvasására, könnyen valószínű válaszra találhatunk. Ha ugyanis a kérdést az élettörténet mikrokontextusaiba ágyazzuk, akkor egy 17 éves intelligens, átlagon felüli műveltséget, érdeklődést és tudást birtokló vallásos ifjút, akár gyereket látunk, aki arra (is) ke-

³⁷ Tanára, Szathmári Pap János, jelentős európai peregrináció (Leiden, Franeker) után érkezik 1685-ben Székelyudvarhelyre, nem kizárt, hogy saját könyvei között ott lehetett Ramus ezen műve. Az ifjú Csereire gyakorolt hatása nem elhanyagolandó, hiszen 70 év távlatából is Cserei elismerőleg szól enciklopédikus tudásáról és kivételes felkészültségéről. 1747. április 4-én Nagy-Ajtán kelt Cserei Mihálynak a Borosnyai Jánoshoz intézett levele, amelyben Borosnyai kérésére, Cserei diákoskodásáról és úgy általában a gimnázium és oktatás állapotáról referál. Szathmári Pap Jánosról, – a 80 éves Cserei eltéveszti a keresztnévét, Sámuelnek mondja – így ír: „...hozták professornak idv. Szathmári Sámuel uramat, ki is csak a tájban jöve le az Académiából... Ez [Szathmári] éppen Encyclopaedista volt mindenféle arsban; mássa volt Coccejusnak a Theológiában, éppen Cartesius a Metaphysicában és az egész Philosophiában.” (Gönczi 1893, 16–17.)

³⁸ Természetesen ez még nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Cserei ismerhette ezt a könyvet, hiszen a tudásunk itt csupán a fennmaradt, és nem a teljességet tükröző könyvlistákra korlátozódik. (Vö. MONOK 1991, 203–219, illetve JAKÓ 1977, 219–251.)

resi a választ, hogy a látszatérvelések, a látszatigazságok hogyan működnek, jönnek létre, érnek célba, és főként azokat miként lehet cáfolni. Ha tudatosítjuk azt is, hogy mindez egy felekezeti megosztott, gyakran kontroverz helyzeteket teremtő, sőt, a kor individuumai számára választásokat előíró társadalomban és kultúrában történik, ahol egy 17 éves fiatalember vallásos-felekezeti identitását keresi, sőt túl van élete első konverzióján,³⁹ akkor mintha észszerűsödne Cserei „célirányos” érdeklődése.

Fontos újra megjelölni, hogy a Cserei által bagatellizált rövid áttérés a katolicizmusra, majd visszatérés a kálvinista egyházba, családi életének, gyermekkorának különösen nehéz időszakában történt, így életre szólóan meghatározta Cserei vallásosságát. Következésképp, a puritanizmust egyre teljesebben felvállaló Cserei nem rámista elkötelezettségében következtelen, vagy dialektikai iskolázottságában eklektikus, hanem kegyességgyakorlása, a puritánus percepció szerinti lelkiismeret-vizsgálata (*casus conscientiae*)⁴⁰ kötelezi arra, hogy a világ megismerésére alkalmas filozófiai eszközt,⁴¹ a logikát is arra használja, hogy tévedését jobban megértse, és a jövőben elkerülje.

A kézirat első részét képező Cserei által önállóan kivonatolt, kompilált logikai/dialektikai jegyzetek és magyarázatok legfőbb jelentőségét tehát az adja, hogy nemcsak Cserei műveltségének fokmérője, hanem vallásosságának, puritánus-rámista elkötelezettségének is egyik legfontosabb bizonyítékai.

³⁹ Cserei a *Históriában* gyerekkori katolizálását az udvarhelyi tartózkodás idejére teszi és ekként is adja elő. Vö. CSEREI 1852, 104–105.

⁴⁰ A *casus conscientiae* vagy *cases of conscience*, azaz a lelkiismeretvizsgálat a puritánus kegyességgyakorlás egyik legfontosabb aktusa volt, amelyet a legjelentősebb puritánus teológusok, előbb Perkins, majd Amesius is erőteljesen hirdetett. Perkins és Amesius egész teológiai munkássága erős recepciót eredményezett a kora újkori magyar kálvinista kultúrában, és a lelkiismeretvizsgálattal foglalkozó műveik speciális figyelemben részesültek: vö. PERKINS 1618, 742–765. Ennek készült magyar fordítása is: TSEPREGI 1648. Továbbá Amesius összes műveinek készült a 17. században debreceni kiadása is: AMESIUS 1685.

⁴¹ Cserei logikai jegyzetének egyik legelső tézise szerint a logika a filozófia eszköze: „Logica est intrumentum philosophiae.” (CSEREI 1685, 2.)

A kézirat második része kevésbé látványos, hiszen „csak” a székelyudvarhelyi gimnázium rektorának vélhetően ugyancsak kézíratos⁴² jegyzeteit másolta le. Ez a tény már önmagában is azt sugallja, hogy Cserei valóban szorgalmas diák volt, a tudományos képzés összes lehetőségével élt. Ez a második, szónoklattani rész (*oratoria, rhetorica*) is illeszkedik Cserei rámista tudáshorizontjába, hiszen tanára, Szathmári Pap János is kimutathatóan a rámista retorikafelfogást használta, amit visszaigazol a kézirat konfrontációja Ramus retorikájával. Összegzőképpen megállapítható erről a kéziratról, hogy többszörösen is Cserei könyvgyűjtői, olvasói és íráshasználói habitusának közös eredménye, amely egyszerre tárja fel Cserei műveltségének és vallásosságának szerveződését, illetve íráshasználati habitusában az olvasás- és írástaktikusok komplementáris viszonyát egymáshoz.

Konklúziók

Cserei tizenhét évesen készített dialektika és logika jegyzete lényegesen jelentősebb, mint ahogy eddig a szakirodalom megítélte. Nem egyszerű másolata egy kézíratos, a gimnáziumban közkézen forgó, kétes értékű munkának, hanem Cserei legelső önállóként definiálható írása. Ennek fényében nemcsak Cserei logikai iskolázottsága tűnik jelentősnek, hanem általában műveltsége, tudásszomja, illetve olvasásra és írásra való hajlama nyer bizonyítást. Tekintettel arra, hogy Csereinek nem volt része peregrinációban, kénytelen volt domidoctusként, önerőből fejleszteni tudását, amit meg is tett, ezt igazolja rendkívül tudatos könyvgyűjtése az 1690-es évekkel kezdődően egészen élete végéig. Ugyancsak ennek a legelső ifjúkori zsongának a kontextusában érdemes újraértékelni Cserei gazdag kézíratos hagyatékát, illetve olvasás- és írásszoká-

⁴² A szakma nem tud arról, hogy Szathmári Pap János nyomtatásban megjelent logikai (tan)könyvet írt volna, sajnos a Cserei által másolt kézirat eredetije sem maradt fent.

sait. Írásantropológiai szempontból jelentős stációt képez az 1684 ősze és 1685 tavasza alatt megszületett jegyzet, hiszen igazolja, hogy Cserei íráshasználati habitusának alapjai kiforrottak, írás- és olvasásszokásai életét, olvasmányait, illetve írásait ily módon fogják végigkísérni.

Végül az sem lehet közömbös, ahogy ez az első jelentős szöveg az életút mikrotörténetének egyik beszédes mozzanatát jelzi. A puritánus kegyességgel való egyre mélyebb azonosulás, illetve a kálvinista felekezetiség világgépének, tudományos diskurzusainak asszimilálása Cserei mentális világának és felekezeti identitásának végleges leképeződéséhez vezettek. Ebben a folyamatban, amint láttuk, a ráimizmusnak, illetve a rámista dialektikának mint valóságértelmező módszernek jelentős szerep jutott. Mindezt Cserei életútjában, sőt ami ennél is fontosabb, kiadatlan, nem kutatott és elfelejtett kéziratának korpuszában rekontextualizálva fontos felismerni, hogy egy olyan erdélyi domidoctussal van dolgunk, aki nemcsak az általunk ismert puritánus írástudók számát szaporította, hanem az elit erdélyi, kálvinista értelmiség sorába tartozott. Eljött az ideje annak, hogy az irodalomtörténeti kutatás is felismerje végre ezt aényt.

1698. január 2-án Cserei Mihály egy fólió formátumú, üres lapokat tartalmazó, egybekötött könyv első előzéklapjára a következőket írta:

In Nomine Sacro Sancti Trinitatis, Unius, Solites, veri, ac aeterni Dei.

2. Januar. A[nno]. 1698 in Nagi Ajta.

Én NagyAjtai Miklosvárszéki cserej Mihály Istennek örök rendelesiből születtem e világra, a mint Szüleim referalljak, Felcsikon Rákoson die 21 octobr. A[nno]. 1668

Mentem Iskolában Tanulni Fogarasban die 25 octobr. A[nno]. 1674.

Hadtam el a tanulást Udvarhelyen die 10 Mart. A[nno]. 1685.

Mentem udvarban az Urhoz Teleki Mihály uramhoz Anno eodem.

Megh betegedvén udvarnál hadtam el az udvart. Anno 1686.

Mentem táborban leg elsőben Bethlen Gergely Uram Generális-sága alatt- die 5 Maji A[nno]. 1686.

Mentem táborban a Bozzára Matskási Boldisár Uram Generalis-sága alatt. A[nno]. 1689.

Mentem táborban a Bozzára ugián Matskási Boldisár Uram Generalissága alatt. A[nno]. 1690.

Mentem Tőkőlyi Uram Táborában, és bé A[nno]. 1690

Havasalföldiben 21. oct. A[nno]. 1690.

Jöttem ki Havasalföldből 12 Januar. A[nno]. 1691.

Mentem udvarban Méltóságos Gróff Apor István Uramhoz, die 6. Maji A[nno]. 1692.

Jedzettem el Házas társul magamnak Isten örök rendelésiből Tekintetes Nemzetes Marosszéki Káli Kun Mihály Uram Leányát Kun Ilonát, és let Kéz fogásunk

S hitlésünk Keczen az Űr Házánál, die 10 Maji A[nno]. 1697.

A vizaknai Pap Borosnyai Uram esketet meg.

Celebraltam a Lakodalmam Keczen ugian Gróf Uram ő N[a] g[lyság]a Házánál, die 22 octob. A[nno] 1697.

Nagi Méltóságos Gróffok, Urak, Fő Emberek s Uri Asszonyok praesentiájában.

Násznagiom volt Gróff Pekri Lőrincz Uram,

Nyuszoljo Asszony, Kemény Boldisárné Asszonyom, vőfély Apór Péter uram, nyuszolyó leány a kemény Kis Asszonij, abban a Lakadalomban az Urakrol observaltatot, hogi csak egi Szakállas emberis nem űlt Asztalnál.

Jöttem haza nagi Ajtára, mind Feleségestől die 18 Xbris. A[nno]. 1697.¹

A pillanat rituális telítettsége sokszoros. A frissen házasodott Cserei Mihály látszólag igényét érezte ennek a retrospektív mérlegelésnek, hiszen nemcsak egy újabb esztendőt zárt le, hanem a házasság (1697. október 22.) mint életciklus-esemény következtében egy életszakaszt is, az ifjúságát. Ifjúságáról, ennek különösen záró szakaszáról (1690–1697) szerencsénkre nemcsak ezek a szűkszavú mondatok, hanem egy sajátos forráscsoport is referál,² amelyhez hozzáadódnak az 1709-ben írt *História* erre vonatkozó részletei is. Aligha merő egybeesés, hogy a *Históriát* Cserei pontosan abba az üres könyvbe tisztázta le, amelynek első lapjára

¹ Ebbe a fólió formátumú, 1698-ban még üres könyvbe tisztázza le saját kezével a *Históriát* valamikor 1712 után. (Vö. CSEREI 1712.)

² A KvEkt Kt-ban őrzik azt a 8 kalendáriumot, amelyekben 1690-től 1695-ig, illetve 1697–1698-ban Cserei szinte mindennapos gyakorisággal feljegyzéseket végzett, vagyis a nyomtatott kalendárium e célra fenntartott üres oldalait teleírta. A páratlan forrásérték mellett a bejegyzések változatossága is remek vizsgálati lehetőségeket ígér, ugyanis az események feljegyzése mellett Cserei nemcsak olvasmányélményeinek magyar és latin lecsapódásait osztja meg velünk, hanem rendszeresen versel, bölcselekszik, illetve különféle praktikus gyógy módokat jegyez fel embereknek és állatoknak (főként lovaknak) egyaránt. Ez a nyelvi, tematikus és kulturális változatosság, túl az eseményrekonstrukción, olyan érdembeli kérdések megválaszolását teszi lehetővé, amely a populáris és arisztokratikus kultúra, az írásbeliség és szóbeliség viszonyára vonatkozik. Részleges kiadásukhoz lásd: FERENCZY 1893, 146–160, illetve 232–249.

a fenti szöveget írta 1698 januárjában. Továbbá a „hazajövetelt” jelző utolsó mondat is különleges többletjelentéssel bír, ugyanis 1693-ban egy szerelmi (?) botrány miatt el kell hagynia apja házát.³ A hazatérés így egyfajta rituális (újra)befogadássá lényegül át, amely egy átfogóbb rituális sémát, a *rite de passage*-t,⁴ az átmenetet, Cserei esetében az ifjúkorból, ifjú státusból a felnőttkorba, a házasember státusába való rituális átmenet történeti antropológiai folyamatát hivatott jelölni.⁵

Cserei ifjúságának záró szakasza (1690–1697) az identitás és a társadalmi státuskeresés, de valójában a társadalmi felemelkedés, Cserei szavaival a *promotio* mint optimális túlélési stratégia kereséséről referál. Ez rendkívül nehéz periódus az életében, hiszen konfliktusok, egyénileg vagy csoportban performált, társadalmi normákkal, családi kötelezésekkel való ütközések jellemzik. A fiatalember Cserei annak a székely katonáskodó társadalomnak a tagja, amely a 17. század végére sem hadászati, sem anyagi-politikai szempontból nem tudta privilegizált helyét és szerepét a fejedelemségi, majd a guberniumi Erdélyben maradéktalanul megtartani. Az írástudói tehetséggel megáldott Cserei Mihály, noha idejében tudatosítja a külföldi peregrináció mint túlélési stratégia jelentőségét, a rabságából szabadult apja eltérő döntése következtében Erdélyben ragad. Az 1680-as években vállalt familiárisi szolgálata, majd a nem túl szerencsés „hadi experientia” sikertelen próbálkozásoknak tűnnek az elmaradt peregrinációhoz, különösen ennek promóciós lehetőségeihez mérten.

Jelen dolgozat Cserei Mihály ifjúságának záró szakaszára fókuszálva azt igyekszik megválaszolni, hogy ez a konfliktusokkal teletöltött periódus és túlélési harc mennyiben kizárólag egyéni tapaszt-

³ CSEREI 1852, 228–229.

⁴ A liminalitás és átmenet (*passage*) Van Gennep és Turner-féle felfogására hagyatkozom: VAN GENNEP 1991, illetve TURNER 1991.

⁵ Ennek a folyamatnak a vonatkozó forrásokon alapuló, Cserei kéziratait és könyveit is bevonó komplex vizsgálatát egy olyan monográfiában végzem el, amelynek megírása folyamatban van. Itt egyetlen kérdéskörre térek csupán ki, nevezetesen a generációs ellentétek társadalomtörténetének kora újkori és ezen belül Cserei Mihályra való alkalmazhatóságára.

talat, esetleg milyen mértékben egy generációs tapasztalat szerves része. Továbbá értelmezhetőek-e ezek a lázadásra utaló gesztusok (egy fennálló társadalmi rend, norma, tekintély tudatos áthágása) a nemzedék és nemzedéki konfliktus társadalomtörténeti interpretációjának kontextusában? Cserei ifjúkorára érvényes-e a nemzedéki ellentét formulája, az ő esetében valóban arról van-e szó, hogy egy kora újkori individuum és a fennálló társadalmi rend, államforma vagy mikroközösség/konkrét csoport (pl. család vagy családtagok) között nemzedéki ellentét húzódna?

Értelmezésem egy olyan mikroszintű megközelítés, amely egyetlen esettanulmányon keresztül szándékszik szemléltetni a nemzedéki ellentéteket exponáló Mannheim-féle tézis applikálhatóságát a kora újkor társadalomtörténetében.

I. Ubi Sunt? A kora újkori nemzedékek társadalomtörténete

A generációkról szóló diskurzus általában a formális szociológia, a történetírás, illetve a demográfia értelmezői lehetőségeire hagyatkozik. Az elméleti fejtegetések⁶ illusztrációs anyaga fura módon többnyire nem hoz kora újkori példákat, sokkal inkább késő 18–19. és főként 20. századi esetekkel illusztrálja a nemzedék-felfogások elméleti téziseit.⁷

⁶ Mark Roseman a történetírás és szociológia szempontjából ajánl két megközelítést, illetve ezeket is mint alternatívákat ütközteti: „A culturally and socially inherited tradition of youthful rebellion vs. a history of discontinuities, of cohorts unable to communicate with each other?” (ROSEMAN 1995, 2.)

⁷ Mannheim is elsősorban 1800 utáni illusztrációkat ajánl (vö. MANNHEIM 2000, 225.) Charles Tilly pedig egyetlen 100 éves periódusra korlátozza vizsgálódásait, és illusztrációs anyagát is innen hozza, nevezetesen az 1830–1930-as időintervallumból. (Vö. TILLY 1975.) Mark Roseman is elsősorban az 1830-as 1840-es évek generációit, majd az 1918-as, 1933-as és végül az 1945-ös nemzedékeket hozza szóba. (Vö. ROSEMAN 1995, 2.) Hans Mommsen hasonlóképpen a weimari köztársaság idejére korlátozza érdeklődését, így példaanyaga is ezen időkoordinátákon belül mozog. (Vö. MOMMSEN 1986.) Arra is akad példa, amikor egyetlen nagy történelmi esemény köré szerveződik egy generáció története. Erre példa Robert Wohlnek az 1914-es generációról szóló könyve. (Vö. WOHL 1979.)

A kora újkori applikációk hiánya elgondolkodtató, főként ha ezt a szemlét a magyar hagyományra korlátozzuk. Ez esetben legfeljebb Makkai László⁸ irodalomtörténeti szempontból alkalmazott generációs elképzelését regisztrálhatjuk csupán, ez azonban az emlékirat-irodalom gyakran apáról fiúra szálló tradícióját jeleníti meg a váltakozó generációk narrációs alakzatának segítségével.

Továbbá az sem elhanyagolandó, hogy az ifjúság, illetve az ifjúkori lázadások vagy az erőszak kérdése nem elsősorban és kizárólag a nemzedéki kérdéskör kontextusában, hanem főként társadalomtörténeti vagy történeti antropológiai megközelítésben tanulmányozható. Sőt, a családtörténet történeti antropológiája,⁹ vagy az ifjúság társadalomtörténete,¹⁰ illetve a mikrotörténet¹¹ a nemzedéki kérdésfelvetéstől függetlenül javasol értelmezési modelleket a kora újkori ifjúságra vagy az egyes kora újkori életpályákra jellemző lázadásra, az erőszak gyakran rituális performálásnak értelmezésére.

Cserei esetének interpretációjához így eléggé vitatható módon mindenféle kora újkorról referáló, közvetítő értelmezési paradigma nélkül kell(ene) a mannheimi elképzelést alkalmazni. Megválaszolandó, hogy túl az elmélet és forrás bizonyos jellegű összeférhetetlenségén, egyáltalán adekvát kérdésfelvetés-e a nemzedéki ellentétek mannheimi értelemben vett téziseinek rászabása kora újkori társadalomtörténeti jelenségekre vagy ezek forrásaira.

II. Applicatiók

Mannheim generációkonceptiója világossá teszi, hogy a nemzedéki egység, amelynek következtében az azonos nemzedékhez sorolható egyének hasonló módon helyezkednek el a társadalmi térben,¹² illetve az adott történelmi-társadalmi egység közös sor-

⁸ MAKKAI 1942.

⁹ SEGALÉN 1988.

¹⁰ LEVI 1997.

¹¹ MACFARLANE 1970; DAVIES 1987.

¹² MANNHEIM 2000, 217.

sában részesednek,¹³ elsősorban a *nemzedéki entelekheia*¹⁴ hatására alakul ki. Következésképp egy egyéni életpálya vizsgálatakor a megcélzott individuum életében felbukkanó, akár vele azonos korú vagy társadalmi helyzetű individuumok csupán a közös nemzedéki entelekheiaiban való részesedés révén, ennek a tapasztalatnak a hatására képeznek nemzedéket.

A továbbiakban azt igyekszem megválaszolni, hogy beszélhetünk-e nemzedéki egységről Cserei azon cselekedetei, gesztusai esetében, amikor egy csoport tagjaként hajtja azokat végre (a zernyesti csatában való részvétel és a szebeni kaland), illetve gyakran ellentmondásos döntései vagy végletes magatartása mögött felfedhető-e egyfajta motivációként a nemzedéki entelekheia (pl. az apjával való konfliktusa, lázadás). Végül arra is választ keresek, hogy ifjúsága alatt bekövetkezett különféle konfliktusai mennyire vezethetők vissza nemzedéki ellentétekre.

II. 1. Cserei Mihály ifjúságának záró szakasza (1690–1697)

A mikroszintű vizsgálat világossá teszi, hogy ez a nyolc esztendő elsősorban a társadalmi előremenetel érdekében felvállalt erőfeszítések korszaka, amely érthető módon egy antropológiai értelemben vett *liminalitással* függ össze. Cserei esetében külön sajátos vonása életútjának, hogy a házasság mint életciklusesemény csak gazdasági és vélhetőleg társadalmi vonatkozásban szünteti meg ezt az átmeneti állapotot, spirituális és kegyességi vonatkozásban viszont nem. Cserei kálvinista, szűkebben puritánus forrásokon alapuló vallásosságában az üdvözlés kérdése olyan központi szerepet töltött be, amely a házasság után is erőteljesen jelen volt életében, és néha mély lelki krízist váltott ki belőle. A házassággal járó státusváltás, a familiárisi szerep, illetve az 1696-ban Apor mellett megszerzett *secretáriusi* hivatal

¹³ Uo., 231.

¹⁴ Uo., 250.

anyagi biztonságot és társadalmi presztízst hoztak számára, viszont lelki élete problémái továbbra is megmaradtak, és néha valósággal kísértették.

Cserei életének ebben a szakaszában az első lázadásra utaló jel a zernyesti csata után történt átállása Thököly kurucainak közé. 1690. augusztus 21-én játszódik le a zernyesti csata, Cserei a vesztes erdélyi német hadban volt. Túlélte a csatát, és hazamenekült. Ezt a tapasztalatot az 1690-es kalendáriumába végzett rövid feljegyzések örökítették meg.¹⁵ A történések pillanatában Cserei alig 23 éves volt. A nagyon rövid idő alatt született döntést,¹⁶ azaz felcsapni kurucnak Thököly hadában, amit valószínűleg nem is egyedül, hanem a barátaival együtt¹⁷ hozott meg, nem feltétlenül valami erőteljes, nagyobb csoportot átfogó nemzedéki entelekheia befolyásolta. Noha Cserei és társai gondolhatták azt, hogy Thököly oldalán hazaszeretetből kell, sőt lehet harcolniuk, ez aligha lehetett a kizárólagos magyarázata döntésüknek. Másrészt a haza iránti lojalitás protonacionalista érzete vagy érzelme nem feleltethető meg a Mannheim által körülírt entelekheianak. Akárhogy is történt, 1690 szeptemberében már Thököly hadában szolgáltak.

¹⁵ „21. Tökölly által joven az havason szallot zernyesten innen az buza mezoben, mi is eleiben indulván meg ütköztünk hol az Pogany gjözedelmet vévén el szaladtunk és azon éjjel retenetes kietlen heljeken jarvan Fogarasban erkeztünk onnan 23. virradolag haza Isten neve aldassek ezért. 24. Szallot az Fejedelem hada Nyírhez” (CSEREI 1690, 8v.).

¹⁶ Cserei kalendáriumi feljegyzésében az szerepel, hogy augusztus 23-án érkeznek haza Ajtára, viszont rögtön utána a fejedelem hadának a Nyírhez való szállásáról tudósít 24-én. (CSEREI 1690, 8v.)

¹⁷ Cserei Zsigmondon, unokabátyján kívül Séra István és Donáth György is Cserei Mihály barátai voltak, akik nemcsak a zernyesti csatában (1690. augusztus 21.), illetve az azt követő periódusban tartottak vele, hanem az 1688-as és 1689-es hadi expedícióban is részt vettek. Így nem véletlen, hogy ez a szűk és sokat próbált baráti kör közösen dönt 1690 augusztusának legvégén az átállásról, illetve 1691 januárjában a visszatérésről. Összetartozásukat egy 1690 júliusából, a hadi expedíció alatt datált dokumentum is igazolja, amelyben tanúként Cserei Mihály mellett Séra István és Cserei Zsigmond is a szignálók között található. Az irat lelőhelye: KovÁLT, Cserey Jánosné Zathureczky Emília iratgyűjteménye, Fasc. XXVIII, 63r–67v.

Cserei esetében igen sokatmondó előzményei vannak ennek a döntésnek. 1685. március 10-én kénytelen volt abbahagyni stúdiu-mait az udvarhelyi kollégiumban, hiszen a rabságból kiszabadult apja, Teleki Mihály jóindulatát keresve, ennek udvarába küldte inasnak. Ily módon a peregrináció vagy a továbbtanulás bármilyen esélye Cserei számára kizárttá vált, noha utólag is neheztelt az apjára emiatt az elmaradt lehetőség miatt.¹⁸ Cserei Mihály számára a Teleki Mihály udvarában eltöltött nehéz időszak, illetve az apjától való anyagi, szellemi függés elviselése nagy teher lehetett, hisz gyerekkorában is rengeteget szenvedett apja rendkívüli szigorúsága miatt.¹⁹ Ráadásul családja katonáskodó székely család volt, mely ténynt büszkén vállalták. Cserei élete folyamán családfáját is leírta, hiszen illusztris őse, Cserei Balas megmentette Zsigmond magyar király életét a nikápolyi csatában, melyért utólag a nagyajtai birto-
kot kapta a királytól. A családi legendárium is erőteljesen továbbít-hatta számára a felemelkedés egyik lehetséges kulturális mintáját, a hadi szolgálat által szerzett társadalmi előremenetelt. Ám mind-ezek az előzmények és lehetséges motivációk teljesen általánosan elfogadott és közismert gondolatok voltak, nem egyetlen nemzedék csoportképződésre utaló álláspontja volt, hanem a korabeli kato-natársadalom mentalitásának szerves része. Legvalószínűbbnek az tűnik, hogy a fiatalember katonai ambíciói, illetve az apától való függetlenedés vágya együttesen vezetett ahhoz a döntéshez, mely-nek elfogadásához kétségtelenül társai hasonló állásfoglalása is ösztönzőleg hatott. Ám ha ezt a közös döntést konkretizálni pró-báljuk, hamar kiderül, hogy az egyéni érdekek és túlélési/érvénye-sülési stratégiák és prioritások olyan szövevényével szembesülünk, mely aligha vezethető vissza egyetlen fő motivációra. Másrészt a *nagy kaland* kiábrándító és rövid tartalma miatt – 1690 szeptembe-rében csatlakozik Thökölyhöz,²⁰ de 1691 januárjában már otthagya

¹⁸ CSEREI 1852, 155.

¹⁹ *Uo.*, 91–92.

²⁰ Cserei 1690-es kalendáriumában csupán szeptember 19-e mellett olvasható az első olyan bejegyzés, amely azt jelzi, hogy Thököly hadában szolgál: „Erkez-tünk Keresztény Szigetire.” (CSEREI 1690, 10v.)

a kurucokat – azt sugallja, hogy ez egy rossz döntés volt, amit sokkal inkább a tanácstalanság és a kockázatvállalás motivált, mintsem valamilyen nemzedéki entellekheiben való osztozás.

Az 1693-ban bekövetkezett konfliktus²¹ Cserei és apja között még jobban megvilágítja az ifjúkori *liminalitás* gyakran ellentmondásos, nehezen értelmezhető gesztusainak, cselekedeteinek rejtett törvényszerűségét.²² A szolgálólánnyal történt affér „kitűnő” alkalom és pretextus apa és fiú számára, hogy összekülönbözzenek. A fiú lázadása mögött nemcsak a közelmúlt (pl. elmaradt peregrináció) vagy a gyerekkor sérelmei álltak, hanem megváltozott társadalmi státusa is. Apor István familiárisaként nemcsak Erdély egyik leggazdagabb és legbefolyásosabb emberének támogatását élvezte, hanem anyagi biztonság és olyanfajta függetlenség jellemezte egzisztenciáját, amelynek következtében öt év után meg is házasodhatott. Cserei magatartásával az atyai házból való kiutasítást provokálta ki, de ez egy antropológiai értelemben vett magatartásminta, az ifjúkori átmenetiség repertoárjából származó magatartásmód inkább, semmint valamilyen nemzedéki közös tapasztalat vagy tudat által motivált tett, még akkor is, ha Cserei

²¹ A konfliktus okát a *Históriában* örökítette meg:

„1693. Én eddig az esztendeig az atyám házában laktam, történék pedig ilyen dolgom, amely miatt ki kelle mennem az atyám házából, s attól fogva magam viseltem gondot magamra. Mint goromba s gyarló ifjú az anyámnak egy szolgáját megkedveltem; az atyám is, nem mondhatom hogy jól s okosan cselekedett, noha tudta oly rossz dolog jöjjen ki belőle, míg Brassóban jártam, addig a királybíróknak ízenvén, falusbíró által az aszonyt megfogatta, holott maga jobbágyaszonya s szolgálója lévén az atyámnak, könnyű lett volna vagy magának megfogatni házában, vagy elcsapatni a háztól; s falu kalodájában üttették s Bölönbe vitték. Én visszajöttöm Bölönben, Cserei Farkas házában lévő quartélyozó német lejtinán ismerősömhöz betértem, ott sokáig ittunk; megmondják azon közben, hogy az aszony ott van a kalodából kivétem s dologára bocsátom. Valának a magam atyámfiái közül nagy ellenségeim, ugymint: Donát György és Mihály, noha nem vétettem vala a jámboroknak, ezek kapván az alkalmatosságon, Mikes Mihályt, Kálnoki Sámuellet rám haragították [...] Én is gondot viselék magamra, kimenék bátyám Apor Istvánhoz, ki már nagy ember vala Erdélyben, és főcommisárius is lőn csakhamar; s az Isten jóra fordítá a rossz dolgot.” (CSEREI 1852, 228–229.)

²² LEVI 1977, 2–4.

kortársai, hasonló osztály vagy társadalmi elhelyezkedésben lévő ifjak, osztoztak az ilyen jellegű tapasztalatokban. Az apával való konfliktus igazi oka az *engedelmesség* megtagadása volt. A kora újkori család történet, illetve neveléstörténet régen tisztázta, hogy az apa iránti engedelmesség olyanfajta behódolást követelt meg, amelyet a gyerekkorból felnövő ifjak gyakran megtagadtak. A veréssel elért engedelmesség vagy az erőszak révén érvényesített atyai tekintély kihívása azonban komoly büntudathoz, vallásos környezetben pedig erőteljes vallásos kétségbeeséshez is vezetett.²³ Cserei esetében mind gyerekkori sérelmei, mind ifjúkori ütközései apjával komoly következményekkel jártak kegyessége, lelki élete alakulásában.²⁴

Következésképp fontos itt elkülöníteni a közös tapasztalatok látszata ellenére egy általános kulturális jelenséget, a Van Gennep-i terminusokkal leírható jellegzetes ifjúkori átmenetséget, azaz liminalitást a közös tapasztalatok olyanfajta csoportszerveződéssel is járó asszimilációjától, amely a nemzedéki formációt lehetővé teszi. Ugyanis Cserei esetében ez az 1693-as konfliktus az ifjúkori kommunikációs és (ön)definíciós nehézségek szindrómájára, illetve a liminális korszakra utalnak.

A nagyszebeni kaland²⁵ az erőszak csoportban performált példájának jellegzetes illusztrációja. De ez sem egy nemzedéki formációra, tudatra vagy entelekheira utaló történés, hiszen

²³ OZMENT 1983, 150–151.

²⁴ A kérdés esettanulmányként való tárgyalásához lásd: TÓTH 2007.

²⁵ A *Históriában* olvashatjuk.

„[1695] Szebenben laktunkban, egy este jó kedve érkezék Apor Istvánnak asztalnál; mondani kezdé micsoda restek, roszak az mostani ifjak, mert mikor ő Petki Istvánnál lakott, olyan csintalanok voltak, csak ment szüntelen a panasz ellenek Petki Istvánra. Mi csak hallgatánk, felkelénk egyben végezvén a szállásunkon innya kezdénk, ki az utcára, valakit elől találtunk, bele gráználkodtunk, a szebeni királybíró szolgáját megpofozók, az ur kapujában álló sirbokat egybenszidók, az is szidni kezdte, én kiragadván a muskotélyt a kezéből, ugyan jóformában a hátához verém. Ha azután való generálok idejében cselekedtük volna, bizony mindjárt megöltek volna, mert a strázsát bantani capitale dolog a németeknél. Másnap hát minden felől jó a panasz az urra ellenünk...” (CSEREI 1852, 244–245.)

a pillantnyi csoportformáció²⁶ nem egy potenciális nemzedék vagy nemzedéki csoport, hanem a liminalitással küszködő ifjak esetleges társulása. Nem a nemzedéki egység, hanem a liminális egzisztencia végleteinek, egyfajta közösségileg performált rituális aktusa (*mechanism of collective apprenticeship*),²⁷ amely az erőszakgyakorlásban nyer kifejezést. A kora újkori társadalomban ez elterjedt dolognak számított, sőt gyakran a felnőttek tudtával, néha valamilyen fokú beleegyezésével vagy részvételével történt mindez. Így gróf Apor István biztatása nem véletlen esemény ebben az epizódban, hisz arra a kora újkori mentális világra utal, ahol az ifjak felnőtté válásának rituális folyamatában az erőszakgyakorlás, illetve a rendbontás a fennálló társadalmi rend provokálásaként néha bizonyos fokú felnőtti felügyelet vagy részvétel mellett történt.²⁸

Ez a három epizód az ifjúkor záró szakaszának (1690–1697) kontextusában világosan jelzi, hogy Cserei végletesen ellentmondásos cselekedeteit, erőszakos megnyilvánulásait és konfliktusait nem egy nemzedéki közös tapasztalat, hanem egy sokkal általánosabb jelenség, a *liminalitás* tapasztalata szervezi. Ez a nyolc esztendő így lebontható egy hármassá, amely nemcsak magyarázza Cserei gesztusait, hanem ezek diakrón nézetét is lehetővé teszi. A preliminális állapot (1690–1692) a zernyesti csata élménye köré szerveződik, amelyet a legnehezebb periódus, az 1693–1697 közötti liminális szakasz egészít ki. Az apával való konfliktus (1693) vélhetőleg az a tapasztalat, amelynek hatására a vallásos kétségbeesés és a kárhozattól való félelem a kicsapongásokra utaló rejtélyes brassói távollétekkel váltakozik (1694–1695). Az 1697. május 10-én tartott eljegyzés, majd az ezt követő október 22-i házasság az a küszöb, azaz *limen*, amelynek a túlhaladása

²⁶ Turner a *communitas* fogalommal adja vissza a liminális állapotban lévők esetleges és rövid idejű csoportképződését. A liminalitás a társadalmi struktúra (család, társadalom, klán stb.) ellenében hozza létre azt a sajátos képződményt, amit *communitas*ként jelöl. (Vö. TURNER 1991, 107–144.)

²⁷ LEVI 1997, 242.

²⁸ Uo., 243.

a liminális állapotnak a megszűntét jelenti. Következésképp a posztliminális korszak, a nagyajtai hazamenetel 1697 decemberétől kezdődik, és 1699-ig, az első gyerek születéséig tart. A házasság az a központi jelentőségű tapasztalat és élmény, amely Csereit átalakítja, és olyan, elsősorban társadalmi státusváltáshoz és anyagi helyzethez segíti hozzá, amely más magatartásmódok el-sajátítására készíti. Különösen azért, mert a házasság által olyan túlélési, sőt felemelkedési stratégiát alakít ki magának, amely nemcsak családalapítást, hanem függetlenséget és társadalmi érvényesülést is jelent számára. Ezt igazolja az is, hogy noha a *Históriában* panaszkodik néha Apor Istvánra, ezt házassága után is szolgálja, sőt ennek halála után örökösének, Apor Péternek lesz a bizalmi embere.²⁹

IV. Konklúziók

Aligha igényel újabb bizonyítást dolgozatom fő tézise, miszerint Cserei Mihály kora újkori példája nem teszi lehetővé a Mannheim-féle nemzedéki koncepció, illetve nemzedéki ellentétekről vallott elképzelések applikálását. Módszertani szempontból olyanfajta veszélyes kontextualizálást³⁰ tenne lehetővé, amely a mikroszintű vizsgáldás előnyeit kompromittálná azáltal, hogy

²⁹ Gróf Apor István örököséként, de főként Cserei barátjaként Apor Péter is igényli literátori-familiáris szolgálatait. Nemcsak a *Metamorphosis Transylvaniae* megírásához, adatokkal történő kiegészítéséhez, hanem minden más adminisztrációs feladat megoldásához igénybe veszi írástudását. Főként anyagi ügyeinek rendezésében segít neki Cserei, Apor István kintlévőségeinek az összegyűjtésében. A kölcsönadott pénzek begyűjtésének iratanyagához lásd: KovÁLT, Apor családi levéltár, jelzet: 931, illetve 947. Kettejük viszonya tartós-nak bizonyult, és Cserei számára is jelentős volt, hiszen Apor Péter katolikus sógora, Kálnoki Ádám 1716-ban levélben igyekszik lebeszélni Apor Pétert arról, hogy a kálvinista Cserei Mihályból királybíró csináljon. (*Kálnoky Ádám levele Apor Péternéhez, Kálnoky Borbálához*, 1716. július 23. A levél lelőhelye: KovÁLT, Kálnoky család levéltár, jelzet: 49. F. IV. 1, 3r–4v.)

³⁰ A kontextus és kontextualizáció historiográfiai vonatkozásaihoz lásd: GYÁNI 2007, 241–259.

túlságosan homogén kontextusban szemléltetné az egyedi esetet. Valószínűbbnek és módszertanilag is indokoltabbnak hat a Van Gennep ajánlotta átmenetiség/liminalitás koncepciójának kontextusként való tételezése, hiszen ellentétben a geertzi sűrű leírás korlátaival, nem homogenizálná,³¹ hanem heterogén és következetlen mivoltában tárná fel azt a sajátos történeti és kulturális kontextust, amelybe Cserei Mihály ifjúságának záró szakasza ágyazódik. Nem Cserei példájának általánosítása, hanem a kora újkor társadalomtörténeti és antropológiai sajátosságai felől kívánczik ide a kérdés: a nemzedék, illetve a nemzedéki ellentét fogalma mennyiben alkalmazható a kora újkor rendileg, felekezeti és regionálisan megosztott, gyakran szellemiségében ezek által determinált társadalmára? Az újkori példák a lázadó generációk történetileg hagyományozódó tradícióját vélték felismerni a 19–20. századi európai forradalmak és fegyveres konfliktusok háttérében. Mennyiben helytálló ezt visszavetíteni arra a kora újkorra, ahol például a Magyarok Istenére, a szabadságra hivatkozni, netalán ezek nevében lázadni szinte lehetetlenség? Sem a szabadság fogalma, sem pedig a magyarság mint közösségi identitás nem differenciálódott koncepciók, végképp nem egységes és egyetemesen azonos referenciával bírók ebben a korszakban. Mind a *magyar*, mind a *szabadság* fogalmai a kora újkori Erdélyben, Kolozsvárt vagy Felső-Magyarországon, Kassán, némileg eltérő jelentésekkel bírnak. Mindezt a felekezeti koncipiált Isten-képzet, ráadásul a „Magyarok Istene”-koncepció menthetetlenül tovább bonyolítja a kora újkorban...

Következésképp, noha Cserei esetében oly könnyű lenne apafiú konfliktusában vagy más lázadó gesztusai mögött az ütköző generációk kora újkori példáját beazonosítani, mégis úgy vélem, a mikronézet ezt meggyőzően cáfolja. Még akkor is, ha valóban Cserei a letűnő katonáskodó székely társadalom egyik olyan utol-

³¹ Uo., 249. A vitatható Darnton-értelmezés után főként az európai történészek erőteljesen kritizálták a „sűrű leírás” applikációs lehetőségeit. (Vö. CHARTIER 1985; REVEL 1995.) A geertzi paradigma érdembeli és a történetírás szempontjából releváns kritikai méltatását Sewell végezte el. (SEWELL 1997.)

só tagja, aki nem katonáskodással, hanem írástudói és familiáris stratégiák segítségével éri el a társadalmi felemelkedését. Mind ezt nem egy elsajátított, az apja generációjával, különösen ennek mentalitásával ütköző új generációs entelekeia jegyében, hanem a történelmi körülmények nyomása alatt megszülető, egyaránt jó és rossz döntések következtében. Így hát amennyiben más értékrendek mellett kötelezi el magát³² – katonáskodás vagy familiáris szolgálat helyett tanulni szeretne –, vagy másként szervezi túlélési stratégiáit, nem feltétlenül egy nemzedéki különbség kizárólagos hatására dönt így. Cserei Mihály nem egy *másik* generáció tagjaként, hanem liminalitásával küzdő fiatalemberként magatartásában, cselekedeteiben performálja individuálisan vagy közösségre lázadó gesztusait. Sokkal inkább a tanácstalanság és túlélési harc nyomása alatt cselekszik, így következtelen és gyakran hibázik is. Arra a kiszolgáltatott egyénre emlékeztet Cserei, amelyről 1709-ben, visszapillantva e zavaros időszakra és egykori önmagára, bölcsességgel és megértéssel állapította meg: „goromba, gyarló ifjú”.³³

³² Margaret Mead három kultúrátípust különít el – post-, co- és prefiguratív modelleket –, amelyek közül a postfiguratív követeli meg a feltétlen engedelmességet, az elődök által megjelölt útnak a követését. Am az mindig választás kérdése, hogy az individuum egy ilyen múltközpontú, tradicionális és determináló postfiguratív stratégia mellett kötelezi-e el magát, vagy a több szabadságot és egyéni döntést biztosító cofiguratív és prefiguratív modelleket választja. Cserei választása – feladni az elődök katonai szolgálaton és familiáris függőségen keresztül megvalósított túlélési stratégiáit egy értelmiségi szerepkör promóciós lehetőségéért –, íme, nem nemzedéki tudatra vagy nemzedéki konfliktusra, hanem egy antropológiai értelemben vett más választásra, elkötelezettségre vezethető vissza. (MEAD 1970, 3–6.)

³³ CSEREI 1852, 228.

EGY KORA ÚJKORI FAMILIÁRISI KAPCSOLAT KÉRDÉSEI:
CSEREI MIHÁLY ESETE GRÓF ALTORJAI APOR ISTVÁNNAL
(1692–1703)

I. Bevezető

Cserei Mihály életének legkevésbé kutatott periódusa ifjúságának záró szakasza. A zernyesti csata (1690. augusztus 21.), illetve az eljegyzése (1697. május 10.) és a házassága (1697. október 22.) között eltelt nyolc esztendő elsősorban *történeti antropológiai* szempontból érdemel figyelmet, hiszen férfivá válásával, lelki-intellektuális átalakulásával, illetve társadalmi felemelkedésével, ún. promotiójával esik egybe. Társadalmi kötöttségei és különleges családi állapota, továbbá anyagi nehézségei ellenére úgy tűnik, hogy a kegyvesztett fogarasi vicekapitány, Cserei János fia azáltal, hogy Apor familiárisaként a kincstartó (*thesaurarius*) titkára (*secretarius*) lett, jó túlélési stratégiákat választott, és az anyagi biztonság mellett társadalmi presztízzsel járó pozíciót is szerzett magának.¹

Jelen tanulmánynak nem lehet célja mindannak a bemutatása, amit az 1690–1698 közötti időszakban egy mikrotörténeti elemzés lefed. Következésképp kérdésfelvetéseim kizárólag Cserei Mihály és gróf Apor István viszonyára fókuszálnak. Túllépve a főként Cserei felől releváns 1690–1698-as időintervallumon, így 1692/93-tól Apor 1704-ben bekövetkező haláláig e familiáris viszony és az általa feltételezett sajátos függőség értelmezésére teszek kísérletet. E vizsgálatot leginkább az indokolja, hogy

¹ Cserei önérzetesen tekint vissza *Históriájában* az 1696–1697-es évekre. Felemelkedésének tudatában jegyzi meg, hogy ha akarta volna, igen gazdag lányt is elvehetett volna, hiszen: „mind tekintetem vala az országban, mind nagy ismeretségem”. (CSEREI 1852, 267.)

maga Cserei is ellentmondásosan nyilatkozik Aporról, illetve a nála eltöltött szolgálatának jelentőségéről. Az 1709-ben, Apor halála után öt évvel elkezdett *Históriában* többször kifakad Apor ellen szűkmarkúságát vagy irányában táplált felekezeti előítéleteit róva fel.² Ugyanakkor végrendeletében azt tanácsolja gyerkeinek, hogy egy „jó Patronust” szerezzenek, sőt konkrétan utal arra, hogy Apor István a vérségi kapcsolat és familiáris viszony következtében mennyire nagy segítségére volt.³

A vizsgálataimhoz felhasznált változatos forrásanyag kiadatlan vagy csak részben kiadott textusokat tartalmaz. Módszertanilag a szinkrón-diakrón vizsgálat olyanfajta dialektikájára⁴ hagyatkozom, amely a mikronézetben⁵ releváns összefüggések számára adekvát kontextualizációt⁶ tesz lehetővé.

II. Cserei Apor szolgálatában

II.1. A „goromba, gyarló ifjú”

Noha e kapcsolat, illetve általában Cserei életének tanulmányozásához elsősorban az 1709-ben elkezdett *Históriát* szokták alapul venni, vannak ennél korábbi keletkezésű és megbízhatóbb forrásaink is, mint például kalendáriumai, egy 1698-as kézirat,⁷

² CSEREI 1852, 267, illetve 288.

³ A végrendelet 26. pontja: „Ha lehet többet is, de kívált az urak közül egy jó patrónust szerezzenek magatoknak, azt udvaroljátok gyakorta kedvit keressétek, hogy ha mi bajtok érkezik oda folyamodhassatok Isten után.” Illetve: „...vajki sokat használt nekem, hogy az anyámról atyánkfia mélt[óságos]. gróf Apor István, ha nem csordult is mindenkor cseppent az atyafiság után mind az atyámnak mind nekem.” (CSEREI 1881, 152–153.)

⁴ SEWELL 1997, 53.

⁵ REVEL 1995, 495.

⁶ GYÁNI 2007, 248.

⁷ 1698-ban még üres ez a könyv, ide tisztázza le saját kezével fő művét, a *Históriát* valamikor 1712 után. 1698. január 2-án a könyv első lapjára röviden feljegyzí addigi életének fő eseményeit. Ez a legelső Cserei által készített életrajzi beszámoló. (Vö. CSEREI 1712.)

amelybe a *Históriát* tisztázta le, illetve az 1709-ben keletkezett *Compendium*,⁸ amelynek első oldalaira korábbi életének fontos dátumait is feljegyezte.

Cserei a *Históriában* az apjával való, 1693 februárjában történt konfliktus ürügyén hozza szóba familiáris szolgálatvállalását Apor István mellett.⁹ Ennél jóval valószínűbb, hogy „hivatalosan” 1693. május 6-án lépett szolgálatba,¹⁰ bár már 1692 óta valamilyen módon Apor embere lehetett. Így vált Cserei a feltörekvő főúr bizalmi emberévé, többek közt literátori adottságai révén pedig titkárává. A hűséges szolgálat meghozta gyümölcsseit, Apor megbecsülte Csereit, aki a vérségi kötelék előnyein túlmenően példás magatartásával, rátermettségével is hozzájárult ahhoz, hogy ez a jellegzetes függőségi viszony kialakulhasson kettejük között.

A rokoni kötelék és a következetes hűség tökéletes megvalósulása a familiáris viszonynak.¹¹ Egy 1700. április 30-án kelt le-

⁸ CSEREI 1709.

⁹ CSEREI 1852, 228–229.

¹⁰ A *Compendiumban* és az 1698-as kéziratban 1692. május 6-a jelenik meg. (Vö. CSEREI 1709, 2r, illetve CSEREI 1712, Ar.) A kalendáriumok e vonatkozásban másként informálnak. Az 1692-es kalendáriumban nincs arra vonatkozó feljegyzés, hogy elkezdené a szolgálatot, csupán utal egy február 8-i brassói útra Apor Istvánhoz: „mentem Brassóba mulattam ot másnapis Apor István uramnál.” (Vö. CSEREI 1692, 2a.) Február 19-én Torján látogatja meg Aport, úgy tűnik, újfent elidőz kissé nála, hiszen csak 22-én indul tovább Nyújtódra, Boér Istvánhoz. (Vö. CSEREI 1692, 2b.) Májusban Cserei Zsigmond halála, majd június-júliusban saját súlyos betegsége gátolja meg abban, hogy Apor mellett legyen. Elképzelhető, hogy már 1692-től szolgálatba lép, hiszen az 1700-as keltezésű kéziratokban kilenc év szolgálatot emlegetnek Csereivel kapcsolatosan, ám tény az is, hogy csupán 1693. május 6-tól utal Cserei következetesen úgy Aporra, mint az *Úrra*. Május 22-én Gyárfás Istvánnal intézkedik Apor érdekében: „Mentem Fejérdre Gyárfás István urammal, *uram ő k[e]gy[e]lme dolgai iránt.*” (Kiemelés tőlem: T. Zs. Vö. CSEREI 1693, 5r.) Lehet, hogy az 1692-es találkozások, együttlétek előkészítették ezt a szolgálatot, akár próbaidő is lehetett Cserei számára, ám az is vitathatatlan, hogy csupán 1693. május 6. után tűnik fel Cserei olyan helyszíneken (főúri temetések, lakodalmak, küldetések a Guberniumhoz), ahová Apor familiárisaként és titkáráként nyерhetett bebocsátást csupán. Másrészt Apor kijelentései Cserei szolgálatának időtartamáról azt sugallják, hogy már 1692-től familiárisának tekintette.

¹¹ KOLTAI 2001, 10., illetve TÓTH 2006, 276–332.

vélben Apor István e familiáris viszonyra utalva állítja Csereiről: „ki is nekem mind vér szerint valo atyámfia mind penigh szintén kilencz esztendőtl fogva igaz szolgám”.¹² Apor szolgálatában Cserei sokat utazott, még többet írt magyarul és latinul, hiszen Apor levelezésére, üzleteire, sőt politikailag jelentős terveire is rálátással bírt. A felemelkedő főúr impozánsan ívelő életpályája Cserei számára is jó kilátásokat ígért. Haller János leköszönte után Apor István lett az erdélyi kincstartó,¹³ aki 1699-ig, a báró Thavonat vezette Cameratica Commissio¹⁴ megjelenéséig többnyire önállóan tevékenykedett, vagyis a Bécsből küldött rendeleteknek való megfelelés mellett nyilván igyekezett saját és hozzátartozói érdekeit is szem előtt tartani. Apor egyedül vagy más főurakkal társulva hús éven keresztül bérelte a harmincadokat, a sóbányaszatban, sőt Trócsányi Zsolt szerint a sócsempészetben is érdekelt vagy részes volt.¹⁵ Továbbá főárendátorként nemcsak dézsmákat, hanem kincstári, azaz fiskális birtokokat is szép számban gyűjtött össze. Ezeket nagyon gyakran kamatra kölcsön adott összegek ellenében szerezte meg, rendkívül előnyösen. A fizetni képtelen tulajdonosok messze igazi értékén alul engedték át a zálogba feltett földeket, birtokokat, falukat vagy jobbágyságokat.¹⁶ Az ilyen jellegű vállalkozások néha hatalmas botrányokká is fajultak. Apor számára sok bosszúságot okozott a tordai malom ügye, amely miatt Bethlen Miklóssal különbözött össze, illetve a viczei per, amelynek során Kapi Erzsébettel gyűlt meg a baja.¹⁷

Csereit mindez nem rettentette el, sőt örömmel vállalt hivatalos szolgálatot is a kincstartó Apor mellett, akinek 1696-ban lett a titkára. A kincstartót az ügyintézésben és adminisztrációban segítő tanács összetétele a következő volt: az ún. „fiscalis director”, két rendes számvevő, az egyes jövedelemágak felügyelői (fém,

¹² APOR 1700, 50r.

¹³ A kincstartóság fejedelemségi működéséhez lásd: TRÓCSÁNYI 1980.

¹⁴ TRÓCSÁNYI 1973, 9 és 47; illetve: BÍRÓ 1935, 29–52.

¹⁵ TRÓCSÁNYI 1973, 471.

¹⁶ BÍRÓ 1935, 168.

¹⁷ Uo., 129–134, illetve 134–152.

arany-, higany- és sóbányászat, dézsmák, árendák stb.), illetve két főkormányiszéki tanácsos. Ezekhez kért Apor még egy titkárt (ennek állását Cserei Mihály töltötte be), egy iktatót, két íródeákot és két kapust. Cserei fizetése évi 400 forint volt, amit kiegészített 72 köből búza, 60 köből zab vagy ezeknek megfelelő pénz. Kiszállásaira napi három német forintot kapott.¹⁸

Ilyen *promotio* után Cserei nemcsak nem függött többé apjától, hanem családalapításra is gondolhatott. Noha a *História* a házassági elhatározást hirtelen meghozott döntésként állítja be, sőt Cserei Aportól való függetlenedési szándékát is hangoztatja,¹⁹ számomra legalábbis kérdéses, hogy mennyire tartható kijelentés ez. Apor munkatársaként, a kincstár titkáráként csak előnyére szolgálhatott az, hogy Apor bizalmi embere volt. A további felemelkedésre is több eséllyel pályázhatott, ha a hivatalos kapcsolatakat a rokonság és hű szolgálat ketteséből kinőtt függőségi kötelék egészíti ki. Miért akart volna erről lemondani Cserei Mihály?

Ráadásul a *Históriánál* jóval megbízhatóbb 1697-es kalendárium²⁰ nem említi sem az Aporral való konfliktust, sem a hirtelen házasság ötletét. 1697. május 10-én volt az eljegyzése káli Kun Ilonával, amelyet a kalendáriumában is megörökített: „Let a Kézfogásom Isten rendeléséből.”²¹ A lakodalomra pedig október 22-én került sor, amelyet Keczen, Apor István házánál tartottak, számos előkelő nemes részvételével: „Volt a lakodalmam Keczen Méltóságos Gróff uram eő N[a]g[yság]a Házánál, Násznagyom volt Gróff Pekri Lőrincz uram, vőfély Apor Péter uram, nyoszolyó Asszony Kemény Boldisárné Asszonyom, njoszolyó Leány a leánja.”²² Apor gáláns gesztusa (ő állta a lakodalom költségeit), sőt a már citált 1700-as levél, ahol Cserei kilencéves igaz szolgálatát említi, nem valószínűsítik Apor elhidegülését Cserei irányában.

¹⁸ *Uo.*, 92.

¹⁹ CSEREI 1852, 267.

²⁰ A *História*, fura módon, téves dátumokra teszi mind az eljegyzést (1697. május 6.), mind a házasságot (1697. október 18.) Vö. CSEREI 1852, 267–268.

²¹ CSEREI 1697, 5r.

²² CSEREI 1697, 10v.

Kettejük viszonyában valamiképpen mégis fordulópontot jelentett Cserei házassága. Cserei Apor feleségét vádolja azzal, hogy lassanként Apor Istvánt ellene fordította, aki a megígért házassági ajándékokat sem adta meg. Továbbá a *História* egy furcsa történetet is előad, miszerint Apor ajánlatot tett Csereinek, hogy ha katolizálna, örökösévé tenné, és hatalmas előmenetelt biztosítana neki, mely ajánlatot Cserei elutasította. Az óvatos fogalmazásmód, „többi közt egyszer Thordán létünkben”, illetve Csereinek a saját házasságára való utalása sejteti, hogy amennyiben ez megtörtént, mindenképpen 1697 októbere után, sőt valószínűbb, hogy 1698-ban történhetett meg. Ezt valószínűsíti az is, hogy 1697. november 6-án Apor Bécsbe ment, Cserei pedig előbb Kálra, majd onnan december 18-án hazavitte feleségét Nagyajtára, ahol a karácsonyt és az újévet is együtt töltötték apja, Cserei János házában. Az 1698-as kalendárium október 24-én említ egy tordai helyszínt, amikor Cserei Aporral együtt Kolozsvárról Kecére tartva Tordán tölti az éjszakát.²³ Amennyiben ez tényleg megtörtént, Cserei elutasító válasza Aport végig sértette. Cserei így összegezte a történetet: „Nem is szerete azolta a szegény Apor István, nem is ada semmit, nem is igyekezék promoteálni, holott nálamnál rosszabbakat, csak azért hogy pápisták voltak, két kezével emelt volna épen az égis ha lehetett volna.”²⁴

II. 2. Ami a *Históriából* kimaradt...

Egyelőre hagyjuk függőben e rejtélyes epizód igaz voltának cáfolatát vagy bizonyítását, és inkább figyeljünk arra, ami Cserei évről évre fejlődő narrációjából kimaradt. Az 1698-as események leírásakor Cserei a *Históriában* nem említ meg egy nagyon fontos dolgot, nevezetesen azt, hogy Apor István elkészítette a vég-

²³ CSEREI 1698a, 10r.

²⁴ CSEREI 1852, 290.

rendeletét.²⁵ Az idősödő főúr a kincstartóság terheit viselve, sőt a lemondását fontolgatva,²⁶ jogosan érezte, hogy ideje visszavonulni a közéletből. Ennek kontextusában érthető a végrendelezési szándék. A végrendelet 1698. április 17-i dátummal császári megerősítést is kapott. Külön érdekessége ennek a végrendeletnek, legalábbis Bíró Vencel szerint, hogy Apor halála után felesége, Farkas Zsuzsánna csupán sok keresés után akadt rá. Továbbá annyira elégedetlen volt férje végakaratóval, hogy azt jogi úton támadta meg, így ennek következtében az Apor és a Korda családok 1708. június 17-én, majd 1712. március 13-án Brassóban osztották el a legendás Apor-vagyont. Erre a vagyoneelosztásra utal Cserei Mihály is a *Históriában*, amikor annak utolsó oldalán, az 1712-es eseményeknél megjegyzi: „...a szegény gróf Apor István bátyám successorai, az ur mellett való sok esztendőig eltöltött szolgálatomat megtekintvén, adtanak volt Thorda vármegyében egy Also-Köhér nevű fiscalis falut nekem...”²⁷

Apor István, mivel nem volt fiú leszármazottja, elsősorban Apor Pétert tette meg örökösének, illetve Apor Lázárt, Farkast és Korda Zsigmondot.²⁸ Vagyonából jelentős adományt hagyott a katolikus egyháznak, ennek erdélyi, magyarországi, sőt bécsi intézményei számára. Tekintettel volt mindenkire, távolabbi rokonainak, szolgálóinak, barátainak is igyekezett megfelelő részt juttatni. A Cserei családra is gondolt, hiszen Mihály anyai nagymamája, Apor Ilona féltestvére volt Apor Istvánnak. A végrendelet 16. pontja így rendelkezik: „Az én édes atyámról leányágon levő atyámfiaiak, úgy mint Cserei János uram feleségének maradékival együtt öt ezer forintot – 5000.”²⁹ Bíró Vencel állítása szerint Apor felesége legfeljebb ura végrendelezési szándékáról tudott csupán, a testamentum tartalmát nem ismerte. Cserei Mihály 1709-ben a *Históriájában* az 1704-es események és Apor halála

²⁵ SZÁDECZKY 1903b, 350–360.

²⁶ BÍRÓ 1935, 51.

²⁷ CSEREI 1852, 480.

²⁸ SZÁDECZKY 1903b, 353.

²⁹ *Uo.*, 355.

(1704. november 10.) kapcsán utal a testamentumra, dicsérvén annak nagylelkű adományait: „Nem is tett senki Bethlen Gábor után annyi jókról testamentumot mint ő...”³⁰ Ennél azonban jóval többről van szó, bár Cserei Mihály ez ügyben különösen visszafogott, hiszen ellentétben Farkas Zsuzsánnával, ő ismerte a testamentum tartalmát, sőt elégedetlen is volt vele, amit Apornak szóvá is tett. Persze mindez nem kerül(hetet)t bele a *Históriába*, érthető (?) módon...

II. 3. Cserei Mihály kérelme Apor István testamentuma ellen

A kolozsvári Akadémiai Könyvtár kéziratárában az unitárius fondban két kéziratot³¹ őriznek, amelyeket egyértelműen saját kezűleg Cserei Mihály írt, noha egyiket sem szignálta.³² Mindkettő olyan fogalmazványnak tűnik, amelyet Cserei ebben a változatban nem küldött el, hiszen semmilyen keltezés nincs rajtuk, sőt egyiken még utólagos korrektúrát, lapszéli bejegyzést is találunk. Valószínűnek tűnik, hogy mindkét írás olyan végső leltisztázott fogalmazvány, amelyeket csak lemásolni kellett ahhoz, hogy elküldhetők legyenek. A Cserei-szakirodalom nem tud sem ezekről, sem ezek végleges, elküldött (?) változatáról. A kéziratokat rendező könyvtárosok, bizonyára a tartalmi átfedésekből kiindulva, szerves egységnek tekintették a két kéziratot; az egyik-

³⁰ CSEREI 1852, 342.

³¹ A kéziratok egy jelzet alatt jelennek meg (ms. U. 2304), és csak a régi jelzetek (152, 153) mutatják, hogy két kézitról van szó. Az újabb könyvtári rendezés során a könyvtárosok egyetlen kéziratnak tekintették a régi 152 és 153 számmal megkülönböztetett írásokat, és folyamatosan ceruzával meg is számozták a fólió formátumú lapokat. Ezáltal újabb hibát követtek el, mert a későbbi keletkezésű kéziraton kezdték el a számozást. Az unitárius fond kéziratok korpuszában feldolgozói hasonlóképpen egy kéziratnak tekintették, sőt, nem ismerve Cserei gondozott írásképét, 18. századi másolatként jelölték meg az autográf kéziratot. (Vö. LAKÓ 1997, 454.)

³² Ezt a két kéziratot közzétettem (TÓTH 2010a), de átírt, gondozott változatuk a kötet végére illesztett Appendixben is megtekinthető.

nek a 152-es számot adták és zárójelbe feltüntették: *Gróf Apor István testamentuma ellen való kérelme Historicus Cserei Mihálynak*. A másik kézirat 153-as számot kapott a következő címmegjelöléssel: *Historicus Cserei Mihály kérelme Gróf Apor Istvánhoz, hogy a Kohéri jószágát neki conferálja*.

Az utólag folyamatosan számozott kéziratok figyelmes olvasása világossá teszi, hogy a 153-as számú kézirat egy évvel korábban keletkezett a 152-esnél, hiszen ez utóbbi szövegében olvasható az utalás: „Sollicitáltam az *el múlt esztendőben* ő N[a]g[yság]atol egyik Kőhér nevű Falut, noha minden maga rövidsége nélkül ő N[a]g[yság]a annak nekem adásával éppen lábra állított volna, de az irántis frustalodtam.”³³ (Kiemelés tőlem T. Zs). A 153-as kézirat további támpontokat ajánl a valószínűsíthető datáláshoz. Cserei Aporhoz intézett kérelmében utal tízéves szolgálatára. Noha a kalendáriumokban 1693. május 6-a jelöli a szolgálat tényleges kezdetét, Cserei következetes utalásai az 1692-es szolgálat elkezdésére és Apor 1700. április 30-i levele, melyben kilenc év szolgálatát említi, meggyőzően igazolják, hogy még ha az 1693 előtti szolgálat próbaidőként is volt felfogva, mindketten, Apor is, Cserei is 1692-től számították szolgálatára éveit. Így lesz irányadó Cserei megjegyzése: „reflectallja N[a]g[yság]od ara magát hoga én egészen *tiz Esztendőtől fogva* N[a]g[yság]odat ugi a mint töllem lehetséges vólt igazán és panasz nélkül szolgáltam.”³⁴ (Kiemelés tőlem T. Zs). Cserei további utalásai Apor betegeskedésére, búskomorságára („N[a]g[yság]odnak tavalyi s annak előtte való kedvetlen állapota”³⁵) az 1702-es dátumot valószínűsítik. A 153-as kézirat tehát egy olyan Apor Istvánnak címzett levél, kérelem fogalmazványa, amelyet Cserei, megismerve az 1698-ban készített testamentum tartalmát, azért intézett Aporhoz, hogy hűséges, tíz évre terjedő familiáris szolgálatáért, tehát nem a kincstartóságon betöltött titkári munkájáért, kapjon méltó jutalmat. Nem véletlen,

³³ CSEREI 1702, 2v.

³⁴ CSEREI 1702, 5r.

³⁵ Uo., 5v.

hogy választása Alsó- vagy Felsőköhérre esett, hiszen tudta, hogy Apor egy ki nem fizetett kölcsön fejében kapta meg azt a jószágot, tehát fiskális birtok, így Apor szinte nem is a sajátjából adta volna neki.

Az Aporhoz intézett levél, amely a kettejük viszonyát sajátosan a kora újkori mentalitás felől tárgyalja, hangsúlyozza a vérségi kötelék és igaz szolgálat eredményét. Következésképp Cserei a *familiáris függőség* kontextusában értelmezett *hűségét* hangoztatva indokolja a kérelmet. Az 1702-es datálást az is igazolja, hogy Apor maga is 1700. április 30-án még hasonlóan vélekedett Csereivel való viszonyáról. Baló József kérését, aki Kálnoki Balinth baconi „portióját” kéri, azzal utasítja vissza, hogy azt ő már hű szolgájának, Cserei Mihálynak odaadta, de mert Cserei felajánlja a haszon felét Balónak, Apor javasolja, hogy ezzel a döntéssel elégedjen meg.³⁶

³⁶ Apor ezt levélben adja tudtára Baló Józsefnek:

„K[e]g[yel]m[e]d Levelét Vett[em] mit irjon Néhai Kálnoki Balinth Telegdi bacsoni Portiojarul meg ertettem, igaz dologh a melj Contractus Levelnek Parját K[e]g[yelme]d előmben prokuralta, én arra semmikepp(en) nem emlekezhetem, akkor sem talalom fel miért kellet volna nekem azon Portiot K[e]g[yel]l[me]d[ne]k ajandokoznom, mindazaltal, minthogy az én nevem forog benne, az ótsém Cserei Mihálj ur[am] is hozzám valo obligatiojat maga elot viselvén, arra condescendalt, hofi a Portionak Hason felét K[e]g[yelme]d[ne]k cedálja, a hason felivel maga is contentus leszen, melynek énis annualok(?), hofi K[e]g[elme]t[kis egimas kozot atyafisagos szeretettel az én joakaratombol engedetet joszagot örökösen birhassa, ugian is maga sem kivanhattia azt K[e]g[yelme]d hofi K[e]g[yelme]dhez nagioib reflexioval legiek mint az ótsémhez, a ki is nekem mind vérszerint való atyámfia mind penigh szintén kilencz esztendőttől fogva igaz szolgám: Ha azért K[e]g[yelme]d az én joakaratomat ily conditioval acceptálja jo, ha penig nem en egiataljaban sem felet. Sem egi reszet azon Portionak K[e]g[yelme]d[ne]k nem engedem, hanem *egeszlen annak hagiom a ki hozzám hala adatosságát meg bizonyítja*: ez iránt penigh ne reménlje K[e]g[yelme]d hofi elmemet változtassam, sőt ellenben neheztellem azt hofi K[e]g[yelme]d a jószaghoz az én annuientiam nélkül hozza njult, azért mingiarast in duas aequalis Partis fel osztván K[e]g[yelme]t[e]k a sogorral Cserei János Urammal egiüt ki ki a maga fele Portiojara viselyen gondot. Ist[en] K[e]g[yel]medet eltesse. Fejervár. 30 apr. 1700. K[e]g[yel]med joakaroja, Apor István.”
(Vö. APOR 1700, 49r–50v, kiemelések tőlem: T. Zs.)

Cserei egy másik utalása Apor Lázárra és Farkasra³⁷ azt is világossá teszi, hogy familiáris szolgálatának, illetve e szolgálatért jogosan (?) elvárt jutalomnak a kérése a testamentum ismeretén alapszik. Azt, amit Apor felesége 1704. november 10-e után tudott meg, Cserei már 1702-ben, sőt valószínűbb, hogy jóval korábban is apró részleteiben ismerte.

A 152-es kézirat ennek kontextusában értelmezhető és érthető meg, bár itt maradnak további megválaszolatlan kérdések is. Ez a kézirat 1703-ban készülhetett, ugyanis Cserei utal arra, hogy az „el múlt esztendőben”, vagyis 1702-ben kérte a fiskális birtokot. Ha a 153-as kézirat műfaját tekintve olyan személyesebb hangvételű, levél jellegű kérelem volt, amely az Apor és Cserei közti familiáris, bizalmas viszony jegyében íródott, feltűnő, hogy a 152-es kézirat egy olyan *instancia*, azaz kérelem, amely nem Apornak, hanem egy kívülállónak szól, hiszen Aporról mindvégig harmadik személyben beszél. Nem tudjuk, hogy valaha, valamilyen formában ezt elküldte-e Cserei, de az is kérdés, ki lehet 1703-ban – tehát még Apor életében – az a „kívülálló”, akinek tudomása lehet Apor testamentumáról, akinek hatalma és befolyása lenne Cserei érdekében eljárni? A kézirat itt is nyit egy követendő perspektívát. Cserei hűségét hosszan ecseteli, sőt arra is kitér, hogy a *Cameratica Commissio* megjelenésekor, amikor lassanként mindenki cserben hagyta a kincstárnokot, vagyis Aport, ő saját hírnevének, személyének és becsületének megrágalmazása, bemocskolása árán is következetesen, hűségesen szolgálta őt:

De még a mi nekem fájdalmasab jo hiremben nevemben a Felsőges udvarban nem egiebert denigraltanak engem, hanem ő N[a]g[yság]a mellett való tökéletes constantiámért, s nem-is mások, hanem a kik ő N[a]g[yság]at persequálni akarván engemetis ő N[a]g[yság]ara való boszubl annyira meg rontottanak, hagi mar *desparata causa* tellyességgel az én *Instantiám* a Bécsi Camarán való boldogulása...³⁸

³⁷ „Velem egi izen lévő Atijafiaival latom én s látták másokis melj nagi jokat közöl n[a]g[yság]od.” (CSEREI 1702, 5r.)

³⁸ CSEREI 1703, 2r–2v. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

Cserei tehát azt reméli, pontosabban attól fél, hogy Bécsbe küldendő *instantiája* az őt ért rágalmozások miatt nem ér majd célba. Ez a fogalmazvány azonban magyarul íródott, nem latinul, Cserei tehát nem egyenesen a Habsburg adminisztráció embereinek kezébe szánta, hanem valószínűleg egy olyan „kívülálló”, de vele bizalmas viszonyban lévő embernek, aki kérelmét továbbíthatta volna az államapparátus megfelelő fórumai felé. Cserei 1747-ben írt *Apológiájában* visszatekintve a Rákóczi-szabadságharc előestéjére, vagyis 1703-ra, keserűen sorolja elő tizenegy éves szolgálatát és a nagy társadalmi felemelkedés, illetve a nagy jószág megszerzésének lehetőségét, amit a kuruc háború elsodort:

Rakocziana revolutio elot Tizenegy esztendeig Terhes Officiumban valo szolgálatom utan mikor mar szinten kezemen tartotam nagiofficiumba valo promotiomat, nagi jovedelmes joszagnak obtinealasat, melyhez akkori Erdelyi s a Felseges Udvarban valo nagi Patronussaim munkaban vetek volt, a Rakocziana irruptioja nem csak nyakat szakasztta minden remenysegemnek, hanem a mitaddig acquiraltam volt, minden Bonumaimbol exhaurialtatam.³⁹

A felséges udvarban lévő, az erdélyi ügyintézésben részt vevő, kellő hatalommal rendelkező patrónus nem lehet más, mint gróf Kálnoky Sámuel erdélyi alkancellár. Meggyőződésem, hogy ez a fogalmazvány neki íródott, és Cserei tőle remélt segítséget. Az *Apologia* utalása az előmenetelre és a nagy birtokra könnyen vonatkozhatott az alsó- vagy felsőköhéri fiskális birtokra. Cserei jó viszonya Kálnokyval nemcsak Aporon keresztül működött, hiszen Cserei korábbról is ismerte, kincstárnoki titkári, sőt familiáris szolgálata előtről is említi kalendáriumaiban a Kálnokyval való találkozásokat.⁴⁰ Másrészt Cserei magyarul írott *instantiája* erdélyi ügyként valóban a Bécsben székelő, Kálnoky által vezetett alkancelláriát érintette, főként hogy 1696 óta lassanként az erdélyi

³⁹ CSEREI 1747, 3r.

⁴⁰ CSEREI 1692, 9b.

lyi Gubernium és kancellár fölé nőtt az ügyintézésben. Kálnoky személyére utal az is, hogy Apor és Kálnoky jó viszonyban voltak, hiszen Apor sokat támogatta az alkancelláriát, lemondásakor vagy az országos generálisság elfogadása esetében is Kálnoky szerette volna utódjának a kincstartóságban.⁴¹ Talán e bizalmasági viszony is indokolta azt, hogy Apornak az 1698-ban császári jóváhagyást kapott testamentumát Kálnoky Sámuel tanúként aláírta, és bizonyára a császári udvarban közvetítette. Apor testamentumában ezt meg is fogalmazta: „Melynek nagyobb bizonyosságára az én mostani testamentumomat nemcsak én magam tulajdon kezemmel subscribáltam és pecsétemmel megerősítettem, hanem ez következő bizonyságokat is méltóságos gróf Kálnoki Sámuel az felséges udvarban levő vicze-cancellarius...”⁴²

Összegzőképpen megállapítható a 152-es kéziratról, hogy egy olyan, 1703 elején írt *instantia*, amelyet Cserei valószínűleg a bécsi alkancellárnak, gróf Kálnoky Sámuelnek szánt, miután Apor visszautasíthatta 1702-es kérelmét a fiskális alsó- vagy felsőköhéri birtokot illetően. Nem tudjuk, hogy Cserei elküldte-e Kálnokynak ezt az írást, bár az *Apologia* utalása arra, hogy promotiónak és jelentős birtokadománynak nézett elébe, talán azt jelzi, hogy adott ponton ennek az ügynek a pozitív végkimenetelét remélhette, és csak a Rákóczi-féle szabadságharc kitörése gátolta meg ennek megvalósulását. E két, tudomásom szerint kiadatlan és ismeretlen kézirat érdekes fényt vet Apor és Cserei viszonyára. Bár Cserei kijelentéseit fenntartásokkal kell kezelnünk, és főként a *História* esetében indokolt ez az elővigyázatosság, íme, két másik forrás is mutatja, hogy Cserei házassága (1697), illetve Apor végrendelezése (1698) után ez a viszony elromlott. Apor lenyűgöző karrierje az 1690-es évek végén leszálló ágba került. Egészségi állapotának romlása, kincstartói tevékenységének eredménytelensége, illetve Bécs általi ellehetetlenítése lemondását sietették.

⁴¹ Bíró 1935, 60.

⁴² A testamentum szövege nem teljes, de Kálnoky neve, aláírása egyértelműen jelen van a szövegben. (Vö. SZÁDECZKY 1903b, 158.)

Mindezek biztosan hozzájárultak ahhoz, hogy feszültség, bizalmatlanság vagy következetlen döntések és téves ítéletek formájában közvetlen környezetére, családjára is kihassanak. Másrészt Cserei türelmetlensége sem teljesen indokolatlan. Egy végnapjait élő fantomintézmény és a közéletből visszavonuló, cselekvésektől, energikus döntéshozataltól elriadó, bizalmatlan és rigolyás öregember mellett mi várt órá? Fiatalemberként, meggondolatlan ifjúként familiáris függőségének terheit nem érezte, vagy nem vette tudomásul. Férfiként, apaként, egy növekvő család fenntartójaként, látván a régi, fejedelemskori Erdély és társadalmi értékrendjének látványos átalakulását, jogosan vélekedhetett úgy, hogy biztosabb megélhetést garantáló elkötelezettséget kell vállalnia. A túlélési stratégiák megválasztása, illetve újragondolása olyanfajta egzisztenciális pánikkal kapcsolódhatott egybe az ő esetében, amely a századvégi Erdély társadalmi, felekezeti, gazdasági átalakulásának, a kortársak számára bizonyosan erőteljes és drasztikus változásának élményéből táplálkozott. Hogy mindezt egy személyes konfliktus még súlyosbította-e, csupán Cserei kijelentéseire hagyatkozva nehéz megválaszolni.

II. 4. Mi történt 1698-ban?

Aligha van e kérdésre teljesen meggyőző és megnyugtató válasz. Fontos azonban, hogy olyan hipotéziseket is figyelembe vegyünk, amelyek egy árnyaltabb látásmódot is megengednek. De mindekelőtt figyeljünk Cserei verziójára:

Többi között egyszer Thordán létünkben a kamaraháznál egyczer estve felhivata, s Száva Mihály lévén csak ben, az inasokat kiküldé, s monda nekem: Édes öcsém uram, nekem az Isten mindent eleget adott, melyről soha nem is álmodtam, de ihol, gyermekem nincsen a kire az én keresményem deveniáljon, atyámfia is az Apor néven a kik vadnak, semmirekellők; mert Apor Péter változó hitván elmével bír, Apor Farkas annál is rozabb, s az én emlékezetem holtom után ő benne nem neve-

kedik, hanem inkább kisebbedik; kegyelmednél pedig szép talentuma van Istennek, s úgy gondolkoztam, hogy holtom után kegyelmedet hadjam az én jóvaimban nagyobb successornak, és oly állapotban állítsam, hogy az én szegény atyámfiainak legyen az én holtom után kihez folyamodni. És hogy kegyelmed securusabb lehessen, erről hitet is adok, most pedig adatok mindjárt tiz ezer forintot, s valahol kegyelmed akarja, ötven ház jobbágyot, a csíki főkapitányságot is kegyelmednek cedálom, s egy hónap alatt a császártól arról való donatit meg is hozatom, holtom után pedig a mi marad, jobb része kegyelmedé lesz. Csak szintén az a héja, hogy kegyelmed legyen pápista. Nagyot sóhajték s mondék az urnak: Nagyságos uram, ha valakinek volna szüksége a promotiora, pénzre és jószágra, bizony nekem volna, mert én házasságommal is semmit nem acquiráltam, az atyámnak is sok gyermekei lévén s kevés jószága, onnan igen keveset várhatok, eddig is szolgálatommal tartottam magamot s cselédimet, a kit Nagyságod is jól tud. De hogy vallásomat, kiből jó lélekkel megnyuguttam, változtassam, azt soha nem cselekszem semmi ígérétért s adományért; sőt nagyságod is a mely végett felveszen, hogy holta után a maga atyafiainak patrociniúmat nekem concedálja, abban igen megcsalatkoznék, mert ha én most erőszakot tennék lelkiismeretemen, s világi elmulandó jókért vallásomat elcserélném, bizony a Nagyságod atyafiait annál könnyebben defraudálhatnám. Ha Nagyságod jámbor szolgálatomért akarja hozzám gráciáját mutatni, Isten előtt is kedves dolgot, emberek előtt is dicséretes példát cselekszik, én is alázatosan megszolgálni igyekezem. Az ur alig várá végig szómat, esmét monda: Ilyen nagy dologban nem jó mindjárt kegyelmednek aperte választ kiadni, hanem gondolkodjék kegyelmed, s a maga előtt álló szerencsét ne vesse ki a kezéből, imádkozzék az Istennek bárcsak háromszor ugyan szűvesen, hogy szent lelke által kegyelmed elméjét világosítsa meg, s ismertesse meg kegyelmeddel a catholica religionak idvességes igazságát. Én mondék az úrnak: Ha én azt imádkoznám Istennek, csak kísérténém ő felségét, holott én megnyugutt elmével vagyok mostani igaz religiomban; inkább azon imádkozom, hogy Isten ő szent felsége ebben a religiomban mind holtomig megtartsa, és minden ellenkező kísértettől oltalmazza. Megharaguvék az ur s azt mondja: Protestálok, protestálok Isten előtt, hogy kegyelmednek jóvára s előmenetelére igyekeztem, ebnek vonják asztalra fejét, s eb pad alá vonja; ha nem kell lássad édes öcsém, de soha bizony

az én keresményemmel az én religiomnak ellenséget nem nevelek. Azzal kijövék az ajtón.⁴³

Amennyiben Cserei verzióját elfogadjuk, az 1698-as kalendárium egy lehetséges időpontját is megjelöli ennek a beszélgetésnek, amely Tordán, október 24-én történhetett. A végrendekezés szándéka és a Csereinek szabott feltételek a beszélgetés alapján azt a hatást keltik, hogy Apor most készülne a testamentumát elkészíteni: „s ugy gondolkoztam, hogy holtom után kegyelmedet hadjam az én jóvaimban nagyobb successornak”.⁴⁴ Ez viszont nehezen tartható, hiszen Apor testamentumát 1698. április 17-én már a császári jóváhagyás is megerősítette. Ez a testamentum pedig az a végrendekezés, amely ellen Cserei protestált. Nehezen elképzelhető, hogy Apor a császári jóváhagyást követő fél éven belül meggondolta volna magát.

Másrészt a Cserei által előadott történet záró mozzanata az, hogy Apor megharagszik rá: „Megharaguvék az ur... Nem is szerete azolta a szegény Apor István, nem is ada semmit, nem is igyekezék promoteálni...”⁴⁵ Ez a konfliktus vagy neheztese Csereire azonban nehezen nyer igazolást Apor tetteiben. Láttuk azt, hogy Apor 1700. április 30-i levelében Baló Józsefet Cserei érdekeit tartva szem előtt utasítja vissza, sőt familiárisának hűséges szolgálatát dicséri. 1702-ben pedig a segesváriak 1000 forintnyi adósságát Csereinek engedte át.⁴⁶ Mindezek ellentmondanak Cserei állításának, hogy Apor nem szerette és nem *promovealta* volna. Ráadásul a történet egésze a felekezeti elkötelezettségek, a katolikus Apor és a kálvinista Cserei inkompatibilitására van kihegyezve. Apor kétségtelenül az erdélyi kettős rekatolizáció⁴⁷ egyik legjelentősebb alakja 1690 után, hiszen nemcsak állandó adományokkal, hanem a vallási unió létrehozása érdekében tett munkájával is hozzájárult a katolikus érdekek érvényesítéséhez.

⁴³ CSEREI 1852, 288–290.

⁴⁴ *Uo.*, 288.

⁴⁵ *Uo.*

⁴⁶ CSEREI 1703, 2v.

⁴⁷ MARTON 2003, 113.

Életrajzírója viszont azt hangsúlyozza, hogy nem jellemezte felekezeti elfogultság és gyűlölet a más felekezetűek iránt, hiszen némely szolgálói, sőt felesége is református volt.⁴⁸ Éppen bizalmi emberét, Cserei Mihályt diszkriminálta volna felekezeti megfontolásokból?

A Cserei által előadott epizód mintha azt a funkciót is ellátaná, hogy kifejele, egy bizonyos nyilvánosság fele igazolja Cserei szerepét, a hűséges szolgálát, akiről ura testamentumában elfeledkezett, vagy kicsinyes, sőt vitatható ajánlatának elutasítása után szeszélyből, meggondolatlanságból megsértődött rá. Cserei mintha önnön áldozati státusát konstruálná meg e történetben a kívülállók számára. Hiszen Apor testamentumában összes szolgálinak hagyott együttesen 1000 forintot, komornyikjáról, Gazda Mihályról pedig külön is megemlékezett: 1000 forintot, az új-tordai házat szőlőivel és hozzátartozandó szántóföldeivel, négy ökörrel, egy szekérrel és négy borjús tehénnel hagyott neki.⁴⁹ Csereinek pedig névre szólóan, kizárólag neki, bizalmas emberének semmit nem adott, leszámítva a Csereieknek hagyott 5000 forintot. Cserei keserűen fogalmazta meg a feltételezésem szerint Kálnokyhoz intézett 1703-as *instantiájában*: „De megh eddig ugi látom, mind én s mind mások meg csalatkozunk vélekedésünkben, holot a mindon nem csak Atjafiainak mind feljéb declaráltam hanem jó szolgáljánakis. Gazda Mihálj uramk szép portiot testalt ő N[a]g[yság]a holta utan, én felőlem sohul semmi, emlékezet nintsen.”⁵⁰

Ezen a ponton a következőket állapíthatjuk meg: Cserei 1698 októberére datálható története ebben a változatban, ahogyan azt tizenegy év távlatából megírta, nehezen tartható. Apor jóval korábbi testamentuma, illetve a baconi *portio* meg a segesvári adósság átengedése nem valószínűsítik egy 1698-ra tehető konfliktus megtörténtét. Ha Apor neheztelhetett Csereire, akkor vélhetőleg más

⁴⁸ BÍRÓ 1935, 153.

⁴⁹ SZÁDECZKY 1903b, 356.

⁵⁰ CSEREI 1703, 2v.

okból és más időponttól számítva tehetette azt. Apor 1700. április 30-i levelének van egy figyelemre méltó passzusa. Apor Baló Józsefnek argumentálja, hogy miért nem engedheti át neki az egész baconi portiót: „Sem egi reszet azon Portionak K[e]g[yelme]d[ne]k nem engedem, hanem *egeszlen annak hagiom a ki hozzám haladatosságát meg bizonyítja.*”⁵¹ (Kiemelés tőlem: T. Zs.) Apor 1700-ban még úgy véli, hogy Cserei „haladatosságát meg bizonyította”, de vajon a Cserei által 1702-ben megírt, Apornak benyújtott kérelem az alsó- vagy felsőköhéri birtok elnyerésére, sőt ennél inkább a hosszú szolgálat és az ezzel nem arányos végrendelkezés szóvá tétele mennyire eshetett jól a főúrnak? Meggyőzőnek tűnik számomra az a feltételezés, miszerint az 1698-as beszélgetés, még ha megtörtént is, nem volt meghatározó jelentőségű Apor és Cserei viszonyában. Láttuk, Apor nem feledkezik el 1698 után sem familiárisa érdekeiről, sőt adományoz is neki. Az elhidegülést sokkal inkább az 1702-es kérelem válthatta ki, amely a fiskális birtok kérésén túlmenően nem túlságosan pozitív képet adott arról a tíz esztendőről, amit Cserei Apor patronátusa alatt eltöltött. Apor felől szemlélve a dolgot, Cserei kérelme, de sokkal inkább a végrendelkezés jogosságának megkérdőjelezése valóban sértő lehetett. Igenis oka lehetett Apor István visszafogott magatartásának familiárisa iránt, nem megalapozatlanul gondolhatott háládatlanságra a gróf.

Összegzésképpen megállapítható, hogy nem az 1698-as történet, amelyet kizárólag Cserei ad elő, hanem sokkal inkább az 1702-es, esetleg az 1703-as *instantiák*, az Apor végrendeletét kifogásoló kérelmek rontották meg Apor és Cserei viszonyát. Nem utolsó szempont, hogy ezekről Cserei semmit nem szól *Históriájá*-ban, hanem igyekszik az 1698-as történetet, ha tényleg végbement, előtérbe állítani, és számára kedvező módon előadni. Tehette Cserei mindezt zavartalanul, hiszen az epizódnak a *Históriában* történő elbeszélésekor, azaz valamikor 1709 után, Apor István már 5 éve halott volt.

⁵¹ APOR 1700, 49r.

III. Konklúziók

Az 1692/93-tól 1703 nyaráig⁵² terjedő szolgálat, a familiáris viszony jellegzetesen kora újkori mentalitáson alapult. A vérségi köteléket és a szolgálatvállalásban megmutatott kitartást, hűséget, sőt magát a patrónus–kliens viszonyt a *függőség* és *kölcsönösség* jegyében értelmezte. Mind Apor István, mind pedig Cserei Mihály magatartásában könnyen visszakereshetők és kimutathatók ezek a megfontolások és motivációk. Ezt a viszonyt sajátágosan befolyásolta két kontextusként felfogható történéssorozat, Erdély sorsa 1690–1704 között és Apor István élete, különösen közéleti szerepvállalása és tevékenysége. Cserei nagyon sokszor az állam, az állami intézmény vagy a politikus főúr, tanácsos úr sorsának következtében kénytelen döntéseket hozni. Néha teljesen kiszolgáltatott, életpályája annak függvényében felívelő vagy zuhanó, hogy a szerepét, pozícióját meghatározó intézmény, sőt személy sorsa hogyan alakul. Ez is része volt familiáris függőségének, különösen azért, mert 1696-tal kezdődően újabb kapoccsal rendelődött Aporhoz azáltal, hogy a kincstartóságon belül is titkára lett.

Kettejük familiáris viszonyát vizsgálva két szakaszt lehetne elkülöníteni. Az 1692-ben vagy sokkal inkább 1693. május 6-án elkezdődött szolgálat Cserei házasságáig terjedő periódusa (1697. október 21.) a töretlenül felfele tartó, jelentős perspektívákat fel-táró, pozitívként értékelhető időszak. A házasság maga, mint életciklus-esemény, részint e pozitív változások következtében jön létre, részint pedig a közéleti, hivatali jelentőség és familiáris függőség pozitív következményei által járul hozzá Cserei felnötte válásához. A társadalmi emelkedés, a *promotio* egy antropológiai értelemben vett átmenetet⁵³ is lehetővé tesz, Cserei fiatalember státusát nemcsak kincstartósági titkári hivatalra, hanem a fe-

⁵² 1703 nyarának eseményeiről írva említi, hogy kitörvén a kuruc háború, Gyulafehérvárról hazakérezett, hogy családját biztonságba helyezhesse. Állítása szerint akkor szakadt meg végleg a kapcsolata Aporral: „... nem is láttam szegény Apor Istvánt többször”. (Vö. CSEREI 1852, 324.)

⁵³ VAN GENNEP 1991, 9–11; CRESSY 1995, 13–15; LEVI 1997, 242–243.

lelős felnőtt, házasember szerepkörére cseréli. A házasság több szempontból választóvonalnak bizonyul Cserei életében. Rengeteg változást hoz, amelyek közül egyik legfontosabb az, hogy valamiképpen csalatkozik Aporral kapcsolatos elvárásaiban. Bár e csalódást elsősorban a *História* sugallja, amelynek kijelentései elővigyázatosan kezelendők. A furcsa 1698-as történet, de főként Cserei 1702-es, 1703-as hivatalosan is megfogalmazott elégedetlensége egy olyan második szakaszt jelöl meg kettejük viszonyában, amely e familiáris viszony egyfajta válságát sugallja. 1698-tól kezdődően utolsó találkozásukig, vagyis 1703 nyaráig e viszony még inkább romlik. A kincstartóság sorsa 1699 után, Thavonat, majd Seau felülvizsgáló tevékenysége, majd Apor lemondása, illetve a kuruc mozgalom kirobbanása, tehát az újabb háború okozta kilátástalanság Apor és familiárisa életére is kihatott külön-külön is, de kettejük viszonyában is nyomot hagyott. Cserei életére figyelve itt is fontos megjelölni, hogy bizonyára prioritásai is változtak, hiszen 1703-ra egy meghalt gyereket leszámítva már két lánya van, és felesége újra terhes. A szaporodó család és bővülő háztartás olyan erőteljesebb gazdálkodást vagy jelentősebb pénzforrások meglétét követelte meg, amelyeket familiáris kötelezettségétől, hivatalvállalásától sem várhatott el, különösen, hogy a kincstartóságot Bécs jelentősen átszervezte 1702-re.⁵⁴

Másrészt nem lennénk igazságosak Aporral szemben, ha nem néznénk meg, hogy mi volt Cserei elégedetlensége mögött, ami legfőbb oka volt viszonyuk átalakulásának. Cserei azt nehezményezte, hogy Apor testamentumában neki személy szerint semmit nem juttatott. Nehezebb eldönteni, hogy Apor tényleg szűkmarkú volt-e, vagy esetleg úgy vélte, hogy Cserei olyan és főként annyi juttatást kapott, hogy elegendő az, ha az egész Cserei családra testál 5000 forintot. Bár Cserei azt hangoztatta, hogy Apor saját zsebéből neki fizetést nem adott, sok mindent Cserei csak Apor által nyert el. Sajátságos és Csereire jellemző az az ellentmondás

⁵⁴ TRÓCSÁNYI 1973, 472–473.

is, hogy testamentumában többször utal olyan javakra,⁵⁵ amelyeket abból a fizetéséből vett még legényként, amelyről máshol azt állítja, hogy Apor soha nem fizette ki.

Ugyanakkor Cserei testamentuma világossá teszi, hogy Apor Nagysink és Segesvár egyenként 1000, tehát összesen 2000 forint adósságát engedte át,⁵⁶ továbbá a Kálnoky-jószágot⁵⁷ adta neki. Az sem kétséges, hogy Apor kincstartói közbenjárására kapta meg Cserei a testamentumában is jelzett Megyes széki, Ibesdorf nevű falu dézsmájának harmadát.⁵⁸ Ehhez még hozzávehetjük Alsóköhér falut, amelyet ugyan 1722-ben elveszített, de 1708-tól használt. Ezek fényében talán módosul kissé a Cserei által 1709-ben Aporról megrajzolt kép. Hiszen be kell látnunk, hogy tulajdonképpen nem is tekinthetjük át mindazokat az előnyöket és hasznokat, amelyeket Csereinek Aporhoz való kötődése hozott. Ha csak a kincstárnoki titkári pozíciójára, fizetésére, illetve arra az ismeretségi tőkére gondolunk, amelyet Apor familiárisaként megszerzett, újfent módosítanunk kellene Cserei ítéletét.

De mindezt Cserei is tudta valamiképpen. Öregségére, egy egész életpálya tapasztalata és tudása felől, másképp értékelte viszonyát Aporhoz. Nem zárhatjuk ki a feltételezést, hogy ezt ő maga is valamiképpen belátta, és miközben a túlvilágra készült, világi életét értékelve hálával is tudott egykori patrónusára, gróf Altorjai Apor Istvánra gondolni. Megholt urához paradox módon mintha hűségesebb lett volna az egykori familiáris, s hálásabb is neki.

⁵⁵ CSEREI 1895, 437.

⁵⁶ *Uo.*, 436.

⁵⁷ „...úgy sepsi-széki kálnoki jobbágyot jószágával együtt, melyeket Kálnoki Bálint nótában incurrálván elvesztett és üdvezült gróf Apor István donációval kérte meg magának Apafi Mihály fejedelemtől és ő nagysága adta nekem szolgálatomért örökösön.” (*Uo.*, 440.)

⁵⁸ *Uo.*, 437.

I. A nemzeti múlt nagyelbeszélésének kritikája

A magyar történetírásban beazonosítható többek közt egy olyan diskurzus is, amely a centrum–periféria viszonyban jeleníti meg a magyar történelem fő eseményeit. A kora újkorra és ennek 16–19. századok közötti periódusára fókuszálva feltűnik, hogy az *önálló* Erdély története ebben a sajátos historiográfiai kontextusban különleges jelentőséggel telítődik. Hiszen az erdélyi államiság relatív önállósága 1687 vagy 1690/1691-ig fenntartott egzisztenciája ellenére sem eredményezte a magyarországi történetírásban az önállóság, a különállóság vagy függetlenség történeti vizsgálatát, hanem egy olyan speciális nagyelbeszélés kialakulásához vezetett, melyben Erdély „történeti szerepe” az volt, hogy a magyar államiság, sőt a nemzetállam ideáját, illetve politikai programját átmentse, megőrizze, és ennek megvalósítására törekedjék. Ennek fényében a Magyar Királyságtól független Erdély politikája, kultúrája és kora újkori társadalma kizárólag egyetlen célt szolgál(hatott): a három részre szakadt ország újraegyesítését és vele az egykori Magyar Királyság dicsőségének visszaállítását.

Meggyőződésem, hogy az ily módon előadott történelem egy sajátos centrum, a 19. vagy 20. századi Magyarország és magyar történeti tudat felől építette fel ezt az értelmezési sémát. A magyar nemzeti királyság történeti víziója olyan értelmező trópusá lépett elő, amely a három részre szabdalt államtest egyetlen igazán funkcionáló membrumában, Erdélyben, elsősorban a Magyar Királyság ideájának ideiglenes konzerválóját látta, Erdélyt erre

az ideára redukálta, illetve megtagadta különleges egyéni, eltérő érdekek felől kialakított sajátos, azaz *regionális identitását*, hivatását és jogosultságát. Ez a megközelítés ignorálja azokat a speciálisan Erdélyhez, a fejedelemség politikai, gazdasági, sőt hadi érdekeihez kapcsolódó indítványokat, politikai tetteket vagy diskurzusokat, amelyek nem a „közös” magyar érdeket szolgálták ki, hanem elsősorban erdélyi prioritásokat próbáltak megvalósítani.

A regionalizmus és implicit módon a patriotizmus eszmétörténetének ilyen szempontú kutatása nyilván várat még magára a magyar történetírásban, miközben a nyugati tudományosság évtizedek óta foglalkozik ezekkel a történeti problémákkal. Az angol történetírás a nemzeti múlt, esetükben a britség történetének genezise ürügyén vizsgálta azt, hogy az I. Stuart Jakab uralkodásával létrehozott „Great Britain” konstrukció mögött mennyiben tételezhető egységes államtest, politikai kultúra, nemzeti identitás és mindezt igazoló történeti múlt. Ez a kérdésfelvetés – „the question of Britain”¹ – azért is releváns saját vizsgálataim historiográfiai megfontolásai felől, mert a régiók problémájára kérdez rá. A kérdést kutató David J. Baker pontosan azt feszegeti, hogy az Angliát, Skóciát, Walest és Írországot betagozó „Great Britain” ideológiai konstruktuma miért csak Angliát és Skóciát említi, és hanyagolja el a többi régiót?

A magyar mint kelet-európai patriotizmus² történetére figyelve ehhez hasonlóan Erdély régióként való történetírói értékelését látom problémásnak. Bizonyos inkompatibilitást érzékelek, amely a „közös” magyar történet egyneműsítő víziója és Erdély regionális érdekektől meghatározott történeti képe között feszül. Meggyőzően illusztrálja ezt a problémát az a helyzet, amely akkor állt elő, amikor az erdélyi politikai elit jelentős része elhatárolta magát a II. Rákóczi Ferenc által 1703–1711 között vezetett mozgalomtól. Az erdélyi főnemesség nagy része és a Gubernium, akár-

¹ BAKER 1997, 28.

² A patriotizmus-kutatás kelet-európai térségeket is lefedő vizsgálatához és újabb kutatási eredményeihez lásd: TRENCSENYI 2010; illetve SMITH 2008.

csak Thököly idejében, testületileg megmaradt császárpártinak, és a kuruc fosztogatások ideje alatt a megerősített erdélyi várak valamelyikében (Szeben, Brassó, Marosvásárhely, Fogaras stb.) igyekezett átvészelni a háborús állapotokat. Ezek egyike volt a Szebenben meghúzódó, de hamarosan fogságba kerülő Bethlen Miklós, illetve a brassói exiliumot megélő Cserei Mihály.

Jelen tanulmány arra vállalkozik, hogy a kora újkori emlékiratban és ennek előzményeiben, tehát az élettörténet kontextusában előadott lojalitás, patriotizmus, azaz a hazafiság szöveges beszámolóiban a történelmi szereplők mentális világának egyik meghatározó vonására, a *regionalizmusukra* reflektáljon. Az elvégzendő vizsgálat bevallottan a centrum–periféria relációba szervezett historiográfiai nagyelbeszélés kritikáját célozza meg, annak érdekében, hogy a regionális történeti tudat és politikai magatartás érvényességét illusztrálja. Következésképp módszertani szempontból egy olyan *komparatív szövegarcheológiai* vizsgálatra vállalkozom, amelynek során főként a kanonizált emlékirat-textusok kevésbé ismert, kéziratban maradt vagy csak részlegesen publikált előzményeit értelmezem. Így mind Bethlen Miklós, mind Cserei Mihály esetében az emlékiratok megírását közvetlenül megelőző, ezeket előkészítő és befolyásoló textusok kontrasztív-komparatív vizsgálatát kísérem meg a továbbiakban. A komparatív vizsgálat során a két korpusz többé-kevésbé egységesnek tételezett diskurzusát további összetevőkre bontom, amelyeket egyenként összehasonlítok. Az értelmezés fókusza szándékosan a kevésbé ismert Cserei Mihályra és szövegeire összpontosít valamelyest nagyobb mértékben.

Az értelmezésem forrását képező előzmények tehát Bethlen Miklós esetében a *Columba Noë*³ röpirat, míg Cserei esetében a csupán részleteiben publikált *Compendium Theologicum et Politicum*.⁴ Az értelmezés során természetesen mindkét szerző

³ A *Columba Noé* eredeti kéziratát Bécsben őrzik: BETHLEN 1704. A röpirat magyar fordításához lásd: BETHLEN 1979, 283–295.

⁴ CSEREI 1709. Kiadatlan kézirat, részleges kiadását lásd: CSEREI 1906, 445–480; 481–552.

emlékiratát is hasznosítom, és idézem, valahányszor ez indokolt-nak mutatkozik. Bethlen Miklós és Cserei Mihály példája azért alkalmas erre a vizsgálatra, mert mindketten távol maradtak a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharctól és el is ítélték azt. E szabadságharc Erdély számára rengeteg veszteséget okozott. Noha Bethlen és Cserei a korabeli erdélyi társadalom és elit két eltérő végletéből szemlélik az eseményeket, viszonyulásuk sok közös elemet tartalmaz, alapvetően eltérő társadalmi státusuk és személyes politikai jelentőségük ellenére is. Amellett fogok érvelni az értelmezés során, hogy Bethlen és Cserei alapjaiban hasonló regionalizmust mutató politikai attitűdje és írásaik a kora újkori erdélyi kultúra olyan meghatározó és általánosan ismert diskurzusából következett, amelyet a kutatás nem méltatott érdemben, vagy néha félre is értett.

II. A kora újkori erdélyi patriotizmus lehetséges modellje

Értelmezésem szempontjából optimális eljárásnak tűnik kiindulni a patriotizmus legalapvetőbb definíciójából, miszerint ez nem más, mint *amor patriae* vagyis a haza, a *patria* szeretete.⁵ Tulajdonképpen itt az *amor* elsősorban egy olyan komplex lojalitás-viszonyt jelöl, amely nem(csak) érzelmekre, hanem érdekekre, kölcsönös függőségi relációkra vezethető vissza. Nem véletlen, hogy a középkor folyamán a patriotizmus vagy proto-nacionalizmus számára érzelmi-erkölcsi és intézményes modellt a feudális hűbéri kapcsolat biztosított.⁶ Bethlen Miklós és Cserei Mihály esetében a helyzet partikulárisan bonyolódik azáltal, hogy egy sajátos kora újkori régió konfesszionálisan meghatározott társadalmában éltek. Az ego-dokumentum funkciót ellátó személyes élettörténeti

⁵ KANTOROWICZ 1997, 231.

⁶ Febvre fogalomhasználatában a hűbéres-vazallus kapcsolat (*le lien vassalique*) által feltételezett hűség (*fidélité*) képezi a patriotizmus eszmétörténetileg releváns előzményét. Vö. FEBVRE 1996, 93–94. A kérdéskör további tárgyalásához lásd még: LESTOCQUOY 1968, 18–40; illetve 45–59.

beszámolók alapján vizsgálható *haza iránti lojalitásuk* modellezéséhez fontos elkülöníteni a fenti kritériumokból levezethető belső összetevőket. Következésképp Bethlen és Cserei patriotizmusának diskurzusában három meghatározó és egymással bonyolult interakciókat generáló elemet különítek el: 1. regionális történeti tudat, 2. felekezeti meghatározottság, 3. politikai és jogi reflektáltság. A további, csupán vázlatos vizsgálat során e három elem jelenlétét, hatását, majd komparációját végzem el előbb Bethlen Miklós, majd pedig Cserei Mihály szövegeiben.

II. 1. Bethlen Miklós patriotizmusa

Bethlen Miklós emlékirataiban és leveleiben dokumentálódott diskurzusának jelentősége aligha szorul bizonyításra. Mióta a Bethlen-levelezés napvilágot látott, forrásértékét tekintve is valószínűen tudjuk értékelni referenciáit. Az más kérdés, hogy hányan (nem) azonosultak politikai programjával és patriotizmusával. Az sem mellékes, hogy kancellárként, majd pedig felségárulással megvádolt rabként fogalmazta meg lojalitásáról referáló legfontosabb szövegeit. Bejáratott szakirodalmi igazság, hogy kortársai nem értették meg. Nagy kérdés, hogy mennyire értjük mi magunk Bethlen Miklóst.

II. 1. 1. Regionális történeti tudat

Félreérthetetlen az a mód, ahogy Bethlen Miklós a *patria* fogalmát mind topográfiailag, mind a történeti tudat szempontjából kizárólag ahhoz a régióhoz, azaz Erdélyhez köti, amely a középkor folyamán is, noha alárendelődött, de valamilyen módon mégis elhatárolódott a Magyar Királyság intézményétől. Ez a történeti előzmény tette lehetővé az önállósulást 1541-ben a laza szerkezetű és megrokkant magyar államtesttől. Ennek megfelelően Bethlen diskurzusában a *haza*, azaz a *patria* kizárólag csak Erdélyt jelöli. Szemléletét emlékiratában félreérthetetlen regionalizmus jellem-

zi,⁷ akárcsak *Imádságoskönyvében* is, ahol az *édes hazám Erdély* világosan elkülönül a közös (?) magyar hazától: „Hogy pedig külön szóljak az én édes hazámnak, Erdélynek azóta való állapotjáról az én Istenem előtt, amiolta Felséged a reformáció által az Evangéliumnak mennyei és a különös országló fejedelemség által a világi uralkodásnak fényes kettős koronáját fejébe tette...”⁸ (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

Ez a topográfiailag beazonosítható, csupán Erdélyre vonatkozó regionális lojalitás egy sajátos történeti szemléletet is implikál, hiszen Bethlen Erdély történetét különállónak tételezi. Sőt, mi több, nem azonosul sem a magyar nép középkori történetével, sem a nyugat felé kollektív reprezentációként megjelenített történeti szerepével, a kereszténység védelmezője ideológiával (*antemurale/propugnaculum christianitatis*). Az 1704-es *Columba Noé* című röpiratában beszédesen jeleníti meg a számára hazaként funkcionáló régió történeti szerepét és jelentőségét. Következésképp a *Columba Noé*-ban a két hatalom közé beékelt Erdély és erdélyi nemzet mint Magyar Nemzet „egy a két birodalom között Istentől önnön magától építetett torony”-ként jelenik meg.⁹

Érdemes felfigyelni arra, hogy Bethlen véletlenül sem használja a (elő)fal vagy bástya (*propugnaculum*), illetve pajzs (*clipeus*) kifejezéseket. A hadi „fortificatiót” tanulmányozó,¹⁰ az építészet iránt érdeklődő, sőt ennek hódoló Bethlen Miklósról

⁷ Nyilván érthető ez, hiszen a középkor óta a Magyar Királyság különféle földrajzi régiókat, nyelveket, mentalitásokat, kultúrákat lazán összefogó államformátum volt. Erdély esetében különösen hangsúlyossá válik ez a regionalitás nyelvi, kulturális, történelmi és főként felekezeti vonatkozásban. Ennek a regionális tudatnak a jelentkezése természetesen a történeti tudatban a leglátványosabb, hiszen az erdélyi múlt mint nemzeti múlt elbeszélésében már Heltaival kezdődően jelentkezik ez a szemlélet. Heltai történelemszemléletének Erdély-centrikusságáról, az őnála jelentkező regionalitásról lásd: TÓTH 2004, 407–428.

⁸ BETHLEN 1980, 1045–1046.

⁹ BETHLEN 1979, 287. A latin verzióban ez olvasható: „Turrim inter duo Imperia medio loco a Deo ipse, erectam esse...” (Vö. BETHLEN 1704, 57r.)

¹⁰ Emlékiratában említi, hogy a peregrinációja alatt elsajátított stúdiumai között szerepelt az építészet is. (BETHLEN 1980, 574, illetve 579.)

feltételezhetjük, hogy tudatosan döntött a torony (*turris*) kifejezés mellett, elutasítva azokat a asszociációkat, amelyek a fentiekben elősoroltakhoz tapadtak az idők folyamán, és a nemzeti reprezentáció kellékeiként működtek. Döntése nem szépírói eljárás, netán invenció, hanem az Erdélyhez kapcsolódó sajátos *regionális fókuszú történeti tudat* megnyilvánulásának félreérthetetlen jele.

II. 1. 2. Felekezeti meghatározottság, felekezeti elfogultság

A haza iránti lojalitástól elválaszthatatlan a legfőbb *nemzeti attribútumot* szolgáltató egyház mint *igaz egyház (vera ecclesia)* iránti feltétlen hűség. A reformációnak köszönhetően a nemzeti egyházak megjelenésével a kora újkori patriotizmusok diskurzusai szükségszerűen a *natio, ecclesia, patria* hármassága köré szervezték azokat a magatartásmodelleket és identitásmintákat, amelyeket sokkal későbbi eredetű terminusokkal a *hazafiság* és *hazafi/honfi* terminusokkal jelölünk ma. A reformáció belső történetteológiai és politikai lényegéből eredt mindez annak következtében, hogy a katolikus egyházmodell univerzalitását egy körülhatároltabb és a társadalmi ellenőrzésnek jobban alárendelhető, regionálisként is elgondolható entitásra cserélték fel. Az anglikán egyház létrejötte az első kora újkori illusztrációja ennek a változásnak.¹¹

Bethlen Miklós emlékiratában és imádságoskönyvében részletekbe menő pontossággal építi fel kálvinista identitását, illetve mind az egyház, mind a fejedelemség, majd pedig a Gubernium iránt feltétel nélküli hűséges, cselekedetekben és szavakban megnyilvánuló konzekvens magatartásmódját. Felekezeti meghatározottsága olyan kulturális elfogultság, amely kettős vonatkozásban bontható ki. Bethlen egyrészt a protestáns történetteológiai tradícióval azonosul, erre hagyatkozik, amikor Erdély sorsát értelmezi, másrészt a kora újkori kálvinista mártírológiát asszimi-

¹¹ HALLER 1963, 87; illetve KANTOROWICZ 1997, 228–230.

lálja annak érdekében, hogy önmagát az események résztvevőjeként a leghitelesebb módon jelenítse meg.¹²

Bethlen Miklós Erdélyre vonatkozó történeti beszámolójában a protestáns történetteológia gyakran eszkatologikus projekciókkal kiegészülve nyer alkalmazást. Ennek leghitelesebb példája az emlékiratában megörökített fogarasi álom. Ebben „5 scena” és „5 actus” segítségével villant fel öt olyan pillanatot, amelyek nemcsak Bethlen életét, hanem az egész fejedelemség sorsát megpecsételték.¹³ A történeti tudat sajátosságai felől artikulált valóság–fikció tengelyen oszcilláló álom komplex retorikai szerkesztettséget mutat. A finom allúziók metaforikus, metonimikus eljárások segítségével tulajdonképpen a haldokló Erdély, a *Moribunda Transsylvania* rémképét idézik. A fejedelmi palotát beborító halálos csönd, a fogadóterem falait tökéletesen befedő „véres és veres superlát”, amely tulajdonképpen a Zernyestnél (1690. augusztus 21.) elesettek kiomlott vére, rendkívül tömör, szinte költői megjelenítése Erdély pusztulásának. Az álom hangsúlyozza a helyszínt, a fejedelmi udvar fogarasi várát, amely pars pro toto alapon az egész fejedelemség metaforájává lényegül át. Bibliai analógia segítségével a lányok, a fekete sereg, a koporsó nemcsak Apafi halálát, hanem Erdély elvesztésének bekövetkező tragédiáját is (vész)jósolják. Az álom mindentudó narrátora, noha

¹² A Bethlen Miklós élettörténeti elbeszéléseiben leírható *self-fashioning* folyamatra utalok. Ennek részletesebb értelmezéshez lásd: Tóth 2007a, 147–158.

¹³ Az impozáns átomleírást a következő magyarázat kíséri: „Hat hét sem telék bele, Naláczi a felesége testét koporsóban, négy fia, két menyje és így hetedmagával, kíséré ki a megírt látás szerént [...] A fejedelem testét a látás szerént mű tanácsurak zárók, pecsétlők a bástyába; és így a három első dolgot hamar megmagyarázá. A negyediket én gyanítom, hogy a zernyesti harc, és a hat leány a hatféle, ott igazán valóban véres és veres superlátot felvonó nemzetség: német, török, magyar, erdélyi, havasalföldi, moldovai. A szentírásban is az országok, nemzetségek leányoknak neveztetnek. Pohárszék, kemence contra rationem való elfordítása és a nagy hallgatás a várban, nem a következett politia s regimen változását jelentette-é? Az ötödikre teljességgel nem tudok mit arányozni; a szegény Horti püspök feleségem halálától és én harmadik házasságomtól fél vala, mikor in confidentia megbeszéltem vala néki; de azon az úton az eddig bé nem tölt.” (BETHLEN 1980, 809.)

passzív szemlélője a történeteknek, mintha a megírás jelenének passzív tehetetlenségére is visszautalna. Érezhető a nyomasztó leírás mögött a kiszolgáltatottság visszafojtott indulata, amit nemcsak a rossz emlékü helyszín felidézése vált ki, hanem a jelen nyomasztó kilátástalansága is, amely a nemzet és a haza, Erdély tragédiájával esik egybe.¹⁴

Bethlen Miklós élettörténeti és kortörténeti beszámolójában gyakran a kálvinista mártírológiai diskurzusra hagyatkozva jeleníti meg önmagát, sőt azonosul is ezzel.¹⁵ Legelső élettörténeti beszámolója latin nyelven keletkezett 1704-es perbefogása eredményeként, de már címében is jelzi az ún. *récit martyrologique*¹⁶ imitálásának intencióját: *Sudores et cruces Nicolai Comitis Bethlen*.¹⁷ Az elbeszélés a mártírológiai tradícióból jól ismert szüzsét bontja ki, az önfeláldozás, önmegtagadás és az igazságtalan büntetés zokszó nélküli elfogadását, a perzekúciónak a köz érdekében történő felvállalását, amely egyértelműen a mártíri identitás artikulációjához vezet. A halállal, sőt az erőszakos halállal – Bethlen ellen a vád felségárulás volt – szembeni álláspontja a mártírok tiszta lelkiismereten edződött állhatatosságát idézi: „...és bármit tartogat is még számomra a sors, az az egy haláломig vigasztal, hogy [...] szolgálni akartam Istennek, a fejedelemnek, a hazának és a lelkiismeretnek, ártani pedig senkinek sem.”¹⁸

Vitathatatlan, hogy a mártírológiai ihletettségű élettörténeti narráció egyszerre konstituál identitást és politikai programot, miközben a teológiai és politikai diskurzusok szimbiózisát is helyt-

¹⁴ Tökéletesen igazolja ezt az emlékirat legutolsó fejezete: *Bethlen Miklós tragédiája és az ország szomorú romlása anno 1704*. (Vö. BETHLEN 1980, 958–981.)

¹⁵ Bethlen Miklósnak a mártíromsággal való azonosulásához lásd értelmezésemet: TÓTH 2007a, 174–187.

¹⁶ A „*récit martyrologique*”, szabad fordításban mártírológiai elbeszélés, azt a narrációtípust jelöli, amelyet a 16. század közepén a legfontosabb protestáns és kálvinista mártírológia-szerzők (Rabus, Crespin, Foxe, Goulart stb.) népszerűsítettek. A mártírológiai diskurzusok, sőt az ezek köré szerveződő kora újkori (szub)kultúra értékeléséhez lásd: EL KENZ 1997, 11, illetve BRAD 2001.

¹⁷ Magyar fordítása: BETHLEN 1987, II, 1181–1234.

¹⁸ Uo., 1183.

állóan valósítja meg. Következésképp a mártír, a politikus, a főúr, a patrióta és nem utolsósorban a kálvinista hívő egyszerre szólal meg Bethlen textusában:

...mert én nyilván elhiszem, édes Istenem! ha nékem igen nehéz is, keserves is, hogy jobb így énnékem, hogy én ebben a szomorú tömlöcben az én édes nemzetségem, hazám és abban kivált a te házadnak és az enyémnek s magamnak sok bűnét s romlását sirassam és Felségedet bőjtölés, könyörgés, penitenciatartással mindnyájunkhoz engesztelni igyekezzem...¹⁹

II. 1. 3. A patriotizmus regionális jellegének politikai és jogi reflektáltsága

Bethlen Miklós politikai iskolázottságának forrásait pontosan nem ismerjük, mivel könyvtára vagy könyveinek lajstroma nem maradt ránk. Utalásaiból, illetve peregrinációjának történetéből rekonstruálhatunk néhány, feltételezhetően általa elolvasott „szakirodalmi tételt”. Így valószínűnek tűnik, hogy akárcsak némely erdélyi kortársa (pl. Cserei Mihály), Bethlen Miklós is ismerte Puffendorf és Grotius műveit.²⁰

A *Columba Noé* alapkonceptiója, nyelvi-fogalmi kivitelezése is visszaigazolja a tényt, hogy Grotius, Puffendorf, sőt Lipsius is hatással lehetett Bethlenre. Az emlékiratában is említett 1686-os affér Nagyarával,²¹ amelyben Bethlen császárpártiságát senki nem vélte érteni, elsősorban azért, mert nem a bibliai exegézis vagy történetteológiai eszkatológia alapján politizált, ugyancsak egyedülálló politikai műveltségét és olvasottságát illusztrálja. A politikailag kevésbé iskolázott és olvasott kortársak értetlensé-

¹⁹ BETHLEN 1980, 997.

²⁰ Bethlen emlékiratában említi: „Samuel Puffendorf, akkori igen ifjú, de azután nagy híres tudós juris doctor professiójára jártam, de jure belli et pacis Hugo Grotiust tanította.” (BETHLEN 1980, 573.) E kijelentés alapján jogosan tételezhető fel Puffendorf és Grotius két szövegének Bethlen által való ismerete. Kutatásaim során a következő két kiadást használtam: GROTIUS 1657; illetve PUFFENDORFIUS 1687.

²¹ Az eset részletes tárgyalásához bővebben: TÓTH 2006, 135–167.

gével szembesülő Bethlen, egészen 1704-es perbefogásáig, gyakran találta magát bizonyára abban a helyzetben, hogy miközben az erdélyi érdekeket védte, riválisai nemcsak nem értették őt, hanem ármánykodtak is ellene. Az 1704-es *Columba Noé* röpirat ürügyén kirobbanó per, vádemelés és bebörtönzés is egy ilyen eset volt. Bethlen politikai projektuma, illetve ennek centrális eleme, Erdély semlegessége a két impérium között, Grotiusra visszavezethető politikai elképzelés. Hiszen Bethlen Miklós azt a semlegesség- (*neutralitas*-) fogalmat használja, amelynek Grotius egész fejezetet szentel könyvében. Részletekbe menően fejtegeti, hogy miként kell azoknak eljárniuk, akik „a háborúban egyik oldalon sem állnak” (*De his qui in bello medii sunt*).²² Továbbá a „háborútól való tartózkodás” (*a bello abstinere*)²³ terminus technicusszal a *neutralitas* fogalmát jelöli, illetve az ehhez kapcsolódó fejtegetése is erőteljesen emlékeztet a Bethlen által röpiratában Erdély számára megjelölt politikai álláspontra: „Célszerű egy állam részére, ha mindkét hadviselő féllel olyan szerződést köt, amely lehetővé teszi számára, hogy mindkét fél jóindulatának megőrzése mellett tartózkodhat a háborútól, és mindkét féllel szemben teljesítheti az emberieségből fakadó köteleességeket.”²⁴ Bethlen röpiratának argumentációja, benne a centrális jelentőségű *neutralitas*, azaz semlegesség fogalommal a korszak politikai-jogi szakirodalmának egyik klasszikus szövegére vezethető vissza.

²² Grotius a harmadik könyv 17. fejezetében járja körül ezt a kérdést. (GROTIUS 1657, 500–503.) Fejtegetései valószínűleg érdemben járultak hozzá a *Columba Noé* koncepciójának kialakításához. A projectum mint szerződés valójában békejavaslat, amely ily módon próbálja a politikai, hadi feszültséget felszámolni a régióban. A 18. század eleji Erdély gazdaságilag, politikailag, katonailag kifulladászt állami apparátusa számára az egyedüli esély a béke volt. Vélhetően a grotiusi felfogás szellemében: „A pacatis nihil sumendum nisi ex summa necessitate cum restitutione pretii...” Vö. GROTIUS 1657, 500.

²³ *Uo.*, 503.

²⁴ „Proderit etiam cum utraque parte bellum gerente foedus miscere ita ut cum utriusque bona voluntate a bello abstinere, & communia humanitatis officia utriusque exhibere liceat.” (*Uo.*, 503.)

Bethlen diskurzusában felekezeti identitása, politikai és jogi iskolázottsága és államférfiúi tapasztalata – 1691-től az egyik legjelentősebb vezető politikusa Erdélynek – együttesen alakít ki egy regionális sajátságokat felmutató politikai diskurzust. Ez nem felekezeti elfogultság vagy provinciális kicsinyesség, hanem felelős politikai gondolkodásra épített konstruktív attitűd, amely az európai külpolitika kontextusát figyelemmel kísérve munkálkodik az erdélyi érdekek optimális érvényesítésén. Teleki halála után egyetlen erdélyi kortársa, vagyis sem Apor, sem Bánffy, sem Kálnoky nem bír ezen a magas szinten politizálni, így aztán ebből kifolyólag Habsburg-asszisztenciával építenek nagyobb karriert és vagyont, mint Bethlen Miklós. A kancellár patriotizmusa, politikai diskurzusként, egyedülálló politikai műveltséggel és impozáns nemzetközi kapcsolatrendszerrel operált, ám mindezt az a regionalizmus tagozta be céltudatos erőfeszítésekbe, amelyet a kortárs politikai műveltség fogalmi nyelvén a legteljesebben a *Columba Noé* röpirat jelenített meg.

II. 2. Cserei Mihály patriotizmusa

Cserei Mihály életműve egy általunk nem eléggé ismert és tanulmányozott gondolkodót jelenít meg. Cserei annak (is) áldozata, el-lentétben Bethlen Miklóssal, hogy nem peregrinált, nem futott be látványos politikai karriert, nem publikált életében jelentős szövegeket, s rendkívül hosszúra nyúlt életét is banálisan, „ágyban, párnák közt” fejezte be. A székely nemesi, de szerény birtokos státusból nem bírt a korabeli erdélyi közélet és politikai-hatalmi elit élvonalába emelkedni, így neki csak az jutott osztályrészül, hogy a Bethlenhez hasonló főszereplőket szolgálja, ezek bizalmi embere legyen. E bizalmi pozícióból adódik az is, hogy Cserei látásmódja jelentőségében, illetve jólértesültségben alig marad el Bethlen diskurzusa mellett. Cserei szemléltői pozíciója félreérthető, nem úgy és nem annyira marginális, ahogy azt első látásra gondolnánk. 1709-ben, a *Compedium* befejezésének és a *História*

elkezdésének pillanatában Cserei negyvenkét éves volt, és sok olyan tapasztalatot, eseményt és olvasmányt tudott már maga mögött, amely történetírói, sőt politikusi véleményét is kellőképpen megalapozottá tette. Cserei, a székelyudvarhelyi gimnáziumban végzett tanulmányai után, előbb Teleki, majd Apor udvarába került, ez utóbbinak volt 1693-tól bizalmi embere és titkára, illetve familiárisa. 1696-tól a kincstárnoki pozíciót megszerző Apor hivatali titkára és belső bizalmi emberévé vált, a főúr levelezését intézte, és minden hivatalos és félhivatalos üzletére rálátással bírt. Ráadásul 1704-ig Cserei titkárként és bizalmi emberként direkt módon értesült a Habsburg-adminisztráció minden olyan Erdéllyel kapcsolatos ügyéről, amely Apor kincstárnoki, majd generálsi hivatali adminisztrációjához futott be. A guberniumi Erdély társadalmi valóságának, politikai, hadi és gazdasági problémáinak egyik legjobb ismerője volt Cserei Mihály.

II. 2. 1. Regionális történeti tudat

Cserei, ellentétben Bethlen Miklóssal, Erdély történetét is megírta. Historiográfiai szempontból műve koncepciója egyértelművé teszi, hogy a *patria* nem más, mint a topográfiailag beazonosítható Erdély. Ez a *regionalitás*, akárcsak Bethlen esetében, kiegészül azzal a sajátossággal is, mely szerint a *hazaként* felfogott régió, azaz Erdély, középkori és, Cserei számára, kortárs története elkülönül a Magyar Királyság történetétől. Ha Bethlen Miklós beírta azzal, hogy nem azonosult a középkorban megkonstruált nemzeti, militáris attribútumokkal, Cserei sokkal radikálisabban a nemzeti múlt alakulóban lévő emlékhelyeit utasítja el felekezeti és regionális szempontok alapján. Vagyis Bethlen toronyként (*turris*) és nem előfalként, bástyaként (*antemurale, propugnaculum*) jelenítette meg Erdélyt, míg Cserei az ebből az ideológiai horizontból konstruált emlékhelyet tagadta meg. A középkori politikai gondolkodás fogalmi logikája szerinti, a Mohácsnál mártírként elesett királyt karikírozza, mert ez elsőként járult hozzá a protestánsok üldözéséhez:

Lajos király ugyanis, aki felől négy nevezetes dolgot írnak a historicusok, tudniillik: 1) ante diem natus, mert az anyja holtá után metszék fel a holttestet a doktorok s úgy vevék ki méhéből a gyermeket s nagy mesterséggel úgy nevelik, amíg szülésnek rend szerint való ideje eljőve; 2) ante diem barbatus, mert tizenöt esztendősen korában már bajusza, szakállá nagyon kijött vala; 3) ante diem uxoratus, mert még tízesztendősen nem vala, mikor megmátkásodik; 4) ante diem mortuus, mert igen ifjú korában a mohácsi szultán Szulimán török császár nagy erejítől megveretik [...] Így fizete Isten mind királynak, mind az uraknak, püspököknek, mert a szegény lutheránusokat kegyetlenül üldözik vala az egész országban [...] Ezt az igazvallás-égető tüzet az igaz ítéletű Isten a püspökök, urak vérivel oltá meg, a királynak a száját pedig, kinek szájából származott vala az a kegyetlen parancsolat, a folyóvízzel tölté meg s úgy fojtá meg, s vagy akarák, vagy nem, csak beplántálá Isten az igaz reformációt az országban.²⁵

A *História* eme passzusának beazonosítható legfontosabb előzménye a *Compendiumban* olvasható:

Mint vesze el a Mohács mezején minden uraival, püspökeivel, táborával, országával, amaz boldogtalan ifjú Lajos magyar király. Bizony nem egyébért, hanem, hogy a magyarok között serkedező igaz evangéliumi reformatiot üldöznék és kemény edictumot ada ki mindenüvé: lutheranos ubicunque igne comburendos. Ezt a tüzet isten a Carassus folyóvízzel oltá meg, mert a nyavalyás király harcziól futtában lovastól a vízben dől s ott fulad meg. Ígyál Ludovice, mert igen lobog vala benned az isten szentjei ellen való dühösségednek lángja.²⁶

Noha Bethlen diskurzusában is tetten érhető az az elhatárolódás, amely egy érvényes és érthető regionalizmusra vezethető viszsza, Cserei esetében nyersebb és radikálisabb a beszédmód nyelvi megformáltsága. Persze, az sem kizárt, hogy egy olyan előítéletnek tudható ez be, amely részint magánéleti problémákra mint előzményekre vezethető vissza (pl. a Telekinél töltött idő),

²⁵ CSEREI 1983, 87.

²⁶ CSEREI 1906, 475.

részint a megírás jelenének borzalmas liminalitása váltja ki ezt a vehemens tiltakozást: „Ne barátkozzál soha, semmi időben édes hazám magyarországi emberrel, ne kapcsold egyben soha többször magadot Magyarországgal, mert Erdélynek minden romlása pusztulása örökké Magyarországból származott.”²⁷ Vagy részletesebben kibontva: „Többször azért édes hazám Erdély meg ne bolondúlj, ha most elpusztulál, elromlál Magyarország miatt, ne czimborálj többször velle, vesszen a maga dögivel, s lássa, mit csinál, uralja azt, a kit akar, te vond meg magad s hallgass, láss magad dolgodhoz.”²⁸

Mindez abban kulminál, ahogy egyfajta nemzettipológiát rögtönöz, amely nyilván az erdélyi ember erkölcsi felsőbbrendűségét hivatott illusztrálni:

Az ég klímájától vagy-e vagy mitől, de megbékélhetetlen antipathia van a két ország lakosi között. Az erdélyi embernek a jova nyájas, barátságos, hospitalis, realis, csendes és alázatos, amit szívében gondol, a szájában sem talál sz egyebet, belől v seli inkább a faggyát, mint kívül, keveset szól, de igazat, nem kérkedik, még is több vala az ládjában. Nézd meg a magyarországi embert, azt tudnád egytől egyig mind Aristotelesek és Plátók, kevélyek, negédesek, kérkedők, köntösben bujálkodók, nincs mit enni, mégis rá vágy a prémes köntösre [...] állhatatlannok, csalárdok, hazugok, hízelkedők (nem szólok mindenikről, becsület adassék aki nem olyan, hanem én a kiket ismertem s experiáltam, azokról szólok) [...] mind úr a ki Magyarországról jő Erdélyben s tíznek sincs közülük egy szolgája, nagy parraesiával beszélük, hány száz jobbágyok, micsoda roppant falujok, várók, kastélyok, udvarházok volt Magyarországbán, mégis megköszönik, ha csak egy házhelyet is kaphatnak Erdélyben, miért nem ült osztég hát odaki úri jószágában, ne kapott volna az erdélyi hugyos körtövélyen; bár sohasem láttunk volna közületek egyet is Erdélyben, nem volnánk ma ebben a veszedelemben.”²⁹

²⁷ *Uo.*, 529.

²⁸ *Uo.*, 530.

²⁹ *Uo.*, 531.

Mielőtt túlságosan is elítélnénk Csereit, ne feledjük, hogy többek osztották ezt az álláspontot. Mikes Kelemen is kitér leveleiben erre, megosztja velünk meggyőződését, mely szerint az erdélyi nemest a magyarországinál többre kell tartani, és az erdélyi asszonyok is sokkal szebbek a magyarországiaknál.³⁰

Mind Bethlen, mind Cserei patriotizmusában megtalálhatók a regionalizmus összetevői: 1. a *haza* topográfiailag beazonosítható fogalma és helye, amely kizárólag Erdélyt jelenti, 2. a történeti tudat szelektív és elhatárolódó működtetése, a Magyar Királyság múltjának nagyelbeszélését nem tekintik ugyanis magukénak. Cserei esetében e kettő következményeként egy új elem is megjelenik, a nemzettipológia, pontosabban egyfajta negatív nemzetkarakterológia, amely a *magyarországit* marasztalja el az *erdélyihez* képest. Ennek okai a személyes, belső motiváltságon túlmenően valószínűleg felekezeti vonatkozásokat és előítéleteket is bőven implicálnak.

II. 2. 2. Felekezeti meghatározottság, felekezeti elfogultság

Noha Cserei családjában három felekezet is képviselve volt, sőt ő maga is gyerekkorában katolikus anyja hatására rövid időre odahagyta kálvinista hitét, felnőtt korára végleg elkötelezte magát a kálvinista egyház mellett. Nem fér hozzá kétség, hogy az udvarhelyi stúdiumok befejezése után (1685) Cserei a kálvinizmusban és az amesiánus teológiában, illetve a puritánus kegyességgyakorlásban találta meg a lelkisége és hite számára optimális rendszert. Fennhangon hirdette családjában erős meggyőződését, mely szerint az egyetlen üdvösségre vezető vallás a kálvinizmus.³¹ Ez a meggyőződés nemcsak azt illusztrálta, hogy számára

³⁰ Mikes a 32-es és a 34-es levélben exponálja ezt az álláspontját. (Vö. MIKES 1966, 46; illetve 50.)

³¹ Cserei Mihály, gyerekkori áttérését leszámítva, nemcsak kitart kálvinizmusa mellett, hanem egyre intoleránsabbá és elfogultabbá válik öregkorára. Első feleségét, Kun Ilonát, aki „kemény unitaria Asszony vala,” Cserei 1715 karácsonján áttértette a kálvinista hitre. Felesége ez alkalommal úrvacsorát is vett.

az igaz egyházat a kálvinista egyház jelentette, melyet nem szűnt meg szolgálni élete végéig,³² hanem egybekapcsolódott egy radikális vallásos intoleranciával is.

Tehát az a konfesszionális hang, amely Cserei diskurzusában legerőteljesebben a *História* azon narratív részeinél azonosítható be, amikor a jezsuitákról vagy a Habsburgok által támogatott katolikus expanzióról ír, nem valamiféle korlátolt, provinciális szemléletmódra, hanem egy olyan spirituális és konfesszionális gondolkodásra vezethető vissza, amelynek nagyon fontos stációja a gyerekkori és főként a fiatalkori teológiai iskolázottság és önképzés. Cserei, mihelyt „tudományosan” azonosul a kálvinista tanítással, értem ezalatt, hogy ezt mint világmagyarázatot optimálisnak találja, e meggyőződését gyerekeinek is szándékszik átadni. Cserei konfesszionálisában nemcsak kálvinista elfogultságot kell látnunk, hanem annak az embernek a megtalált (ön)bizonyságát, aki túlverekedte magát a konverzió, és valóban önkritikusan viszonyulva a kora újkor konfesszionális valóság konstruktumához, felismerte és megtanulta, tehát elsajátította az egyetlen igaz tanítást. Történetíróként azonban ezt olyan konfesszionális elfogultsággá alakította, amely nemcsak intoleráns volt, hanem túlságosan is leegyszerűsítő. Mintha a századelő és századközép hitvita-irodalmának ádáz hangulatát idéznék szavai, amikor a jezsuitákat teszi meg az erdélyi válság felelőseivé: „...űzd ki, kergesd ki Erdélyből a jezsuitákat, soha addig csendesség, békesség lakás nem lesz Erdélyben, a míg azok a háborúságnak fiai közöttünk regnálnak.”³³

A kálvinista eszkatológia is pregnánsan rányomja bélyegét Cserei történetteológiai gondolkodására. Noha, mint fogjuk

A családtagjai kegyességét ily erőteljesen ellenőrző Cserei testamentumában gyerekei számára is világossá tette, hogy nem szabad kálvinista hitüket elhagyniuk, mert ez az egyetlen, amelyik üdvösségre vezet: „Ha egy ember e világon olvasta, hányta vetette a szent írást, magam és más religión való írásokat, bizony én voltam egyik, de mindeneket megvizsgálván úgy találtam, hogy nincs több idvességre vezető religio a reformata religiónál.” (Vö. CSEREI 1881, 148.)

³² DOMJÁN 1894, 670–677.

³³ CSEREI 1906, 526.

látni, számottevő politikai „szakirodalmat” is olvasott, a prédikatori bibliacentrikus diskurzust preferálta, vélhetően ezzel azonosult a legerőteljesebben. Nem véletlen, hogy *Históriájában* olyan elismerően ír Nagyari József prédikátorról, hiszen Cserei alkalmazni látszik azt a toposzrendszert, amely az 1660-as és 1680-as évek puritánus prédikációirodalmát dominálta. A bűn és bűnhődés, a frigszegés motívumai, a „Romulidae Cannas” kezdetű epigramma parafrázis³⁴ a kálvinista vallásosságot kísérő szóbeli kultúra szabadon promovált, folklorizált szüzséi, amelyeket Cserei is alkalmaz különféle szövegeiben. Alapvető történetológiai tétellé lépteti elő a bűn és bűnhődés motívumát, ezzel magyarázza a fejedelemskori Erdély, a Tündérkert romlását: „Eluná az igaz ítéletű Isten a mi dőlős negédes, kényes voltunkot, nem türheté tovább sok elhatalmazott gonoszságinkot, számkiveté közülünk a békességet, elhozá, bizony igazán elhozá a csendes háborúságot, mert egynéhány rossz tolvaj miatt távol kerüljük házainkot...”³⁵

Efelől a logika felől érvel akkor is, Nagyari Józsefet, sőt Medgyesi Pált imitálva, amikor a II. Rákóczi Ferenc vezette szabadságharcot úgy állítja be, mint Isten akaratának és tetszésének ellentmondó vállalkozást: „A mostani magyar motusnak penig (hogy elhallgassam Tökölyi Imrének arany hegyekkel való hasztalan álmodozásait) sem eleje, sem processusa nem jó, úgy is látjuk, nincs Isten tetszésiből s akaratjából, félő bizony a vége annál rosszabb s gonoszabb ne legyen.”³⁶ Továbbá hangsúlyozza, úgy lesz teljes a bejáratott argumentáció, hogy a megtérés, a bűnbánat tartása az egyetlen eszköze a szabadság elnyerésének. Meglátásom szerint 1709-ben ez korszerűtlen politikai argumentáció, pont úgy, mint ahogy 1686-ban Nagyari szájából is akként hatott. Akkor sem ismerte ezt fel senki Bethlen Miklóson kívül. Így lesz érthető, hogy az amúgy olvasott Cserei nem bír szakítani ezzel a

³⁴ A tévesen Janus Pannoniusnak tulajdonított szöveg kora újkori utóéletének irodalomtörténeti méltatásához lásd: SZENTMÁRTONI SZABÓ 2012.

³⁵ *Uo.*, 509.

³⁶ *Uo.*, 516.

tradícióval. Átgondolt döntések, hadi tettek, politikai cselekedet helyett erkölcsi jobbulást követelt megoldás gyanánt:

Nem fegyver, nem fegyver hanem alázatos töredelmesség, valóságos megtérés volna a szabadságnak megnyerésire az igaz, rendes és szabados eszköz. A királyok szíve Isten kezében vagon, oda hajtja, mint a vizeket, a hova akarja; vajha eddig Istenhez igazán megtértél volna, vagy bár csak most térnél meg, elhadrád a sok istentelenséget, praedálást, káromkodást, könnyű dolog volna Istennek királyodnak szívát hozzád engesztelni, szabadságodat helyben állítani, anélkül soha ne várjad világ végezetéig.³⁷

A prédikatori eszkatológia hatásos szólamait nyitja meg annak érdekében, hogy a végromlás vizionálásával hasson hallgatóságára, olvasóira.

Adná Isten, ne járna úgy ez a boldogtalan magyar nemzetünk és ne telnének rajtunk amaz híres tudós erdélyi református püspök Tofeus Mihály prófétiaja: mint a teve nem nyughatik, szarvat kére magának, azt sem adának s még fülét is elvágák; mi is addig akarjuk a *fajármot* levetni nyakunkról, az Isten őrizhet a *vasjáromtól*. Nem fegyverrel, nem erővel kell hadakozni Isten ellen, a ki minket országos nemzetséges bűneinkért idegen nemzet directioja alá rekesztett, mert haszontalan az ösztön ellen rugódozni, hanem bűneinkből való alázatos kitéréssel, böjtöléssel, sírással, életünk megjobbításával engeszteljük a mi nemzetünkre megharagudott nagy Istent, s könnyű dolog leszen ő Felsége előtt a mi nyomorúságunkot rólunk elfordítani s elébbeni boldog állapotunkot helyreállítani. De surdis canitur fabula, áruló pribék a neve, a ki mostani időben jó tanácsot akar adni. Perditio tua ex te Israel. (Kiemelés tőlem: T. Zs).³⁸

Cserei patriotizmusában a regionalitás, akárcsak Bethlen esetében, betagozódik abba a konfesszionális tradícióba, amely a 17. század legvégére már-már szakrális hagyományként funkcionál. Noha mind Bethlen, mind Cserei esetében a prédikatori bibliás

³⁷ Uo., 519.

³⁸ Uo.

diskurzus kulturális elfogultságként telepszik rá a történetteológiai gondolkodásmódra, Bethlen ezen túl is lép, korrigálja is ezt más politikai argumentumok birtokában, míg Cserei beéri a prédikatori diskurzus imitálásával és applikációjával: „Végezetre, hogy több szóval ne terheljelek, azt tanácsolom édes hazám Erdély, az Istent féljed mindenekfelett és az ő szent parancsolatit kövessed.”³⁹

II. 2. 3. A patriotizmus regionális jellegének politikai és jogi reflektáltsága

Cserei politikai iskolázottságára és olvasottságára lényegesen jobb rálátásunk van, mint Bethlen Miklós esetében. A fennmaradt könyvlisták, sőt a könyvtártöredék világossá teszi melyek voltak Cserei ilyen jellegű olvasmányai. A következő tételek rekonstruálhatók:

1. Balthasar CELLARIUS, *Politicae Succintae, Ex Aristotele potissimum erutae ac Ad Praesentem Imperii Romani Statum multis in locis accomodate librii II*. Editio Nona, Jenae, MDCLXXIV. A possessori bejegyzés tanúsága szerint Cserei ezt 1693-ban, vélhetőleg a májusi enyedi látogatása alkalmával szerezte be.

2. *Breviarium politicorum secundum rubricas Mazarinicas multis locis auctius*. 1606. Ezt a könyvet Tatrosi Mihály ajándékozta Cserei Mihálynak 1700. május 20-án Gyulafehérvárt.

3. Justus LIPSIUS, *Monita et exempla politica libri duo ... Tyrnaviae: typis Academicis, MDCC*.

Ez a három tétel azért bír kiemelt jelentőséggel, mert ezeket 1709 előtt szerezte be és vélhetőleg olvasta el, így ezek potenciális hatásával lehet(ne) számolni mind a *Compendium*, mind a *História* esetében. Mindazonáltal Cserei politikai műveltsége nem redukálódott e fent említett forrásokra. 1709 után is szerzett be olyan könyveket, amelyek kétségtelenül hatottak rá és gondolkodására. A már hivatkozott Grotius, illetve Puffendorf is ott volt a

³⁹ Uo., 533.

könyvtárában; ez utóbbit többször is újraolvasta, margináliákat vitt rá és hosszan kommentálta. Ego-dokumentumaiból is kiderül, hogy a politikai és jogi kérdések erőteljesen foglalkoztatták, Apor Péterrel is értekezett ilyen kérdésekről. Ő maga is írt kisebb munkákat, amelyek jogi és politikai kérdéseket jártak körbe, sőt arra utaló töredékes források is léteznek, amelyek azt sugallják, Cserei egyfajta „nem hivatalos” jogtanácsosi szerepkört is ellátott: többen megkeresték és kikérték véleményét jogi, sőt politikai kérdésekben is.

Ennek ellenére patriotizmusában, sőt ezen belül a Csereire jellemző sajátos regionalizmus-diskurzusban, legalábbis 1709 és 1712 között, kevesebb szerep jut a politikai és jogi argumentumoknak Erdély állapotának leírásában. A prédikátori beszédmód, a kálvinista eszkatológia a maga sajátos erdélyi variánsaival úgy tűnik, legalábbis az életpályája közepét élő Cserei gondolkodásában nagyobb jelentőséggel bírt, mint az a politikai tudás, amelyet töredékesen rekonstruálható olvasmányaiból asszimilált. Az viszont tagadhatatlan, hogy az idős és aggastyán Cserei esetében, bár nem lesz kevésbé vallásos és elfogult, a bibliacentrikus történetológia és a politikai-jogi műveltség lényegesen árnyaltabb és összetettebb szimbiózist mutat.

III. A két diskurzus hasonlóságai és különbségei

Az első és legfontosabb megállapítás, hogy mind Bethlen, mind Cserei esetében működik az a patriotizmus-modell, amelynek legfőbb attribútuma a *regionalizmus*. Sőt azt is fel kell ismernünk, hogy Bethlen és Cserei diskurzusainak szinte azonos Erdély-központúsága nem abból adódik, hogy ugyanazokat a tapasztalatokat élték, majd szövegezték meg, hanem elsősorban abból, hogy hasonló mentális és szellemi horizontokból értékelték tapasztalataikat. Erőteljesen eltérő társadalmi pozícióik és közéleti szerepeik ellenére is hasonló olvasmányanyagon iskolázódtak, ugyanazon egyházhoz tartoztak, és végül, de nem utolsósorban, ugyanabban

a régióban éltek, ugyanazt a régiót tekintették hazájuknak. Talán nem túlzás a kettejük példájára (is) hagyatkozva azt feltételezni, hogy a patriotizmusukat jellemző regionalitás a kora újkori erdélyi kálvinista elit mentalitását tükrözi.

Ha e két gondolkodó patriotizmusának, sőt ezen belül is regionalizmusuk eltérő jegyeit szemlézem, legfontosabbnak ítélem, túl az eltérő családi, társadalmi és iskolázottságbeli különbségeiken, életkorukat, hiszen a negyvenkét éves Cserei életpályája közepénél tart, míg a hatvanhét éves Bethlen öregnek, sőt aggastyánnak számít. Ez utóbbi, antropológiai szempontból, az öregség azon első szakaszában tart, amelyet a maximális szellemi (be)érés fáziséval azonosítanak. Tudása és tekintélye egyaránt impozáns. Bethlen esetében ehhez hozzáadódik a rabság extrém tapasztalata is, amely ugyancsak gondolatai és ítéletei hitelességét, érvényességét erősíti mind kifele, olvasóinak, a családtagoknak, mind befele, önmaga számára. Szinte méltatlan a próféta és mártír karizmát felmutató Bethlent a szorgalmas, sokat olvasó és jegyzetelő, ám a kancellárhoz mérten kevésbé tapasztalt Csereivel összehasonlítani.

Cserei diskurzusát az eszkatológikus funkciót ellátó politikai argumentumok dominálják a kálvini üdvözléstan kontextusába tagolva. A reformáció 16. századi és a puritanizmus 17. századi tradícióihoz nyúl vissza, továbbá a bibliai exegézis szolgáltatja analógiákból épít politikai magyarázatot. Noha ezek az elemek mind jelen vannak és hatnak Bethlen diskurzusában is, ő a bibliai analógiák és referenciák valóság-konstrukcióján túlmenően a Cserei számára hozzáférhetetlen és nem is biztosan érthető, kora újkori európai politikai valóság és közvélemény realitására épít. Teszi mindezt egy többnyelvű és kultúrájú nemzetközi kapcsolatrendszer működtetése és kontrollja birtokában. Bethlen cselekvő politikus, Cserei csupán elmélkedő szemlélő. Míg Bethlen felelősen részt vesz, sőt alakítja is azt a politikai valóságot, amely Erdély sorsát meghatározza, Cserei ezt nem is látja át egészében, csupán részleteiben, így aztán ezek következetességét és érvényét félre- vagy egyáltalán nem érti. Ez a magyarázata annak, hogy Cserei (sem) értette Bethlen *Columba Noé* című rőpiratát:

A szegény Bethlen Miklós is megesék Szebenben. Amint örök-ké hallottam, senki nem elég okos magának, és a bölcs ember mikor megbotlik, mindenkor nagyobbat esik mint az együgyü. Szintén úgy jár a ő is, noha Erdélyben senki ésszel, elmével vele nem ért, és a római császár első ministerei között is tekintetben volt az ő nagy bölcseségeért: nagy bolondcságot cselekedék, egy projectumot íra, hogy Erdélyben minemü *directio* állítassék; az Austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a töröknek is adózzék. Több olyan haszontalanságok vadnak írásában, melyet egy csekély elméjü ember is megcsúfolhatna.⁴⁰

A Grotius koncepciójára épített, Erdély számára semlegességet biztosító projektet Cserei elutasította, nem mintha nem lett volna hozzá kellőképpen olvasott, hanem mert nem látta át és ismerte fel, hogy Erdély miként lehetett volna alkupozícióban. Cserei kortársai többnyire osztottak ezen az állásponton.

IV. Konklúziók: egy lehetséges kora újkori erdélyi regionalizmus

Az előzőekben tárgyalt komparáció tanulságainak relevanciáját nincs szándékomban túlértékelni. Mégsem lebecsülendő, hogy noha Cserei és Bethlen a kora újkori Erdély társadalmában és kultúrájában eltérően pozicionáltak, diskurzusaik, világlátásuk és valóságértelmezésük sok vonatkozásban azonos vagy legalábbis hasonló. Még ez a vázlatos vizsgálat is megengedi, hogy kijelenthessük, hogy a kora újkori Erdélyben élő kálvinista értelmiség patriotizmusában a hazaként felfogott entitás, illetve a kálvinista egyház iránt érzett, megfogalmazott és reprezentált lojalitás legfőbb attribútuma a *regionalizmus*. Fontos hangsúlyozni, hogy ez a regionalizmus nem csupán „lokálpatriotizmus” vagy felekezeti elfogultság, hanem benne van a középkori értelemben vett *amor patriae*, vagyis a szűken értelmezett szülőföld (régio) szeretete, de

⁴⁰ CSEREI 1980, 332.

implikálja a *patria* és *ecclesia* iránti elkötelezettségnek akár mártíromsággal járó felvállalását is. Továbbá a politikailag és jogilag is szignifikáns fogalom a hazaként (*patria*) definiált régióban a jogok, szabadságok és privilégiumok feltétlen megőrzését és biztosítását szolgálja. A kora újkori Erdélyben, mind a fejedelemség, mind a Gubernium alatt, a felekezeti szabadság megőrzése mellett a privilegizált székely és szász egyetem (*universitas*) például kényesen vigyázott előjogainak védelmezésére.

Következésképp megállapítható, hogy a kora újkori erdélyi regionalizmus egy olyan politikai természetű elkötelezettség az adott régió iránt, amely az ott élők jogainak tiszteletben tartását célozza meg, mert általa maga a régió, függetlenül az államformától, nyeri el funkcionális értelmét és végső jelentőségét. Így lesz a régióból a *haza* (*patria*), amely Bethlen Miklós, Cserei Mihály és kortársaik esetében kizárólag Erdélyt jelentette.

III. AZ ÍRÁSHASZNÁLATI HABITUS SAJÁTOSSÁGAI

CSEREI OLVAS...

Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások
az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában

I. Bevezető

Ebben a tanulmányban, amely csupán töredéke egy hosszú, átfogó, Cserei Mihály írásait és olvasmányait vizsgáló többéves kutatásnak,¹ arra teszek kísérletet, hogy Cserei Mihály íráshasználati profiljának kialakulásához és az ezt a folyamatot megörökítő legkorábbi forrásaihoz nyúljak vissza. Jelenlegi tudásunk alapján az udvarhelyi tanulmányait megkezdő, a gimnázium szellemi környezetében és könyvei² között formálódó kamasz Cserei íráshasználati habitusáról tehetünk érdemi megállapításokat. Esettanulmányom a könyvtulajdonos Cserei Mihályra fókuszál, olvasási szokásait és szöveghasználati eljárásait tekintem át annak érdekében, hogy íráshasználati habitusának alapvonásait megélőlegezhessem.

¹ Lásd a kötet irodalomjegyzékében a Cserei Mihályról szóló tanulmányaimat.

² A gimnázium könyvtárának és könyvvállományaának történeti alakulásához lásd: JAKÓ 1977, 219–250; illetve: MONOK 1991, 203–217.

A coetus állományáról megbízható jelzésünk csupán 1698-ból van, amikor is szeptember 15-én Johannes Jástfalvi listát készített erről a corpusról, és bemásolta a *De Romanae Ecclesiae Idololatria* című nyomtatvány első címvédő lapjára. (Vö. RAINOLDI 1606.) A könyv jelenleg a Székelyudvarhelyi Dokumentációs Könyvtár állományában található. (Itt mondok köszönetet Róth András Lajosnak, aki digitális felvételt készített számomra erről a könyvlistáról.) Nagy valószínűséggel ez a könyvvállomány Cserei idejében is többé-kevésbé azonos lehetett. Mivel Cserei udvarhelyi tartózkodásának ideje 1677 ősze–1685. április 10. közé tehető, az 1693–1694 után bővülő gimnáziumi könyvtár törzsanyaga nem releváns, csak a coetus példányairól feltételezhetjük, hogy Cserei számára is hozzáférhetőek voltak. (A coetus állományának leírásához lásd: JAKÓ 1977, 219–220.)

II. Cserei habitusának összetevői: olvasás, írás, fordítás

Cserei Mihály legelső könyvét 1678. január 2-án Fogarasban vásárolta, amikor 12 éves volt. A könyvbe, amely Cornelius Schonaeus *Terentius Christianus*ának 1656-os váradi edíciója,³ Cserei több alkalommal is írt possessorii bejegyzéseket. Valószínűnek tűnik, hogy az 1678. január 2-i beszerzési időpont rituális jelentőséggel is bírt. Cornelius Schonaeus opusa Alexander Rosaeus *Virgilii evangelizantis Christiados libri XIII* című művével⁴ együtt a terentiusi fabulák és a vergiliusi epikus költészet erőteljesen krisztianizált változatai.⁵ E könyvek a 17. századi kálvinista gimnáziumi és kollégiumi oktatásban az enyedi kollégiumnak alárendelt alsóbb szintű iskolák vagyis partikulák (pl. Marosvásárhely, Várad, illetve Székelyudvarhely⁶) tananyagának retorikai segédkönyvekként⁷ szerves részét képezték. Ugyanis a *classis etymologiae*ben Schonaeust fordítva, ennek alapján ismerkedtek a szófejtéssel, továbbá a *classis syntacticae et poeticae* foglalkozásai során Rosaeus alapján sajátították el a mondattant és poétikát. Cserei pedig pár hónappal a könyv beszerzése előtt, 1677 őszén⁸ kezdte el tanulmányait a székelyud-

³ SCHONAEUS 1656. A példány könyvészeti leírásához lásd: SIPOS 2004, 477–478.

⁴ Rosaeus tankönyvi használatát a váradi kiadás is igazolja: ROSAEUS 1656. Cserei is megszerezte ezt a könyvet, talán több példány is lehetett belőle. A possessorii bejegyzés értelmében Cserei ezt a kötetet 1685. október 31-én vásárolta meg. Könyvészeti leírásához lásd: SIPOS 2004, 475–476.

⁵ E sajátos recepciónak az erdélyi kollégiumi oktatásban történő beépüléséhez lásd: DÓCZY 2009, 91–111.

⁶ A Cserei Mihály által látogatott székelyudvarhelyi gimnázium, majd a későbbiek során kollégiummá alakuló tanintézmény történetéhez lásd: KIS 1873, illetve GÖNCZI 1893.

⁷ Alexander Rosaeus (Ross) és Cornelius Schonaeus műveinek a 17. századi retorika és poétika oktatásában játszott szerepéhez lásd: BARTÓK 1998, 124, illetve DÓCZY 2009, 98.

⁸ Cserei a *Históriában* 1679-re teszi tanulmányainak elkezdését (CSEREI 1852, 103). Ennél valószínűbb viszont az 1677-es kezdés, amelyet Cserei Mihálynak Borosnyai Lukács, udvarhelyi tanárhoz, későbbi református püspökhöz intézett válaszlevelében (kelt. 1747. április. 4.) jelölt meg. (A levél közölve: GÖNCZI 1893, 16–18.) Borosnyai tudván, hogy Cserei az udvarhelyi gimnáziumban tanult, levelében arra kérte, hogy a gimnázium akkori tanáraitól, tanrendjéről

varhelyi gimnáziumban.⁹ Cornelius Schonaeus alkotása Terentius stílusában bibliai alakokat jelenít meg (Námánt, Tóbiást, Nehemiást, Saulust, Józsefet, Juditot, Zsuzsánnát, Dánielt stb.), illetve ezek történetét dramatizálja.¹⁰ Cserei és kortársai tehát egy ilyen „tankönyvből” gyakorolták latin tudásukat és alapvetően azokat az aldiszciplinákat, amelyek egy tágan felfogott *grammatika* alá besorolhatók. Noha Csereit megelőzően több possessor

és úgy általában szervezettségéről szolgáltatson adatokat. (A levél közölve: GÖNCZI 1893, 14–15.) Cserei válaszában az 1677-es kezdés mellett kétszer is említi, hogy *8 évet* töltött Udvarhelyen, illetve hangsúlyozza, hogy *70 évvel* korábbi eseményekre kénytelen visszaemlékezni *80 évesen*. (Vö. GÖNCZI 1893, 16, illetve 17.) Mivel onnan történő elmenetele előtt logika-tankönyvét lemásolta – ennek autográf kéziratán a másolás befejezésének dátuma: 1685. április 10. Ez is az 1677-es őszi kezdést valószínűsíti, amikor is Cserei 10. életévét töltötte be. Mivel Cserei tanulmányait Letenyey Pál rektorsága alatt kezdte el, aki a triviális iskolát alakította át gimnáziummá, és csupán Rozgonyi János rektor mandátuma (1680–1685) alatt következett be a 4 felső classisst megelőző párvista és rudimentarista osztályok felállítása, megállapíthatjuk, hogy Cserei udvarhelyi tartózkodásának már a *legelső* évében (1677 ősze – 1678 nyara) szembesült Schonaeusszal mint tananyaggal. (Vö. GÖNCZI 1893, 11, illetve KIS 1873, 23–24.) Ha nem így lenne, és ő csak 1678 őszén kezdte volna el tanulmányait, akkor 1678 januárjában különösebb oka nem lett volna Schonaeus opusát megvásárolni.

⁹ A székelyudvarhelyi gimnázium Bethlen János 1670. március 15-én kelt 1000 arany adományának köszönhetően alakult át helyi „ortodoxa scholából”, azaz triviális iskolából magasabb tudományos fokozatú tanintézménnyé, vagyis gimnáziummá 1671-ben. Kovásznai Péter erdélyi református püspök elnöklelte alatt tartották Nagyenyeden a közzsinatot, amely meghozta ezt a döntést. (Bethlen János adománylevele közölve: KIS 1873, 109.) A kollégiumi rangot nyert intézmény alapszabályzatát is ekkor állították össze, *Canones scholae udvarhelyianae* címmel. (Vö. KIS 1873, 14; GÖNCZI 1893, 7.)

¹⁰ Noha Schonaeus darabjai az iskolai képzés bevett anyagát képezték, és így egy olyan erkölcsi „üzenet” továbbítói, amely az intézmény és patrónusai által elvárt magatartást jelölte meg követendőként, nem lehet érdektelen, hogy Cserei miként viszonyult ezekhez az élettörténetekhez. Vajon a feladott leckén és kötelező feladaton túlmenően őt mennyiben érintették ezek az olvasmányok, különös tekintettel arra, hogy a *bűnösség felismerésének* vagy a *megtérésnek* a pedagógiaiailag jól kamatoztatható témáit variálják. (Schonaeus *Naaman* című darabját e szempontból értelmezi Dóczy Örs, vö. Dóczy 2009, 102–103.) Még ha az átlag diákról ezek az engedelmségre való buzdítások le is pereghettek, vajon a konverziós tapasztalatot átvészelő Cserei mennyire lehetett közömbös ez iránt?

(Stephanus Literati, Andreas Literati) is volt ennek a példánynak, Cserei bejegyzéseinek természetéből rekonstruálható mind olvasata, mind szöveghasználata, továbbá az írás- és olvasásaktusokból kialakuló íráshasználati habitusának *praktikus* és *reprezentációs* funkciója.

Praktikus funkciót jelöl az a mód, ahogy Cserei diákként és a könyv tulajdonosaként használta ezt a szöveget, vagyis olvasta, részleteit lefordította latinból magyarra, továbbá a nyomtatott szövegfelületre grafikus jeleket vitt rá saját újabb olvasatait segítő vagy egy adott olvasás során kialakult jelentést rögzítendő. A csekély számú marginális¹¹ vagy a más jellegű, az olvasás és/vagy fordítás alkalmából keletkező egyéb jelek,¹² szövegek valószínűsítik, hogy Cserei hosszabb időn keresztül rendszeresen olvasta, fordította, sőt néha kommentálta ezeket a szövegeket. A könyvben megjelenő, Csereitől származó bejegyzések írásképeket tekintve egytől egyig a diák Cserei kézírását mutatják.¹³ Túl azon, hogy ez

¹¹ József történetét olvasva a diák Cserei egy latin margináliát produkál. A „Homine prudentiore in vita vidi neminem...” sor mellé írja: *pleonazmus*. (Vö. SCHONAEUS 1656, 241.) Zsuzsánna történetének (újra)olvasása során a latin szövegtesthez ezúttal egy magyar margináliát illeszt: *magának*. (SCHONAEUS 1656, 389.)

¹² A szorgalmasan olvasó, fordító, esetleg margináliákat író, de mégiscsak gyerekek Cserei néha elfáradt, vagy legalábbis ellankadt a figyelme. A tolla viszont ilyenkor sem vesztegelt, József történetét olvasva alig két oldal után a figyelme elkalandozott, következésképp egy nehezen desifrizozható, de mégis félreérthetetlen falloszt rajzolt... (Vö. SCHONAEUS 1656, 241.) Noha a rajz, bevallom, több olvasatot is megenged, mégis úgy vélem, összefügg azzal az élettörténeti és élettani kontextussal, amelyben Cserei éppen él. Hiszen 11–12 éves kamasz, kizárólag fiúk társaságában van, ezek között nagyobb, idősebb fiúk is akadnak, így a szexuális felvilágosítás elkerülhetetlen volt, meglátásom szerint erre vezethető vissza az inkriminált rajz. Ez jellegzetes diákcsinynék minősül, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy a kollégium törvényei erőteljesen tiltottak minden olyan tevékenységet, amelyek lehetőséget adhattak a szexualitással kapcsolatos beszéd, gesztusok vagy megbotránkoztató magatartás performálására. A káromkodókat 10 dénár büntetéssel, a bordalokat vagy szerelmi dalokat éneklőket első alkalommal 5 dénárnyi büntetéssel sújtották. A visszaeső szabálysértőket mindkét esetben sokkal súlyosabban fegyelmezték. (A vonatkozó törvényekhez lásd: GÖNCZI 1893, 70, illetve 75.)

¹³ A közvetlenül, az udvarhelyi gimnáziumból való távozása előtt lemásolt logika tankönyvének autográf írásképe megbízható összehasonlítást tesz lehetővé.

a tény is Cornelius Schonaeus „tankönyvi” használatát igazolja, értékes forrása az udvarhelyi gimnáziumi diák Cserei gyermekkorának (1678 ősze – 1685 tavasza). Noha keletkezésüket pontosan nem tudjuk beazonosítani, annyi megállapítható, hogy a bejegyzések 1678–1679 folyamán keletkezettek, amikor Cserei a *classis etymologiae*ben rendszeresen olvasta/fordította a különféle bibliai hősről szóló, keresztény erkölcsi szempontból megírt komédiákat. Dániel története¹⁴ különösen felkeltette érdeklődését,¹⁵ hiszen nemcsak elolvasta, lefordította, hanem saját fordításának másfél oldalas, autográf kéziratát beragasztotta a könyvbe, így a *nyomtatott lap* latin szövegét, a *kézírtos* magyar fordítás utólag beillesztett *lapja* kíséri.¹⁶ Íme:

Veri Dei Cultor, & amator Daniel
 Idolatrans vivens inter Babylonios
 Neque, promissis, neque precibus induci potest
 Belo Babyloniorum ut Sacrificet Deo.
 Mox rege urgente, constanter repugnat: &
 Belum non nisi inanimum simulacrum esse afferens,

¹⁴ SCHONAEUS 1656, 415–457.

¹⁵ A lefordított szövegrészek fordítás- és élettörténeti beágyazottságát vizsgálva izgalmas hipotézisek merülnek fel. A bálványozás ellen fellépő Dániel esete, aki Cserei fordításában, *az igaz Istennek tisztelője és szeretője*, továbbá „az bálványozó Babiloniak között él” elgondolkodtató analógiát teremt Cserei egyik meghatározó gyerekkori, Udvarhelyhez kapcsolódó élményével, nevezetesen a rövid ideig tartó, katolikus anyja által diszkréten támogatott katolizálásával, amelyből még idejében megtért.

¹⁶ A Sipos-katalógus összeállítói félreértik Cserei kézírtos „beavatkozását” a nyomtatott szövegtestbe. Nem ismerik fel, hogy Cserei kézírásos magyar szövege a nyomtatott latin fordítása, így „...Az igaz Istennek tisztelője és szeretője az Daniel... kezdetű másfél oldalas magyar imádságnak” nyilvánították. (Vö. SIPOS 2004, 478.) Cserei előbb lefordította, majd utána illesztette be a magyar kézíratos fordítást a 416. és 417. oldalak közé. (Vö. SCHONAEUS 1656, 416–417.) Mivel közvetlenül a kötésbe ragasztotta be a kézíratos lapot, a könyvet újabb lappal bővítette, amit én 416 A-val, illetve ennek rektóját és verzóját, értelemszerűen 416 Ar-val, 416Av-val jelölök. Noha Cserei figyelmetlenségből fordítva ragasztotta be ezt a lapot, mégis követhető, hogy a nyomtatott szöveg 416. oldalán található latin passzusának magyar megfelelője a 416Av oldalon található, míg a 417. oldalon lévő latin szövegrészlet magyar fordítása a 416Ar oldalon olvasható. (Vö. SCHONAEUS 1656, 416 Av–416Ar.)

Ejusque, sacerdotēs accusat; utpote
 Qui regem, populumque suis sycophantiis,
 Dolisque fallerent. Quod cum rationibus
 Certis, indiciisque manifestis comprobatur,
 Sacerdotēs necantur, Belum Daniel
 Sternit, templumque ejus subvertit funditus.¹⁷

Cserei prózai fordítása így hangzik:

Az Igaz Istennek tisztelője és szeretője az Daniel az balvanyozo Babiloniaiak között élén / Sem igiretekkel, sem peniglen keresekkel rea nem hajthatek / hogy az Babiloniai Bél Istennek aldoznak / Majd az kiralytul kénszerétetvén alhatatosan ellene mond / és az Bél Istennek nem egjébnem hanem elet nélkül val kepnek lenni mongja / és az ő Papjait vadolya / tudnilik az kik az kiralyt es az kősséget az ő Patvarkodasokkal es csalardozasokkal megh csalnak / Melyet midőn bizonyos okokkal az nyilván valo játékkal megh probalt volna, / az Papok meghölettetnek/ az Bél Istent Daniel elrontya / és az ő Templomat fenekitül fogva fel forditya.¹⁸

A következő szövegrészletet hasonló módon, valószínűleg egy soron következő házi feladat alkalmával véglegesítette. Előbb a latin, majd a magyar verziót láthatjuk.

Actus I Scena I.
 Jambici.
 Summas tibi gratias ago benignissime
 Deus, pro maxima tua erga me clementia.
 Qui non solum ea, quibus corpusculi necessitas
 Eget, verum alia etiam plurima, quae ad gloriam,
 et honorem spectant, liberaliter mihi es
 largitus hactenus. Tu insidias, & fraudes, quibus
 Homines idolatrae, & impii, me fallere,
 Atque illaq̃ veare conati sunt, á me avertisti procul:
 Amara in dulcia, tristia in laeta, asperaque
 In jucunda, bonitate tua commutasti mihi.

¹⁷ SCHONAEUS 1656, 416–417.

¹⁸ SCHONAEUS 1656, 416Av.

Praeterea quod regi nostro charus sim, quodque is me suis
Proceribus omnibus praepositum, ad maximos
Honores extulerit, neque intimum habeat, ac sua
Mihi consilia committat, creditaque omnia,
Id tibi soli acceptum ferri convenit.
Sed quid ego te predicem, aut quid Laudem mi Deus?
Nihil unquam tam magnifice quicquam dicam, quin,
Benignitas Longe id superet tua.

Cserei prózai fordítása:

Nagy halakat adok Teneked kegyelmes Isten az te en hozzam valo nagy kegyelmessegedert. / Az ki nem csak azokat, kik nélkül az én Testem szükölködik de megh annak felette többeket, sokakat, amelyek diczőségemre és tisztességemre tartoznak bővségesen en nekem eddiglen ki szolgáltatad. / Te az dösölködéseket és czalardsagokat, kikkel az balvanyozo istentelen Emberek engemet megh csálni és törben ejteni igjekeztenek, en rullam el forditottad. / Az keserüket edesekke, az szomorut örömrre, az darabosokat gjönyörűségre az Te josagodbul énnem változtatad. / Annak felette hogy a mi kirajjunknak kedveben legyek, és hogy ő engemet minden fő rendei felet felyül helyeztetvén nagy tisztességre felemelt, / és hogy én ő nekie belső embere legyek, és minden tanacsat enreám bízza es nekem engedje; aszt egyedül csak teneked illik tulajdonítani, / De miért én téged hirdesselek, es miért tegedet En Istenem dicserjelek. / Soha semmit oly meltosagosan nem mondhatak, melyet a te kegyelmességed sokkal felyül nem haladna.¹⁹

A „tankönyv” jellegű Schonaeus, íme, valóságos gyakorlókönyv-
vé alakult, amely megőrizte a diák Cserei egyik első szellemi ter-
mékét. Az sem kizárt, hogy ez a fordítás egy vizsga alkalmából
vagy a szokásos szerda délutáni kikérdezések, számonkérések²⁰
egyikének alkalmából keletkezett.

¹⁹ SCHONAEUS 1656, 416 Av–416Ar.

²⁰ A gimnázium törvénykönyve előírta ezeket a szerda délutáni kikérdezéseket.
(Vö. GÖNCZI 1893, 81–82.)

Írásantropológiai szempontból, Cserei íráshabitusának archeológiája felől jelentős előzményt rögzít, hiszen bizonyítja, hogy a kalendáriumokban látható írásszokás – a nyomtatott felületekhez illesztett kéziratos szövegek produkciója – egy régóta kialakult, Cserei gyermekkorára visszavezethető írásaktus következetes érvényesítése. Ezen a ponton igazolt az a tény is, hogy Cserei kalendáriumi feljegyzései olyan kialakult íráshasználati habitus alapján működnek, amely diakrón nézetben meghatározó jelentőségű előzményekre vezethető vissza. Ugyancsak Cserei íráshasználati mentalitásához ad további adalékot ez a rendkívüli példa azáltal, hogy világosan megmutatja: Cserei habitusában a *nyomtatott szöveg* nem lezárt entitás, sőt ennek szerzősége is – ne feledjük, egy *copyright nélküli írásbeliségben* történik mindez – felfüggesztődik, az olvasó-possessor ezt módosíthatja, felülírhatja kedve szerint, illetve íráshasználati habitusa által diktált módon alakíthatja saját igényeihez.

Ezek az írásantropológiai sajátosságok érdekesen igazolódhatnak vissza egy másik vonatkozásban is, mégpedig akkor, ha Cserei íráshasználatának *reprezentációs* funkcióit elemezzük. Itt elsősorban az íráshasználati habitusnak azon funkcióira utalok, amelyek a praktikus, azaz a fentiekben *tankönyvi, gyakorlókönyvi* használatként leírt funkciókhoz képest jelölnek én-reprezentációs jellegzetességeket. A könyvet használó Cserei némely olvasási aktusát úgy is igyekezett megörökíteni, hogy írással jelölte az alkalmat. Több possessor-i bejegyzés is felfogható ekként, de ezeknél egyértelműbb a legelső possessor-i bejegyzéshez kapcsolódó írásaktus, amikor is Cserei egy háromszakaszos verset írt be a Schonaeus-kötetbe.²¹ 1678-as év eleji lelkiállapotának értékes forrása lehet ez a vers, hiszen élettörténetileg kontextualizálva való-

²¹ A Sipos-katalógus összeállítói megint tévednek, szerintük ez a Balassi-vers „12 soros imádság, Oh en kegyelmes Istenem [...] kezdettel.” (Sipos 2004, 478.) A Balassi-vers a kötet második hátvédlapjának rektóján olvasható a possessor-i bejegyzéssel együtt, amely szerint Cserei Mihály Fogarasban vásárolta ezt a könyvet: „Est Michaelis Csereij Comparantis Fogaras”. Ezt a későbbi keletkezésű possessor-i bejegyzések is visszaigazolják. 1685 decemberében újra beírja könyv első hátvédlapjának rektójára: „Est Michaelis Csereij Anno 1685 die 18. Decembris Emptus in Arce Fogaras.”

szerűnek tűnik, hogy a gyermek Cserei e periódusban már nehéz kihívásoknak kellett megfeleljen. Noha apja rabsága csak később, 1679 őszén következik be, a környezetváltás, a gimnáziumi szigorú életvitel és oktatás, továbbá ezek kivételései lelki életére, kegyességére, sőt felekezeti identitására együttesen befolyásolták a tizenegy éves Cserei Mihály lelkivilágát. Ezzel magyarázható, hogy Cserei Balassi Bálint²² egyik legmélyebben vívódó, kételyekről és kétségbeesésről szóló versrészletét választotta ki lemásolásra, ezzel is dokumentálva gyermeki, olvasói és possessori énjének pillanatnyi alakulását:

Oh én kegielmes Istenem
Mely igen meg verel engem
Nintsen mertekletessegem
Banatimtol ürességem.

Nem tagadom mert vetkeztem
Hitemet gyakran meg szegtem
Rut fertelmes volt eiletem
Kiert lam im megfizetem.

Legyen azért elég immár
sok bum es szenvedesem nagy kár
Rut szég(y)en ki mint hegjes ar
Lelkemben keservesen jár.

A tizenegy éves Cserei reprezentációs gesztusa többszörösen figyelemre méltó. Sajátjaként tüntet fel egy olyan szöveget, amely az irodalomtörténet-írás mai megítélése szerint is a korszak magyar nyelvű költészetének legjavához tartozott, továbbá lelki életének olyan dimenzióját nyitja meg, amely átlagosnál nagyobb vallásos érzékenységet és műveltséget sejtet. Maga a reprezentá-

²² A Balassi Bálint verseinek hálózati kritikai kiadásához csatolt irodalomtörténeti jegyzetek szerint a verset, amely a repertóriumban az 1109-es számot viseli, csupán a korabeli hagyomány állítása alapján tekintjük Balassi Bálint versének, amelyet sem dedikáció, akrosztichon vagy kolofon nem támaszt alá. (Vö. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/r1109rep.htm>)

ció gesztusa pedig ugyancsak fiatal korát meghazudtoló, átlagon felüli írástudót/használót jelöl meg személyében. További bonyoldalmakat okoz az is, hogy ez a három szakasz csupán *emlékezett* a Balassi Bálintnak tulajdonított *Óh én kegyelmes Istenem* kezdetű versre, ugyanis az első szakasz két utolsó sora eltér e vers összes ismert változatának szövegvariánsaitól.²³

A Cserei által elvégzett reprezentációs gesztus nemcsak énjének és mentális világának belső építkezésére enged rálátást, hanem fontos előzményt szolgáltat egy, az 1690 és 1698 között teleírt kalendáriumokban előforduló hasonló helyzet jobb megértéséhez. Cserei az 1693-as kalendáriumába Rimay János *Idő ósága nevel magas fákat* kezdetű, háromszakaszos versét írta be, hozzáadva egy negyedik szakaszt, amely, legalábbis tudomásom szerint, szintén ismeretlen a kutatás számára. Cserei itt sem jelzi a szöveg szerzőjét vagy forrását, *sajátjaként* használja ezt a verset. Úgy tűnik, hogy Cserei íráshasználati habitusában, különösen a reprezentációs funkciót szolgáló írásaktusok esetében, rendkívül tágra felfogott szöveg–szerző relációban gondolkodik, sőt a reprezentálás gesztusának olyan jelentőséget ad, amely zavartalanul alárendeli az olvasott, mások tollából származó textusokat az én(ség) írásban történő felmutatásának. Kijelenthetjük tehát, hogy Cserei esetében az íráshasználati habitus reprezentációs funkciója az énség mediálásának eszköze.²⁴

²³ Csereinél az első szakasz 3. és 4. sora így hangzik: „Nintsen mertekletessegem / Banatimtol ürességem.” Az összes általunk ismert, Balassinak tulajdonított szövegvariánsban az első szakasz 3. és 4. sora, minimális eltérésektől eltekintve, következetesen azonos és így hangzik: „Kegyelmezz meg már énnékem / Ne hagyj bűnömben elvesznem.” A bejegyzés időpontjáig, 1678. január 2-ig, nyolc nyomtatott Balassi-kiadás jelent meg; egyik edícióban sem szerepel a Cserei által megadott szövegváltozat. A mai ismereteink szerinti kéziratos korpuszban szintén nem található ez a szövegváltozat. (Vö. <http://magyar-irodalom.elte.hu/gepesk/bbom/krit/r1109rep.htm>) Kézenfekvő lenne itt Csereit megjelölni a vers „felülrőjaként”, ám én mégis valószínűbbnek találok azt, hogy egy általunk nem ismert, talán elveszett vagy lappangó kéziratos forrásból vette át a szöveget.

²⁴ Cserei könyveinek biografikus tárgyakként való vizsgálatához, az életút mikrotörténetének és Cserei íráshasználati habitusának jobb megértéséhez lásd: TÓTH 2015, 642–648. Jelen kötetben: 13–50.

III. Konklúziók

Összegezve Cserei viszonyulását az írásbeliséghez, utalva ezáltal az olvasás és írás aktusára egyaránt, két konklúzió ígérkezik említésre méltónak. Cserei kéziratai, könyvlistái, fennmaradt könyvei azt sugallják, hogy az olvasás és írás aktusához egyaránt hozzákapcsolódott a *praktikus* és *reprezentációs* funkció. Ennek jelentősége és következménye, hogy az egyes Cserei-szövegek vagy olvasmányok értelmezésében mindenekelőtt erre a kettős hermeneutikai és írásantropológiai elvre kell figyelnünk, kiegészítve ezt további poétikai vagy mentalitástörténeti megfontolásokkal. A második konklúzió e felismerés mediális jelentőségét hangsúlyozza. Olvasás és írás, szóbeliség és írásbeliség komplementáris viszonya egyéni módon határozta meg Cserei részesedését az írásos kultúrában. A szöveg olvasásának és írásának hagyományos fogalma és gyakorlata helyett inkább mediális transzformációkon keresztül megvalósuló szövegperformanciáról lehetne beszélni. A nyomtatott szöveg olvasása, értelmezése széljegyzetek, kisebb-nagyobb összefüggő szövegek, sőt önálló textusok kialakulásához vezettek, amelyek néha a nyomtatott szövegtest médiumába is behatoltak, ennek szerves részévé váltak.

Ezek alapján nemcsak az állapítható meg, hogy Cserei átlagon felüli íráshasználó kultúrájában és korában, hanem az is, hogy *sajátos módon* hagyatkozik a kora újkori írásos kultúrára. Továbbá az írásnak és olvasásnak a Cserei által művelt sajátosan *egyedi*, mégis egy *bevett, eltanult* gyakorlatot követő jellege azt igazolja, hogy Cserei írásantropológiai szempontból egy bizonyos *íráshasználati mentalitás* alapján használja az írástudását, mely egyszerre egyéni *habitus*, de ugyanakkor egy közös társadalmi-kulturális *praxis* derivátuma.

I. Bevezető

Cserei Mihály fennmaradt könyvei között, melyekről két lista is referál,¹ ott található a magyar puritanizmus egyik legjelentősebb szövege, Lewis Bayly *The Practice of Piety* című művének Medgyesi Pál által készített fordítása.² A könyv sajátos forrásértéke abból adódik, hogy Cserei, noha nem írt bele klasszikus értelemben vett margináliákat, hosszú összefüggő részleteket húzott alá benne, illetve bizonyos helyekre NB-jelzéseket illesztett. A szöveg (véltetően) többszöri olvasásának, értelmezésének, illetve használatának grafikus nyomai, margináliák hiányában, szinte értelmezhetetlen referenciákra utalnak. Egy valamikori befogadás grafikus nyomai mit árulhatnak el? Mihez (nem) elegendő ez? Hogyan olvas(hat)ta, sőt a grafikus nyomok alapján hogyan értelmez(het)te Cserei Mihály valamikor 1712. március 25. után Medgyesi szövegét? Miként telítődött nemcsak kegyességi, esztétikai, hanem esetleg rituális tartalmakkal ez az olvasat? Az (újra)olvasás mennyire lehetett individuális és mennyire közösségi aktus? E kérdéseknek gyakran – be kell látnom – csupán valószínű vagy hipotetikus megválaszolása képezi dolgozatom fő célját, ám érveim exponálása előtt következzenek néhány módszertani és elméleti reflexió.

¹ CSEREI 1748a. Cserei ebbe a jegyzőkönyvbe a meglévő könyveiről is listát készített. Ezt a listát a jegyzőkönyv részleteivel együtt Szádeczky Lajos publikálta: SZÁDECZKY 1903, 569–572.

² MEDGYESI 1641.

II. Módszertani, elméleti megjegyzések

Ez az esettanulmány, mihelyt arra tesz kísérletet, hogy egy kora újkori ember olvasásmódjának, szövegértésének aktusait rekonstruálja és értelmezze, két történetírói tradíció módszertani eljárásaira kénytelen figyelni. Részint a Carlo Ginzburg által képviselt *microstoria* praxisát³ alkalmazza, részint a *medialitás*, *írásbeliség-szóbeliség*⁴ kérdéseinek kora újkori írásantropológiai vonatkozásai felől kontextualizálja az értelmezést. Módszertanilag tehát olvasatom mikrotörténeti⁵ és írásantropológiai megfontolások alapján kettős kontextualizációra épít. A csupán Cserei kezétől származó aláhúzásokat tartalmazó Medgyesi-kötetet Cserei más könyveiben található aláhúzásokkal és bejegyzésekkel konfrontálom, hogy egy bizonyos olvasási módot rekonstruálhassak. A következő lépésben, a második kontextualizáció során, mely Cserei írás- és olvasási praxisait együttesen szemléli, ennek az egyetlen szövegnek a sajátos olvasási módjait próbálom áttekinteni, funkcióit magyarázni. Értelmezésem végző fázisában, mihelyt már átláthatóvá vált az, hogy Cserei miként hagyatkozik az írásos kultúrára (írás- és olvasási aktusok, ezek gyakran szimultán performanciáját értem ez alatt), az olvasást mint eseményt, illetve ennek potenciális alkalmait igyekszem beazonosítani Cserei élettörténeti narratívái alapján.⁶

³ Ginzburg elméleti vonatkozású írásokban is értelmezte azt a történetírói gyakorlatot, amelyet konkrét kutatásaiban követett. Vö. GINZBURG 1980; GINZBURG 1990; GINZBURG-PONI 1991, 1–9; GINZBURG 1993, 10–35.

⁴ CHARTIER 1987; GOODY 1987; ROSALIND 1992; NYÍRI-SZÉCSI 1998; INEES 1998, 3–36; ONG 2002.

⁵ LEVI 1991, 93–114; MUIR 1991; PELTONNEN 2001, 347–359; LEPORE 2001, 129–144; REVEL 1995, 493–501; FAIRBURN 1999, 205–209.

⁶ Cserei élete folyamán többször vezetett jegyzőkönyveknek nevezett naplókát, melyekben nemcsak gazdasági ügyeit, hanem élete főbb eseményeit is gondosan feljegyezte. Tulajdonképpen élete legfőbb szakaszaiban, ifjúságától aggasztán koráig, élete korszakairól néha bővebb, néha szűkszavúbb élettörténeti narratívumok keletkeztek, így élete bizonyos eseményeiről akár több általa készített beszámolóval is rendelkezünk. Cserei Mihály élettörténeti beszámolóhoz lásd: TÓTH 2009a, 403–426. Jelen kötetben: 53–81.

A forrás rendhagyó mivolta is megérdemel néhány megjegyzést. Annak ellenére, hogy a leghosszabb kézzel írott, világosan értelmezhető megjegyzés a possessor-i bejegyzés, úgy vélem, a könyv forrásértéke jelentős. Első ránézésre a NB-ekből és az aláhúzásokból csupán az derül ki, hogy milyen szövegrészek voltak különösen fontosak Cserei számára. Már ez önmagában sem elhanyagolandó. Másrészt a grafikus nyomok, paradox módon, néha többet elárulhatnak, mint a hosszú margináliák. Csak meg kell találni az egykori kérdéseket, amelyekre választ, lehetséges megoldást szolgáltathattak. Gyakori jelenség, hogy egy terjedelmes bejegyzés sokkal inkább félrevezet, mint valahová vezet, és ez Cserei is érvényes. Konfesszionális dühtől elvakított katolikus és protestáns olvasók által írt margináliák ezrei olvashatók a hitviták fennmaradt példányaiban.⁷ A rengeteg kéztől származó, rendkívül változatos bejegyzések néhány sztereotíp, a szembenálló felekezetek által kölcsönösen megfogalmazott vádelismétlését illusztrálják csupán. A bejegyzők pedig szerepet performálnak, szuperolvasók és szuperhívók, amit leginkább a másik felekezet iránti gyűlölet motivál. De ugyanez érvényes nagyjából a békésen olvasókra is, akik általában a kegyes szövegekhez illesztenek beleegyező, igazoló vagy önmagukra hivatkozóan applikált kijelentéseket. Individuális vagy közösségi elvárásoknak tesznek eleget, konfesszionális normalitásukat vagy éppenséggel kegyességük mátrix értékét demonstrálják.⁸

⁷ A kálvinista Kézdivásárhelyi Matkó István és a jezsuita Sámbar Máttyás a 17. század egyik legjelentősebb hitvitáját vívta meg az 1660-as években. Az érdeklődést, de az olvasási kultúra sajátosságait is híven jelzik azok a margináliák, amelyek az egymásra felelgető könyvek fennmaradt példányaiban olvashatók. E margináliák írástantropológiai értelmezéséhez lásd: Tóth 2005, 175–197.

⁸ A kora újkor történeti antropológiájában a forráshasználat hasonló nehézségei jelentős fejtörést okoznak. Ginzburg a boszorkányperek anyagainak vizsgálatkor számolt be arról, hogy a vádlottak, nyilván a kínvallatás hatására, a tendenciózus kérdésekre sugalmazott válaszokat adnak, így meg nem történt eseményeket is megtörténtekként adnak elő. Másrészt az inkvizítorok általában „szakirodalom” alapján, késő középkori boszorkányokról szóló traktátusokból szerzett ismeretek felől kérdeznak, gyakran azt, amit már előttük tudós papok, igaz, „tereptapasztalat hiányában” megírtak. Ginzburg az *inkvizítor mint ant-*

A szuperolvasók így superhívők is, akik (szuper)hitük miatt üdvözülnek.

III. 1. Kontextualizáció: Hogyan olvasott Cserei?

Ahhoz, hogy érdemben lehessen e kérdést megválaszolni, szükségesnek ítélem néhány elméleti szempontnak a megvilágítását. A kora újkori literalizáció története elsősorban nem statisztikailag megragadható és kimutatásokban kifejeződést nyerő becslésekről szól, hanem mentalitástörténeti és antropológiai perspektívákat implicál. Ebből kifolyólag terminushasználatomban az *írántropológiai* változattal élek, mintegy jelezve, hogy mennyire nem a kvantifikálható becslésekből levezetett vitatható általánosításokra teszem a hangsúlyt. Történeti,⁹ néprajzi¹⁰ és médiatörténeti tanulmányok¹¹ állítják, hogy a kora újkori írásbeliség működése elsősorban más *mentalitás* kontextusában történt. Antropológiai értelemben vett kulturális másságról van szó, vagyis a kora újkor embere nemcsak más funkciókkal, alkalmakkal és használati módokkal hozta összefüggésbe az írást és olvasást, hanem alapvetően másként értékelte szóbeliség–írásbeliség szerepét, jelentőségét és funkcióit saját életszférájában. Joggal feltételezhetjük, hogy az írásos kultúrában való direkt vagy indirekt¹² részvétele, továbbá írásos vagy szóbeli kommunikációja más megfontolások, célok és igények jegyében történt. Következésképp Cserei esetében a margináliák helyett megjelenő aláhúzások, akárcsak a fontos szövegrészeket kiemelő NB-jelzések, napjaink olvasási

ropológus tételben azt az égető kérdést taglalja, hogy hogyan lehet ezekből a perekről referáló anyagokból kiolvasni mást is, mint a könyvekből elsajátított, az egyház által hivatalosan felvállalt és hirdetett hivatalos szemléletet és előítéleteket. (GINZBURG 1990, 11.)

⁹ DOMINKOVITS 2002, 39–60; TÓTH I. 1996; TÓTH I. 1992; TÓTH I. 2002, 29–36.

¹⁰ SZ. KRISTÓF 1995, 67–105; SZ. KRISTÓF 2002, 3–29.

¹¹ BRIGGS-BURKE 2004; NEUMER 2003.

¹² Azokra a helyzetekre utalok, mikor az írni tudás és az olvasás kompetenciája nem feltételezik egymást. A nyomtatott szöveget olvasó emberek például szerződések aláírásánál néha kereszttel szignálják nevüket.

habitusaitól bizonyos mértékben eltérő, sajátos funkciókat ellátó olvasási módra utalnak.

Ennek az olvasási/szöveghasználati habitusnak a rendszerességét visszaigazolja a könyvtárának más fennmaradt példányai is. Könyvei között található például egy latin nyelvű 1698-as kalendárium. A possessor bejegyzés tanúsága szerint 1699-ben került birtokába. A szöveghasználatot bizonyító grafikus nyomok azonos eljárásra utalnak. Az egyszerűen aláhúzott vagy NB-vel jelölt részek váltakozását az aláhúzás és NB jelzéssel egyaránt ellátott, bizonyára kiemelt fontosságuként megítélt szövegpasszusok egészítik ki. A könyvtábla belső oldalán szempontunkból rendkívül értékes megjegyzés olvasható: „Ebben az Calendáriumban sok, szép observatiok vadnak a Gabonakrol, méhekről, ökrökről, Lovakról, tehenekről, Szamarokrol, Juhokrol, Kecskékről, Disznókról, és sok más féle nyavalyák iránt való orvosságokrol, a Fiam olvasgassa megh is hasznát veheti.”¹³ A *szép observatiok* fontossági sorrendben, aláhúzással, NB-vel, illetve aláhúzás és NB egyidejű alkalmazásával történő jelölése nemcsak fontossági fokozatokat jelöl, hanem azt is világossá teszi, hogy ez az olvasási mód a *praktikus szempont* felől történik. A befogadás aktusát a hasznos információk keresése, az elsősorban praktikus és nem irodalomesztétikai, kegyességi szempontok határozzák meg. A hasznosság (*utilitas*) ezúttal a megértés aktusának, következményeinek praktikus alkalmazásának perspektívájára utal.

Noha e kalendárium példája – a szövegolvasást a szövegértés grafikus jelei kísérik – esetleg azt sugallná, hogy a *Praxis pietatis*ban található kiemelések is azonos funkcióra (*utilitas*) vezethetők vissza, a két textus alapvető különbségei újabb kontextualizációt igényelnek. Fontos lenne azt beazonosítani, hogy ez az elsősorban praktikus szempontok felől történő olvasási mód szöveghasználati habitusként miként illeszkedik abba a szövegolvasási repertoárba, amelyet Cserei a kalendáriumtól mint szövegtípustól eltérő olvasmányok esetében alkalmaz. Ezúttal

¹³ CSEREI 1698.

képezze példánkat egy olyan szöveg, amely természeténél fogva nem a mindennapok életviteléhez ad használható tanácsokat. Cserei könyvtárában ott volt Josephus Flavius¹⁴ alkotása is, amely tetszését annyira megnyerte, hogy nemcsak bő margináliákkal látta el, hanem a margináliákat összefüggő szöveggé szerkesztve egy másik fennmaradt kéziratába, a *Compendiumba* beledolgozta.¹⁵ A kötetben található számos marginália, bár továbbra is összefüggésbe hozható az *utilitas* elvével, ezúttal vitathatatlanul más típusú hasznosságra alludál, más nyilvánosság és, implicit módon, más funkció irányába mutat. Ha a kalendárium a maga szép, így tehát hasznos, sőt alkalmazható *observatio*ival elsősorban Cserei fiának hivatott a figyelmét felkelteni, ezúttal Cserei túllép a családi intimitás szöveghasználati terén. Önérzetes megjegyzése a praktikus funkciótól a reprezentációs szöveghasználat irányába nyit: „Ezen Josefus Historicus Könyvinek margojara en irtam magiarul mindenüt azokat a Notatiokot, tudom aki olvasni fogia, ha Emberséges Ember leszín nem szid megh erette, mert ha nem mindenütt is talan vagi egi helyen talál olliant a kiből tanulhat valamit.”¹⁶ Egy másik bejegyzés Bethlen Farkas *Históriájába*¹⁷ azt is jelzi, hogy ez a fajta nyilvánosság, mely Cserei saját szövegértését teszi publikussá, egy idő után megszokott kiegészítője szöveghasználatának, olvasási repertoárjának. Ennek fényében az kezd körvonalazódni, hogy az *utilitas* jegyében alakuló *praktikus* szöveghasználati módot kiegészíti a *reprezentációs* funkció is, amely nemcsak a szövegolvasás hasznosságára utal grafikus jelek segítségével, hanem az *egyéni* interpretációnak ad nyilvánossá-

¹⁴ FLAVIUS 1580.

¹⁵ A kézirat a KvAKt kéziratárában található: CSEREI 1709. A kézirat első oldalán Cserei közli azt a szerzőlistát, amely a szöveg kompilálásához képezte a forrásokat. Az első tétel a Szent Biblia, a második viszont Josephus Flavius. (Vö. CSEREI 1709, 3r.)

¹⁶ Ez a bejegyzés a könyv első tábláján olvasható.

¹⁷ BETHLEN F. 1684. A könyv első tábláján olvasható a bejegyzés: „Ebben a könyvben sok helyeken a margojara sok szép notatiokat írta[m] volt mert akkor nem volt jól be kötve, az után in Anno 1742 ujlag beköttem az Angialosi Compactorral, mind el vasottak a Notatiok.”

got.¹⁸ Ez még hangsúlyosabbá válik olyan szövegek esetében, ahol Cserei a szövegolvasást néha személyes múltjának eseményeivel illusztrálja,¹⁹ vagy a szövegértés kegyességgyakorlásának aktusai-
ba nyújt betekintést.²⁰

¹⁸ Ennek a típusú reprezentációnak a jellegét illusztrálja az, amikor a könyvhöz nagyon hosszú latin vagy magyar margináliákat fűz, vagy kisebb értekezéseket ír hozzá. Így tesz Kocsi János könyvével is, amelyhez egy hétoldalas teológiai eszmefuttatást illeszt, melynek a végén jelzi: „Cserej Mihály maga conceptussa Aetatis suae Anno 78.” A kis értekezés, mely azt a kérdést járja körül, hogy „idvezülhet-e valaki az Papista Religioiban” az első könyvtábla és a 3. címelőzék lap verzőján kapott helyet. A könyv a KvAKt unitárius könyvállományában található: Kocsi 1704. Ehhez hasonlóan ezúttal latin értekezést illeszt Sulpitius Severus *Historia Sacra* című könyvének 1. rektó és 2. verző oldalaira. A végén a minden kétséget kizáró megszokott, reprezentációs funkciót ellátó bejegyzés: „Michael Cserei Apposuit in N. Ajta 26 Aug. A[nn]o. 1728.” A könyv a KvAKt unitárius könyvállományában található: SEVERUS 1701.

¹⁹ A Csereiek szempontunkból legértékesebb könyve Szenci Molnár *Discursus de summo bono* egyik példánya, amelybe az anya, Cserei Judit, az 1679–1685 között fogságban sínylődő Cserei János, majd Cserei Mihály is bejegyzéseket ír. A könyv olvasását mindhárman a családot ért csapás, az apa igazságtalan börtönbüntetésének kontextusában végzik. A könyv első tábláján Cserei Judit bejegyzése, mely bejegyzést Mihály fia teszi egyértelművé: „Ezt a summo bonot bizony sokszor keserves könyv hulatással olvastam már által eltem az nagy boldogtalanságomban, mert rajtunk eset az meg az mi az tizedik részben meg van írva Cserej Judit 1681 19 Augusti.” Cserei Mihály pontosítása folytatólagosan: „Ezt az idvezült edes Anyám írta a maga kezivel, mikor a szegény Atyam sok esztendőkhig fogságban tartatot.” A könyv első hátvédlapjára és a könyvtáblára Cserei János írt imádságot „Emlekezetre melto vigasztalas nyomorusagban eset embernek” címmel. Cserei Mihály ezt is kommentálja: „Néhai idvezült edes Atyámnak Cserei János uramnak maga concipialta szep imacsaga, mikor artatlanul nyolczadfel Esztendeig keservesen szenvedett Fogarasban, Fejérvárat es a Görgényi Várban ab Anno 1678 usque ad 1685, akkor szabadult megh szegény miden belső jovaitól megh fosztatvan és sok szep joszagai torkon verve elvetetvén, mellyket most is idegenek birnak, nyugussa meg az Isten szegenyt [...] s agion reszt neki az igazaknak feltámadásában. Cserei Mihály Anno 1742 Aetatis suae An. 75.” A könyv a KvAKt unitárius könyvállományában található: SZENCI MOLNÁR 1630.

²⁰ Cserei halálra való készülődésének intimitásába enged belátást a következő bejegyzés. Valószínűnek tűnik, hogy Pápai Páriz *Pax Sepulchri* című művét elmélkedésre és olvasásra egyaránt használta. A címlapon olvashatjuk: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta Cui Deus Providebit In Kál A[nn]o. 1719. En Istennem engem boldog s idvességes ki mulást nekem ez árnyék világból az én bünnös szegény Lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerecz Amen.

Ezek a bejegyzéstípusok arra engednek következtetni, hogy Cserei esetében az olvasásnak mint szöveghasználatnak lehetett egy olyan kulturálisan elsajátított repertoárja, amely a szövegértés és ennek személyes, sőt nyilvános applikációi számára jelölt meg *praktikus* és *reprezentációs* funkciókat. A bejegyzések ugyanakkor egy másik irányú osztályozást is megengednek. Az olvasási mód gyakoriságára, ezen belül pedig az egyes szövegek újraolvasásának gyakorlatára engednek következtetni. Cserei könyvtára legjobb példányait többször újraolvasta.²¹ Köleséri Sámuel *Theologia Pacifica...* című művét a possessori bejegyzés tanúsága szerint még brassói tartózkodása alatt, 1710. május 25-én szerezte meg. Mivel a könyv címelőzéklapján latin nyelvű bejegyzés olvasható, melynek a végén ott a nagyajtai keltezésű 1731. szeptember 10-i dátum, joggal feltételezhetjük, hogy Cserei többször is kézbe vette ezt a könyvet.²² Ez nemcsak azért fontos, mert illeszkedik a kora újkor rituális jellegű újraolvasási gyakorlatába, hanem azért, mert az újraolvasás során az első értelmezés néha módosult, bővült, átalakult életének változásával,²³ illetve

Olvastam egj nehánij izben által ezt a gyönyörűséges könyvet legközelebb most in Anno 1731 21 Xber olvastam által Lelkemenek nagj könnyebségire.” A könyv a KvAKt unitárius könyvvállományában található: PÁPAI PÁRIZ 1698.

²¹ Egyik kedvenc könyve bizonyára Keresztúri Pál *Felserdült keresztény* című műve lehetett, melynek első táblájára jegyezte fel: „Ezt a könyvet ez előtt hatvan esztendővel Udvarhelyi Collegiumban laktomban vetem volt, életemnek akkori tizenhetedik esztendejében, igen gyönyörűséges könyv a pápisták ellen, sokszor olvastam, sokszor is tanultam belőle, az édes Fiamnak is azt hagiom gyakran olvassa s kívánom lelkeinek idvességire tanulljon belőle. Michael Cserei Senior de Nagy Ajta cui Deus Providebit Aetatis Suae Anno 77. Ebben a könyvben en tettem egynehany heljen notatiokat az édes Fiam tanusagara Nagy Ajta Anno Christiano 1744 24 Mensis Junii.” Mindezt a címlapon található possessori bejegyzés is visszaigazolja: „Est Michaelis Cserj comparantis Udvarhely Anno 1684 Flor. 1. Den. 38.” A könyv a KvAKt unitárius könyvvállományában található: KERESZTÚRI 1641.

²² A könyv a KvAKt-ban található: KÖLESÉRI 1709. A possessori bejegyzés az első táblán olvasható: „Ex libris Michaelis Cserei de Nagyajta Cui Deus Providebit in Exilio Coronensi die 25 Maji A[nno]. 1710.” Az újraolvasást tanúsító dátum a címelőzéklapon: „Michael Cserei apposit in N. Ajta A[nno]. 1731 10 September.”

²³ Cserei Pápai Páriz könyvét többször is elolvasta. 1719-ben került birtokába, ekkor 52 éves volt. A bejegyzések tanúbizonysága szerint ezt a *gyönyörűsé-*

az újabb szövegértések applikációs lehetősége is gazdagodhatott. Cserei kétségtelenül az intenzív olvasási mód(szer)²⁴ kora újkori megtestesítője.

III. 2. Kontextualizáció: Cserei és az írásbeliség

Gondolatmenetünk szempontjából megkerülhetetlen az a kérdés, hogy az írás milyen funkciókat láthatott el Cserei esetében, hiszen a kora újkorban nemcsak az írásbeliség–szóbeliség, hanem az írás és olvasás aktusai is komplementer módon viszonyultak egymáshoz. Azaz nem a dichotomikus szembenállás, hanem sokkal inkább a különféle átmenetiségekben kifejeződést nyerő összefüggés, kiegészítés jellemezte őket. A választ erre a kérdésre egy igen sajátos forráscsoport adja, Cserei Mihály kalendáriumai és a bennük található feljegyzések. Cserei szinte mindennapos gyakorisággal készített feljegyzéseket, vagyis a nyomtatott kalendárium e célra fenntartott üres oldalait teleírta. A kalendárium egyszerre képez olvasmányt és kéziratot,²⁵ mert üres lapjai írásra, sőt diárium jellegű bejegyzések elvégzésére is alkalmasak voltak.

Cserei kalendáriumai, akárcsak olvasmányai, a margi-náliák vagy az ezek funkcióit betöltő grafikus jelek az íráshasználat

ges könyvet 1731-ben, 64 évesen is elolvasa, de az öreg(ebb) Cserei életének változása következtében már bekövetkező halála perspektívájából értékeli a szöveget: „En Istenem engedi boldog s idvességes ki mulást nekem ez árnyék világból az én bűnös szegény Lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerecz Amen. Olvastam egj nehánij izben által ezt a gyönyörűséges könyvet legközelebb most in Anno 1731 21 [decem]ber olvastam által Lelkemnek nagy könnyebségire.”

²⁴ A kutatásban *intenzív* és *extenzív* olvasási habitusokat különböztetnek meg. Az előbbi olvasási mód adott korpusz többszöri újraolvasását célozza meg, míg az utóbbi egy folyton bővülő korpuszt igyekszik asszimilálni. (Vö. ENGELSING 1974.)

²⁵ Cserei nemcsak feljegyzéseket végzett, hanem olvasta is a birtokában lévő kalendáriumokat. Ezeket olyan művek megírásához használta forrásul, mint például *Erdély Históriája*, amelyben a főbb európai események vagy politikai történetek ismertetését magyar és latin nyelvű kalendáriumok alapján végezte el.

kettős, *praktikus* és *reprezentációs* funkcióinak meglétét mutatják.²⁶ A *praktikus* funkcióhoz sorolhatók általában azok a kalendáriumi feljegyzések, amelyek egyértelműen az emlékezetben tartás funkcióját (*pro memoria*) rendelik hozzá az íráshoz,²⁷ következőképp rögzítenek minden olyan eseményt, pénzbeli adósságot, gazdálkodáshoz, életmódhoz kapcsolódó különféle információkat, amelyek a feljegyző életvitelében megőrzésre méltónak bizonyulhatnak. A *reprezentációs* funkció olyan bejegyzésekre utal, amely nem kizárólag és elsősorban az előbbi funkciót (információtárolás), hanem a társadalmi, kulturális, felekezeti-vallásos és a történeti reprezentáció funkcióját vállalja fel. Cserei kalendáriumaiába vallásos verseket, latin és magyar aforizmákat, hazafias és konfesszionális jellegű szövegeket ír, kompilál vagy másol be.

Az íráshasználat és az olvasás során egyaránt megmutatkozó *praktikus* és *reprezentációs* funkciók egybeesése nem véletlen. Cserei példája jelzi, hogy írásbeliség és szóbeliség, írás és olvasás nemcsak kiegészítik, hanem néha átfedhetik egymást. Cserei olvasmányaiából, néha az olvasás aktusát jelző margináliákból kompilál saját egyéni szöveget, máskor pedig bizonyos nyomtatott szöveget kommentáló írását minősíti át olvasmánnyá.²⁸ Ösz-

²⁶ Cserei Mihály kalendáriumi feljegyzéseit két tanulmányban vizsgáltam. Íráshasználatának elméleti modelljét, az ún. *praktikus* és *reprezentációs* funkciókat ezekben részletesen bemutatom. TóTH 2006, 333–405; illetve 406–430.

²⁷ Alan MacFarlane a Ralph Josselin puritánus lelkipásztorról írt könyvében a 17. századi angol naplóírás funkcióját vizsgálva állapítja meg, hogy ezek elsősorban egyfajta számadáskönyv (*account book*) szerepét töltötték be, másrészt az emlékezetnek, emlékezésnek nyújtottak segítséget (*an aid to memory*). (Vö. MACFARLANE 1970.) Ez a két funkció a magyar anyagon is kitűnően működtethető, hiszen a bejegyzők, naplóírók gyakran jövedelmük, gazdasági tevékenységük számadatait rögzítik, de ugyanakkor gyakran említik is a rögzítés magyarázataként a felejtés meggátolását. Végül MacFarlane szerint a vallásosság performálása az a tényező, ami naplóírássá bírhatja az embereket a 17. századi Angliában. (MACFARLANE 1970, 7.) Ez megint érvényes a magyar írásgyakorlatra is, hiszen a vallásosság a terjedelmi szempontból korlátozott megnyilatkozásokat lehetővé tevő kalendáriumok feljegyzései között is megjelenik, rövid imádságok, bibliai szöveghelyek, életvezetési bölcsességek, fohászok formájában. Erről a kérdéskörrel legutóbb lásd: S. SÁRDI 2014, 71–89.

²⁸ Cserei saját margináliáit néha úgy reflektálja, hogy világossá válik számunk-

szegezve Cserei viszonyulását az írásbeliséghez, ideértve az olvasás és írás aktusait egyaránt, két konklúzió ígérkezik említésre méltónak. Cserei kéziratai, könyvlistái, fennmaradt könyvei azt sugallják, hogy az olvasás és írás aktusához egyaránt hozzákapcsolódott a *praktikus* és *reprezentációs* funkció. Ennek jelentősége és következménye, hogy az egyes Cserei-szövegek vagy -olvasmányok értelmezésében mindenekelőtt erre a kettős hermeneutikai és írásantropológiai elvre kell figyelniünk, kiegészítve ezt további poétikai vagy mentalitástörténeti megfontolásokkal. A második konklúzió e felismerés mediális jelentőségét hangsúlyozza. Olvasás és írás, szóbeliség és írásbeliség komplementáris viszonya egyéni módon határozta meg Cserei részesedését az írásos kultúrában. A szöveg olvasásának és írásának hagyományos fogalma és gyakorlata helyett inkább mediális transzformációkon keresztül megvalósuló szövegperformanciáról lehetne beszélni. A nyomtatott szöveg olvasása, értelmezése széljegyzetek, kisebb-nagyobb összefüggő szövegek, sőt önálló textusok kialakulásához vezetett, amelyeket (fel)olvas(hat)tak intim családi vagy épenséggel publikus nyilvános térben praktikus és reprezentációs vagy ezen belül rituális céllal.

IV. Applicációk

Miután sikerült körvonalazni azt az írásantropológiai kontextust, amely Cserei olvasási habitusait magyarázza, a következőkben a *Praxis pietatis*ban található, Cserei kezétől származó aláhúzások és NB-jelzések értelmezésére teszek kísérletet. Első lépésben a kiemelt szövegrészek kegyességtörténeti szempontból releváns és Csereire vonatkozó jelentőségét becsülöm fel, majd a későbbiek során ezek lehetséges olvasási és applikációs lehetőségeit vizsgálom meg Cserei élettörténeti narrációinak kontextusára hagyatkozva.

ra, miszerint a bejegyzést a nyomtatott szöveg szerves részének tekinti, sőt olvasásra ajánlja.

IV. 1. A Medgyesit olvasó kegyes Cserei

Amennyiben az aláhúzások és NB-k által kiemelt szövegrészekben Cserei önmagára applikált hermeneutikai szövegértésének grafikus nyomait azonosítjuk be, fontos lehet annak a szelekciónak az értékelése, amelyet a kiemelt szövegrészek jelölnek. Átfogó nézetben, a szöveg természetéből is adódóan, Cserei – úgy tűnik – valójában egyéni kegyességének (*pietas*) gyakorlásához (*praxis*) (is) használhatta ezt a könyvet. Kálvinista neveltetése, melynek konfesszionálisan és regionálisan elkötelezett szólamait az irodalomtörténet elsősorban a *História* Magyarország- és katolikusellenes soraiban vélte felismerni, valójában sokkal összetettebb, krízisekkel és vívódással telített lelki életre vezethető vissza. A Cserei olvasása nyomán grafikusan megjelölt szövegrészek a következő témakörökben foglalhatók össze: szentháromságtan,²⁹ a *pietas* elmélete és gyakorlata,³⁰ a kegyesség alapértékei,³¹ továbbá az úrvacsora,³² a vallásos kétségbeesés,³³

²⁹ „Az Személylek az edgy Isteni Állatban, csak hármak. Ez titkos Melysegeben igazan mondhatni alius & aliud, másik és másik: de nem aliud&aliud, más és más dolog vagy állat. Az Isteni állat magában semi megoszlast, megkülönböztetést avagy részre osztást el nem szenved, hanem az Személylek külömböztetnek meg abban edgymás között ez három által: 1. Nevezetek 2. Rendek 3. Tselekedetek.” (Itt és az elkövetkezendőkben az aláhúzások a Cserei Mihály által végzett aláhúzásos kiemeléseket jelzi. MEDGYESI 1641, 7.)

³⁰ Medgyesinek az elméklendésekre vonatkozó tanácsait szorgalmasan aláhúzza Cserei: „2. Ne engedd-meg elmédnek, hogy magában valami olly do-lognak képét forgassa előtte, melyet avagy meg nem tselekedhetnél, avagy ha megtsselekednél-is semmit véle nem használnál, hanem inkább ez világ hijában valósága felül gondolkodgyál, hogy meg-utálhassad azt, az halál felől, hogy várhassad ötet, az Itilet felől, hogy elkerülhessed, az Pokol felől, hogy attúl meg-menekedhessél, és az Ég felől hogy oda kívánczozál.” (MEDGYESI 1641, 340.)

³¹ A feltétlen engedelmesség, a keresztviselés zúgolódás nélküli vállalását követendő erénynek állította be a puritánus erkölcs. „Istennek több áldomás között kiváltképpen való irgalmassága az Keresztviselés.” (MEDGYESI 1641, 344.) Ezt reflektálja aláhúzásaiival Cserei: „Sok áldását közli Isten te veled, hogy az szükség miát (ő fia lévén) kétségben ne essél: Keresztekkel-is látogat hogy valamiképpen el-ne hidgyed magadat.” (Uo., 344.)

³² Medgyesinek az úrvacsorára vonatkozó fejtegetéseit húzza alá: Uo., 663–664.

³³ A Cserei által kiemelt szövegrészekben többször is előfordul a kétségbeesés

végül a halál, illetve az erre való felkészülés. Cserei vallásosságáról nagyon kevesen értekeztek,³⁴ és gyakran csak egyházszervezői munkálkodását vagy a kálvinista közösségek érdekében tett szolgálatait regisztrálták bizonyos forráskiadások ürügyén.³⁵ Sajátos áldozata lett történetírói-émlékirói népszerűségének, hiszen őt mindig a népszerű íróként és nem a kegyes emberként jelenítették meg. Meglepő módon, noha Cserei élete különböző szakaszaiban több vallásos szöveget írt, mint Bethlen Miklós, ráadásul ez utóbbi főként 1704 után, elfogatása és pere után erősítette fel diskurzusában a puritánus tradíció jelenlétét, továbbra is Bethlen prózája képviseli a puritánus kegyesség és kultúra hatásának legjelentősebb megvalósulását.

Cserei kéziratai, amelyek iskolás korától egészen aggastyán koráig élete minden szakaszáról vallásos reprezentációt is közvetítenek, meglepő dolgot sugallnak: Cserei Mihály vélhetően az egyetlen emlékirónk, akinek az esetében kéziratai alapján szervesen rekonstruálható az a kegyességi reprezentációs folyamat, amely egész életét lefedi, és bizonyítja, hogy a vallásosság érdeklődésének és szellemi foglalatosságainak egyik fókuszpontját képezte élete során mindvégig. Cserei azáltal, hogy huszonhárom évesen kalendáriumában, harminckét évesen *Compendium*ában, két házassága alatt 4 jegyzőkönyvben, továbbá végrendeleteiben, végül nyolcvan évesen írt *Apológiájában* önnön üdvözlésének és kegyességének kérdéseit, kételyeit vagy meglett bizonyosságait rendszeresen emlegeti, valószínűsíthetővé teszi puritánus kegyességgyakorlását. Cserei Mihály puritánus kegyességét nemcsak

motívuma, melynek a keresztség és a halál ürügyén tárgyalt előfordulásait mindenhol aláhúzza, illetve azt az egész alfejezetet, mely a *Kétségben eséskor való Elmélgedések* címet viseli. Vö. *Uo.*, 853.

³⁴ Molnár Attila vállalkozott arra, hogy Cserei vallásosságáról értekezzen, ám kijelentései, noha módszertanilag újszerű elgondolások felől artikulálódtak, vitatható végkonklúziókhoz vezettek. Vö. MOLNÁR 1994.

³⁵ Domján István egy olyan eredeti Cserei-kéziratot közöl, amely egy perhez kapcsolódik, melynek során a katolikus és a kálvinista egyház is egy bizonyos területet vindikál. Cserei az ügy megoldása érdekében, noha nyolcvanéves, nemcsak folyamodványt írt, hanem a terepre is kiszállt, megtekintette a két egyház által vindikált erdőrészt. DOMJÁN 1894, 670–677.

élettörténeti adatok, hanem a kéziratos korpusz mellett a könyvtártöröredék példányai is visszaigazolják. Másrészt Cserei puritánus kegyességét – ellentétben emlékiró társaival – nem egyetlen retrospektív, általában öregkorban keletkezett és strukturált énképhez szabott fikcionalizáló textussal adja vissza, hanem több, gyakran spontán módon létrejövő narratíva, marginália, vers textusaival jeleníti meg. Így kegyességgyakorlása mint önreprezentáció, azaz *self-fashioning*³⁶ nemcsak változatosabb, hanem referenciaértékét tekintve is alapvetően nagyobb hitelt érdemel, főként akkor, mikor spiritualitásának egyes tünetei, sőt krízisei diakrón nézetben is visszatérnek a különféle élettörténeti beszámolóiban.

A Medgyesi-kötetben aláhúzott passzusok egyik legérdekesebb szöveghelye az, amely a vallásos kétségbeesésre, a kortárs puritanizmusban *religious dispair*ként emlegetett jelenségre utal. Cserei előbb a kereszttviseléseket méltató fejezet azon részletét húzta alá, amely ad literam említi a kétségbeesést: „Sok áldását közli Isten te veled, hogy az szükség miatt (ő fia lévén) kétségben ne essél: Keresztekkel-is látogat hogy valamiképpen el ne hidgyed magadat.”³⁷ Továbbá a *Kétségben esés*kor való *elmélkedések* című fejezetben fontosnak találta kiemelni: „Hogy még az erősebb hitnek igen kitsin érzése vagyon némelykor, kétségi ellenben nagyok. Te penig, az mennyiben utálod affele kételkedéseket, nem tulydonithatnak azok vétkül néked, mert nem egyebűnnen, hanem az testül vannak.”³⁸

A Cserei által kiemelt szöveghelyek jelentősége kettős: részint forrásai egy, a magyar puritanizmus történetében érdemben nem tárgyalt jelenségnek, másrészt igazolják Cserei puritánus mintákat imitáló, intenzív vallásos életét.

³⁶ Noha a *self-fashioning* kérdése ezúttal nem képezi dolgozatom tárgyát, utalok néhány általam használt szakirodalmi forrásra. A Greenblatt nevéhez kötődő sajátos fogalomnak igen gazdag recepciója van, a protestáns identitás és a puritánus kegyesség vizsgálatának egyik centrális elemévé lépett elő. GREENBLATT 1980; McCLENDON-WARD-MACDONALD 1999; TODD 1992, 236–264; MARTIN 1997, 1309–1342; MACDONALD M. 1992, 32–61.

³⁷ MEDGYESI 1641, 344.

³⁸ Uo., 853. (Cserei Mihály kiemelései.)

IV. 2. Excursus: A vallásos kétségbeesés a kora újkorban

A vallásos kétségbeesés a kora újkori kálvinista devócióban a kettős predestináció tételére volt visszavezethető, és alapvetően azt a tapasztalatot hivatott jelölni, amely során a hívő meggyőződik kárhozott mivolta felől. A vallásos kétségbeesés negatív popularitása az angol puritánus kegyességben érte el tetőfokát, és itt mint *religious despair* olyan félelmetes jelentőségre tett szert, hogy nyomása alatt sokan öngyilkosságba menekültek. A jelenség olyan páratlan méreteket öltött, hogy a hatóságok kénytelenek voltak könyvet jelentetni meg az öngyilkosság értelmetlenségéről.³⁹ A vallásos kétségbeesés történetét Michael MacDonald a 16. századból eredezteti, pontosabban az olasz Francesco Spiera különös történetéhez köti. 1548-ban a protestáns Spiera az inkvizíció zsarolásának kitéve publikusan reverzált a velencei Szent Márk-templomban, majd a Pádova melletti Citadellában is. Az aposztázia elkövetése után Spiera úgy érezte, hogy a legnagyobb vétket követte el megtérésével, így olyanfajta kétségbeesés uralkodott el rajta, hogy belebetegedett. Gazdag és befolyásos ember lévén esete nem maradt visszhang nélkül, és noha betegágyánál teológusok, ügyvédek és egyetemi professzorok jelentek meg, senki nem bírta megingatni abbéli meggyőződésében, hogy halála után bűne miatt elkárhozik. Spiera pár hét szenvedés után halálra éhezette magát. A félelmetes eset az aposztázia archetípusává vált, és rendkívüli népszerűsége tett szert.⁴⁰ Noha a 16. század folyamán többen megírták Spiera félelmetes történetét, a 17. századi angliai puritán és nonkonformista vallásos közössé-

³⁹ John Sym 1637-ben adta ki könyvét (*Life Preservative Against Self-Killing*), amely az öngyilkosságtól igyekezett eltántorítani a kétségbeeséssel küszködő olvasóit. STACHNIEWSKI 1991, 46–47. A kétségbeesés és az ebből (is) következő öngyilkosság társadalomtörténeti szempontú reflektálásához lásd: MACDONALD M. 1990; WATT 2001; WATT 2004.

⁴⁰ MACDONALD M. 1992, 39. A kérdéskör tárgyalásához még lásd: PROSPERI 2001; illetve CAVAZZA 2011. A magyar recepció részletes bemutatásától eltekintek itt, csupán jelzem, hogy legutóbb a kérdéskörrel új források bevonásával érdemben Túri Tamás írt: TÚRI 2014, 103–130.

gek alakították ki a Spiera-történet és értelmezésének legmarkánsabb változatait.⁴¹ A középkor teológiai diskurzusában már szerepelt a kétségbeesés a remény ellentétéként, azonban speciális jelentéstartalommal csak a reformáció teológiai horizontjában telítődött. Míg a 16. században elsősorban az Istentől való elidegenedés vagy a mártíromság ellentétéként szemlélték, és mint ilyen a biztos kárhozathoz vezetett, a 17. század puritánus és metodista közösségei alapvetően másként értelmezték. A nonkonformista kegyességgyakorlás, amely erőteljesen épített a lelkiismeretre és ennek mindennapi vizsgálatára, egy olyan kegyességi, önszemléleti és állandó önvizsgálati gyakorlatot alakított ki, amely könnyörtelen vizsgáknak és mély lelki vívódásoknak tette ki a hívőket. Valósággal egyfajta belső *rite de passage*-t⁴² eredményezett, amelyben MacDonald szerint a remény és kétségbeesés dialektikája (*the dialectic of hope and despair*)⁴³ szűkszerű velejárója volt a kiválasztottság tudata artikulálódásának. Vagyis a puritánus kegyességgyakorlás *self-fashioning*⁴⁴

⁴¹ Uo., 55–56.

⁴² Van Gennep terminusát használom, és az átmenet(iség) (*passage*) antropológiai magyarázatára utalok. Kulturálisan szabályozott rítusok teszik lehetővé számunkra az átmenetek meg tapasztalását vagy éppenséggel túlélését. A kutatásban a leggyakoribb példákat az ifjúkorból a felnőttkorba való átmenet/*passage* tanulmányozása szolgáltatja. (Vö. LEVI 1997.) A *passage* folyamata három jelentős fázis köré szerveződik: az elválasztódás (*séparation*), az átmeneti vagy liminális állapot (*transition*), végül az ezt megszüntető befogadó fázis (*agrégation*). A liminalitás hangsúlyozása végett szokás erre a folyamatra utalni úgy is, mint preliminális, liminális és posztliminális állapotok sorozatára. (Vö. VAN GENNEP 1991, 11.) A puritánus teológiában a *gratiae gradus* mint folyamat is egy ilyen antropológiailag szabályozott rítus, amely az individuum számára a bűnös státusból a kiválasztottság meg tapasztalásához vezető átmenetet biztosítja.

⁴³ MACDONALD M. 1992, 59.

⁴⁴ Az utóbbi években Greenblatt nagy hatású elmélete következtében a puritánus naplóirodalom kutatásának egyik meghatározó kérdésiránya az egyéni énéprezentációk tanulmányozása. A vizsgált esetek túlnyomó többségében a puritánus individuumok kénytelenek átvészelni lelki életükben olyan pillanatokat is, amikor nem az üdvözülés bizonyossága (*certitudo salutis*), hanem a kétségbeesés (*desperatio*) határozza meg lelki életüket. A rituális túlvészelés, a krízis feloldása, sőt a legmélyebb kétely közepette a kegyelem ajándéksze-

folyamatában elengedhetetlen volt a belső vívódásnak és lelki transzformációnak az a mozzanata, amikor a hívő a legmélyebb kétségbeesésből a remény, a hit és implicit módon kiválasztottsága következtében jut el a boldog felismeréshez, és azonosul új státusával. Következésképp a vallásos kétségbeesés (*desperatio/religious despair*) nemcsak „normális velejárója” volt a puritánus kegyességgyakorlásnak, hanem néha a kegyes (*godly*) mivolt, sőt a kiválasztottság jeleként is funkcionált.⁴⁵

A kortárs magyar puritánus kultúrában nem tudjuk pillanatnyilag pontosan megjelölni a vallásos kétségbeesés jelentőségét vagy recepcióját. A Spiera-történet bizonyára nem volt ismeretlen a magyar protestantizmus számára,⁴⁶ ám az már nehezen megválaszolható kérdés, hogy azok a jelentéstartalmak, amelyek az angol puritánus kegyesség intenzív spiritualitását alakították és meghatározták, jelen voltak-e a magyar befogadásban. A 17. századra, pontosabban a puritanizmus magyarországi és erdélyi recepciójának idejére releváns szövegtradíció kialakulása nem tehető, csupán kéziratos másolatok meglétéről tudunk, azok is a századelőhöz köthetők.⁴⁷

Molnár Attila kutatásai érintették valamiképpen ezt a perspektívát azáltal, hogy az üdvszorongás és a kapitalista szellemiség összefüggéseit tárgyalta. Pesszimista konklúziói, miszerint a vallásosság, illetve a puritánus etika Magyarországon és vélhetőleg Erdélyben sem érte el azt a szigorú és könyörtelen kritikai gyakorlatot, mint például Angliában, csak részben helytálló ki-

rú megtagasztalása a puritánus megtérési narratívák, élettörténetek egyik leggyakoribb motívuma. Ezt illusztrálja Margo Todd elemzése is, aki Samuel Ward ifjúkori naplójában vizsgálta meg a *self-fashioning* folyamatát. (Todd 1992, 253–254.)

⁴⁵ MacDONALD M. 1992, 60.

⁴⁶ A 16. századi magyar Spiera-recepciót elsősorban Bornemisza Péter és Hahóti Tőke Ferenc képviselik. Ez utóbbi 1553-ban fordította le magyarra és költötte át a Spiera-történetet, Bornemisza pedig említette az *Ördögi kisirtetekben* (1578), majd kiadta énekeskönyvében Hahóti Tőke Ferenc énekét (1582). Vö. HORVÁTH 1957, 412–413.

⁴⁷ HORVÁTH 1957, 423–425.

jelentések. A magyar puritanizmus nemcsak más társadalmi bázisra, hanem más vallásos kultúrára építhetett Magyarországon, másrészt a vallásos élet kutatható forrásait lehetővé tevő írásbeliség is méreteiben, antropológiai és történelmi sajátosságainál fogva is különbözött nemcsak az angoltól, de az európai átlagtól is. Ne feledjük azt se, hogy mentalitástörténetileg bizonyított: az individualizmus és intimitás kora újkori paradigmája, melyet pontosan a lelki napló műfaja illusztrál leginkább, a kora újkori Angliában fejlődött ki a leglátványosabban. Az angliai kegyességmodell így minden más nemzeti példához viszonyítva intenzívebbnek, kimunkáltabbnak hat. Ennek fényében Molnár Attila konklúziója, miszerint a magyar puritanizmusban a vallásos élet kevésbé intenzív volta miatt az üdvszorongás, azaz a vallásos kétségbeesés ismeretlen lett volna, árnyalásra szorul.⁴⁸ Sőt a források cáfolják is ezt a felületes megállapítást, mihelyt két emlékirat is utal erre a jelenségre. Bethlen Miklós beteg, majd haldokló feleségének lelki harcát írja le, s a beszámoló kétséget nem hagy afelől, hogy az asszony a kárhozat félelmétől a megbizonyosodás elnyeréséig valójában a remény és kétségbeesés végleteit szenvedte meg:

Ezen ősszel hala meg (1685) az én szép, jó feleségem Kún Ilona; betegségéről oda feljebb inde anno 1679 emlékeztem [...] Halála előtt negyednappal délután néki háborodék, iszonyú egymás ellenében által függesztett, szegzett szemmel nézni és sikoltozni kezde: Jaj, jaj bizony elkárhoztam. Meg-meg imádkozott, s mondta: Nem kárhoztam. Ismét: Jaj! bizony elkárhoztam. Meg imádkozott, s mondta: Nem kárhoztam. Tartott ez a harc majd éppen tizennégy óráig; doktor és prédikátorral beszélgetvén, elszedetők a szemével általellenben lévő temető címereket, ki az anyjáié, ki Basa Tamásé, ki kié volt, gondolván, hogy a halál félelme rettegteni. Biztattuk, vigasztaltuk: ne féljen, hiszen az Istennek jó szolgálóleánya volt, mennyit a bibliát olvasta, a prédikátor után a textust, tanúságot mindenkor leírta, leányokat, mit tanultak examinálta, tanította, kegyes, könyörülő, alamizsnálkodó,

⁴⁸ Molnár megállapítja: „Így a magyar kálvínisták alapján ki lehet jelteni, hogy Weber tévedett, amikor feltételezte, hogy a predestináció feltétlenül ilyen szorongást kelt a gyakorlatban.” (MOLNÁR 1994, 111.)

egyszóval, bizony ritka tudós és szent jó asszony volt [...] Egész éjszaka tartván ez a tusakodása, reggel azon elszegezett nézésében elmosolyodék, kezeit öszvecsapván, mondá: Örüljetek, hála Istennek, vége lón az én törvényemnek; azt mondák: ne félj leányom, minden bűneid megbocsáttattak tenéked. Nem kárhozol el. Örüljetek.⁴⁹

Kun Ilonához hasonlóan, pontosan a Molnár Attila által tanulmányozott⁵⁰ Cserei Mihály élettörténetében – mennyire nem véletlen! – bukkan fel a vallásos kétségbeesés motívuma. 1704 nyarán súlyos, hosszan elhúzódó betegsége nemcsak testi, hanem vélhetőleg lelki válságot is okozott neki. Legelőször a *Compendiumban* örökítette ezt meg:

Ugian ot Görgenyben 1704 Esztendőben, midön már annyira megszorítot volna az ellenség, hogi a Kapukatis földbe raktak senki a varbol ki nem mehetet, suljos és hallatlan szörnyü njavalját bocsáta Isten reám negiven nap és negiven éjjel egj falatot nem ettem sem a szememet be nem huntam. Sőt a mi retteneteseb a Lelkemet kezdi Isten engedelméből az ördög giötreni, noha külömben eszemen voltam Feleségemet giermekeimet s a várban lévő egész nemességet a kik látogatásomra jöttek egitol egigh megismertem, még is a gonosz ördög olljan Phantasiat önt elmémben, hogi én régen meg holtam és a Lelkem a pokolban giötrődik, ki nem mondhatom, le nem írhatom minemű angustiában és desperatioban voltam, álmélkodással könyhullatással néztek a mellettem valók, a fegyveremet elrakták előlem, mert eginehanszor meg akartam magamat ölni. A feleségem előmbé állot s azt mondottam neki, mit forgoldol hejában körülöttem, mert én régen meg holtam, nem az én testem az melljet te lác, vites ki s égetes meg vagi a Görgény viziben dugas be. A nagi Angiali eletű s tudományú Pap Nanasi András oda jöt /: Kinek Isten lelkét az örökké valo nyugodalomban, testit koporsojaban

⁴⁹ BETHLEN 1980, 744–745.

⁵⁰ Molnár teljesen félreérti Csereit, ezt állapítja meg róla a predestináció tárgyalása kapcsán: „Cserei számára is az üdvözülés ingyen kegyelemből történik. De ez nem kelt szorongást benne. Az elválasztott vagyok-e kérdés nem merült fel nála, sőt bizonyos az elválasztott voltáról, az üdvösségről.” (MOLNÁR 1994, 110–111.)

csendesen nyugossa :/ látnom, minden nap kérdezet biztatot, vigasztalt imádkozot előttem, mind haszontalan volt, mert én csak azt kiáltotam: hejában imádkozott érettem hiszem látyatok hogi el kárhoztam, érzem én magamban a Pokolbeli rettenetes kinokot, bizony érzettem is, és én tudom mit teszen a Pokolbeli szenvedés, akik akkor jelen voltak bizonyásgot tudnak teni, hogi a rettenetes kinok s belső tusakodások miat az egesz arczulatom tiszta vér csepekkel veritekezet, senki nem hitte s nem gondolta soha meggiogiullyak, *éltem sőt idvességem felől is kétségben estenek*, nem volt a megszorulásban se Doctor se Borbély sem Fű sem egieb orvosság, sőt ha egi aranyat adtál vonais egi falat husért nem kaphattál volna, a bort halalban utaltam, a vár beli kutba kutya kölykeket hántak s mikor vizet meritetek, a belit s fejét vonták egiut ki a vederben, esső vizet főzött meg a szegeny Feleségem s azt ittam szüntelen, mert kibeszелhetetlen szomjúság volt rajtam leginkab az imaginatio miat hogi én Pokolban vagiok s a Pokolbeli szomjúság vagion rajtam, addig imádkoztata a nagi Illyés Lelkivel Biro Pap erettem az ot levo Ecclesiaban, minden Emberi remenység segítség, eszköz orvosag nélkül *az Isten mind testi mind lelki njavaljambol csudalatosan meggiogitot*, valakik látták, vagi csak hallották is njavaljamot örökké való almléködásokra.⁵¹

A *Compendium* továbbá egy ehhez hasonló 1739-es krízisről is beszámol,⁵² melyről azonban nehéz megállapítani, hogy valóban ezzel függött-e össze. Tény azonban, hogy a *História* is visszaigazolja az 1704-es borzalmas történetét:

De különben is szörnyű nyavalyában esém, a bolond hagymázban, negyven nap s éjjel egy falatot nem ettem, sem álomra a szememet be nem huntam. Olyan fantasia volt rajtam, hogy régen megholtam s a feleségemnek mondtam: Nem az én testem az a kit te lác, mert én régen megholtam; soha el nem tudták velem hitetni, hogy életben vagyok. A nagy angyali életű szent ember

⁵¹ CSEREI 1709, 138v–139r. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

⁵² „Anno 1739 tizenöt hetig szörnyű irtoztato hagimazi nyavaljaban njomorgottam, sem éjjel sem nappal méghcsak egi szempillantásig sem aluttam, ki mondhatatlan s merhetetlen szomjuságh volt rajtam. Bort, sert tizenkét hetig egi cseppet sem ihattam, irtoztato Phantasiak voltak rajtam, nem volt semmi reménsegem meghjogiulásom felől.” (Uo., 138v.)

Nánási András sokat forgolódott körülém, imádkozott érettem,
mert szintén desperatoria jutottam vala idvességem felől is.⁵³

IV. 3. A kétségbeesés szerepe Cserei Mihály kegyességében⁵⁴

Valamikor 1709 és 1711 között, a *História* megírása közben, a negyvenes évei elején lévő Cserei fontosnak találta felidézni az 1704-ben bekövetkezett betegségét, amelynek során megtapasztalta a vallásos kétségbeesést. Ezt követően is, alig egy év múlva a *Históriában* megörökített történet, de főként a vallásos emóció foglalkoztatta, hiszen 1712. március 25-e után valamikor a *Praxis pietatis* olvasása közben igényét érezte a vallásos kétségbeesésre vonatkozó szövegrészek kiemelésének. Egy dolog vitathatatlannak ígérkezik: ennek a jelenségnek, mihelyt tíz év távlatából is jelentőséggel bírt, bizonyára voltak előzményei és következményei is.

Kezdjük a következményekkel. Cserei vallásossága – meggyőződésem szerint és e tanulmány bizonyító szándéka szerint is – illeszkedik a puritánus devocionális gyakorlatba és mintába, így konfrontálható azzal a kegyességi modellel, amelyet az angol vallásos kétségbeesés (*religious despair*) jelöl. Cserei nem lett öngyilkos, kétségbeesése nem öltött ilyen méreteket, noha az 1712 utáni élete folyamán, amikor is a kurucvilág veszteségeit próbálta kiheverni, rengeteg csapás érte. Édesapja, majd felesége, illetve más családtagjainak halála, a kétszeri tűzvész, a pestis mind próbára teszik türelmét és kitartását, de kegyességi értelemben vett fegyelmezettségét, hitét is.⁵⁵ A kilátástalan helyzetből újabb házassággal próbál kilábalni, miközben a keresztviselést a *patientia*

⁵³ CSEREI 1852, 399. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

⁵⁴ Ebben a tanulmányban csupán vázlatát adom ennek a kérdéskörnek, amelyet a készülő Cserei-monográfiámban részletesen tárgyalok a Spiera-ügy európai és magyar recepciójának részletes bemutatásával és impozáns szövegállománynak vizsgálatával. Jelen írás gondolatmenete, ismétlem, csupán vázlat és előtanulmány Cserei Mihály vallásos kétségbeesésének kontextuális magyarázatához.

⁵⁵ Ezeket az eseményeket krónikaszerűen jegyezte le a nagy jegyzőkönyvébe. (CSEREI 1748a, 10v–11r.)

tana felől teszi elviselhetővé önmaga számára. Az 1730-as és 1740-es éveket lefedő naplói erősítik a benyomást, miszerint az öregedő, a kontemplatív életmódot egyre inkább elsajátító Cserei a *gratia gradusain*⁵⁶ haladva a remény, sőt a boldog bizonyosság (*certitudo salutis*) fele közelített. Ez a fajta *rite de passage* azonban az utolsó életciklus-esemény, a halál pillanatában nyerhetett beteljesülést csupán. Cserei pontosan erre készülve, nyolcvan évesen írta az *Apológiában*, láthatóan az elnyert bizonyosság tudatában:

Nincs már egiéb hátra, várom igaz hitből való Tellyes bizodalommal Szegény bűnös Lelkemnek ez árnyékvilágból ez bujdosásnak siralmas völgyéből boldogul valo mentül hamareb mikor a Szent Istennek teczek kiköltözését s az én Istenem veghetetlen irgalmasagabol örök boldogsagomat az istennek Szent orszagaban. Mert Boldogságot kettőt senki it nem vehet. Ez világon avagj az másikon lelhet. Nekem e roszt világ abban ha nem tet, varom az Istentől melyet el készítet. Amen.⁵⁷

Természetesen mindez csak akkor hiteles, ha olyan előzményeket is sikerül megjelölni, amelyek nemcsak kiegészítik, hanem részint illusztrálják a remény és kétségbeesés dialektikáját, illetve megmagyarázzák a folyamat létrejöttét. Másrészt a folyamat megragadását, egységbe rendezését és rekonstruálását az is nehezíti, hogy az értelmezés ezúttal a forrásoknak, pontosabban a forrásokat alakító belső cenzúrának van kiszolgáltatva. Mennyire hitelesek – lelki folyamatokról lévén szó, mit jelent(het) maga a hitelesség – azok a beszámolók, amelyek valamilyen szelekciós elv és cenzúra felől utalnak bizonyos történésekre, tapasztalatokra?

⁵⁶ Arra a teológiai folyamatra utalok, amelyet a magyar puritánusok is hirdettek Perkins, Amesius alapján, illetve Apácai közvetítésével. Amesius *Medullájában* a következő fázisokat különíti el és tárgyalja: *De Praedestinatione, De Vocatione, De Justificatione, De Adoptione, De Sanctificatione, De Glorificatione*. (AMESIUS 1685a, 101–330.) Perkins pedig a Krisztussal való egyesülés állapotából vezet le egy hármas felbontású folyamatot, mondván: „Electi, quum sint in hunc modum Christo coniuncti, tria admirabilia ab eo beneficia percipiunt, Iustificationem, Adoptionem, & Sanctificationem.” (PERKINS 1618, 655.)

⁵⁷ CSEREI 1747, 4r.

Ennek ellenére Cserei esetében, sajátos íráshasználatának köszönhetően, eléggé meggyőző kép rekonstruálható. A legfontosabb felismerni, hogy noha 1704-es, hosszas betegsége ürügyén használja a *desperatio* terminust, nehezen elképzelhető, hogy ez volt az egyetlen alkalom életében, amikor így érzett. Legalábbis lehetőségként fenn kell tartanunk a hipotézist, miszerint sok más alkalommal érezhetett így, még akkor is, ha ezt írásban nem jelölte, vagy éppenséggel önmagának sem vallotta be. Ez azért fontos, hogy az 1704-es kétségbeesés ne tűnjön a lelki folyamat egyetlen kulminációs pontjának, ahonnan egyenes és döccenőmentes út vezet az örök boldogsághoz, illetve elnyerésének bizonyosságához. Miképpen az 1704-et megelőző periódus diszkrét jelzései sem redukálhatók a progresszíven fejlődő, kríziseket kumulatív módon betagoló, majd egy ponton (1704) robbanó folyamat sémájára. A helyzet nehézsége pontosan abból adódik, hogyan lehet hitelesen és kronologikusan/lineárisan leírni egy nem a kronologikus-lineáris, ok-okozati összefüggések elvét és logikáját követő lelki folyamatot.

Bizonyos mértékig őrizzük meg a kronológiát. 1704 mindenképpen választóvonal, még akkor is, ha nem feltétlenül zár le és kezd el valami újat. Tekintsük a potenciális előzményeket. A 8 darab kalendárium, teleírva Cserei bejegyzéseivel, az 1690 és 1698 közötti periódust fedi le. Ez egy különálló fejezetként is felfogható életében, amely újra rituálisan is telített, hiszen a *passage* a halál közelségétől (1690, zernyesti csata) a második fontos életciklus-eseményhez, a házassághoz (1697) vezet. Ez egy különösen nehéz időszak a fiatal Cserei életében, alig huszonhárom éves, mikor túléli a zernyesti csatát, apja börtönbüntetése miatt alaposan elszegényedett családja sem peregrinációt, sem látványos társadalmi promotiót nem biztosíthat neki, ő magának kell kiküzdenie mindent. Ráadásul belső családi konfliktusok is nehezítik túlélési-érvényesülési próbálkozásait, hiszen 1693-ban egy szerelmi affér miatt kénytelen elhagyni a szülői házat, apja szinte kitagadja.⁵⁸

⁵⁸ CSEREI 1852, 228–229.

Noha 1692-től Apor István szolgálatában áll, ennek secretarius, sőt 1696-ban a kincstárnokká előléptetett Apor e hivatalon belül ad neki secretariusi beosztást, az 1697-es házassága ellenére is az állandó szomorúság sztoikus-melankolikus diskurzusa fejthető fel kalendáriumba írt verseiből, imáiból. A halál, az elmúlás, a család világ értelmetlenségét visszhangzó bejegyzései, a lelki válság jelölői paradoxként hatnak, ugyanis anyagi helyzete, társadalmi pozíciója látványos javulást mutat, sőt házasságával a családi viszályok is elülnek. Szinte megmagyarázhatatlan, hogy a sikeres túlélési stratégiák megtalálásának ellenére, a *rite de passage posztliminális* állapotában, nemcsak szomorúságát említi szüntelen, hanem eljegyzésére készülődve például az alábbi fohászt írja:

[...] én Istenem, én édes Istenem, valljons meddig kesergecz engemet, mikor hozod el az én vigasztalásomnak idejét és mikor fordítod hozzám a te szent arcodat, valami ideje volna ha már egiczer könyörölnél én rajtam, ideje volna ha megessenék a te édes Atyai szived az én nyomorúságimon, ideje volna már hogy szánniad az én szenvedésimet és meg örvendeztessed az én bús lelkemet.⁵⁹

A létbizonytalanság, az ifjúkor identitáskeresését lezáró, a házasság aktusában szerepet (férj, apa, felnőtt), státust és társadalmi megbecsülést találó fiatalember nem imádkozhat így, hacsak a felfele ívelő, sikeresnek mutakozó életpályát valami rejtett probléma nem árnyékolja be. Minden okunk megvan arra, hogy összefüggést lássunk az 1704-es vallomás és Cserei sztoikus versei, imádságainak életérzése között. De bizonyára ez is valamire szükségszerűen visszavezethető.

John Stachniewski, aki egy egész könyvet⁶⁰ szentelt az angol puritánus kegyesség tanulmányozásának, azt állítja, hogy a túlzottan szigorú puritánus kegyességgyakorlás könyörtelen imaginációs repertoárra (*persecutory imagination*) hagyatkozva hozta

⁵⁹ CSEREI 1697, 5v.

⁶⁰ STACHNIEWSKI 1991, 47.

létre irodalmi és devóciós diskurzusait, amelyek a kiválasztás és kárhozat témájával kergették néha kétségbeesésbe a legfanatikusabb híveket. Következésképp, Stachniewski szerint, a frusztrációk és lelki krízisek ennek a könyörtelen puritánus morálnak és az ebből kifejlesztett szigorú, testi fenyítések preferáló nevelési módnak a hatására jöttek létre. Noha manapság gyakran vita tárgyát képezi, hogy a kora újkori családokban, a gyereknevelésben, különösen a reformált felekezetekben milyen mértéke volt a testi fenyítésnek,⁶¹ egy tényt senki nem vitat: a gyereknevelés legfőbb célja a szülők, nevelők, tanárok, majd pedig az intézmények, uralkodók iránti *engedelmesség* megvalósítása volt. Ennek néha nagy árát kellett megfizetni. A puritánus családban az apa szerepe és alakja gyakran kontaminálódott egy olyan absztrakt tekintély képzetével, akinek minden családtag kivétel nélkül és szükségszerűen engedelmeskedett. Mivel az apák/atyák által kiosztott testi fenyítéseket gyakran kísérte szóbeli magyarázat is, miszerint a gyerek vétkes, sőt vétkezett az apa/anya (tekintélye) ellen, rengeteg kamasz ezekből a tapasztalatokból morbid következtetéseket vont le. A puritánus nevelési modell nem erősebbé vagy jobbá tette azokat a szerencsétlen gyerekeket, hanem olyan frusztrációkba és lelki krízisekbe kényszerítette bele őket, amely általában negatívan határozta meg egész életüket, újabb konfliktusokat és ezeknek akár tragikus következményeit vonva maga után. Az önnön identitásukat kereső, testileg-lelkileg formálódó kamaszok gyakran úgy élték meg ezeket a megalázó tapasztalatokat, mint önnön menthetetlen bűnösségük és vétkenességük méltó büntetését, amely csak megelőlegezte a végső nagy ítéletet és büntetést. Egy sajátos forgatókönyv szerint az ezt generáló túl-

⁶¹ Steve Ozment vitathatónak ítéli azt a képet, mely szerint a kora újkori szülők túlságosan is drasztikusan nevelték volna gyerekeiket. Abban feltétlenül igaza van, hogy a történeti kontextusukból kiemelt kora újkori példák sokkal inkább félrevezetőek, mintsem referenciaértékűek. A testi fenyítés túlzó felmagyitása helyett inkább a tekintély és engedelmesség társadalomtörténeti jelentőségét hangsúlyozza kora újkori családok életében. Vö. OZMENT 1983, 151. A magyar vonatkozásokhoz lásd: PÉTER 1996, illetve PÉTER 2008.

ságosan szigorú közösségi tudást nevezte rögeszmés imaginációnak Stachniewski, a szerepek az apa–fiú konfliktust a hívő–Atya konfliktus képzetébe transzponálták, és gyakran elviselhetetlené vagy akár végzetessé tették ezt a tapasztalatot. Amennyiben az egyes hívők nem az öngyilkosságba menekültek, akkor hosszú időbe telt, amíg az isteni elutasítás és bűnös voltuk miatt az Atyától való elidegenedés tapasztalatán átküzdötték magukat.⁶² Ez az átküzdés, túlélés valóban látványosan átalakíthatta a puritánus kegyességgyakorlást, amely nem egy sematikus lineáris, progresszív folyamatot ábrázolt, hanem a MacDonald által találóan kiemelt remény és kétségbeesés dialektikáját képezte le, amelyben bizonyára rengeteg megtorpanás, mélypont vagy végletek közötti oszcillálás volt észlelhető.

Ebben a kontextusban Cserei halálközpontú, sztoikus és gyakran kilátástalan hangvételű sorai a kalendáriumok oldalain különös jelentőséggel telítődnek, sőt valósággal bizonyítékaivá válnak ennek a folyamatnak, ha a gyerekkorának apjához köthető fennmaradt epizódjait vizsgáljuk. Az 1693-as vita, mely Cserei Mihálynak a családi házból való távozását jelentette, nem volt előzmény nélküli. A huszonhat éves fiatalember lelkében sok minden összegyűlt, a botrányos szerelmi affér mindkét fél, apa és fiú részéről ürügy lehetett a nyilvános konfrontációra. Cserei nemcsak gyermekkorának bizonyos frusztráló epizódjait, hanem élete legnagyobb traumáját kérhette számon apján, tanulmányainak megszakítását, a peregrináció elmaradását.⁶³ Cserei gyermekkoráról nagyon keveset tudunk, annyit, amennyit ő rendkívül röviden említ a *Históriában*. Talán sajátos jelentősége van, hogy pontosan azokat az epizódokat idézi fel, amelyek ugyanazt a tanulságot illusztrálják: apja rendkívül szí-

⁶² STACHNIEWSKI 1991, 95.

⁶³ Apja szabadulásakor abba kellett hagynia tanulmányait, s keserűen jegyezte meg: „Ebben az esztendőben szabadula ki az atyám a rabságból; én is ebben az esztendőben hagyám el a tanulást, noha még elég időm lesz vala a tanulásra. S bár ne engedte volna az atyám hogy a scholából kijöjjek, talám én is most jobb ember volnék.” (CSEREI 1852, 155.)

gorúan bánt vele, a sajátos nevelésmód a kínzás határait súrolta. Cserei Mihály kisgyerekként nem alhatott ágyban, hanem apja vadászagaraival egy rossz medvebőrön hajtotta fejét le. Ha télen eljárta a csizmája sarkát, apja mezítláb küldte iskolába. Persze ilyenkor anyja mindig titokban közbenjárt, és segített a gyereknek, de a kép szuggesztíven igazolja a puritánus mintát: az apa mint tirannus az egész családra rákényszeríti szigorú akaratát. Cserei állítása szerint:

Az atyám engemet oly kemény disciplinában tartott, melyhez hasonlót soha nem hallottam, mert tizenegy esztendő koromig, míg az atyám rabságra esett, soha asztalnál a tálban nem volt szabad nyúlnom, hanem egy darabocskára húst vetettek a tányéromra s azon rágódtam. Mindenkor a hátam mellett egy bucsumi jobbágyból álló Jancsi nevű inas, kit Ficzkónak hittak, allott s annak mihelyt az atyám intett, mindjárt nyakon csapott, akár-mennyi vendége volt is az apámnak.⁶⁴

Cserei beszámolója azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a tekintélyt megtestesítő apa személye nem a biztonságot, a gyerek, majd a kamasz számára oly fontos követendő mintát testesítette meg, hanem egy olyan felső hatalmat, aki elől menekülni kell. Elképzelhető, hogy az atyai szerep ilyen jellegű megnyilatkozásai milyen projekciókkal járultak hozzá a gyermeki lélekben az isteni *Atya* képzetének kimunkálásához.

Úgy féltem az atyámtól, a szememet fel nem mertem volna előtte emelni, nemhogy leülni vagy egyet szólani, különben is örökké szidott száznak, catipilának, a mesteremnek is megparancsolta, mentől keményebben tartson, a mely miatt olyan nagy szemérem s félelem nevededett vala bennem, hogy azután felnevelkedvén is egynéhány esztendővel alig tudtam excutiálni erőszakkal is magamból.⁶⁵

⁶⁴ Uo., 91.

⁶⁵ Uo., 92.

Ennek a szigornak az apa börtönbüntetése vetett véget ideig-óra-ig, ám a kisgyerek lelki egyensúlyát végképp elveszthette. Noha a *História* tréfásan, gyermeki meggondolatlanságként említi az 1678-as történet, katolikussá való áttérését, érdemes az események mögé tekinteni. A megbomlott családi élet biztonságát a gyermek vallásossága nem tudta ellensúlyozni. Mivel az a biztonság vagy gondviseléstudat, amely a szülők jelenlétéből kellett volna fakadjon, apja hiányában érthető módon nem működhetett, ám a tragikus mégiscsak az, hogy az isteni *Atyának* a gyermek Cserei lelkében sem volt más szerepe, mint a földi Apa személyéhez asszociált szigor és félelmek tudatosítása. Önnön bűnös és büntetésre méltó voltának lelki terhe alatt a katolicizmusban, a Szűz Anya⁶⁶ vagy a közbenjáró szentek társaságában, az ezek jelenlétét, illetve segítségét szinte megtapasztalhatóvá tevő kegytárgyakban⁶⁷ nyilván olyan biztonságérzetre és gondviseléstudatra lelt, amely teljességgel hiányzott kálvinista neveltetéséből és spiritualitásából.

Cserei puritánus kegyességében így tehát az 1704-es vallomás, a *desperatio* megjelölése, majd a *Praxis pietatis* 1712-es olvasata egy rendkívül fontos megállapításhoz vezet. Cserei Mihály életében valószínűsíthető a vallásos kétségbeesés (*desperatio/religious despair*) folyamata, minden előzményével és következményével együtt. Hiszen ugyanaz rekonstruálható Cserei írásaiból, olvasmányaikból, sőt abból, ahogy az írásos kultúrára hagyatkozik, amit más megfigyelők a kortárs angol puritánus kegyességben regisztráltak. A vallásos kétségbeesés tapasztalata, a remény és kétségbeesés nem kronologikus-lineáris, hanem dialektikusan

⁶⁶ Megszokott imádsága volt az *Ave Maria*, ám közvetlenül is megszólította Krisztus anyját, aki valószínűleg szülei hiányában azt az úrt hivatott betölteni életében, amely sajátos léthelyzetéből adódott. Amikor leleplezik, még akkor is az *anya* szerepét és biztonságát megtestesítő Szűz Máriához imádkozik: „...a Szűz Máriának sirva könyörgöttem, hogy engemet tartson meg az igaz hitben.” (Uo., 1852, 105.)

⁶⁷ „Jó darab ideig [...] észre sem vették, hogy én pápista vagyok, mert az olvasókat, pápista imádságos könyvemet egy kis záros ládám lévén, abban tartottam.” (Uo., 1852, 104.)

performálódó folyamata paradox módon az intenzív puritánus kegyességgyakorlás legfőbb bizonyítéka. Cserei rettegésben és állandó félelemben élhette le gyermekkorát, melynek legmélyebb krízisét az áttérés kétségbeejtő gesztusa testesíti meg. Kamaszként vélhetőleg az egykori áttérés büntudata, illetve az apai és társadalmi rend diktálta tekintély elfogadása vagy tagadása közti oszcillálásából jut el újra a remény és kétségbeesés végleteinek megtapasztalásához. Noha házaseMBERként, harmincas éveinek elején anyagi és társadalmi stabilitás, sőt tekintély szavatolja jogos helyét aktuális környezetében, lelkében tovább dúlhatott a harc a keresztviselés alázata és áldozata, illetve az ellenszegülés és kétely kimondása között. A végletek harca újra textuálisan is kifejezést nyer. 1704-ben a *desperatiót* diagnosztizálja önnön lelkében, 1709-ben *Compendium*ában egész fejezetet szentel annak, hogy a *Békességes tűrés hasznos a keresztény embernek és szükséges is*.⁶⁸ 1712-ben pedig a *Praxis pietatis*ből a kétségbeesésre vonatkozó passzusokat emeli ki. Ennyit mutat meg egyértelműen puritánus lelkiségéből. Életének utolsó részében nagy valószínűséggel ugyanazon végletek közt vergődhetett, még akkor is, ha ő elsősorban a *certitudo salutis*hoz vezető szólamokat tette csupán publikussá. Ez is egy lehetséges *self-fashioning*...

Jellemző, hogy az *Apologia* már citált részletét, amely a nyolcvanéves aggastyán üdvözülésébe vetett hitét hivatott illusztrálni, kétes fénybe állítja Cserei György, Mihály fiának naplóbejegyzése: „1756 22 Apr. Holt meg az Edes Atyám b. C. Cserei Mihály ur N. Ajtán életinek 90-dik esztendeiben sok hosszas erőtlenségi után, 8 esztendőktől fogva a lábán nem járt, sem a házból ki nem jött. Nyugossa meg az Ur ki ő Sz. Felsege az ő Sz. Országába és sok hosszas és unalmas élete után örvendeztesse meg a maga szent színenek látásával...”⁶⁹ A kérdés elkerülhetetlen: az *Apologia* (1747) bizonyosságot és végső megnyugvást sugárzó sorai után kilenc évet élt még Cserei, ebből nyolcat tehetetlen ágyhozakötöttségben.

⁶⁸ CSEREI 1709, 148v–175r.

⁶⁹ CSEREI GY. 1756, 18v–19r.

1704-ben, alig harminchat évesen, negyven napig tartó betegség után desperatióra jutott, jócskán túl a nyolcvan esztendőn, nyolc évig tartó szenvedés után hányszor tapasztalhatta meg újra és újra ugyanezt?

IV. 4. A Medgyesit applikáló kegyes Cserei

Cserei olvasatának grafikusán megjelölt nyomai többre is utalhatnak, mint arra, hogy Cserei miként olvasta egy vagy több alkalommal a *Praxis pietatist*, illetve ez hogyan járult hozzá lelki életének *reprezentációs* funkciójú olvasási aktusokon keresztül megvalósuló performálásához. Írás és olvasás aktusainak gyakori átjárhatósága, Cserei szöveghasználata, nevezetesen a tény, hogy a nyomtatott szöveget sem tekinti véglegesnek, ehhez gyakran hozzáadja és publikussá teszi olvasatának tanulságait, mediális vonatkozásban elgondolkodtató hipotézishez vezethetnek. Mennyire kizárólagosan individuális aktus az olvasás Cserei számára? Láthattuk azt, hogy írásait, olvasmányait gyakran olvastatja, néha nem csak családtagokkal. Ráadásul a Medgyesi-fordítás eleve olyan szöveg – műfaját tekintve életvezetési könyv (*conduct book*) –, amely illeszkedik a puritánus kegyességgyakorlás azon praxisához, mely szerint a gazda a körégyűlt háznépét oktatja belőle vagy felolvas nekik.

Az elkövetkezendőkben arra vállalkozom, hogy a Cserei által megjelölt részeket élettörténeti narratíváival konfrontálva következtessenek azokra az olvasási alkalmakra, melyekhez az aláhúzott vagy NB-vel jelölt részeket használhatta. Történt már utalás arra, hogy az aláhúzások tematikus szerveződése néhány olyan markánsan kiemelkedő csomópontot jelöl, melyek teológiai vonatkozásban bírnak jelentőséggel. Egyik ilyen fókusz a szentháromságtan köré szerveződik. Nemcsak a Medgyesi-szöveg katekizmus jellege, hanem az aláhúzások sajátosan lényegre törő, a könnyen elsajátíthatóság vagy oktatást egyszerűsítő tendenciája is elgondolkodtató. Az aláhúzások láthatóan a háromság, a *trinitas* teo-

lógiai tanára,⁷⁰ pontosabban ennek rövid, nem bonyolult gondolatmenetek, hanem kulcsmondatok⁷¹ révén való megragadására törekszenek.⁷² Medgyesi Bayly alapján értekezik az isteni személyek misztikus egységről, ezek mind kiemelt jelentőséggel bírtak Cserei példányában: „Az mely nevezet az Isteni Állatban levő Személyeket jelenti, kiváltképpen edgy, tudnia-illik az ELOHIM. ELOHIM annyit teszen mint erős Birák, mellyel egynél több szám jelentetik, tudnia-illik a Személyeknek Háromsága...”⁷³

Aligha gondolhatjuk, hogy a katekizmusi kérdésekre adandó sematikus válaszokat idéző szövegrészek Csereinek a Szentháromságba vetett hitét hivatottak erősíteni. Erre végképp nem volt szüksége. Marad azonban a kérdés és a feltételezés, hogy az olvasat grafikus nyomai mire, pontosabban milyen újabb (fel)olvasási aktusokra utalhatnak. A hipotetikus választ Cserei 1733-as jegyzőkönyve adja meg, amely vélhetően korábbi feljegyzések alapján Cserei születésétől egészen 1751-ig ad élettörténeti áttekintést. 1715-ben Cserei legnagyobb öröme unitárius felesége áttér a kálvinista hitre: „A: 1715. 25. Xbris. Karatson napjan az édes első Felségem ki is kemény unitaria Asszony vala addigh Istennek Szent Lelke által megvilágosítván, és lelki ismeretiben az igazságtól meggyőzetván az egjedül igaz Reformata Religiora meg tért és az Kali Reformata Ecclesiában communicalt.”⁷⁴

⁷⁰ „Az Sidok magok-is ez három Bötükből allo Igében B. R. A. Bara az Sz: Háromság titkát jegyzik meg: s-azt mondgyák hogy az b jedzi ezt, BEN, az az Fiú, az R. RUACH az az, Lélek, és az A AB, az az Atya. De ez szentséges Titkot nyilvánban ki jelentette nekünk Moses Gen: c.3 w.22. Es az JEHOVA Elohim monda, Ügymond: Ímé az ember olyan lőt mint minékünk edgyikünk” (MEDGYESI 1641, 33.)

⁷¹ „Az Isten Maga saját vérével váltotta meg Anyaszent-egy-házát.” (Uo., 1641, 15.)

⁷² „Az Személyek az edgy Isteni Állatban, csak hármak. Ez titkos Melysegeben igazan mondhatni aliud & aliud, másik és másik: de nem aliud&aliud, más és más dolog vagy állat. Az Isteni állat magában semi megoszlást, megkülömböztetést avagy részre osztást el nem szenved, hanem az Személyek külömböztetnek meg abban edgy más között ez három által:

1. Nevezetek

2. Rendek

3. Tselekedetek.” (Uo., 7.)

⁷³ Uo., 32.

⁷⁴ CSEREI 1748a, 10v.

Nagyon valószínűnek tűnik, hogy a kálvinista Cserei, noha ez kimaradt a feljegyzésből, nemcsak örült, hanem megtett mindent annak érdekében, hogy feleségét megnyerje az *igaz reformáta religio* számára. Ehhez pedig igencsak kapóra jöhetett a *Praxis pietatis*ből katekizmuszerű válaszokba kiszelektált tanítás a szentháromságról. Hiszen saját bevallása szerint is felesége „kemény unitaria asszony volt”. Az eset mediális aktusokra lebontva sajátos gazdagságot mutat, hiszen vagy Csereiné olvasgatta hangoosan (?) önmaga számára, vagy Mihály férje tanítgatta szabadon a könyv alapján, illetve olvasta(tta) fel. Konklúzió értékű azonban a megállapítás, hogy itt legalábbis több olvasási aktusnak, alkalomnak és különféle szöveghasználati módoknak lehetünk tanúi, amennyiben elfogadjuk ezt a hipotézist. Cserei először olvasta, majd egy újabb alkalommal, az aláhúzások után és alapján valahogyan és valamikor 1712 márciusa és 1715 karácsonya között felesége megtérésére használta a *Praxis pietatis*t (is). A példa írás-antropológiai értéke sem mindennapi, a lezárt szöveg hasznos (*utilis*) újraolvasztatása olyan hermeneutikai szöveg létmegértést jelöl, amelynek a tétje az üdvösség. Hányan vagyunk ma képesek így szöveget olvas(tat)ni? Cserei feleségének, Kun Ilonának 1715-ös első úrvacsoravételét valósággal jóváhagyja a *Praxis pietatis* következő passzusa, amely az úrvacsora jelentőségét az isteni ígéret rendkívüliségében azonosítja: „és hogy az Christus Halálának és kín szenvedésének érdeméért, oly bizonyosan meg-bocsátta nékik minden bűnöket, amint ez sacramentumban részesültek”.⁷⁵ Mondanom sem kell, ezt a szövegpasszust is aláhúzással jelölte meg Cserei a Medgyesi-kötetben.

Sajnos Cserei nem sokáig élvezhette ezt a családi boldogságot, hiszen felesége 1719-ben, alig harminchat évesen mirigyben (pestisben) megbetegedett, miután halva született egy kislánya. Cserei számára félelmetes csapás volt, két kéziratban is fennmaradt ennek a tragikus eseménynek a nyoma. Talán ezzel is magyarázható, hogy egyik helyen 1718-at, a másikon pedig 1719-et ír.

⁷⁵ MEDGYESI 1641, 663.

Ez utóbbi dátum a valószínűbb; ez a *História* eredeti kéziratának egyik üresen maradt oldalán más élettörténeti bejegyzések társaságában maradt fenn:

A[nn]o. 1719 die. 9 September it Délután három s negi ora között negied napi betegség után mirigiben holt megh az én Lelkem Feleségem, életinek harminczhatodik esztendejében, minékutanna hat hét heján huszonkét esztendő t laktam volna egiut velle, el mondhatom igaz Lelkemre soha miolta e világ teremtetet [...] Asszonyt nem szült Anja e világra, valami jóságh valaha egi Asszonyban volt mind megh volt benne, Istenfélő kegies buzgoságh, Szent élet, Alazatosságh, szegenyeken való könyörületességh, urához való igaz tökéletes szeretet, nagi Takarékos gazda Asszoniság, mind a Szentírásban, mind a világi dolgokban nagi értelem, okosság, bölcsességh, Tisztaságh, szépség, mindenekhez való jo alkalmaztatás, ettől féltem mindenkor meg his belé estem.⁷⁶

Cserei a váratlan szerencsétlenség következtében versben⁷⁷ is megörökítette a szomorú eseményt. Noha az 1733-as jegyzőkönyv vélhetőleg téves dátumot közöl, hozzátesz valamit az esemény leírásához, és ez kérdésfelvetésünk szempontjából relevanciával bír:

1718. octoberben Ajtan az Pestis miat Kalban, onnan ugian az pestis miat Also Köherban bujdostunk s nyomorgottunk, ugian való az Isten szent kezét el nem kerülhattuk, mert az Lelkem Isten Félő kegies, nagj szíves Gazdaasszony minden jósággal meg ékesítette dragalatos jo feleségem Kun Ilona 6 septembris eczaka az Botai mezőben meg mirigyessedvén, 9 septembris egi kis leánykája halva el leszen tölle, magais aznap del után *szép készülettel* meg hal Kálban, holtig való keserűségemre, ot temettem el kalban fen az hegien, halva let kis leanykájával egiüt.⁷⁸

⁷⁶ CSEREI 1712, 233.

⁷⁷ „Oh még his én drága Kincsem s ékességem, Sok bus keservimben kedves reménységem. / Lelkemet ujto nagi gyönyörűségem, De már el hunt napom és keserűségem / Nyugodjal az Egben lelkem Kun Ilonam En holtig keserűgek te utannad arvan / Te most az Istennél vigadol boldogul, Njomorusagomot nem latod tavulrol.” (Uo., 233.)

⁷⁸ CSEREI 1748a, 10v. (Kiemelés tőlem: T. Zs.)

A megrázó leírás képisége, a halálban egymásra találó anya és leánya sokáig üldözhetette a fájdalomba rokkant Csereit. Egy dolog azonban némi vigasszal szolgálhatott számára: felesége *szép készülettel halt meg* Kálban. A szép készület egyértelműen arra utal, hogy halála előtt imádkoztak vele és érte, sőt valószínű, hogy vigasztalták, biztatták is. Nem kizárt, hogy Csereiné esetében különösen vigyáztak arra, hogy megtartsák őt új keletű kálvinista hitében, hiszen alig négy éve tért meg, 1715 karácsonyán. A halálra való *szép készület* példái az emlékirat-irodalomban nem túl számosak, de elárulnak néhány jelentős mozzanatot. Látunk arra is példát, hogy a haldoklót az utolsó pillanatban, némiképp visszaélve testi-lelki kiszolgáltatottságával, próbálják az igaz hit számára megnyerni, vagyis rábírní, hogy térjen át egy másik felekezetre. Ezt nemcsak a – vitatható módon – fanatikusként elkönyvelt Árva Bethlen Kata alkalmazta,⁷⁹ hanem Cserei is azt gondolta a testi s szellemi képességeiben is megfoghatkozni látszó katolikus Aporról, hogy rábíráható lenne a konverzióra.⁸⁰ Ennek enyhébb, de hasonló mentalitáson alapuló példáját Komáromi János szolgáltatja, aki a lutheránus Thökölyt – aki titokban katolizált a francia jezsuiták nyomására – kálvinista módon imádkoztatja.⁸¹ Másrészt az is kirajzolódik, hogy a pap jelenléte nem kötelező, nyilván szentséget sem kell kiszolgáltatni, így néha a családtagok, vagy azok hiányában a familiárisok, a bizalmi emberek látják el ezt az intim

⁷⁹ Árva Bethlen Kata a katolikus Haller Lászlót, azaz haldokló katolikus férjét imádkoztatta meg kálvinista módra: „Másokat a házból kirekesztvén marad velem csak egy nemesasszony és az öregasszony, magam kezdém imádkoztatni. Kedden ebéd után, szeredán virradatig semmit nem aludt, hanem utánam szüntelen imádkozott: szépen vallást tettem véle, hogy csak egyedül a Jézus Krisztusnak tökéletes elégtétele és közbenjárása által kíván idvezülni, minden maga érdeméhez és szentek esedezéséhez való ragaszkodást eltagadván.” (BETHLEN K. 1984, 31.) Az eset komplex vizsgálatát Fazakas Gergely végezte el: FAZAKAS 2016.

⁸⁰ „...könnyen elhiszem, ha a mi papjaink közül valamely kegyes tudós ember melléje eshetik vala, a pápista religiót vele elhagyathatták volna.” (CSEREI 1852, 281.)

⁸¹ KOMÁROMI 1861, 79.

feladatot. Bethlen Miklós⁸² ott volt végig haldokló felesége mellett, ám Thököly Imre és Zrínyi Ilona a törökországi bujdosásban egymástól távol haltak meg, mindkettejük mellett közös bizalmi emberük, Komáromi János virrasztott és imádkozott.⁸³ Ugyanezt tette Mikes Kelemen⁸⁴ is II. Rákóczi Ferenc fejedelem halálánál.

Csereiné halálos ágya mellett nagy valószínűséggel férje, Mihály volt jelen, és látta el az ilyenkor szokásos rituális teendőket. Bethlen Miklós, aki egy kálvinista prédikátor társaságában virraszt felesége mellett, ennek haláltusájáról, illetve az ő személyes részvételéről ezt írja: „Biztattuk, vigasztaltuk ne féljen...” A haldokló biztatása és bátorítása ezek szerint a virrasztó rituális feladata volt. Ami, tegyük hozzá, bizonyára nyomasztó lehetett mindkét fél, a haldokló és a virrasztó számára is; nem lehetett könnyű megtalálni az ilyenkor legalkalmasabb szavakat. Bethlen Miklós, emlékezzünk, a következőkkel biztatta feleségét: „... ne féljen, hiszen az Istennek jó szolgálóleánya volt, mennyit a bibliát olvasta, a prédikátor után a textust, tanúságot mindenkor leírta, leányokat, mit tanultak examinálta, tanította, kegyes, könyörülő, alamizsnálkodó, egyszerű, bizony ritka tudós és szent jó asszony volt”.⁸⁵ Csereiné esetében bizonyára ez is elhangzott, ám okunk van feltételezni, hogy valami más is. Cserei *Praxis pietatis*-példányában A Meg-haló beteg ember elmélkedés szövegrészen belül a következő passzus kapott aláhúzásos kiemelést: „Melly igen kegyelmessen bánik Isten véled. 2. Minémű sok gonosztul ment-meg tégedet az halál-által. 3. mennyi sok jót hoz fejedre az halál.”⁸⁶ Ha még azt is figyelembe vesszük, hogy az *Edgy néhány rövid kérdések, melyeket az meghalo beteg embertől kell kérdeni*⁸⁷ című teljes fejezet egy nagy NB-jelzést kap, úgy vélem, valószínű magyarázatot leltünk Csereinének a halála előtti „szép készületére”.

⁸² BETHLEN 1980, 745.

⁸³ KOMÁROMI 1861, 79–80.

⁸⁴ MIKES 1988, 212.

⁸⁵ BETHLEN 1980, 745.

⁸⁶ MEDGYESI 1641, 827.

⁸⁷ Uo., 876–880.

V. Konklúziók

Jelen dolgozat kénytelen volt több alkalommal valószínűsíthető válaszokat adni, vagy plauzibilis feltételezésekbe bocsátkozni. Mindezt azonban a források által megjelölt korlátokon belül tette. Reményeim szerint végeredményei megfontolandó állításokban összegezhetők. Cserei olvasmányairól szóló tudásunknak eddig egyik jelentős statisztikai adata volt csupán, hogy 1712. március 25-én Medgyesi Pál *Praxis pietatis*ának 1641-es kiadása az emlékiró birtokába került. Mindezt igazolja a könyv egyetlen értelmes és megállapíthatóan Cserei kezétől származó bejegyzése: *Michaelis Cserei de N. Ajta, Cui Deus providebit. Anno 1712. 25. martij.* Dolgozatom arra tett kísérletet, hogy a csupán aláhúzott, de margináliákkal nem kommentált szövegrészek alapján nyújtsunk többlettudást a statisztikai adathoz képest. Így sikerült például megtudni, hogy a valóban puritánus kegyességet gyakorló Cserei jelenlegi tudásunk szerint az első olyan erdélyi kálvinista, aki a puritánus kegyesség spiritualitásának félelmetes tapasztalatával, a vallásos kétségbeeséssel (*desperatio/religious despair*) nemcsak szembesült, hanem túl is élte. Az adat nemcsak Cserei kellőképpen nem kutatott vallásosságához szolgáltat értékes adalékot, hanem a magyar puritanizmusról alkotott, többnyire elmarasztaló képet módosíthatja érdemben. Hiszen nem zárkozhatunk el a feltételezéstől, hogy az angol eredetű *religious despair* devocionális tapasztalatának elmaradása a puritánus vallomások diskurzusából csupán reprezentációs/önrecenziós kérdés, és nem a magyar puritánus kegyesség hiányzó eleme.

Másik jelentős eredménynek könyvelem el azokat az írásantropológiai adalékokat, amelyeket az esettanulmány szolgáltat. Az írás és olvasás mediális transzformációi, a hermeneutikai szöveg és létmegértés praktikus és reprezentációs applikációi, végül az olvasás aktusának egy változatos szöveghasználati repertoárra való leképeződése mind használható részeredményei egy nemcsak Csereire fókuszáló kutatásnak. Hiszen Cserei példája végül is azt mutatja meg, hogy hogyan használ(hat)tak egy szöveget

médiumként a 17–18. században. A mai képzeink szerinti filológiai értelemben lezárt, nyomtatott szöveggel ellentétben a textus a médiumváltásokban újra meg újra megnyílt (rituális felolvasás, átírás, újraírás, kiegészítés), át- és felülíródott. Ugyanakkor így eljuthatunk a *praxis pietatis* fogalmának egy eddig nem kutatott jelentésszférájához. Mit jelent a kegyesség gyakorlása, melyik az a gyakorlat/használat, amelyik a kegyességre hagyatkozik, de ugyanakkor elő is mozdítja azt? Túl az imádság performálásán, az elmélkedésen kegyességet gyakorolni annyit jelent, mint elsajátítani és gyakorolni azt a módot, ahogy szövegeket mint médiumokat használunk annak érdekében, hogy a tanulságok (*doctrinae*) hasznát (*usus*) úgy applikáljuk földi egzisztenciánkra, hogy üdvözülésünk bizonyosságát nyerjük el. Így a kegyesség gyakorlása szöveg- és médiumhasználati mód, illetve repertoár. A *pietas* mint adott hiedelemrendszeren belüli normatív magatartásmód azon túlmenően, hogy gesztus és szókészlet, illetve az ezeket működtető retorikai kompetencia, alapvetően szöveghasználat. Ez is egy *praxis*, mégpedig, úgy tűnik, legalábbis Cseri példája ezt sugallja, hogy egyik legalapvetőbb a magyar 17–18. században.

I. Bevezető: elméleti dilemmák

A kora újkori magyar vagy latin nyelvű prédikációk hatástörténetéről irodalomtörténet-írásunk, főként a poétikatörténeti vizsgálódásoknak és forráskiadásoknak köszönhetően, számos helytálló megállapítást tett. Ennek ellenére megválaszolatlan kérdéseink is bőven maradtak a kora újkori retorikai műveltség és poétikai praxis rekonstrukcióinak, forrásainak folyton bővülő eredményei ismeretében is. Az egyik legfontosabb probléma, hogy noha a kora újkori praeceptumoknak a retorikai oktatásban betöltött szerepét ismerjük, sőt ez alapján műveltségmodellekre, illetve íráshasználati és hermeneutikai habitusokra tudunk következtetni,¹ végső válaszaink nincsenek azt illetően, hogy adott műfajú szövegek befogadása, értelmezése, magyarázata, majd aplikálása miként ment végbe. A kora újkori írásbeliség magyar és latin nyelvű szövegeinek korpuszát kánonba és műfaji szisztémákba rendezve sem tudunk többet mondani adott műfajú szövegek befogadásáról azon kívül, hogy a megjelent kiadások magas vagy alacsony számából következtetünk aktív vagy érdektelen befogadásra, implicit módon „szöveghasználatra”. Sajátos diszcrepanciát látok megvalósulni a hatástörténet és befogadástörténet

¹ Bartók István értékes tanulmányban tekintette át a praeceptumokban megjelent stíluskategóriákat, illetve ezek aplikációt a kor egyházi irodalmában, majd ezek alapján különített el kora újkori befogadó közösségeket. BARTÓK 1992, 569–578. Itt mondok köszönetet Bartók Istvánnak, hogy tanácsaival segítségemre volt e kérdéskör tárgyalásában dolgozatom megírása alatt.

nézetei között; ezt gyakran a kutatás meg sem különbözteti. Miként azt a triviális igazságot sem mindig, hogy például a prédikációk esetében az elhangzott szövegváltozat gyakran nem azonos az utólag írásban lejegyzett, gyakran más személy(ek) által gondozott, megjobbitott és nyomtatásban megjelent változattal. Sőt, még a kéziratosságban is szembesülünk ezzel, nevezetesen, hogy a bibliai textus és egy vázlat alapján szabadon előadott, improvizált szöveg lényeges módosulásokat szenved, még akkor is, ha maga a prédikátor jegyzi le, és ránk marad az autográf kézirat.² Kora újkori szövegeink és szerzőink irodalomtörténeti megítélése sokszor ignorálja ezt a kettősséget.

Tény, hogy egy többször kiadott könyv esetében sem tudjuk, hogy a befogadástörténet individuális vagy közösségi alkalmi, aktusai, illetve eseményei hogyan mentek végbe. Alfabetizáció-történeti, írásantropológiai, médiatörténeti és történeti antropológiai kutatások felől kellene a poétikatörténeti projekt és módszertan eljárásait megújítani, hogy a kora újkori szövegek befogadásának individuális–privát vagy közösségi–publikus mozzanatait valószínűsíthessük. Kora újkori szövegeink befogadásáról, műfajtól függetlenül, még mindig nincs olyan rendszerezett tudásunk, amely megmutatná, hogy a különféle írott, auditív és vizuális médiumok hogyan befolyásolták a szövegértést, a kulturális, nyelvi és mentalitásbeli kontextusok miként artikulálták az értelmezést és ennek applikációit. Továbbá nem tudjuk, hogy a két befogadó típus, az írástudó, illetve az írástudatlan hogyan értett/értelmezett/alkalmazott szövegeket önmagára, azaz a mediálás milyen egyéni habitusokat vagy közösségi praxisokat követett. A könyv(es)kultúra vizsgálata önmagában még mindig nem elég ahhoz, hogy érthessük, miként történt a szóbeliségben

² Fenntartásom Bartók István álláspontjára is alapoz, aki ugyancsak felvetette e problémát jóval előttem: „Nem is biztos, hogy a rendelkezésünkre álló, nyomtatásban fennmaradt szövegek megbízható keresztmetszetét adják a korabeli prédikációs gyakorlatnak. Még ha a legjellemzőbb darabok maradtak is az utókorra, a szóban elhangzott és a kötetekben megjelent alkotások között lehetett különbség.” (Vö. BARTÓK 1983, 456.)

élők, az írásos kultúrát nem használók szövegprodukcója és szöveghasználata azokhoz képest, akik az írásos kultúrára és ennek sajátos médiumaira hagyatkoztak. Távoli analógiákként legfeljebb az igencsak áttételesen alkalmazható néprajzi kutatások eredményeire hagyatkozhatunk.³

Jelen dolgozat a kora újkori prédikáció befogadástörténetéhez szándékszik egy esettanulmányon keresztül adalékokat szolgáltatni. Azt a lehetőséget igyekszem kihasználni, amelyet az általam hosszan kutatott, pár ezer oldalas Cserei-hagyaték megenged, nevezetesen egy kálvinista írástudó által befogadott, elolvasott szövegek, esetünkben prédikációk értelmezésének mikrotörténetét. Tudatában vagyok vállalkozásom eleve behatárolt lehetőségeinek, mégis úgy vélem, hogy ez a mikroszintű vizsgálat olyan történeti antropológiai összefüggésekre hívja majd fel a figyelmet, amely átvihető más kora újkori szövegek, műfajok hasonló célú vizsgálatára is.

II. Cserei mint befogadó: a megértésesemények történeti nyomai

Az alábbiakban tehát arra teszek kísérletet, hogy Cserei életútján végighaladva, az általa hallgatott és olvasott prédikációk írásban rögzített reflexióit összegezve a kirajzolódó befogadói attitűd alapján magára a befogadás hermeneutikai aktusára, természetére és sajátosságaira világítsak rá. Következésképp egyetlen műfajnak, a kora újkori prédikációnak a lehetséges befogadástörténetét vázolom mikronézetben, miközben a *befogadó* hermeneutikai és történeti antropológiai értelemben vett hallgatói és olvasói profilja is elkészül. Feltárva mindazokat a forrásokat, amelyek egy-egy prédikáció befogadásának élményére vagy tapasztalatára utal-

³ A népi írásbeliség vizsgálatához elsősorban Keszeg Vilmos kutatásaiban találunk olyan alkalmazható megállapításokat, amelyek bizonyos történeti kritikával párosítva átvihetők a kora újkori írásos kultúra vizsgálatára: KESZEG 1997, 45–52; KESZEG 2002; KESZEG 2008; KESZEG 2011.

nak vissza, a többfókuszú (re)kontextualizáció tanulsága, bár a kora újkori prédikáció hatástörténetének elsősorban individuális leképezését adja, hogy a kor íráshasználati kultúrájához biztosít teljesebb hozzáférést.

II. 1. Cserei a katolikus úrnapi szertartáson

Cserei ifjúkori eseményeiről fennmaradt kalendáriumai referálnak, amelyek az 1690-es éveket fedik le.⁴ Az 1693-as kalendárium a kérdésfelvetésem felől releváns esemény, egy katolikus prédikáció befogadásának a tapasztalatát rögzítette. 1693. május 21-én, amely egy csütörtöki napra esett,⁵ Cserei a következőkről számol be: „Voltam az Monostori Papista Templomban, az holot nagy Frequentia es Solennitas vala, praedikállot Vizköleti Pater nagi zelussal Praedikatioja rendinek volt uj es hallatlan mogya mint az Prokatorok szokták agálni as causat in foro. Textusa volt Joannis Sexta capite: et litigabant Judaei inter se.”⁶

A kalendáriumi bejegyzés lehetővé teszi annak kimondását, hogy Cserei minden bizonnyal egy *úrnapi* (*Corpus Christi*) *misén és szertartáson* vett részt. Ezt igazolja a textus is (Jn 6:52–54),⁷ illetve az időpont, nevezetesen a csütörtöki nap.⁸ Továbbá az is valószínűsíthető, hogy Csereinek egy látványos körmenettel⁹ egybe-

⁴ A kalendáriumok vizsgálatához lásd: TóTH 2006, 333–405.

⁵ http://web.t-online.hu/paulina/oroknaptar/oroknaptar_tablázat_julia_gergely.html

⁶ CSEREI 1693, 5v.

⁷ A hivatkozott bibliai hely: Jn 6:52–54. Ez a textus az idők folyamán elválasztathatatlanul hozzákapcsolódott a katolikus úrnapi liturgiához, ugyanis a misén a felolvasott evangélium Jn 6:51–58. (Vö. NÉMETHY 1885, 145.)

⁸ Az ünnep napja a pünkösd utáni tizedik nap, a szentháromság vasárnapját követő csütörtök. Az ünnep megülése a 20. század első harmadában került át az ünnepi csütörtököt követő vasárnapra. Az ünnep tárgya: Jézus Krisztus testének és vérének a kenyér és a bor színe alatti dicsőítése.

⁹ A körmenet mint rituális mozgás a körüljárt terület isteni védelmének biztosítására törekszik, célja a termés bőségének biztosítása, Isten kiengesztelése és kérése, hogy minden bajt és betegséget tartson távol a közösségtől. A körmenettel a résztvevők Istent és az Oltáriszentségben jelen lévő Jézust dicsőítik, és

kapcsolt szertartást kellett végigülnie, így megjegyzése nemcsak az elhangzott prédikációra mint szóbeli médiumra, hanem az azt kiegészítő médiumok együttesére, vagyis az egész úrnapi szertartásra vonatkoztatandó. Ezt erősíti a helyszínre történő utalás, hiszen a „Monostori Papista Templom” nem más, mint az egykori kolozsmonostori bencés apátsági templom, amely akkor jezsuita kézbe került, és befolyásos központjává vált az erdélyi katolicizmusnak.¹⁰ (A *Vizköleti Paterként* aposztrofált pap nem más, mint a jezsuita Csete István,¹¹ akiről a kálvinista Cserei, igaz rosszul, de *Históriájában* is megemlékezik.)¹² Az úrnapi szertartás rituális történései olyan speciális jelentőséggel bírtak a többfelekezetű erdélyi kultúrában, amelyet a hatalmában Habsburg-támogatással kibontakozni készülő katolikus elit kétségtelenül igyekezett kihasználni.¹³ Cserei beszámolója is ezt igazolja, hiszen

kifejezik a katolikus egyházhoz való tartozásukat. A körmenetben több szakrális tárgyat is visznek: feszületet, Mária-szobrot, Jézus Szíve-szobrot, lobogókat, zászlókat. A körmenet középpontjában a baldachin alatt a szentségtartóban a pap által vitt Oltáriszentség áll. Erdélyben sok hagyomány és hiedelem kapcsolódik az úrnapi szertartáshoz, mágikus funkciókat ellátó tárgyakat is beemel a rituális eseménybe a népi vallásosság, sőt hiedelmek egész sora kapcsolódik az ünnephez. (Vö. CsÁKY 2006, 145–146; DÖMÖTÖR 2004, 75–179; TÁNCZOS 1996, 223–251; LACZKOVITS-SZŐCSNÉ GAZDA 2007, 213–230.)

¹⁰ Az 1690-es évtized alatti meghatározó Habsburg-befolyás, sőt ellenőrzés következtében az erdélyi katolicizmus látványosan teret nyer az erdélyi egyházak felekezeti versengésében. Ennek kontextusában értékelendő, hogy mind a *Diploma Leopoldinum*, mind a pótdiploma engedményeket tett, és támogatta a jezsuita rendet. (SAS 2010, 61.)

¹¹ Csete István életéhez és irodalomtörténeti méltatásához lásd: GÁBOR 2007, 227–241; GÁBOR 2015, 171–184; LUKÁCSY 1993, 48–59; KNAPP 2009, 121–173, illetve BALLA 2013.

¹² Az 1699-es események részeként említi *Vízkelethyről* Cserei: „Az erdélyi papisták pedig *Vízkeleti* s Baranyai paterok és a jesuiták tanácsából catholicus statust erigálnak magoknak Erdélyben, addig hallatlan példával pecsétet faragtatának, és az alatt expedáltak Catholicus Status neve alatt Bécsben leveleket...” CSEREI 1852, 285.

¹³ Bálint Sándor is hangsúlyozta a barokk kori úrnapi ceremóniák sajátos jelentőségét, amely a katolikus egyházhoz való tartozás kifejezésének, megvallásának volt az ünnepélyes alkalma. (Vö. BÁLINT 1976, 353.)

a *frequentia*¹⁴ és *solennitas*¹⁵ egyértelműen a nagy részvétel mellett végbement rituális esemény multimédiális performanszára utal, ennek gazdag ikonográfiai szimbolikájáról és az elhangzó diskurzus egészéről nyilatkozott együttesen elmarasztalóan.

A megválaszolandó kérdés nyilván az, hogy mi állt a hithű kálvinista Cserei befogadói magatartása mögött, milyen előzetes tudás, milyen hermeneutikai értelemben vett előítéletek lenyomatát őrizi ez a megjegyzés, illetve milyen történeti antropológiai kontextusai lehettek a megértéseménynek? Ezek akár részleges megválaszolása által is közelebb kerülök dolgozatom fő téziséhez: hogyan ment, illetve mehetett végbe a kora újkori magyar kultúrában a multimédiális megértés aktusa, illetve eseménye.

II. 1. 1. Forrás(ok), médium(ok) és ezek hiánya

A Csete István szájából elhangzott prédikáció nem maradt ránk, és fennmaradt írott forrás hiányában még csak hozzávetőlegesen sem rekonstruálható. Következésképp Cserei megjegyzései az *elhangzott* szövegre vonatkoztak, mely megjegyzések nagy valószínűséggel egy, ott és akkor, vázlat alapján (részben) improvizált szövegváltozatra lehettek érvényesek. Ennek az utólagosan lejegyzett, nyilván jelentős eltéréseket mutató írott változata, feltéve, hogy valaha el is készült ez, nem maradt az utókorra. Viszont azt is be kell látnunk, hogy még ha a birtokában is lennénk egy ilyen, utólag írásban véglegesített, saját kezű kéziratnak, akkor sem vonatkoztathatnánk rá fenntartások nélkül Cserei kijelentéseit.¹⁶

¹⁴ Szenci Molnár szótárában a *frequentia* fordítása: „sokaság.” (Vö. SZENCI MOLNÁR 1604, O8v.)

¹⁵ A *solennitas* fordítása: „Pampasság, friss ceremónias dolog, mint egy menyegzői lakodalom.” (Uo., L3v.)

¹⁶ Csete István latin nyelvű kézíratos prédikációi hat kötetben a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban találhatók (jelzete: Mss. C 141–146), egy kötet Gyulafehérváron van. Ezekben a kötetekben, noha több 1693-as prédikáció írott változata is olvasható, egyetlen olyan sincs, amely a dátumnak, helyszínnek, alkalomnak és textusnak teljességgel megfelelne.

Ennek hiányában is annyi azért megállapítható, hogy Cserei kritikája erős konfesszionális ellenérzésekre vezethető vissza. Nyilván Cserei nem az egyetlen kora újkori kálvinista volt, aki kifakadt a katolikus szertartások ellen. Komáromi Csipkés György, Csereihez hasonlóan az úrnapi processiók ünneplést kifogásolta: „Superlát alatt, iszonyú sok muzsikálással, loevéssel, dobolással, trombitálással, zászlókkal &c hordoztatik az ostya.”¹⁷

Mégis nem kizárt, hogy Cserei elfogult kijelentése mögött a privát élettörténet némely feldolgozatlan tapasztalata, előzménye is érvényesült. Arra a gyerekkori, igaz, rövid ideig tartó megindására utalok, amelynek során 1679 körül áttért a katolicizmusra. Később, a felnőttkori keletkezésű élettörténeti beszámolóiban vagy elhallgatta ezt, vagy bagatellizálni próbálta, de mindvégig intoleránsnak mutatkozott a felekezeti-kulturális mássággal szemben, mintha ezáltal próbálta volna meg nem történné tenni azt a bizonyos gyerekkori epizódot. Mindezek tudatában megállapítható, hogy noha a megértés eseményét lehetővé tevő befogadói magatartásmód nem rekonstruálható maradéktalanul, három olyan releváns kontextus nyitható meg, amely részleges, de valószínű magyarázatot szolgáltat arra, hogy Cserei mit és hogyan értett, értelmezett, illetve applikált önmagára.

II. 1. 2. A befogadás mikrokontextusai

Noha a megbízható forrás hiánya többnyire csupán feltételezéseket enged meg, érdemes három olyan mikrokontextust megvizsgálni, amely egy valószínű és hasznosítható rekonstrukciót tesz lehetővé. Ez a mégoly hiányos modellezés is tanulságos felismerésekhez vezethet a kora újkori szövegértés és szöveghasználat hermeneutikáját és történeti antropológiáját illetően.

¹⁷ CSEFKÓ 1931, 152. Az adat egy olyan forrásra vezethető vissza, amely Cserei Mihály könyvtárában is megvolt: KOMÁROMI CSIPKÉS 1671. Cserei Mihály saját példánya sajnos nem maradt fenn, de 1741-es könyvlistája tudósít arról, hogy rendelkezett egy példánnyal Komáromi Csipkés művéből.

A) Homiletikai kontextus

Az elhangzott prédikáció mint befogadott szöveg hiányában a befogadói kritikából következtetve tehetünk releváns megállapításokat. A befogadó kritikája felfogható úgy, mint azon hiányosságok megmutatása, amelyek a *befogadói* elváráshorizont által ideálisként megjelölt szövegmodellt a befogadott szöveggel konfrontálva jöttek létre. Vagyis Cserei homiletikai természetű kritikája azt tárja fel, hogy az ő retorikai műveltsége által ideálisként definiált prédikáció milyen módon tér el az elhangzott, azaz a befogadott prédikációtól. Ezeket az eltéréseket Cserei egyértelműen homiletikai szempontból kifogásolható hiányosságokként ítéli meg. A felekezeti elfogultság a megértés mediális dimenziójában olyan intoleranciával, azaz elhatárolódó kapcsolódási és horizontfúziós lehetőségeket eleve elutasító befogadói attitűddel párosul, amely a szövegértés aktusában a nyelvi, retorikai, valójában homiletikai különbségeket nem összeegyeztetni, tolerálni, megérteni, hanem csupán kijelölni és elutasítani akarja.

Cserei esetében, mivel az ő homiletikai elváráshorizontja meglehetősen jól körvonalazható, ez azt jelenti, hogy a rávista dialektika és retorika felől fogalmazódik meg a jezsuita diskurzus homiletikai kritikája: „Praedikatioja rendinek volt uj es hallatlan mogya mint az Prokatorok szokták agálni az causat in foro.”

Cserei homiletikai elváráshorizontjának rekonstruálásához egyik legalkalmasabb forrás az 1684–1685 között készült dialektika- és retorikajegyzete. Jogosan feltételezhető, hogy mivel nem peregrinált, Cserei számára ez olyan „kézikönyv” lehetett, amelyet udvarhelyi tanulmányai után is használt, illetve, hogy 1693-ban még nem felejtette el teljesen a benne foglaltakat. Cserei a *Notationes in Logicam* címmel ránk maradt iskolai jegyzetében elsősorban logikai-dialektikai, illetve szónoklattani (*retorica, oratoria*) fogalmakat kivonatolt.¹⁸ A kéziratot részben saját olvasmányainak

¹⁸ Az eredeti kéziratot a KvAKt kézirtattárának unitárius fondjában őrzik: CSEREI

kijegyzeteléséből, részben pedig tanára, Szathmári Pap János szónoklattani jegyzetének lemásolásából állította össze.¹⁹ A kézirat első, tehát dialektikai és logikai jegyzetei egyértelműen Buzinkai és Ramus műveinek elolvasása és kivonatolása alapján készültek, amelyeket 1684. december 3-án másolt be Cserei ebbe az üres könyvecskébe. A tizenhatodré, utólagosan számozott,²⁰ manu propria latin nyelvű kézirat a következő felépítést mutatja:

I. rész, amely Cserei dialektikai jegyzeteit tartalmazza *Notationes in Logicam*,²¹ illetve a szofisztikus cáfolatokat *Notationes de Syllogismo Sophistico* címmel. Csupán a dialektikai jegyzetek beírásának időpontja ismert, Cserei 1684. december 3-án készült el velük. A szofisztikus cáfolatok arisztotelianus kivonatát valamikor 1684. december 3-a után írta be kézikönyvébe, de mindenképpen 1685 áprilisa előtt.

II. rész, amelybe tanára szónoklattani jegyzetét másolta be. Ez két részből tevődik össze, első fele *Oratoria contracta*,²² második fele *Rethorica*²³ cím alatt tárgyalja a beszédművészetet. Ennek a második résznek a beírását Cserei 1685. április 9-én fejezte be.²⁴

A jegyzet második része a székelyudvarhelyi gimnázium rektora – vélhetően ugyancsak kézíratos²⁵ – jegyzeteinek a másolata.

1685. A kézirat irodalomtörténeti jelentőségéről lásd: Тóтн 2011a, 483–491. Jelen kötetben: 82–98.

¹⁹ Ezt maga Cserei teszi egyértelművé, amikor a kéziratban a retorikai jegyzethez illeszti a „copyright funkciójú” pontosítást: „Oratoria haec & Rhetorica tum vero his adjuncta Logica Labore & industria Viri admodum clarissimi ac Doctissima Johannis Pap Szathmari, Scholae hujus Orthodoxa Areopolitanae supremi moderatoris ac diligentis Inspectoris sunt in totum conscripta.” (CSEREI 1685, 106.)

²⁰ Cserei is számozta az oldalakat, azonban nem következetesen, így aztán a könyvtárosok a kézirat leltározásakor utólagosan, ceruzával oldalszámozták a kéziratot. A könnyebb áttekinthetőség és a félreértések elkerülése végett ezt az utólagos számozást követem én is.

²¹ CSEREI 1685, 2–96.

²² *Uo.*, 107–124.

²³ *Uo.*, 125–141.

²⁴ *Uo.*, 97.

²⁵ A szakma nem tud arról, hogy Szathmári Pap János nyomtatásban megjelent logikai (tan)könyvet írt volna, sajnos a Cserei által lemásolt eredeti kézirat sem maradt fent.

Ez a második, szónoklattani rész (*oratoria, rhetorica*) is illeszkedik Cserei rámistai iskolázottságába, hiszen Szathmári Pap János is kimutathatóan a rámistai retorika felfogását követte, amit visszaigazol a kézirat konfrontációja Ramus retorikájával. Ugyanis azt a rámistai retorikafelfogást látjuk viszont itt, amely a *retorika* és *oratoria* kettősségével adta vissza a szónoklás művészetét, mégpedig úgy, hogy a klasszikus ötös tagolást átalakította. Elhagyta teljesen a *memoriát*, kettesével párosította az *inventiót* és *dispositiót*, illetve az *elocutiót* és *pronuntiatiót*. Az *inventio* és *dispositio* az *oratoria* része volt, míg a *retorika* az *elocutiót* és *pronuntiatiót* fedte le.²⁶ Cserei kijelentéseit, pontosabban homiletikai referenciájú megjegyzéseit Csete István sajátos diskurzusáról²⁷ ebben a kontextusban kell értékelnünk.

A „Praedikatioja rendinek volt uj es hallatlan mogya” szerkezet véleményem szerint egy, a *dispositio* kérdéskörébe tartozó problémát vet fel. Vagyis arra utal, hogy a beszéd retorikai felépítése nem felelt meg annak a modellnek, amelyet Cserei követendőnek vélt. Iskolai jegyzete szerint az optimális szónoklat a következő kompozíciós sorrendet mutatja: „partibus orationis: exordium, propositio, narratio, confirmatio, confutatio, conclusio.”²⁸

Elképzelhető, hogy Csete nem e szerint a minta szerint szerkesztette meg beszédét, vagy elhagyott részeket belőle, főként, hogy a kommunikációs helyzethez alakított és ennek alakulása függvényében módosuló, tehát szabadon előadott prédikáció volt. Ezt igazolja Cserei epés megjegyzése is, hogy Csete „nagy

²⁶ Cserei *Oratoria* jegyzetében olvashatjuk: „Oratoria est facultas libera orationem dicens. Pars ejus: inventio, dispositio.” (Uo., 107.) „Rethorica est ars bene dicendi. Partes rhetoricae duo sunt, elocutio et pronuntiatio constituit. Elocutio est orationis exornatio.” (Uo., 125.)

²⁷ Gyalogi János, Csete István prédikációinak sajtó alá rendezője magyar Ciceróként aposztrofálta Csetét, aki retorikailag kimagaslóan képzett volt. Nemcsak jezsuita iskolázottságával függ össze, hanem a retorika oktatására, sőt elméleti tárgyalására való predisponáltságával is, noha az vitatott, hogy valaha írt-e ilyen jellegű elméleti munkát. A *De eloquentia sacra* című mű vitatott szerzőségére utalok. (Vö. KNAPP 2009, 143–145.)

²⁸ CSEREI 1685, 119.

zelussal” prédikált, azaz lelkesedéssel, vélhetően érzelmileg elragadtatva, aminek következtében a száraz és szabályokhoz kötött beszédmód akkurátus követése helyett az érzelmi ráhatás végett az improvizációnak nagy(obb) szerep jutott. A *pronuntiatio* kérdéskörébe utalható a prédikáció „hallatlan mogyá”-nak nehezményezése; Cserei ezt további problémaként fogja fel. Úgy tűnik, hogy a beszéd retorikai felépítésén túlmenően a diskurzust általában, tehát összhatását tekintve nem találta megfelelőnek. A rámista Buzinkai előírásait magáénak valló Cserei jegyzetében a szónoklat előadásmódjának tárgyalásakor (*De pronuntiatione orationis*) kitér az optimális szónoklat hármas jellemzőjére: világosság, tisztaság és díszítettség (*perspicuitas, puritas, ornatus*). Továbbá jellemeznie kell a szónoklatot a bőségnak (*copia*) és az arányosságnak (*aequabilitas*). Ez utóbbi mindhárom stílusnemben kötelezően betartandó, függetlenül attól, hogy a szónok a fennkölt, közepes vagy alacsony stílust választja.²⁹ A Cserei által használt, a prókátorokat és a törvényszéki beszédmódot megidéző hasonlat szintén nem véletlen, szervesen kapcsolódik ehhez a retorikai műveltséghez. A kijelentés, miszerint Csete prédikációjában úgy járt el „mint az Prokátorok szokták agálni az causat in foro” újfent a Buzinkai által közvetített rámista retorika paradigmája felől de kódolható.

Cserei *Oratoria* jegyzetében a *De Generibus Causarum* alfejezetben négy genust jelöl meg: *didascalicum*, *demonstrativum*, *deliberativum*, illetve *iudiciale*, majd a *genusok és oratiok* csoportosítási elveként az *in foro-extra forum* klasszifikációt alkalmazza.³⁰ Ez az *in foro-extra forum* kettősség alapvetően a nyilvános, hivatalos, főként törvényszéki beszédmódnak, illetve ellentétének, a nem hivatalos beszédmódnak feleltethető meg. Az *in foro* kritérium alá egyetlen genus, érthető módon a *genus iudiciale* tartozik. Így válik érthetővé Cserei hasonlata, aki Csete szóban

²⁹ „Aequabilitas congruens omni mode: grandis, vel sublimis authoritativa, vel mediocris, vel vero humilis.” (CSEREI 1685, 122.)

³⁰ Uo., 109.

előadott, az úrnapi szertartás rituális és kulturális kontextusától (is) meghatározott beszédét a *genus iudiciale*, azaz a törvényszéki beszédmód kategóriájába sorolta. Ki kell mondanunk, hogy ezáltal Cserei nem kevesebbet állít, mint hogy a katolikus szónok teljesen elhibázta a *genus* és a választott szónoklatot, hiszen egy olyan, Cserei számára homiletikai értelemben ismeretlen szónoklattípussal állt elő, amely leginkább a *genus iudicialisra* jellemző szóbeli megnyilatkozásokat idézte fel benne, ez pedig teljességgel alkalmatlan volt arra a kommunikációs és retorikai helyzetre, illetve ünnepi alkalomra. Valószínűleg Cserei úgy vélte, hogy a *genus didascalicumot*, illetve az ehhez kapcsolódó oratóioknak a helyzethez illő típusát kellett volna Csetének választania.

Tarnóc Márton alapján Kecskeméti Gábor helytállón állapítja meg ezzel kapcsolatosan: „a kézikönyvek katolikus és protestáns oldalon eltérő műnemi rendszere alapvető fontosságú következményekkel jár a két vallási tábor egész kommunikációs-műveinek tekintetében.”³¹ A 17. századi magyar protestáns, főként kálvinista prédikációskötetet nem minden alap nélkül hasonlította Tarnóc Márton sivatagban magasodó, hatalmas sziklatömbökhöz.³² Az alapjaiban intellektuális, száraz, okfejtő prózastílus, a szigorú dialektikával írott sivár polémiák, okoskodó és cáfoló prédikációk minden bizonnyal a *genus didascalicumban* elméleti leírást nyert prózaeszmény gyakorlati megjelenései. Ezért hallatlan és új a katolikus prédikáció módja Cserei számára. Ezzel szemben a tanítás, a folyamatos érvelés a 17. századi magyar katolikus prédikációnak sohasem alkotja oly módon központi részét, mint a református beszédnek. A *genus deliberativum*, sőt gyakran *demonstrativum* ajánlásai szerint felépülő szónoklatok jóval több hatásesszöveget, változatosabb *elocutiós* eszköztárat mozgatnak. Erre utal Cserei, amikor Csete István szónoklatának eltúlzott érzelmi töltetét kritizálja: „prédikállott Vizköleti Páter nagy zelussal”.

³¹ KECSKEMÉTI 2007, 51.

³² Tarnóc Márton Geleji Katona István prédikációi ürügyén használta ezt a hasonlatot. Vö. TARNÓC 1978, 69.

Mindazonáltal nem téveszthetjük szem elől, hogy amit Cserei hallott és kritizált, az végképp elveszett. Ennek ellenére jogosan feltételezhető, hogy szigorúan homiletikai értelemben Cserei egy olyan kommunikációs praxist kifogásolt, amelynek elméleti paradigmája a jezsuita homiletikai modell lehetett, és amelyet valamilyen módon kiegészített az egyéni invenció is. Ezt pedig a történetileg rekonstruálhatatlan, az *ott* és *akkor* kommunikációs-mediális kontextusa határozta meg és artikulálta erőteljesen. Csete Istvánnak a jezsuita retorikai képzés klasszikus szerzőin (Ludovicus Granatensistől Pázmány Péterig) felnőtt diskurzusát Cserei Mihály egy másik kora újkori retorikai paradigmával konfrontálta, a rávista retorikával, és ezek különbsége vetül rá a saját percepciójára és hermeneutikai ítéletére.

B) Hermeneutikai és antropológiai kontextus

Minden szövegértési aktus személyes és kulturális elfogultságok jegyében megy végbe. Ilyen módon az irodalomtudomány által par excellence hermeneutikai jelenséggént definiált szövegértés/értelmezés szükségszerűen antropológiailag értelmezhető kulturális jelenség is. A szövegek használata, megértése, értelmezése, sőt produkciója, vagyis egy íráshasználati habitus a kultúra segítségével asszimilált, azaz tanult magatartás. A szövegértés hermeneutikája nemcsak önmegértés, hanem kultúraértés is. Következésképp a szövegértés *metakritikája* egyszerre hermeneutikai és kultúraelméleti érveket igényel, hiszen arra a kérdésre keresi a választ: mi történik/történt a kultúrában, hogyan működik/működött a kultúra, amikor valaki értelmezni/megérteni vél(t) egy szöveget?

Cserei esete meggyőzően illusztrálja ezeket a megállapításokat. A valamilyen értelemben sajátjaként is tételezhető kora újkori kultúrában úgy kell tájékozódnia, hogy felekezetiileg megosztott, társadalmilag erőteljesen hierarchizált, bonyolult tabuk és privilégiumok mentén megvalósuló kapcsolatrendszerekben kell folyton felismernie, meghatározni vagy megváltoztatni saját

helyét, identitását, sőt szövegértését. Ezt a komplex folyamatot a konfesszionális identitás performálásának példáján keresztül közelíthetjük meg.

Az ifjú Cserei Mihály erős kálvinistaként, de katolikus főúr familiárisaként kénytelen részt venni egy olyan szertartáson, melynek ugyan nyelvi kódjai hozzáférhetők, ám rituális és kulturális tartalmai idegenek, sőt érthetetlenek számára. Kálvinista résztvevőként a katolikus úrnapi szertartáson 1693. május 21-én Cserei korántsem elfogulatlan szemlélődő. Szinte egy kora újkori antropológust idéző, egyszerre kívülálló, de mégis bennszülött kettősségével, saját kulturális másságát is tudatosítva – Cserei alapvetően intoleráns attitűdjére utalok – vesz részt és figyel meg,³³ következőképp értelmez. Impresszióinak írásban rögzített töredékei világossá teszik, hogy amit lát és hall, azt elsősorban átviszi, lefordítja saját kultúrájára, azaz ahhoz mint normalitásztenderdhez méri hozzá, és végső soron nyilvánítja deviáns-sá azt, amit lát, hall, érzékel, megtapasztal. Nemcsak az auditív médiumok homiletikai sajátosságai igazolják vissza számára azt, hogy a katolikus prédikáció vagy maga a mise mint rituális esemény „idegen” számára, hanem az egész tapasztalat kiváló alkalom arra, hogy megértse, értelmezze és alkalmazza azt a korábbi tudást, mely szerint a kálvinista konfesszionális identitás számít normálisnak.

1693 tavaszán Cserei csupán kényszerűségből szolgál familiárisként egy nagyon gazdag katolikus főurat, de a huszonhat éves

³³ A résztvevő megfigyelés (*participant observation*) a kulturális antropológia legfontosabb kutatási módszere. Mivel az antropológus hosszú időt tölt együtt vizsgálata alanyaival, valamilyen fokú beilleszkedés is bekövetkezik, amelytől az antropológusok adott antropológiai jelenségek jobb és megbízhatóbb értelmezését remélték. Ez azonban a posztmodern antropológiában felette vitatott. A „bennszülötti nézőpont” (*the native's point of view*) a „helyi tudás” (*local knowledge*) és a „bennszülött antropológus” (*native anthropologist*) az antropológiai megismerés, azaz a kultúra értelmezésére tett módszertani kísérleteknek is tekinthető. Ezek tárgyalásához néhány gondolatébresztő szakirodalmi tételt ajánlok: MESSERSCHMIDT 1981; STOCKING 1983; NARAYAN 1993, 671–686; HONG 1994; SHOEKID 1997, 631–645; HUME-MULCOCK 2004.

fiatalember konfesszionálisan már örökre elkötelezett. Udvarhelyi évei, illetve az 1690-es évek alatt olyan mértékben elsajátította a kálvinista teológiát, hogy konfesszionális identitása kialakult és letisztult, sőt megnyilvánulásai most már egyértelműen elhatároló gesztusokkal, azaz konfesszionális intoleranciával párosulnak.³⁴

Cserei *befogadóként* kálvinista teológiai iskolázottságát érthető módon nem kapcsolhatta ki a szövegértés *intelligendi, explicandi* és *applicandi* mozzanataiban, tehát a választott textust bizonyára másképp értelmezte; kálvinistaként aligha fogadta el azt a katolikus álláspontot, amely Krisztus *valós jelenlétét* hirdette az Eucharishtiában. Noha Csete István prédikációját nem ismerjük, valószínűsíthető, hogy a felvett textus alapján ezt a dogmatikai tételt bizonyára kifejtette, ezzel is erősítve a kálvinista Csereiben az ellenérzést és a felekezeti intoleranciát.

Az irodalmi kanonizáció jóvoltából a szakma csak az 1709-es jezsuita és katolikus-ellenes Cserei hangját regisztrálta, de annak jelentős előzményei vannak: például az 1690-es évtized (élet)eseményei és főként az akkor beszerzett és elolvasott könyvanyag. A *História* állítása szerint Csereit Apor kísérti meg, hogy térjen át a katolikus hitre, de ő a felajánlott hatalmas vagyon ellenére elutasítja e kísértést valamikor, 1698–1699 körül.³⁵

³⁴ Cserei életének igen érdekes vonatkozását képezi felekezeti identitásának alakulása. Családtagjai változatos felekezeti kultúrát hoztak a közös családi életbe, hiszen nagyapja, Cserei Miklós unitárius, édesapja, Cserei János kálvinista, míg édesanyja, Cserei Judit római katolikus volt. Mihály, gyerekkori áttérését leszámítva, nemcsak kitart kálvinizmusa mellett, hanem egyre intoleránsabbá és elfogultabbá válik élete előrehaladtával. Első felesége, az unitárius Kun Ilona Cserei (rá)hatásának köszönhetően 1715 karácsonyán áttért a kálvinista hitre, és úrvacsorát is vett. A családtagjai kegyességét ily erőteljesen ellenőrző Cserei testamentumában gyerekei számára is világossá tette, hogy nem szabad kálvinista hitüket elhagyniuk, de ha mégis megtennék önszántukból vagy mások hitegetésének engedve, megátkozza őket és csábítókat egyaránt. (Vö. CSEREI 1881, 148.)

³⁵ Cserei az 1709-ben elkezdett *Históriában* írja ezt le, igaz, legalább kilenc év távlatból s öt évvel Apor István halála után tekint vissza erre az eseményre. (Vö. CSEREI 1852, 288–290.) Az incidens értelmezéséhez, illetve a Cserei–Apor

Az ebben a korszakban beszerzett könyvanyag legalábbis figyelemre méltó. Felismerhető a tudatos gyűjtés önképzés végett, ugyanis Cserei most szerzi meg könyvállománya legfontosabb példányait: Amesiuszt, Maccoviuszt és a puritánus szerzőket. Továbbá az is láthatóvá válik a beszerzett könyvekben található margináliák tanúsága szerint, hogy Cserei következetesen és kitartóan foglalkozik az predestináció-üdvözülés kérdésével, sőt már most hirdeti, hogy az üdvözülés nem egyetemes (*universalis*), hanem egyéni (*particularis*). Ez az üdvösségfelfogás, kettős predestináció (*electio-reprobatio*) Cserei konfesszionalitásában is jelen van, egy olyan folyamat része, amelynek végső fázisa kimondja, hogy a katolikus hit nem vezet üdvösségre. 1745 körül hétéldalas traktátust ír a következő kérdésről: *Idvezülhet-e valaki az Pápista Religioiban*.³⁶ 1746-os első testamentumában pedig félreérthetetlenül fogalmaz: „Ha egy ember e világon olvasta, hányta vetette a szent írást, magam és más religión való írásokat, bizony én voltam egyik, de mindeneket megvizsgálván úgy találtam, hogy nincs több idvességre vezető religio a reformata religiónál.”³⁷

Ebben, az 1693-ban már működő és ható, nem kizárólag érzelmekre, hanem teológiai érvekre alapozott folyamatban látom kifejeződni azt a történeti antropológiai jelenséget, amely során a felekezetiesség mint általános kulturális elfogultság egyetlen személyes megértésesemény hermeneutikai értelemben vett speciális előzetes tudásává, előítéletévé lép elő. A kulturális másság reagálása, bár intoleráns, nemcsak érzelmközpontú, hanem egy hosszú megértési/önértelmezési folyamat teológiaiilag, ily módon racionálisan érvelt direkt hatása és következménye.

közi viszony megromlásának okairól lásd: TÓTH 2008, 309–318. Jelen kötetben: 113–133.

³⁶ KOSI 1704. Ennek a könyvnek a címlőzéklapjain olvasható az értekezés.

³⁷ CSEREI 1881, 148.

C) Az életút mikrotörténeti kontextusa(i)

Cserei szövegértését menthetetlenül befolyásolta és meghatározta az az élettörténeti mikrokontextus, amely nemcsak kronológiailag, de magánéletileg is előzményét képezte az úrnapi szertartásnak. Kettős mikrotörténeti rekontextualizációt követek tehát, részint egy kronologikus elvűt, amely 1693. május 21-e közvetlen előzményeit világítja meg, illetve egy ok-okozati elvűt, amely az életút egy korábbi, releváns előzménynek számító eseményéhez nyúl vissza.

A kronológiai elvű mikroszintű rekonstrukció világossá teszi, hogy a legfontosabb esemény, amely megelőzi az úrnapi szertartást, Cserei majdnem egyhetes enyedi tartózkodása. A naplószerűen vezetett 1693-as kalendárium az április 30. és május 5. közötti eseményeket így adja elő:

[Április] 30. Ujólag mentem Enyedre.

2. Maji volt az Enyedi Collegiumban igen szép actus Arpádrol és mellete levő hat regi Scythiai Kapitányokrul mikor Scythiából kijöven Sok néppel pannoniaj Suartes Királt le vágván minden hadaival magyar országban le telepedvén ot, melynekis nezesin jelen voltam. Voltak szép intermediumok is.

5. Enyedről meg indulván mentem Hálni Földvára Dániel Péter uramhoz.³⁸

Május 2-án a kollégiumba látogat, ahol régi barátaival, iskola-társaival találkozik, három újabb könyvet szerez be, és még egy szép „actust”, azaz egy „színházi előadást” is megtekint a magyarok honfoglalásáról.³⁹ Az akkor beszerezett könyvek egyike az Amesius-kötet,⁴⁰ amely élete egyik legmeghatározóbb olvas-

³⁸ CSEREI 1693, 5r.

³⁹ Cserei egy olyan esemény résztvevője, mely színháztörténeti adatnak számít. Ritka és értékes egybeesés ez, amely mind az iskoladrámára, mind pedig Csereire érdekes fényt vet. VARGA-PINTÉR 2000, 16.

⁴⁰ Két Amesius-szöveget tartalmazó kolligátumról van szó. AMESIUS 1683, illetve AMESIUS 1630.

mányává vált. A könyvet Vizsolyi Péter ajándékozta Csereinek.⁴¹ A két másik könyv, Eutropius⁴² és Cellarius⁴³ opuszai, Cserei történetírás és politika iránti érdeklődését igazolja. A nagyon rövid enyedi tartózkodás, a magas kultúra fogyasztásának ez a rövid, de beszédes epizódja Cserei mentális világának alakulását világítja meg. Noha Cserei számára a puritánus művelődésszmeny kitartó követése intézményesen már nem biztosított elmaradt peregrinációja miatt, továbbra is megmaradt benne az igény és az eltökéltség az önképzésre.

A teatralitás mint multimediális performance Enyeden a történelem megidézésnek egy rendhagyó és bizonyára Cserei számára lenyűgöző változatát jelentette. A „szép actus” nemcsak a

⁴² EUTROPIUS 1594. A címlapon olvasható a possessori bejegyzés, az identitás-performancia szempontjából releváns jelmonddal együtt: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta 1693 Cui Deus Providebit.” A könyv beszerzésének körülményei információtübblettel bírnak, hiszen egy olyan kapcsolatra utalnak, amelyet eddig az irodalom- és történetírás ignorált. Ugyancsak a címlapon olvasható Cserei kézírásával, hogy a könyv Vízaknai B. György ajándéka: „Ex donatione D[omi]ni. Georgii B. Vizaknai in NENyed 1693.” A Csereinél talán szerencsésebb sorsú Vízaknai B. György nem más, mint Vízaknai Bereczk/Briccius György (1668–1720), Kolozsvár egykori orvosa és főbírája, naplóíró, aki az Eutropius-kötet címlapjára írt saját kezű feljegyzése értelmében 1686 decemberében subscribált Enyeden, majd 1693. augusztus 31-én indult peregrinálni. (Mindeztidáig sem a művelődéstörténet, sem az irodalomtörténet képviselői nem tudták, hogy Cserei Mihállyal ilyen baráti kapcsolatban voltak.) Tanulmányait naplója (1693–1717) tanúsága szerint az Odera melletti Frankfurtban, Franekerben és Leidenben végezte. Naplójának teljes kiadása is elkészült: VÍZAKNAI BRICCIUS 1860. II. 79–116.

dramatizált párbeszéddek, jelenetek elismerő értékelése, hanem a „honfoglalás” mint történeti esemény, tehát a múlt megidézésének rendhagyó kísérleteként funkcionált számára. A történelem és történetírás iránt fogékony Cserei, kezében talán a frissen beszerzett Eutropiusszal, az előadást valószínűleg lelkesedéssel fogadta, és élvezte annak minden egyes percét.

Két héttel később az úrnapi körmenetben sem lehetett hiány a teatralitásban, de talán pontosan ez a teatralitás lehetett számára az a választóvonal, amely nem a megértést, nyitottságot, hanem az elzárkózást váltotta ki reakcióként. Csereinek a korábbiakban már reflektált terminus technicusai, a *solennitas* és a *frequentia* arra engednek következtetni, hogy a szertartás számos, nagy tömeg előtt performált dramatikus játékkal és rituális cselekvéssorozatokkal lehetett egybekötve. A magyar kultúrában a 13. század végétől ünneplik az úrnapiját, és azóta szüntelenül gyarapodnak azok a hagyományok és rituális elemek, amelyek az ünnep reprezentációs jelentőségét erősítik.⁴⁴ A barokk kori restauráció a körmenetbe olyan új elemeket épített be (pl. *prefiguratio*, *úrnapi játék*), amelyek ószövetségi előképekkel, dramatizált jelenetekkel, tehát a teatralitás multimediális lehetőségeire támaszkodva gazdagították a rituális szimbolizációt.⁴⁵ Különösen a jezsuiták jeleskedtek az ilyen jellegű újítások átvételében és meghonosításában; egy 1700-as adat pontosan a kolozsvári jezsuita kollégium ifjúságának *Deus eucharistichus...* kezdetű úrnapi *salutatióját* említi.⁴⁶

Cserei ezt a teatralitást már nem üdvözölte lelkesedéssel, sokkal inkább hajlott arra az álláspontra, amelyet a szintén kálvinista Komáromi Csipkés exponált, hiszen hermeneutikai és antropológiai értelemben is olyan előzetes tudással és előítéletekkel vett

⁴⁴ Bálint Sándor kutatásai megbízható források alapján mutatják ki ezt a folytonosságot a középkortól a jelenig számos késő középkori és kora újkori példát említve, többek közt a rendkívüli 1501-es budavári úrnapi körmenetet, illetve a II. Lajos uralkodása alatt megrendezett pompás úrnapi ünnepélyt. (Vö. BÁLINT 1976, 258–259.)

⁴⁵ *Uo.*, 350

⁴⁶ *Uo.*, 350–351.

részt az eseményen, amelyek nem egy jobb megértést szolgáltak, hanem csupán a konfesszionalitás jegyében artikulált másság elutasítását.

Ha a második típusú mikrotörténeti rekontextualizációt követjük, és az 1693. május 21-ét megelőző teljes élettörténetben keresünk releváns mikrokontextusokat, van olyan magánéleti előzmény, amellyel számolnunk kell, ez pedig nem más, mint az 1679-es, rövid ideig tartó áttérése a katolikus hitre. Erről az eseményről Cserei csupán a *História* lapjain emlékezik meg, de ott is oly módon, hogy a gyermekkor egyik megbocsátható tévedésének állítja be.⁴⁷ A kifele abszolváló módon reprezentált tapasztalat nem biztos, hogy a rendszeres lelkiismeret-vizsgálatot végző, puritanizmusra hajlamos Csereinek nem okozott lelkiismereti gondokat. A Spiera-történet, amely szintén a pillanatnyi megtánorodás, az igaz hittől való elszakadás borzalmas exemplumaként funkcionált, még a 17. században is közismert példának számított,⁴⁸ Cserei bizonyára szembesült is vele. Meggyőződésem, hogy az áttérés epizódja rengeteg lelkiismereti gondot okozott, sőt hozzájárulhatott ahhoz a belső lelki válsághoz, melynek során a vallásos kétségbeeséshez, azaz a *desperatio*hoz került közel.⁴⁹ Nem gondolom túlzásnak azt feltételezni, hogy a katolikus szertartás, a számára gyermekkorából ismerős imádságokkal való konfrontáció olyan rossz érzést válthatott ki belőle, amely csak fokozta felekezeti elfogultságát, sőt, mondjuk ki, rosszindulatát. Ez későbbi élete folyamán csak erősödik benne.

⁴⁷ CSEREI 1852, 103–106.

⁴⁸ Szőnyi Nagy István kálvinista mártírológiájában említi exemplumként a Spira- esetet: „Mit gondolnak hát Nagyságos Uram azok a’ Judások, Juliánusok, Spirák s’ egyéb aposztaták, kik e mostani üldözésben-is, igaz Evangéliomi vallásokat, buborék grátiáért, egy kis honnmaradásért meg-tagadták: édes mestereket a’ Jésum Christust el-árulták? kérem őket Spira Ferencz példáját olvassák-meg, s’ meg-látták veszedelmes végeket. Ezeknél alább valók, kik valamely nagy Úr vagy valamely nagy Aszszony tekintetiért Pápista nevet viselnek, titkon oda gyóntak, oda esküttek...” (SZŐNYI NAGY 1675, b3r–b3v.)

⁴⁹ A Cserei Mihály életében bekövetkező vallásos kétségbeesés, azaz *desperatio* értelmezéséhez lásd: TÓTH 2007, 45–79.

Összegzőképpen megállapítható, hogy Cserei vélekedése az 1693. május 21-i úrnapi katolikus szertartásról nemcsak homiletikai vonatkozású, hanem a rituális eseménysor összes médiumát érintő, adott felekezeti-kulturális előítéletek és előzetes tudások alapján kimondott komplex reflexió. Világossá teszi azt, hogy a kora újkori prédikáció, melyhez nekünk, ellentétben a korabeli befogadókkal, többnyire csak utólag lejegyzett, írott textuális hozzáférésünk van, egy több médiumot implikáló komplex beszédaktus, amelynek a befogadása, túl azokon az uniformizáló distinkciókon, amelyeket a praeceptumok proponálnak, bonyolult multimediális történeti antropológiai jelenség.

II. 2. Cserei mint befogadó a saját felekezetének kultúrájában

Cserei ifjúkorának 1690-es éveiből két olyan eseményt tudunk kiemelni, ahol Cserei szintén egy elhangzó prédikáció befogadjaként vesz részt, illetve egy alkalommal lejegyez rövid reflexiókat. Ellentétben az úrnapi szertartáson elhangzott prédikációval, az elhangzott szövegek írott változata is rendelkezésünkre áll, sőt egyik esetben az a példány is megtekinthető, amely Cserei birtokában volt. Sajnálatos, hogy Cserei nem érezte igényét, hogy margináliákat vagy más írásos kommentárokat vigyen rá ennek a nyomtatványnak a lapjaira. Valószínű, hogy a szöveg nem keltette fel annyira az érdeklődését.

II. 2. 1. Kendefi János temetése: 1694. március 28.

Az 1694-es kalendáriumban, március hónapnál a következő bejegyzések olvashatók:

[Március]16. Holt meg Kendefi János uram.

18. Tették koporsóban.

28. Temették el az Kolozsvári Templomban, oratioja volt Enyedi István uramnak, Themaja volt, az Léleknek, Eletnek és halálnak mivoltának bizonyos megtudása.⁵⁰

⁵⁰ CSEREI 1694, 3r. Sikerült beazonosítani a művet: SZŐNYI NAGY 1697. A parentálók

Cserei Apor bizalmi embereként vett részt a kálvinista Kendefi János temetésén, alapvetően más befogadási helyzetből szemlélte az eseményeket, értelmezte az elhangzó szöveget. Megjegyzése semmilyen kritikát, semmilyen „kulturális-felekezeti idegenséget” nem jelöl, ez esetben a kalendáriumi feljegyzés merőben *pro memoria*, azaz praktikus funkciót lát el. Cserei, úgy tűnik, azonosult nemcsak homiletikai értelemben a parentálás diskurzusával, hanem az egész rituális eseménnyel, a halotti prédikáción kívül megjelenített médiumokkal egyaránt. Olyanfajta megértés nyomát látom kifejeződni szavaiban, amelyek az applikatív mozzanatot hangsúlyozzák. Cserei nemcsak értette, de értelmezte és alkalmazta is önmagára a prédikációt.

Ezt nyilván segíthette az, hogy a puritánus kegyességgyakorlás a halálra való mindennapi készülést szorgalmazta. Csereinek élete folyamán több olyan szöveg is keletkezett, amely a halállal foglalkozott, nemcsak öregkorában, amikor a Seneca-kötetbe ír bele saját szerzeményű vagy kompilált elégiákat, hanem már ifjúkorában, a legváratlanabb pillanatokban írt a halálról és az elvágódásról e földi életből. Saját epitáfiumát is nagyon korán elkészítette,⁵¹ mely további jele annak, hogy életkortól és helyzettől függetlenül sokat foglalkoztatta a halál.

Cserei szövegértésének eseménye nem eredményezett homiletikai vonatkozású kritikát, bizonyára azért, mert az azonos nyelvi, kulturális kódokon kívül a kommunikáció homiletikailag is kompatibilis volt Cserei elvárásaival. Ez a kulturális kompatibilitás kizárta a normaszegést, és nem eredményezett nyelvi vagy rituális devianciát. Amint láttuk, a szövegértés eseményének sokkal inkább történeti antropológiai kontextusa releváns; a halál mint egyike a három életciklus-eseménynek a hozzá kapcsolódó rítusok, valamint kommunikációs alkalmak és aktusok révén az

között találjuk a Cserei által említett Enyedi Istvánt, Szőnyi Nagy István, Bátai György, Sár-Pataki Mihály és Csepregi Turkovics Mihály társaságában.

⁵¹ PÁPAI PÁRIZ 1698. Valamikor 1719-ben írja le „Bűnös Atyám s Anyám, bűnben születtem / Bűnben nevedtem bűnös lelkem s testem...” kezdetű versezetet, amelyet majd később epitáfiumának nyilvánít.

egyedi eset speciális jelentőségén túlmutató általános tudást és valóságolvasatot közvetít.

Mindez megfelelően rezonál a fiatal Cserei spiritualitásával, aki egy olyan puritánus életmintát tartott követendőnek, amelyben a halál és elmúlás centrális jelentőségű. Mindez rávetül íráshasználatára is, hiszen alig huszonévesen rengeteg olyan szöveget ír, másol vagy felülír, amelyben egy sztoikus életeszmény és létfelfogás, továbbá halálvárás nyer domináns kifejezést.

II. 2. 2. Bethlen Elek temetése: 1697. február 26.

Az 1697-es kalendáriumban február hónapnál Cserei röviden megjegyzi: „[Február] 26. ebédre Segesvárra, onnan estvére Keresdre Bethlen Elek Úr temetésire.”⁵² A kálvinista erdélyi főúr, Bethlen Elek temetésén elhangzott halotti oratiót Cserei utólag meg is szerezte.⁵³ Szükszavú kalendáriumi bejegyzése nem tartalmazott olyan megállapítást, amely a szövegértés eseményére lenne vonatkoztatható, mégis feltételezhetjük, hogy Cserei utólag többször is elolvashatta ezt a szöveget. Ennek oka elsősorban a szónok és az írott változat szerzője, Pápai Páriz Ferenc lehetett. Cserei ugyanis Pápai Párizt nagyra tartotta, hiszen ennek a *Pax animae* című opusát⁵⁴ kedvenc könyvei között emlegette. Más könyveit is megszerezte, 1719-ben például a *Pax Sepulchrit*, amelyről szintén elismerően nyilatkozott.⁵⁵ Úgy vélem, hogy Cserei megint egy olyan, számára otthonos kommunikációs helyzetben volt, ahol nagyjából azzal szembesült, amire előzetesen készült, így a megértést biztosító nyelvi és kulturális kódok csak vissza-

⁵² CSEREI 1697, 2v.

⁵³ PÁPAI PÁRIZ 1697.

⁵⁴ PÁPAI PÁRIZ 1680.

⁵⁵ PÁPAI PÁRIZ 1698. A címlapon olvashatjuk: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta Cui Deus Providebit In Kál A[nno]. 1719. En Istenem engegi boldog s idvességes ki mulást nékem ez árnyék világból az én bűnös szegény Lelkemet ved magadhoz az egekben az Urert a kit Szerecz Amen. Olvastam egj nehánij izben által ezt a gyönyörűséges könyvet legközelebb most in Anno 1731 21 Xber olvastam által Lelkemnek nagj könnyebségire.”

igazolták konfesszionális identitásának normalitását, illetve érvényességét. Ez viszont nem igényelt írott feljegyzést. Ha a prédikáció szóbeli változatának befogadása ennyire magától értetődő is volt, érdemes arra is figyelni, hogy az írott változatnak volt-e valamilyen utóélete. Ugyanis Cserei élete folyamán a birtokában lévő Pápai Páriz-szövegeket saját bevallása szerint is újraolvasta. Könnyen elképzelhető, hogy ez történt ezzel a halotti prédikációval is, ugyanis ez a Pápai Páriz-szöveg figyelemre méltó intertextuális kapcsolatot mutat az 1709 és 1712 között megírt *Históriával*. Cserei a közköltészet bátor (fel)használója volt, kortársai bevett eljárását követve gyakran kölcsönzött, továbbá fenntartások nélkül folyton át- és felülírt szövegeket. Az 1690-es években keletkezett kalendáriumai számtalan ily módon „megírt” szöveget őriztek meg. Ennek a praxisnak a szemléletes példáját láthatjuk a következő két versrészletben. Az első a Pápai Páriz által írt, Bethlen Elek-búcsúztató része, a másik – én azt feltételezem, hogy az előbbi szabad variációja – Cserei Mihálynak a *História* nyitásához írt alkotása. Pápai Páriz Ferenc hazafias búsongása abbéli szomorúságában, hogy Erdély újabb jeles, a haza és nemzet ügyét előre vivő férfit veszített, így hangzik:

Tanúlj példáidon ERDELY, s ébredgyél-fel
Hosszas szunnyadásból szemeidet nyisd fel,
Szokott puhaságban ne menny mind egyre-el,
Néked fáj, tudd-meg mi jódra való, s kezd-el.
Tanúlj jobb Nemzettől, vedd rendbe magadat
Viseld szeretettel minden dolgaiddat,
Kösd-össze, hogy el ne törjék, nyilaidat,
Mellyet külön minden szegdelhet és ronthat⁵⁶

Ehhez képest Cserei parafrázisa ugyanazt a diskurzust kissé más kontextusban applikálja, hiszen nem egy jelentős főúr halálát siratja el, hanem a magyarországiak megállíthatatlan hatalomra törését panaszolja fel:

⁵⁶ Uo., A8r.

Bárcsak ezentúl tanulj Erdély édes hazám,
S a magad fiaiddal élj csendesen egy portán,
Magyarországiakkal ne czimborály oly puhán,
Hogy, mint most, ne törődjél magad szörnyű kárán.⁵⁷

Cserei szöveghasználata, mihelyt saját kultúrájának kontextusában ment végbe, kevés értékelhető, (írott) nyomot hagyott. Ennek oka nyilván az, hogy ezek a halotti prédikációk homiletikailag nem jelentettek eltérést attól a nyelvi és kulturális normától, amelyet a befogadó elváráshorizontja sztenderdként jelölt meg. A látványos reflexiók hiánya ellenére is úgy vélem, kijelenthető, hogy ezek a szövegek a valamilyen fokú személyes érintettség mellett és ezen túlmenően elsősorban a kálvinista és főként a puritánus kegyesség által megkövetelt halálközpontúság textuális igényeit elégítették ki. Emlékezzünk arra, hogy a kora újkorban a háznál való meghalás, a haldokló vigasztalása és bátorítása gyakran pap hiányában a családtagok dolga volt. Csereiről feltételezhetjük, hogy feleségét⁵⁸ és talán korán elhunyt gyermekeit is ő készítette fel a halálra. Végző soron saját mentális világában az üdvösség kérdése mellett a halál élménye volt az a gondolati és spirituális fókusz, amely a legtöbb, a források szintjén is kimutatható szövegasszociációt hívta elő Csereiben.

II. 3. Cserei kedvenc prédikációi

A katolikus és kálvinista prédikációk egy-egy rituális eseményben kontextualizált befogadásának következményei csupán egy részleges rekonstrukciót engedtek meg a befogadás aktusáról és a befogadó profiljáról. Mindkettőről többet tudhatunk meg,

⁵⁷ CSEREI 1852, 1.

⁵⁸ Cserei első felesége, Kun Ilona „szép készüllettel” várta be a halált, úgy tűnik, Cserei Mihály a *Praxis pietatist* használva készítette, bátorította haldokló feleségét. (Vö. TóTH 2007, 73–75. Jelen kötetben: 172–208.)

ha nemcsak Cserei „hallgatására”, hanem olvasási szokásaira is figyelünk. Ahhoz, hogy releváns megállapításokat tehessünk, fontos a műfaji következetesség elvét betartani, így a következőkben a prédikációt olvasó, tehát az azt befogadó, azaz megértő, értelmező és ezt önmagára alkalmazó Cserei szöveghasználatát vizsgáljuk meg.

Cserei könyvtárában kevés prédikációs kötetet lehet találni. A fennmaradt három könyvlista alapján úgy tűnik, hogy Cserei, leszámítva néhány halotti prédikációt, amelyet magának beszerezett, mintha nem lett volna a műfaj elkötelezett híve, legalábbis a műfaj írott változatának. Mégis az Enyeden 1693-ban beszerezett Amesius-kötet címlapjának verzóján, ahol elősorolja kedvenc könyveit, az előkelő negyedik helyen említ egy prédikációs kötetet.⁵⁹ Tekintettel arra, hogy Cserei a könyvtára kb. 300 tételes korpuszából választja negyedik legfontosabb könyvének ezt a prédikációskötetet, okunk van azt gondolni, hogy mégiscsak kedvelte a műfajt, vagy pedig a *nyomtatott prédikációk* olyan interpretációs-applikációs lehetőségeket nyújtottak számára, amelyek életvitele és kora legfontosabb kérdéseire ad(hat)tak valamilyen választ. Ez utóbbi feltételezés tűnik helytállónak, ha azt is figyelembe vesszük, hogy a bejegyzést az öreg Cserei tette meg a halálra készülődve, sőt az üdvösség elnyerésének teológiai kérdéseit feszegetve. A bejegyzés, amelyet vélhetőleg két külön alkalommal készített, így hangzik:

Nagy Ajta die 7 septembr. A[nno]. 1731

Az én édes fiam ezt a könyvet giakran s ugian csendes elmével s attentioval megh olvassa, mert az Idvességnek igaz okat s fundamentomat innen ki talialhatja. Ha lehetséges volna hoga a holt ember a föld giomraban olvashatna sok könyveim közül {harmat} ezeket haginam megh hoga a testemmel egiut eltemesenek:

1. A Deak Bibliamot

⁵⁹ NÁDUDVARI 1741. Sajnálatos módon Cserei saját példánya nem maradt fenn. A szakirodalom által eléggé ignorált mű és szerző legutóbbi méltatásához lásd: GYÓRI L. 2011, 202–208.

2. Ezt a könyvet.

3. Pax Anima(sic!) nevű könyvet⁶⁰

4. Nádudvari Peter Praedicatio könyvit⁶¹ 5. Doctor Augustinus második tomussát mely nálam vagion.⁶²

A bejegyzés, noha nagy valószínűséggel 1741 után készült,⁶³ és fiának egyedi módon a szellemi tőkével is végrendelkező, tehát öreg Cserei diskurzusát idézi, külön figyelmet érdemel, hiszen Cserei vallásosságának és mentális világának markáns lenyomatát adja. Másrészt a Nádudvari-prédikációk befogadásának ez esetben el és újraolvasása sajátos kontextualizáltságot kap, amely Cserei olvasatára, sőt befogadásának bizonyos elváráshorizontjaira enged rálátást. A homiletikai vonatkozások kevésbé rekonstruálhatók, relevanciájuk is eltörpül, mihelyt világossá válik, hogy Cserei számára a Nádudvari-opus *mint írott szöveg és médium* volt fontos, s ekként használta. Továbbá azáltal, hogy ilyen sajátos teológiai, sőt dogmatikai kontextusba (Szt. Ágoston, Amesius) helyezte el, a szövegértés és az önmegértés applikációs perspek-

⁶⁰ Cserei a puritánus kegyességi irodalom egyik népszerű szövegére utal, a már hivatkozott Pápai Páriz Ferenc-opusra: PÁPAI PÁRIZ 1680.

⁶¹ A 4. tételt más színű tintával írta, ugyanis eredetileg Cserei csupán három könyvet jelölt meg.

⁶² A bejegyzés a címlap verzóján olvasható. A hivatkozott Augustinus-opus a következő: AUGUSTINUS 1555. Cserei saját példánya megmaradt, a címlap rektóján olvasható a possessor bejegyzés: „Michaelis Cserei de Nagi Ajta ex donatione Reverendi ac Doctissimi Domini Stephani M. Vasarhelyi [...] A[nno]. 1701 die 20 Novemb[ris] Cui Deus Providebit.” Cserei valójában nagyon kedvelte ezt a könyvet, nem meglepő, hogy a számára öt legfontosabb szöveg közé illesztette. A címlapon olvasható saját bejegyzése szerint így módon rendelkezik fiának: „Az edes Fiamnak igen szívesen recommendalom ennek a könyvnek olvasását es observatioját kívált ot ahol en meg vonogattam.”

⁶³ A citált bejegyzés valószínűleg két változatban, két külön alkalommal készült. Cserei ugyanis a címlapra írt szövegben a „hármát” szót utólag húzta ki, vélhetően akkor, amikor Nádudvari opusát is beemelte a nagy kedvencek sorába. Amint ezt már jeleztem, Nádudvari művét 1741-ben adták ki, tehát Cserei nagy valószínűséggel az 1741 előtt készült bejegyzés első variánsát valamikor 1741 után javította, illetve egészítette ki, és ezáltal létrehozta a második variánsát abban a formában, ahogy ma is látható.

tíváit valamilyen módon rekonstruálhatóvá tette. Cserei sajátosan öregkori olvasatában a közelgő halál és ennek egyetlen tétje, az üdvözülés képezi a befogadás fókuszát, továbbá az általa implikált *predestinatio-electio-reprobatio*, illetve *certitudo salutis/desperatio* teológiai és kegyességgyakorlási kontextusában tételezhetünk egy releváns, hermeneutikai értelemben vett előzetes tudást, előítéletet. Ebben az értelmezői habitusban Nádudvari szövegei, melyek szerzőségükben is problematikusak, nem annyira homiletikai sajátosságaiknál, hanem sokkal inkább teológiai, vagyis az amesiánus paradigmára alludáló jellegüknél fogva bírnak fontossággal Cserei számára. Cserei saját példányának mint a megértési aktus forrásának hiánya felette sajnálatos, hiszen nagy valószínűséggel, mint minden fontos könyve esetében, Cserei margináliákkal és értékes reflexiókkal látta el a lapszéleket.

A Nádudvari-szövegek is félreérthetetlené teszik, hogy íme, Cserei a kálvinista és helvét irányon szerveződő angol puritanizmussal, illetve ennek a magyar recepciójával azonosult mind tanban, mind pedig kegyességgyakorlásban. Nádudvari teológiai iskolázottsága vagy puritanizmusa kevés méltatást kapott. Győri L. János kítűnő írásában hangsúlyozta, hogy Nádudvari puritanizmusa a predesztináció-felfogása és a megtérésről vallott nézeteiben nyer kifejezést.⁶⁴ Én a magam részéről ehhez még hozzátenném a lelkiismeret-vizsgálat, az Amesiusnál és Perkinsnél is hangsúlyosan megjelenő *casus conscientiae* / *cases of conscience* kérdéskörét. Nádudvari több prédikációban is reflektálja a puritánus kegyességgyakorlás ezen tézisét. A kötetnyitó prédikáció, *A lelki-esméretnek természetéről* című exponálja a *conscientia* kérdéskörét, és ezt több prédikációban járja körül. Áttekinti a lelkiismeret tulajdonságait, majd viszonyát a Szentháromság imádásához, a fiúvá fogadáshoz, végül pedig az Úrvacsorához.⁶⁵

Nádudvarinak a fiúvá fogadást tárgyaló prédikációja például az Amesius követő Cserei számára az olvasási alkalmak és megér-

⁶⁴ Győri L. 2011, 204–205.

⁶⁵ NÁDUDVARI 1741, 1–10; 10–17; 132–139; 502–510; 689–695.

tésaktusok folyamán bizonyára sajátos teológiai kontextualizációt implicált. Nádudvari prédikációja jól illeszkedik Amesius felfogásához, hiszen nyilván innen eredeztethető. Amesius ugyanis a kiválasztó kegyelemről beszél, amely a predesztináció által a fiúvá fogadást, az elhívást, a hitet és az üdvösséget teszi lehetővé a kiválasztottak számára. Cserei az Amesius-kötetben helybenhagyólag, aláhúzásokkal emeli ki a kulcsterminusokat, illetve margináliát is illeszt hozzá: „Certa enim & efficax illa gratiae predestinatio ad adoptionem, ad vocationem, ad fidem & charitatem, & salutem, inter septem ista decreta non reperitur, sed tacite negatur. M: Adop(tion)e’ Voca(tion)e’ Fides & charitas salus.”⁶⁶

Úgy vélem, kijelenthető, hogy Cserei amesiánus textusok felől olvasta és értelmezte kedvenc prédikációit. Ennek a befogadásnak a során a Nádudvari-prédikáció átalakult, homiletikai értelemben kevésbé volt már prédikáció, ám teológiai vonatkozásban az amesiánus paradigmát illusztráló fontos szövegtípussá lépett elő. Ez a fajta szövegértés azzal a Cserei által gyakorolt önmegértéssel függ össze, amely során Cserei nem átlagos befogadóként jeleníti meg önmagát ego-dokumentumaiban, hanem a *homo electus* versus *homo reprobus* dialektikáját/dilemmáját meghaladó, a bizonyosságot elnyert fogadott fiúként. (Itt az Amesius által használt *adoptio* fogalmára utalok.) A halálhoz közeledő Cserei íráshasználati habitusa is visszaigazolja ezt, hiszen az általa írt és olvasott szövegek mind olyan próbálkozások, amelyek önnön kiválasztottságához és az üdvözülés bizonyosságához kerestek és szolgáltatnak érvet. Ebben a kontextusban lesz szimbolikus gesztusa, hogy a könyvet fiának adta. A kötet ugyanis megjelenik azon az 1741 után, de még 1746-ban is kiegészített listán, amely a fiának adott könyveket tartalmazza.

⁶⁶ Az M Cserei margináliáját jelöli. (Vö. AMESIUS 1683, 19.)

III. Konklúziók

Tanulmányom arra tett kísérletet, hogy egyetlen kora újkori műfaj befogadásának mikrokontextusait vázolja fel. A cél az volt, hogy a kora újkori szövegértés hermeneutikájáról szolgáltatson bizonyos többlettudást, valami olyasmit, amit egy poétikatörténeti megközelítés nem fed fel, sőt elnagyol vagy éppenséggel ignorál. A korlátolt forrásadottságok ellenére két alternatívát is sikerült végigkövetni. Előbb az elhangzott prédikáció, tehát az orális médium és ennek katolikus és kálvinista kontextusait percipiáló Csereit befogadóként vizsgáltam, utóbb pedig a prédikációkat olvasó, tehát írott szövegeket, médiumokat megértő, magyarázó és alkalmazó befogadó Csereire fókuszáltam. Mindkét esetben az derült ki, hogy a szövegen kívüli kontextusok, a kommunikációs helyzetet meghatározó nyelvi-kulturális kódok, a befogadó élethelyzete, identitása és a szöveg elhangzását lehetővé tevő médiumok együttesen hatottak és érvényesültek a befogadásban. A szöveg értésének, értelmezésének és applikációjának eseménye olyan nem átlagos íráshasználó esetében, mint Cserei, lenyűgözően komplex intertextuális és multimediális összefüggések aktiválásával járt együtt. Remek illusztrációját kapjuk a szövegértés és létmegértés egybeesésének, hiszen a katolikus prédikációt hallgató Cserei a szöveg befogadásával párhuzamosan önnön identitásának konfesszionális attribútumait erősíti meg.⁶⁷ Abban a befogadói helyzetben, amelyben a konfesszionális másság tétje nem jelenik meg, vagyis a kálvinista Cserei kálvinista szerzőségű szöveget olvas vagy hallgat, a befogadás eseményében az applikatív mozzanat erőteljesebb, Cserei saját élet(történet)ének antropológia-

⁶⁷ A hitvitákban is valami hasonló identitásperformanciát láthatunk, hiszen nemcsak a két vitázó, hanem a két felet támogató közönség is állást foglal, szövegértését identitásának megmutatásával is jelzi. Ráadásul a vita lezárása után a nyomtatásban hozzáférhető vitairatok olvasásakor a margináliák tanúsága szerint a felekezeti identitások jelzése elválaszthatatlan a szöveg ki-jelentéseinek vitatásától, azaz a befogadástól. A kérdéskör tárgyalásához lásd: TÓTH 2005, 175–197.

ilag releváns liminális vagy centrális jelentőségű szakaszaiban rekontextualizálja az olvasottakat vagy hallottakat. A halotti prédikáció az ifjúkori halálhangulat és sztoicizmus felől válik relevánssá, Nádudvari amesiánus teológiai kérdéseket fejtegető szövege pedig az öregkori liminalitás felől applikálódik. Noha ezekben az eljárásokban Cserei dialektikai, retorikai, sőt poétikai iskolázottsága is érvényesül, különösen az *usus*-központú, a tanítást applikáló iskolázottság által, a folyamat egészét írásantropológiai és történeti antropológiai természetűnek vélem. Cserei esetében írásantropológiailag az olvasás és íráshasználati habitus praktikus és reprezentációs funkcióinak megléte nyer visszaigazolást, történeti antropológiailag pedig az identitás életciklus-események és liminális/liminoid életszakaszok alapján performált folyamatát jelzi.

A szövegértés a kora újkor kultúrájában olyan összetett aktus, melynek hermeneutikai és történeti antropológiai sajátosságait meg kell tanulnunk felismerni és értelmezni. A prédikációmondás/-írás/-hallgatás/-olvasás a kora újkorban olyan komplex interpretációs és mediálási alkalom, amelyet kizárólag a praeceptum korpusz egyszerűsítő és homogenizáló kijelentései alapján, miszerint különféle stílus és beszédnemekben kell különféle hallgatóságokat megszólítani, nem mindig és nem teljesen érthetünk. Ennek értelmében Cserei töredékesen rekonstruált, mikroszintű és csak valószínűsített „hallgatása” mint befogadói attitűd és praxis sajátos jelentőséggel bír. Ugyanis akár egyetlen kora újkori individuum szövegértésében vagy használatában a kultúra működésének olyan történeti lenyomata konzerválódik, amelyet teljesen rekonstruálni képtelenség, és csupán valószínűsíteni lehet bonyolult rekontextualizációk során, mégis történeti bizonyítéka a megértés, értelmezés és alkalmazás hermeneutikai aktusának.

PECCHIVS CICALPINVS CSODÁLATOS SZABADULÁSÁNAK TÖRTÉNETE

Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály
íráshasználatahoz

I. Bevezető

Cserei Mihály esetében az élettörténet mikroszintű rekonstrukciója, amelynek célja egy történeti antropológiai értelmezés körvonalazása, elválaszthatatlan egy írásantropológiai vizsgálódástól. E vizsgálódás arra kíván választ adni, hogy Cserei élete, életvitele milyen módon határozta meg az írásos kultúrához való viszonyulását, hogyan tette lehetővé, vagy éppenséggel gátolta meg egy íráshasználati habitus kialakítását. Jelen tanulmány is ehhez az átfogó kérdéskörhöz próbál adalékokat nyújtani.

Cserei íráshasználatának két fő aktusa, az írás és az olvasás, könyvtára fennmaradt példányainak tanúsága szerint, gyakran egybeesett. Ugyanis Cserei nemcsak sokat írt, hanem sokat is olvasott. Néha azonban az olvasás, pontosabban a kommentálva olvasás és a lapszélekre kerülő, a befogadás következtében megszülető reflexiók önálló szövegek megjelenéséhez vezettek. Ez utóbbiak nemcsak megíródtak, hanem továbbéltek, sőt felülíródtak. Létezik például olyan Cserei autográf kéziratunk, amelynek archeológiája lenyűgöző genezist enged áttekinteni. Ugyanis a szerző–szöveg–befogadó irodalomelméleti értelemben elgondolt fogalmainak olyanfajta átjárhatóságával találkozunk, amelyet egy komplex fordítás/átvitel folyamat generál. E folyamat során a latin szöveget olvasó Cserei a szöveghordozó nyomtatott felületeire írt magyar és latin kommentárjaiból, illetve más latin és magyar olvasmányélmények kompilálása révén egy önálló, új(abb) szöveget hozott létre, amelyet *szervezőként* szignált.

Cserei ezen eljárása, amennyiben kompilációs technikaként¹ azonosítjuk, történeti poétikai szempontból teljesen bevett kora újkori praxisnak tekinthető, hiszen a kora újkori magyar irodalom szövegkorpuszát adó textusok legnagyobb része valamilyen fordítással egybekötött kompilációs szövegprodukció része. Túl azonban a kompilációnak általános praxisként való felismerésén, marad a kihívás, az egyéni módon performált írás- és olvasás-aktusok összefüggő *íráshasználati habitusként* való leírása. Az egyéni habitus megbízható feltárásához, történeti-poétikai és írásantropológiai szempontú értelmezéséhez olyan mikroszintű vizsgálatra van szükség, mint amelyet az olasz *microstoria* vagy az angol történeti antropológia javasolt. Hiszen az „egyéni tapasztalat” minden inkonzisztenciájával és ellentmondásaival való együttes megragadása² nemcsak a társadalomtörténet, hanem az irodalomtörténet számára is érvényes módszertani javaslat, főként ha az *egyéni* íráshasználati habitus feltárására és interpretációjára teszünk kísérletet. Dolgozatomban tehát módszertanilag olyanfajta „szövegszociológiai” (*sociology of the text*)³ eljárásokra hagyatkozom, amelyek a vizsgált forrás mint szöveg létrejöttét, ennek a komplex textualitásnak a produkcióját és forgalmazását igyekeznek megérteni és leírni.

Tanulmányom fő forrása Cserei Mihály 1709-ben „keletkezett” *Compendium Theologicum et Politicum* című kézirata.⁴ Esettanulmányom fő célkitűzése, hogy a *Compendium* létrejöttében a fordítás/átvitel/átvétel folyamatok mikroszintű megmutatása révén Cserei Mihály egyéni íráshasználati habitusához szolgáltatson adalékokat.

¹ A kora újkori *ars compilandi* általános irodalom- és poétikatörténeti méltatásához lásd: BITSKEY-TAMÁS 1994; MACZÁK 2014. A szövegalkotás kompilációs, excerpálást érvényesítő eljárásaihoz lásd: MACZÁK 2010.

² LEVI 1991, 105.

³ A kutatásban erre a módszertanra John King könyve lehet az iskolapélda, ő ugyanis a legnépszerűbb kora újkori angol nyomtatványnak, a Mártírok Könyvének (*The Book of Martyrs*) a kiadástörténetét írta meg e szempontok alapján. Vö. KING 2006.

⁴ CSEREI 1709. A kézirat a KvAKt Kt unitárius fondjában található.

II. A *Compendium* genezise

A *Compendium Theologicum et Politicum* mint textus⁵ végső formáját – értem ezalatt a ma is megtekinthető kéziratot – változatos, több alkalommal történő olvasás- és írásaktusok alakították ki. A rövid élettörténeti beszámolót is tartalmazó szöveg tetemes része úgy jött létre, hogy Cserei Josephus Flavius történetírót olvasva ennek művét kommentálta, majd a lapszélekre írt kommentárokat egyetlen végső változatban összegezte. Mégis, ha arra teszünk kísérletet, hogy a *Compendium* textualitásának történetileg releváns evolúcióját, illetve produkcióját tekintsük át, olyan befogadási/fordítási alkalmakat kellene beazonosítani, amelyek a „szövegesülési” folyamatnak releváns stációit adják. A *Compendium* tartalmaz hasznosítható utalást önnön keletkezését illetően, Cserei ugyanis ezt állítja:

In Anno 1709 A Brassai hoszszas Exiliumban töb szép könyvek közöt /: kiknek olvasásával giönyörködtetem magamat:/ Sido-Josephus Flavius Historicus Könyvét által olvasván mely nálam volt in Folio, a margójára imit amot irtam magamtól ez aláb következő notatiokat, mellyeket is egimás után rendel fel jedczttem és sok heljeken megh Többittem.⁶

Az idézetben szereplő Josephus Flavius mű⁷ része annak a könyvkorpusznak, amelyet Cserei Mihály könyvtártöröredékének tekint a kutatás. A hivatkozott részlet fontosságát az adja, hogy a *Compendium*ot egyértelműen kompilációs eredetű szöveggként jelöli meg, utalva arra, hogy egy latin kiindulási textus *olvasása* közben *írásban* rögzült reflexiók, kiegészülve más forrásból származó, talán hasonló módon létrejövő textusokkal, együttesen hozták létre a ma ismert Cserei szerzősége alatt álló szöveget. A *Compendium* 1709-ben jelöli meg azt a pillanatot, amikor a ma ismert végső formában elkészült a kézirat.

⁵ Irodalomtörténeti méltatásához, illetve részleges kiadásához lásd: BALÁZS 2006, 601–609, illetve CSEREI 1906, 445–480; 481–552.

⁶ CSEREI 1709, 7r.

⁷ FLAVIUS 1580.

A mikroszintű vizsgálat azonban megköveteli, hogy ezt a genezist, amelynek csupán legvégső pontja egyértelmű, pontosítsuk. Cserei esetében az olvasás általában (többszöri) újraolvasást (is) jelent.⁸ Megkerülhetetlen kérdés, hogy Josephus Flavius esetében a szövegolvasási alkalmak miként függnek össze a margináliák megjelenésével, majd ezeknek a *Compendium*ba való végleges bekerülésével? Ha ezúttal a könyvre tekintünk, Cserei, jellemző módon, igyekszik a margináliák feletti szerzőségét egyértelművé tenni: „Ezen Josefus Historicus Könyvinek margojara en irtam magiarul mindenüt azokat a Notatiokot, tudom aki olvasni fogia, ha Emberséges Ember leszen nem szid megh erette, mert ha nem mindenütt is talan vagi egi helyen talál olliant a kiből tanulhat valamit...”⁹

A „copyright” típusú bejegyzés azonban nem datált, a margináliák lapszélekre történő felvezetése nem azonosítható pontosan. Ráadásul a margináliák nyelvi természetére történő utalás sem teljesen pontos, hiszen bőven találunk latin nyelvű, Cserei Mihály kezétől származó bejegyzéseket. Másrészt, olvasatom szerint, az apa, Cserei János latin nyelvű megjegyzései is felismerhetőek benne, hiszen a könyv korábbi tulajdonosa ő volt, sőt fogarasi fogsága alatt is birtokában volt a kötet.¹⁰ A rab Cserei János egyik latin nyelvű bejegyzése figyelemre méltó párhuzamot sugall a fogarasi vicekapitány és a történetíró Josephus Flavius sorsa között.¹¹ Ezt Cserei Mihály maga is visszaigazolja a könyv-

⁸ Cserei Mihály olvasási habitusáról fentebb már beszámoltam. Csereinek, saját bevallása szerint is, a leggyakrabban újraolvasott könyvei a következők voltak: PÁPAI PÁRIZ 1698; KERESZTÚRI 1641; illetve SZENCI MOLNÁR 1630. A kérdés-kör alaposabb tárgyalásához: TÓTH 2007, 45–79. Jelen kötetben: 172–208.

⁹ A könyv első tábláján olvasható a bejegyzés.

¹⁰ A könyv hátsó tábláján olvasható Cserei János autográf bejegyzése: „1680 15 July mikor volnek rabsagb[an] Fogaras varaba. Ab 1679 a die 25 7bris.”

¹¹ Cserei János saját kezű margináliája: „Anno 1680 die 9 Augusti dum essem in Captivitatem Fogaras, Legi libro Istum Historicum, et quemadmodum Josephus fuit condemnatus sunt cum variis Calamitatibus: similiter Ego etiam sum in Calamitatem et captivitatem magna:... etc.” (FLAVIUS 1580, 611.)

ben olvasható öregkori feljegyzésében.¹² Cserei Mihály csak 1691-ben kapta meg a könyvet, hat évvel az apa, Cserei János 1685-ös szabadulása után.¹³

Mégis nehezen találom elképzelhetőnek, hogy Cserei a *Compendium* létrejöttének 1709-es pillanatáig ne olvasott volna bele, vagy ne vezetett volna rá margináliákat akár latinul, akár magyarul.¹⁴ De

¹² „Idvezült edes Atjamot in A[nn]o. 1679 Fogatta megh Idősbik Apaffy Mihalj Fejedelem Csikban az maga Hazanal udvari katonákat küldetvén oda onnan hozták Fogarasban, ot ártatlanul meg sententiaztak Fogarasföldön való Butsumi Szép jószágán s másut valokot is elvették, ugj szinten mindenféle mobile Bonumait az akkori Director Barabás Péter ide jövéen Nagi Ajtai házunkhoz el foglalta s el vitette. Sok szép menes és szarvas marhait el hajtatta. Sok heljeken valo fele adossagát confiscálta s fel szedte, a szegeny Atjamot vasban verték egi darabig Fogarasban tartották fogva, onnan szegényt vitték Fejérvárra s ot raboskodtatták fejérvárról vitték Görgényi várban s ot raboskodot sokaig hanem in Anno 1685 ugi szabadult megh, sok keserves szenvedései és szörnyű kárvallásai után s ugi jot viszsza nagi Ajtai házához és it holt megh in Anno 1712, 5 január életinek hetven hatodik Esztendejében. Nyugossa meg az Isten Szegénynek testet koporsojában, lelket az menyekk országában s agion velem egiút boldog fel támadást az iteletnek napjan s örökké valo boldogságot minjajunk[na]k. Amen. Cserej Mihály mp.” (Uo., 611.)

¹³ Cserei Mihály possessorori bejegyzése a címlapon olvasható: „Michaelis Cserei de Nagy Ajta A[nn]o 1691 15 Februar.”

¹⁴ A könyv 436. lapján egymás mellé került az ifjú és az idősebb Cserei bejegyzése. Ezt maga az írásképe teszi egyértelművé, ugyanis összevetve más ifjúkori, vagyis házassága (1697) előtti (pl. logika tankönyve 1685-ből, kalendáriumai 1690–1698-ból), illetve későbbi kéziratokkal (*Compendium* 1709-ből, jegyzőkönyvei 1716, 1733-ból, *Apológiája* 1747-ből) világos, hogy a két bejegyzés két különböző időpontban készült. Cserei ifjúkori bejegyzése (M1) marginália Heródesről:

M1: „Herodes az 18 esztendőben iaro Papi fejedelmet Aristobulust az vizben fojtattja megh irigysegbol az Felesege eoczet.” (FLAVIUS 1580, 436.)

Ugyanitt az időskori bejegyzés (M2) más színű tintával, bővebben tárgyalva ugyanazt a témát: „Herodes vízbe fojtatja Aristobuloszt.”

M2: „Nincs gonoszab mételey artalmasab mirigy az ember[ne]k mint az irgységh es az ki annak helyet ád, soha nyugodalmas boldog életet ez világon magának nem talál, mert mint as mérges Kigjót nem tarthatyja senki bátran kebelében hagi halalos sebet ne éreszen testiben, bizony annalis keserveseb: sulyosab fajdalmat árasztva az gonosz irigyember maganak és boldogtalan Lelkinek. Nemis hagy addigh szünetet miglen akarmi uton modon hamissan vagi igazán el veszni azt az kire méltatlanul irigykedik. Miért van szüksége az Pogány természetű irigi Herodesnek orszaga gazdag, penze eleg. Felesége szép, becsületi az Romai Csaszarnal nagy egészsége jo, pompás hazaj, sok vitézlő nepej, megh sem szenvedheti hagi as eő Feleséginek test vér ötsét, az

hallgassuk újra Csereit, aki újabb adalékokat tesz hozzáférhetővé a *Compendium* létrejöttéről:

Térek már e könyv írásának alkalmatosságára. Ebben az 1709 *Esztendőben* midőn ugián csak itt kellene hevernünk s nyjomorganunk a kuruczok irruptiója miat Brassó várossában, quo lucrando tempore. Josephus Flavius Sido Historicust *olvas-tam által* De antiquitate Judaica et de Bello-Judaico, mely könyv nalam in *Folio*, és *nagi szeles tiszta margoju Levelei voltanak* ahol olljan materiak occuraltanak, hol miket kezdek magamtól notalni a margojara a Levelek[ne]k míg végig olvastam a könyvet, az után kezdem gondolkodni rolla job volna talam onnan ki írni, s egi mas után egj könyvben írni, ugi kezdek hozza s le iram, sok helyeken meg is többíteni, es sok Historiakbol ki sze-degetet peldakkal megbővíteni...¹⁵

Továbbá pontosítja a megírás időtartamát:

Bizony dolog ha az írásra más időm s alkalmatosságom adatot volna, talam mind többet mind jobban irhattam volna, *de egi hol-nap alatt irtam a mit lácz*, s mikor hozza kezdettem mingiart meg betegedék a lelkem egietlen egi Fiam szerelmes edes Jósefem s két hetig kinlódék meg is hala 19dik napjan annak a holnapnak...¹⁶

Végül összegzi: „Írtam Brassoban a magam szallasan Bolognai Kapu fele valo uczaban Arany Mives Miklos hazanal. 1709 esztendőben 28 mense Julii: Hazam haborusaganak s bujdosasomnak hetedik, eletemnek penig negiven egyedik esztendejeben: Miklósvárszéki Nagi Ajtai Cserej Mihály.”¹⁷

maga közel valo sógorát ugimint Jerusalem[ne]k Fő Papját az kösség h ditsirné magasztalná, holot azis ő neki dicsőségire és előmenetelire volna ha józanon gondolkodnék az Husvetnak unnepe napjan mikor még h az Halálra valo gonosz Tevőket is elszokták vala botsátani, az ördögi irigységgel tellyes ember az tizenhét esztendő s ártatlan Király Urfiat vízben meg fulasztatyja, s halva ugi hozattya Feleséginek és szomorú napanak elejekben, hofi ő felelem nélkül uralkodhassék.” (*Uo.*, 436.)

¹⁵ CSEREI 1709, 5v. (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

¹⁶ *Uo.* (Kiemelések tőlem: T. Zs.)

¹⁷ *Uo.*

A fentiekből következtethetünk a Josephus Flavius-mű 1709-es újraolvasására, mely újraolvasás Cserei megállapítása szerint 1709. június előtt történt. Ebben a pillanatban a margináliák, mind az 1709-ben,¹⁸ mind a korábban keletkezettek, már rajta voltak, ezek letisztázása, illetve kiegészítése más olvasmányélményekkel 1709. július legelején kezdődhetett el. Legalábbis ezt állítja Cserei... Továbbá még azt is, hogy József fiának július 18-ról 19-re bekövetkező halála pillanatában¹⁹ már két hete dolgozott a *Compendiumon*, tehát a június eleji kezdet akár elfogadhatónak is tűnhetne. Viszont az impozáns terjedelmű *Compendium* alig egy hónap alatt történő „megírása” (másolása?) azért is problémás, mert Cserei 1709 júliusában végig betegeskedett. József fia, a *História* állítása szerint, a hónap elején esik ágynak. Cserei ekkor már beteg volt,²⁰ hagymázban szenvedett, sőt József fia halála, illetve temetése pillanatában (1709. július 19–20.) is annyira gyengélkedett, hogy nem tudott részt venni a nagyajtai temetési szertartáson.²¹ Végül, a *Compendiumtól* és a *Históriától* függetlenül, egy 1709. augusztus 5. keltezésű levélben a brassói bírónak említi,

¹⁸ Cserei Mihálynak akad olyan margináliája is, amely az olvasás jelenére pontosan, tehát dátumszerűen alludál:

M: „[...] Nem fegyverrel nem erővel kel hadakozni Isten ellen, a ki minket országostul nemzetséges bűneinkért idegen Nemzet directiója alá rekesztet, mert haszontalan az ösztön ellen rugodozni hanem bűneinkből való alazatos ki téréssel böjtöléssel sirással, életünk meg jobbitásával engesztelljük a mi nemzetünkre meg haragudot nagi Istent s könnyű dolog ő Felsege előtt a mi njomoruságunkot rolunk elfordítani, s elebbeni boldog állapotunkat heljre állítani, de surdis caminere Fabula, arulo pribék a neve a ki mostani időben jo tanácsot akar adni. Perditio tua ex te Israel. A 1709.” (FLAVIUS 1580, 697.)

¹⁹ A margináliák *Compendium* alakításának folyamatában oly fontos júliusi hónap történései közül Cserei Mihály József nevű fiának halálát a *Compendiumban* megírt élettörténeti beszámoló is visszaigazolja:

„A[nn]o]. 1709. 18-Julii eczaka egi s két óra között hala meg it Brassóban az én lelkem egetlen egi Angiali Fiam-Josefem, tizen négy napi szörnyű kinlódási után, temettem el 20 Julii Nagi Ajtán ős temetőheljünkön a templomban.” (CSEREI 1709, 2v.) A *Históriában* Cserei hosszan írja le kedvenc fia elvesztésének tapasztalatát, de a megjelölt dátum itt is a 18-ról 19-re következő éjszaka: „Meg is hala 18. Julii éczaka éjfél után egy s két óra között...” (CSEREI 1852, 433.)

²⁰ *Uo.*, 432.

²¹ *Uo.*, 433.

hogy betegsége gátolta meg abban, hogy személyesen felkeresse.²² Vagyis augusztus 5-én még jártányi ereje sem volt...

Az egy hónap alatt elkészülő *Compendium* vélhetően nem 1709. július legeleje és július 28. között íródott, hiszen Cserei, túl a hatalmas lelki megrázkódtatáson, fizikai állapotát tekintve nem lehetett képes erre a teljesítményre, mivel július elejétől fogva egészen augusztus 5-ig eltartott betegsége. Másrészt, bármennyire is csodálattal adózunk Cserei Mihály íráskészségének és munkabírásnak, ne feledjük, 1709-ben nemcsak a *Compendiumon*, hanem decembertől már a *Histórián* is dolgozik, sőt naplót is vezet mindezalatt.²³ Valószínűbbnek tartom, hogy a *Compendium* egy hosszabban kérielt projekt volt, amely az 1705-1709-es periódusban formálódott ki, amikor is Cserei vélhetően Josephus Flavius mellett újraolvasta azokat a szerzőket is, akiknek a listáját a *Compendium* elejére helyezte. Csereinek szokása volt „magam conceptussa, Cserei Mihály conceptussa” cím alatt könyvei szennylapjaira „esszészerű” kisértkezéseket írogatni, amelyek bármikor összeállhattak vagy részeivé válhattak egy nagyobb formátumú szövegnek. Ennek példáját láthatjuk a vejétől, Száva Sándortól kölcsönkapott könyv esetében is, melynek előzéklapjára Cserei rövid jogi értekezést írt.²⁴

Így tehát azt találom legvalószínűbbnek mind a Josephus Flavius margináliáinak, mind a *Compendium* keletkezésének magyarázatára, hogy 1705 és 1709 között Cserei folytonosan olva-

²² Cserei saját betegségére való utalása: „Azonban mivel magam betegsegem miat nem mehettm k[e]g[yelme]t[e]khez...” (CSEREI 1709a 1v.)

²³ A KvEKt Kt-ban őrzik Cserei Mihály legelső *Jegyzőkönyvét* (CSEREI 1719), amelyet vélhetőleg 1701 körül kezdett írni. Valóságos enciklopédia, amely a sok hasznos gyógymód és praktikus tudnivalók (*observatiok*) mellett Mikó Ferencz *Históriájának* a másolatát is tartalmazza.

²⁴ DECIUS 1593. Cserei a könyvtáblára jegyezte fel a könyv megszerzésének pontos körülményeit: „Ezt a könyvet a Vejem Száva Sándor Uram csak ad tempus adta nekem hogj ismét vissza agjam ő K[e]g[yelme]lm[éne]k.” A következő kis traktátusokat készíti el az előzéklapokra: „I. Questio. Cserej Mihálj Conceptussa. A gyilkosnak adhate gratiat a Fejedelem. 2. Questio Hát a sárelmes Fél meg gratiashate a giolkosnak.” (DECIUS 1593, 1r–2r.) Továbbá: „II. A Székely Nemessek s Szabad rendek kozót valo különbségek.” (DECIUS 1593, 3r.)

sott és újraolvasott, margináliákat vagy kisebb önálló szövegeket hozott létre, amelyeket vagy azonnal, vagy csak 1709-ben vezetett rá a Josephus Flavius-kötet lapszéleire, illetve illesztett bele a *Compendium* végleges textusába. Következésképp az 1705–1709-es periódus olyanfajta olvasás- és írásaktusokkal telt el, amelyek nemcsak a *Compendium*, hanem a *História* koncepcióját is kirajzolták, sőt nem kizárt, hogy számos szöveges előzmény létrejöttét is lehetővé tették. Cserei vélhetőleg csak letisztázta és összeszerkesztette, azaz összemásolta a már meglévő kisebb szövegegységeket 1709-ben, de bizonyára azt sem egyetlen hónap alatt, végképp nem kizárólag 1709 júliusában, mely hónapot hagymázban vészelt át.

III. Fordítás és Én-dokumentáció

Miért ne mondana igazat Cserei? Szükséges volna a *Compendiumot* ilyenfajta mentegetőzés keretében bemutatnia? Tagadhatatlan, hogy Cserei legelső, fontos alkotása a *Compendium*, tehát nem a *História*. Mind a *Compendium*, mind a *História* tartalmaz utalásokat saját genezisüket illetően, és mindkét szöveg a kénytelen és felettébb terhes brassói tartózkodást teszi szóvá,²⁵ hangsúlyozva az ottlét elviselhetetlen rendellenességét, vagyis *liminalitását*.²⁶ A kénytelen brassói tartózkodás Cserei számára nem annyira a tétlenség és unatkozás periódusa, hanem élete egyik legterhesebb időszaka. A kuruc–labanc harcok és az ő szerencsétlen állásfoglalása következtében sem anyagi helyzete, sem társadalmi felemel-

²⁵ A *Compendiumban* erről így ír: „Ebben az 1709 Esztendőben midőn ugian csak it kellene hevernünk s njomorganunk a kuruczok irruptiója miat Brassó várossában...” (CSEREI 1709, 5v.) A *Históriában* pedig két alkalommal is így nyilatkozik: „Minekutána a kuruczoknak erőszakvételi miatt, már egynéhány esztendőtől fogva házainkból ki kellett bújdosnunk és én is ide Brassóban recipiáltam volna magamot (...) nem levén mivel töltenem az időt, úgy fogtam ez íráshoz...” (CSEREI 1852, 3.) Illetve: „...hanem a heverést megúnván ennyi hosszas bújdosás alatt...” (Uo., 5.)

²⁶ A liminalitás fogalmához lásd: VAN GENNEP 1991; TURNER 1978; TURNER 1991.

kedése nem volt túlzottan eredményes különösen, hogy addigi patrónusa, gróf Apor István is meghalt 1704-ben. Cserei, noha panaszkodott Aporra, sőt meg is sértette őt, mikor testamentumát kérdőjelezte meg,²⁷ kénytelen volt újra az Aporok szolgálatába állni, ezúttal az elhunyt gróf unokaöccsének és fő örökösének, Apor Péternek vált familiárisává. Az anyagi kiszolgáltatottság és a bizonytalan jövő kétségtelenül hozzájárult ahhoz, hogy Cserei a brassói tartózkodást a bujdosáshoz vagy fogsághoz hasonlította, vagyis a bevett, túlélési szempontból optimális életvitel és tartózkodási hely kénytelen feladását azonosította benne. Az erdélyi társadalom hierarchikus képét és érvényességét, akárcsak kortársai, a rab Bethlen Miklós vagy korábban, a száműzetésben élő Komáromi János, Cserei is olyanfajta *liminalitásként*, *liminoid*²⁸ állapotként élte meg, amelynek következtében a valós cselekedet írásaktusokkal próbálta helyettesíteni. Következésképp az 1705–1709-es periódus főként az írás és (újra)olvasás, illetve a jegyzetelve/kommentálva olvasás olyan szakasza volt, amelynek során Cserei asszimilálhatta azt a fajta tudásanyagot, amelyet az elmaradt peregrináció élete adott pontján teljességgel elérhetetlené tett számára. Az állandósult, latinul és magyarul történő olvasás és írás, nem beszélve arról a tág műfaji horizontról, amely a misszilis levéltől a latin nyelvű traktátusig terjedt, Csereit kétségtelenül olyan felkészültséggel látta el, amely a későbbiekben keletkező szövegeiben is érezteti hatását. Ezt az intenzív tanulási periódust legkézenfekvőbb lenne a nagy „fordítások” és az én-dokumentálás kezdetének tekinteni, amely élethossziglan terjedő folyamatnak bizonyult Cserei esetében. 1709-cel kezdődően Cserei minden nagyobb szövegében, beleértve a *Compendiumot*

²⁷ Gróf Apor István testamentumában Cserei Mihálynak nem hagyott semmit, viszont a Cserei családnak 5000 forintot adott. Cserei úgy érezte, hogy hosszú szolgálata után ez vele szemben méltatlan eljárás, és nemcsak Apor Istvának tett szemrehányást, hanem vélhetőleg Kálnoky alkancellárt is tudósította, legalábbis ekként szándékozott cselekedni. A konfliktus értelmezéséhez lásd: Tóth 2008, 309–318. Jelen kötetben: 113–133.

²⁸ Turner a peregrinációval, az utazással példázza a liminoid vagy kváziliminális (*liminoid or quasi-liminal*) állapotot. (Vö. TURNER 1978, 35.)

is, az élettörténeti narratívum magyarul vagy latinul hibátlanul megjelenik szövegeinek diskurzusában. Cserei ebből a szempontból valóságos *redacteur*, aki élete folyamán több nyelvű és műfajú narratívumban örökítette meg életeseményeit.²⁹

A *liminalitás*, *liminoid* állapot és az intenzív íráshasználat összefüggésének oka Cserei brassói tartózkodása ideje alatt az *exilium* tapasztalatára vezethető vissza.³⁰ Így aztán érthető módon az élettörténeti narratívumoknak a fentiekben jelzett egymásba tagozódása a fordításokkal az énség dokumentálásának igényéből táplálkozott, és vezetett el az én/ego-dokumentumok megteremtéséhez. Az irodalmi, sőt világirodalmi mintát Cserei számára az *exilium* és *consolatio*, *exilium* és *patientia* szöveges, illetve kulturális előzményei szolgáltathatták. Mind az antik világ, mind a kora újkori katolikus és protestáns (neo)sztoikus szellemiség a *patientia* erényét nagyra tartotta, sőt mint magatartásmintát követendő modellként jelölte meg mindazoknak, akik a fogság, száműzetés vagy a hosszas szenvedés *liminalitását* tapasztalták meg. Ebben az irodalom- és kultúrtörténeti kontextusban a *constantia* mellett a *patientia*, vagyis a türelemmel viselt, következetesen beletörődő magatartásmód testesíti meg az ideális viselkedésmódot.

Cserei is ezt a tradíciót követi, hiszen *Compendiuma* 186. fejezetét a következő címmel látja el: *A békességes túrés hasznos a keresztény embernek és szükséges is*.³¹ Nincs ebben semmi meglepő, hiszen ma is kézbe vehető az 1699-ben beszerzett és a *Compendium* olvasmányjegyzékében szereplő Seneca-kötete,³² de tudjuk azt is, hogy könyvtárában megvoltak Ovidius, Vergilius vagy Justus Lipsius írásai is. Noha könyvjegyzékeiben nem maradt fenn, Rimayt is olvasott, hiszen 1693-as kalendáriumában *Az idő ósága nevel magas fákat* kezdetű vers bővített változatát örökítette meg.³³ Az említett auktorokon túlmenően azonban egy másik

²⁹ TÓTH 2009a, 403–426.

³⁰ Cserei fogalmazásában: „A Brassai hoszszas Exiliumban...” (CSEREI 1709, 7r.)

³¹ CSEREI 1709, 148v–175r.

³² SENECA 1628. A könyv a KvAKt unitárius fondjában található.

³³ CSEREI 1693, 8r.

szerzővel is kellene számolnunk. A *Compendium* 186. fejezete tehát a *patientia* erényét hangsúlyozza, elegyesen hivatkozva antik tekintélyeket és a Biblia e célra kanonizált hőseit és történeteit, mint például Jób könyvét:

David kirally mellé álassuk a Szent-Jóbot, aki abszolválta egészen az Isten Academiajában a Patientiae Philosophiaját, és amint a Nagi Collegiumokban két rendbéli Délig a másik Del után szokot tanítani, ugi az egész Szent-Irásban is a Patientiának két nagy Professzorai vadnak Szent-Jób az oh Testamentumban, Christus urunk az Ujban...³⁴

Az idézet, noha a kor bevett sablonjaira hagyatkozik, félreérthetetlenül teremti meg a kapcsolatot a neosztoikus/aszketikus magatartás ideálja és az iskola/gimnázium metaforája között. Ha a kora újkor e témával és ezzel a metaforával kapcsolatos irodalmára tekintünk, akkor egy olyan jezsuita szerzőt kell megemlítenünk, akinek műve egyértelműen erre az asszociációra épít. A szóban forgó aszketikus szerző nem más, mint Jeremias Drexel, a *Gymnasium patientiae* szerzője. Noha Cserei, akárhányszor csak tehette, rendkívül ellenségesen nyilatkozott a jezsuitákról, e tény nem zárja ki annak lehetőségét, hogy e szöveget ismerhette. Ráadásul a *Compendium* elejére illesztett szerzőlista ötödikként megjelölt szerzője: *Jeremias Drexelius*.³⁵ Mivel Cserei csak a szerző nevére utal, a műre nem, ez önmagában nem lehet elegendő érv annak kimondására, hogy Cserei e rendkívül termékeny szerző életművének pontosan ezt az opusát, a *Gymnasium patientiae*-t olvasta volna.³⁶ Mivel a szóban forgó

³⁴ CSEREI 1709, 155r.

³⁵ *Uo.*, 6r.

³⁶ Kovács Mária, aki Cserei Mihály könyvtárának a rekonstrukcióját végzi, azt állítja magiszteri dolgozatában, hogy Cserei Mihály nem a *Gymnasium patientiae*-t, hanem egy másik művet olvasott, a *Rhetorica Caelestis*. A Cserei példányként tételezett könyv a KvAKt állományának unitárius fondjában található, jelzete: U. 63690. A *Rhetorica Caelestis* ezen példányában viszont nincs benne sem Cserei possessori bejegyzése, sem kedvelt jeligéje, továbbá néhány latin nyelvű bejegyzésen kívül, amelyet nehezen lehetne Cserei bejegyzésének

idézet a metaforát kétségtelenül más forrásból, sőt médiumból is kölcsönözhetette, egy digresszió erejéig a Drexel-recepció azon vonatkozásait kell áttekintenünk, amelyek értelmezési kontextusaiá válhatnak a kérdésnek: olvashatta-e, ismerhette-e Cserei Mihály Jeremias Drexel *Gymnasium patientiae* című művét? A kérdés megválaszolását az teszi igazán nehézé, hogy, ellentétben Josephus Flavius művével, Cserei Mihály könyvtárának ez a példánya nem maradt fent.

III.1. Drexel és a kora újkori magyar kultúra, a *Gymnasium patientiae* recepciója

A szakirodalom jelenlegi álláspontja szerint Drexel az egyik legtermékenyebb és ugyanakkor a legolvasottabb jezsuita szerző volt.³⁷ Németül vagy latinul megírt műveit a kora újkortól számítva rendszeresen több nyelvre is lefordították, gyakran felekezeti hovatartozásra való tekintet nélkül. A magyarországi recepció is alapvetően ezt a képet tárja fel előttünk: a jezsuita könyvtárakban vagy a katolikus főurak magánkönyvtáraiban megtalálhatók a legismertebb Drexel-művek. A recepció felekezet feletti jellegét igazolja az is, hogy a szakirodalomban sokáig elfogadott tétel volt, hogy a kálvinista Komáromi János Drexel *Heliotropium* című művét fordította volna le. Saját kutatásaim alapján állítom azt, hogy Komáromi János 1699-ben, Thököly híveként száműzetésben lévén, Konstantinápolyban Drexel *Gymnasium patientiae* című művét fordította le magyarra a következő címmel: *Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes hazáján kívül való boldogtalankodásában Deákbúl magyarra fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja*.³⁸

nyilvánítani minden kétséget kizáróan, semmilyen egyértelmű jele nincs annak, hogy Cserei birtokolta volna.

³⁷ A jezsuita szerző életének és munkásságának méltatásához lásd: PÖRNBACHER 1965.

³⁸ KOMÁROMI 1699.

Drexel latin nyelvű munkája³⁹ igazi európai sikerkönyv volt, hiszen két angol,⁴⁰ és további francia, cseh és olasz fordítás előzte meg Komáromi vállalkozását.⁴¹ Az aszketikus szerző egyetlen nagy allegóriát bontott ki, azt az iskolát és azt a képzést, gyakran dorgálást (*afflictio*), amelynek során a békességes tűrés elsajátítható. A három részre tagolt szöveg előbb azt mutatja be, hogy micsoda büntetéseket kell elviselni a „békességes tűrés iskolájában,”⁴² majd bizonyítja, hogy a szenvedések az erő és a hűség megbecsülésére tanítanak,⁴³ végül meggyőzi az olvasót, hogy a szenvedéseket türelemmel kell elviselni.⁴⁴ Mindennek fő célja a könyv konklúziója szerint az emberi akaratnak az istenihez való alakítása: „Afflictiones omnes perpetiendas esse cum Conformatione Humana ad voluntatem divinam”.⁴⁵

Nincsen arra vonatkozó adatunk, hogy Cserei Komáromival vagy az általa végzett fordítással találkozott volna. Az viszont nem jelentéktelen előzmény, hogy Cserei részt vett a zernyesti csatában (1690. augusztus 21.), ahol Komáromi az elesett Teleki Mihály bizalmi embereként szintén ott volt. Ugyancsak Cserei tollából ismerjük azt az idegborzoló epizódot, amelynek során Komáromi János, miután benyúlt egy holttest szájába, beazonosította a csatában elesett Teleki Mihályt.⁴⁶ A csata után Komáromi Thököly szolgálatába állt, és ki is tartott mellette a hosszas bujdosás alatt. A Cserei–Komáromi kapcsolatról biztosat nem mondhatunk, viszont az tény, hogy 1690 augusztusa és 1691 januárja között ugyanabban a seregben szolgáltak, tehát alkalmuk, sőt talán okuk is adódhatott arra, hogy megismerkedjenek.

³⁹ Az általam használt Drexel-kiadás: DREXEL 1645, 1–91.

⁴⁰ POLLARD-REDGRAVE 1986, 325.

⁴¹ SOMMERVOGEL 1892, 193.

⁴² „Quae poenarum genera, seu quae cruces sint in gymnasio patientiae ferendae.” (DREXEL 1645, 3–35.)

⁴³ „Afflictio docet Fortitudinem et Fidelitatem.” (Uo., 35–62.)

⁴⁴ „Afflictiones sustinendas esse patienter.” (Uo., 62–91.)

⁴⁵ Uo., 82.

⁴⁶ CSEREI 1852, 203.

Ugyancsak Cserei említi meg Komáromi nevét az 1701 körül megkezdett és főként a brassói tartózkodás alatt rendszeresen vezetett jegyzőkönyvében, amikor is az általa ismert, de elhunyt jelentősebb személyek hosszú listáját készítette el.⁴⁷ Másrészt, számomra valószínűnek tűnik, hogy Thököly seregének írástudói körében a kuruc mozgalom ideológiai érdekeit kiszolgáló, a bujdosást és a szenvedést magyarázó *patientia*-tanítás népszerű lehetett, talán alkalmazták is a sereg moráljának megőrzésében. Nem tartom kizártnak, hogy ehhez Drexel latin szövegét is felhasználhatták. Tény az, hogy Komáromi 1699-es fordítása egyértelműen összekapcsolja a bujdosást a protestáns mártírológiával, és ebből alakít ki egy patriotizmusra utaló diskurzust.⁴⁸ Cserei, ha nem is került közvetlenül szoros kapcsolatba Komáromival, bizonyára nem volt közömbös a bujdosás és a hazafiság, akár a fenti módon jelölt asszociálása iránt, hiszen a kuruc hadtól való elsőkéntes apropóján ő maga is elmélkedhetett ezen az összefüggésen.

Nemcsak Cserei esetében, hanem az egész kuruc mozgalom irodalomtörténeti megítélésének szempontjából jelentősnek ígérkezik a Drexel-recepció perspektívája, hiszen olyan szöveghasználati és olvasásmódot feltételez, amely a Thököly, majd a II. Rákóczi Ferenc vezette mozgalmak eszmevilágába enged újfajta belátást.⁴⁹ Azonban dolgozatom célkitűzéseinél maradva, úgy vélem, hogy Cserei esetében a rövid kuruckodás (1690. augusztus – 1691. január) Thököly seregében vélhetően a Drexel-szöveggel való megismerkedés vagy legalábbis a róla való informálódás valószínű lehetőségét jelentette.

⁴⁷ A jegyzőkönyvében különálló fejezetet képez egy hosszú lista, amely a következő címet viseli: „Az meli Urakat fo embereket, Fő Nemes embereket Erdéliben ismertem, akik az én időmben meg holtanak, azokk specificatioja.” (CSEREI 1719, 219r–239v.) Cserei két Komáromi Jánost is megnevez: „429. Komáromi János török országban holt meg.” (Uo., 224v.) Illetve: „1006. Komáromi János Deák, kurucz-hires hadnagy.” (Uo., 231v.) Bármelyik állítást vesszük is alapul, az tény hogy Cserei 1701 után úgy tudja Komáromiról, hogy nem él, ám figyelemre méltó, hogy 10 évvel a zernyesti csata után is valamiképpen követte ennek sorsát.

⁴⁸ TóTH 2010b, 545–568.

⁴⁹ Uo., 567–568.

III. 2. Pecchius Cisalpinus megható példája

A *Compendium* 184. része *Az Istennek csudalatos szabaditasarol* című fejezetében⁵⁰ Cserei élettörténetének egyik nehéz pillanatát tárja fel, 1704-es betegségét, amely a görgényi ostrom alatt történt.⁵¹ A történet azért is bír különleges jelentőséggel, mert túl a testi megpróbáltatáson (az „Istentől rábocsátott nyavalja negyven

⁵⁰ CSEREI 1709, 132r–141r.

⁵¹ „Ugian ot Görgenyben 1704 Esztendőben, midön már annyira megszorított volna az ellenség, hogi a Kapukatis földbe raktak senki a varbol ki nem mehetet, suljos és hallatlan szörnyü njavalját bocsáta Isten reám negyven nap és negyven éjjel egj falatot nem ettem sem a szememet be nem huntam. Sőt a mi retteneteseb a Lelkemet kezdi Isten engedelméből az ördög giötreni, noha külömben eszemen voltam Feleségemet giermekeimet s a várban lévő egész nemességet a kik látogatásomra jöttek egitol egigh megismertem, még is a gonosz ördög olljan Phantasiat önt elmémben, hogi én régen meg holtam és a Lelkem a pokolban giötördik, ki nem mondhatom, le nem írhatom minemű angustiában és desperatioban voltam, álmélkodással könyhullatással néztek a mellettem valók, a fegyveremet elrakták előlem, mert eginehanszor meg akartam magamat ölni. A feleségem előmbe állot s azt mondottam neki, mit forgoldol hejában körülöttem, mert én régen meg holtam, nem az én testem az melljet te lác, vites ki s égetes meg vagi a Görgény viziben dugas be. A nagi Angiali eletű s tudományú Pap Nanasi András oda jöt /: Kinek Isten lelkét az örökké valo nyugalomban, testit koporsojaban csendesen nyugossa /: látnom, minden nap kérdezet biztatot, vigasztalt imádkozot előttem, mind haszontalan volt, mert én csak azt kiáltotam: hejában imádkozott érettem hiszem látjatok hogi el kárhoztam, érzem én magamban a Pokolbeli rettenetes kínokot, bizony érztem is, és én tudom mit teszen a Pokolbeli szenvedés, akik akkor jelen voltak bizonytságot tudnak tenni, hogi a rettenetes kinok s belső tusakodasok miat az egész arczulatom tiszta vér csepekkel veritekezet, senki nem hitte s nem gondolta soha meggiogiullyak, *éltem sőt idvességem felől is kétségben estenek*, nem volt a megszorulásban se Doctor se Borbély sem Fű sem egieb orvosság, sőt ha egi aranyat adtál vonais egi falat husért nem kaphattál volna, a bort halálban utaltam, a várbeli kutba kutya kölykeket hántak s mikor vizet meritetek, a belit s fejét vonták egiut ki a vederben, esső vizet főzöt meg a szegeny Feleségem s azt ittam szüntelen, mert kibeszелhetetlen szomjúság volt rajtam leginkab az imaginatio miat hogi én Pokolban vagiok s a Pokolbeli szomjúság vagion rajtam, addig imádkoztata a nagi Illyés Lelkivel Biro Pap erettem az ot levo Ecclesiaban, minden Emberi remenység segítség, eszköz orvosag nélkül az Isten mind testi mind lelki njavaljambol csudalatosan meggiogitot, valakik látták, vagi csak hallották is njavaljamot örökké való álmélkodásokra.” (Uo., 139r. Kiemelés tőlem: T. Zs.)

nap és negyven éjjel kínoztá”), világos, hogy Cserei puritánus vallásosságának egyik legfontosabb mozzanatával függött össze. Elég itt arra gondolnunk, hogy a betegség alatt, melyet kissé eltérő módon, de a *Históriában*⁵² is megörökített, a *desperatio*val szembesült, vagyis a vallásos kétségbeesés tapasztalatát kellett legyőznie önmagában. Az üdvözülés elnyerésébe vetett hit ilyenfajta megrendülése, noha a középkortól ismert jelenség volt, mégis elsősorban a puritánus kegyességgyakorlás spiritualitásában volt meghatározó. Cserei esete⁵³ is illeszkedik abba, amit az angol puritánusok *religious despair*-nek neveztek, és az olasz Francesco Spiera esetével példáztak a leggyakrabban.

A történet, Cserei 1704-es betegsége és csodálatos felgyógyulása mint exemplum az isteni csodálatos szabadítást hivatott példázni, noha a lapszélre illesztett marginália azt jelzi, hogy Cserei 1739-ben hasonló betegségen és megpróbáltatásokon ment át.⁵⁴ Az élettörténeti narratívának ezt a példáját azonban újabb exemplum vezeti fel, egy itáliai ember, Pecchius Cisalpinus csodálatos szabadulásának esete, aki nem betegségből, hanem fogságból szabadult meg, ugyancsak csodálatos módon. Az isteni, csodálatos beavatkozást igazoló újabb történet legfontosabb hozadéka, hogy Cserei Drexel alapján idézi:

Jeremias Drexelius hires és gravis Author csuda dolgot ír egy Emberről, Oloszországban Cisalpinaban lakot egi Pechius nevű olosz ur, ezt mas olosz ur halalos ellensege titkon el fogattja egi lakban bé dugjak s ugy viteti a maga varaban, ot a föld alat egi rejtek tömlöcbe veteti senki nem tudta töb maganal és egi hit szolgáljanal, a ki altal napjaban egi egi kis kenyeret egi kis

⁵² CSEREI 1852, 399.

⁵³ Cserei életében a vallásos kétségbeesésnek jelentős szerepe volt, puritánus jellegű kegyességének fő élménykörét szolgáltatta ez a tapasztalat. Ennek részletes tárgyaláshoz lásd: TóTH 2007, 45–79. Jelen kötetben: 172–208.

⁵⁴ „M: Anno 1739 tizenöt hetigh szörnyű irtoztato hagimazi nyavaljaban njomorgottam, sem éjjel sem nappal méghcsak egi szempillanásig sem aluttam, ki mondhatatlan s merhetetlen szomjuságh volt rajtam. Bort, sert tizenkéthetig egi cseppet sem ihattam, irtoztato Phantasiak voltak rajtam, nem volt semmi remensegem meghgjogiulásom felől.” (CSEREI 1709, 138v.)

ital vizet adatot neki, tizenkilencz esztendeig ult abban az ideig valo Pokolban, oda haza nem tudták Felesége Fiai hova let, gianakodtanak két Emberre kikkel hol mi veszekedése volt, annak előtte, azokat meg fogattjak. Meg kinoztattjak a szegeny ártatlan Emberek nem állhatják a nagí csigazast magokra valának hofi ok ölték meg Pechiust, mind a kettőt szörnyű halálal megölik Pechius az alat ot njomorog egjedül a sötét tömlöczben, tizenkilencz esztendő mulva meg hal a Várnak gazdája, a Fia reparaltatni akarván a Várat egi darab kőfalat el hanjat hofi küljeb vetesse a Vár falát, éppen az alat volt Pechius tömlöcze, meg láttiak a lyukat, fel bontják, ot találnek egi vad állat forma Embert a kinek szakálla az mellyén alol ért, borzos haja egészen fejét vállát beborította. Köntöse annyi esztendőől fova testiről le szakadozot le sorvadot fél meztelenül vagion, kerdezni kezdik, ki volna. Szólni alig tud már, még is amint lehetet szollani elo beszélí mi formában jutot arra a sötét tömlöczre, egi kevés ideig ki nem hozzák nap fényre, hofi szeme világát el ne veszesse, annak utánna ki veszik onnan el bocsattják békével haza megjen, a maga gjermekei meg nem ismerik, migh Feleségivel, gjermekeivel csalhatatlan jegiekkel el hiteti, hofi ő volna Pechius, ugi eresztik bé jószágában s még annak utánna sokáig élt és a maga casusat maga emlékezetit írásban adta ki.⁵⁵

Noha Cserei ezúttal sincs a segítségünkre különösebben, mivel lapszéli hivatkozást, sőt egyáltalán semmilyen pontosítást nem ad arra vonatkozóan, hogy melyik Drexel-műre utalt, az előzmények alapján érdemes a *Gymnasium patientiae*-val mint a Pecchius-exemplum lehetséges forrásával számolni. Bár nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy Drexel akár több művében is hagyatkozhatott ennek az exemplumnak a használatára, mégis jelentős érvnek találom mindarra, amit eddig feltételeztem, hogy a Cserei által hivatkozott exemplum benne van a *Gymnasium patientiae*-ban:

Audite mira, bis mira, & quae valde faciant proposito. Pecchius Cisalpinus, homo industrius & magni animi in odium venit viri

⁵⁵ Uo., 135v–136r.

illustris & opulenti, cumque; iter faceret, delatus in insidias & captus, atque instar felis in saccum conclusus, eaque ratione in hostis in sui castrum deportatus est. Hic in altum foedumque carcerem dejectus Pecchius. Et ceteris quidem domesticis quid rerum ageretur ignaris, unico e fidioribus famulis commissa est cura ab arcis domino, ea lege captivum aleret, ut in singulos dies non nisi panis frustillum idque gracile, & pauxillum aquae deferret, quo miser non tam diutius viveret, quam per diu se mori sentiret. Interim Pecchius totis urbibus oppidisque quaeritur, nusquam reperitur ipse, sed jumentum, quo usus est, sanguine nonnihil aspersum. Quocirca caedis suspicione facta strenue in homicidam indagatum. Reperti sunt duo, quibuscum aliquando rixatus sciebatur. Miseri tormentorum saevitiae adacti, Pecchium a se caesum fassi sunt reclamante conscientia. Sceleris damnati, alter gladii, alter laquei supplicio addicitur. Ita insontes ducti sunt. Iudicia tua, o Deus, abyssus multa! Interea captivus animum trahit in teterrimo carcere, eaque seu vivendi dicas, seu potius moriendi ratione novendecim annos exigit. Vestem nec deposuit, nec mutavit unquam; praeter fontem & exiguum in dies Cererem nil penitus gustavit. Nihilomius (ipsius Pecchii narrantis verba sunt) Dei, ejusque divinae Matris clementiae memor, ingenti fiducia sibi semper constabat, speque maxima erat, futurum ut ex illo Mortis spelaeo emergeret. Interim filii captivo patri velut jam mortuo justa fecerunt, haereditatem inter se partiti. Annis igitur novendecim totis in tam diro ergastulo exactis, arcis dominus, captivi hominis capitalis hostis obiit. Successor haeres ut castrum in ampliorem nitorem restauraret, hinc illinc muros dejici jussit. Ventum est ad hoc ipsum subterraneum cavum, quod nulla janua, sed foramen duntaxat idque angustum aperiebat. Dejectis hic futuri aedificii obstaculis, homo instar stygiae umbrae apparuit, veste lacera, barba ad poplites promissa, capillis in humeros largiter excurrentibus. Obstupuerunt operae ad hoc spectaculi tam inexpectati. Mox rumor in vulgus abiit. Accursus ingens velut ad Faunum aliquem Satyrumve, aut simile silvarum monstrum. Peritiores qui affluerant, suasere hominem repertum non statim aeri exponendum, ne aut oculorum, aut ipsius vitae usum subita mutatione perderet. Sic aliquot dies inter assuetas tenebras detentus, paullatim ad auram liberiorem educitur. Hic plurimae quaestiones velut ab inferis redivivo positaе: quis, qua domo, qua gente, unde illic venerit, quamdiu illic latuerit? &c. Ad quae ille ordine rei seriem

recensens, fidem narrationis omnibus fecit. Hinc ei non tantum libertas data, sed & bona quae filii jam diviserant, jussu Principis restituta. Illud ad rem omnino, & dignissimum notatu. Podagra laborabat Pecchius cim in carcerem illum raptaretur. At tanta mensae frugalitate hoc impetravit, ut non solum in carcere, sed & in omnem reliquam vitam ab omni prorsus podagra immunis degeret. Qui haec posteris memoriae tradidit. Cum hoc ipso viro, inquit, collocuti sumus, & haec ex ore illius didicimus Mediolani, anno 1566, mense Novembri.⁵⁶

A *Compendium*, úgy tűnik, a magyar Drexel-recepció egyik jelentős forrásává válhat, hiszen két kálvinista olvasója/fordítója révén (Cserei Mihályra és Komáromi Jánosra utalok) egy olyan recepciótörténeti kontextus körvonalazódik, amely nyelvi és kulturális átvitelek végbementére utal. Csak így válhat az aszketikus irodalom egyik európai bestsellere kálvinista olvasókörben egy kora újkori politikai mártírológia inspirálójává. Én ebben nem a kora újkori szuprakonfesszionalitás újabb látványos példáját vélem megfogalmazódni, hanem a konfesszionalitás kereteiből kilépő politikai (ön)tudat kezdetének megnyilvánulását.

IV. Konklúziók

Dolgozatom bevezetőjének tézise, mely szerint Cserei esetében az írás és olvasás aktusai, akárcsak a szerző, szöveg, illetve befogadó fogalmak, állandó átjárhatóságot mutatnak, a Drexel-olvasat történeti felfejtése kapcsán visszaigazolást nyert. Hozzá kell tennünk azonban, hogy a fordítás kulturális átvitelként egy olyan egyénileg művelt hermeneutikát enged megmutatkozni Cserei esetében, amelynek mind poétikailag, mind homiletikailag erőteljes applikációs tétje van. Cserei szövegértései és én-megértései során az olvasás/írás/fordítás olyan műveleteit végezte el, amelyek az asszimilált tudásanyagot a megélt tapasztalattal oly módon kapcsolták össze, hogy mind az asszimiláló, mind a tapasztalatot

⁵⁶ DREXEL 1645, 40–41.

percipialó ént narratív módon örökítsék meg. Az *én-lenyomatok* ilyenfajta *textualizálása* túlmutat a Greenblatt-féle *self-fashioning* fogalomnak a kutatásban applikálható lehetőségein, ugyanis az *én-lenyomatok* történeti és írásantropológiai mikrokontextusai az identitás performálásnak diakrón nézetét teszik hitelessé.

Cserei *Compendiuma* olyan komplex fordítások és átvitelek végeredménye, amely nemcsak az *ego* elbeszélésére tett narratív kísérletek sorozatába enged belátást, hanem a *compilatio* kora újkori „ars” mivoltát tárja fel előttünk: minden elolvasott és meg-, illetve újraírt szöveg az identitás-performancia elbeszélésének lehetőségét hordozza önmagában.

A SZERZŐ NEVE(...T)

Manu propria szignatúra vs. szerzőség
egy familiáris viszony textuális dimenzióiban

Bevezető

A szerző fogalmának és funkcióinak irodalomtörténeti jelentősége komplex elméleti kérdéskört implikál.¹ Az irodalomelméleti diskurzus ezzel kapcsolatos invencióit a régi magyar irodalom művelői, a gyakorló (értsd könyv- és levéltárba járó, kéziratot is elolvasó) irodalomtörténészek nem siettek asszimilálni, kevés kivételtől eltekintve. E tény alig érthető, még akkor is, ha irodalomelméleti argumentumok birtokában sem tudjuk megválaszolni, hogy Balassi Bálint írta-e az *Eurialus és Lucretia* című széphistóriát.² Következésképp a szerzőteremtés folyamata (ki/mi a szerző?), a narrátori hang, a szignatúrát végző kéz/kezek differenciálása vagy az olvasó által performált szerzőfunkciók kérdése megmaradt elméletileg releváns és érdekes kérdésfelvetésnek, de nem vezetett olyan applikált értelmezésekhez, ahol az elméleti paradigma téziseit kora újkori forrásokon illusztrálták volna.³

¹ Noha a magyar tudományosságban ezt elsősorban filozófiai és irodalomelméleti kérdésnek tekintik, én hasonlóképpen fontosnak találom a kulturális antropológia és írásantropológia hozzájárulását e diszkusszióhoz. Csúpán néhány klasszikusnak számító szövegre utalok: CLIFFORD 1983, 118–146; SÖKEFELD 1999, 417–445; FOUCAULT 1999, 119–147; RICOEUR 1999, 373–412; BARTHES 2001, 50–55.

² B. KIS-SZILASI 1992, 646–675. A kérdésről legutóbb: KÖSZEGHY 2014, 118–161, illetve VADAI 2015, 845–849.

³ Gyenge vigasz, hogy csupán egyetlen elméleti tézis, nevezetesen a *szerző halott* megállapítás talált általános el- és befogadásra. Ezt egyetlen „rég Magyaros” sem vitatja, ugyanis minden „rég Magyaros” tudja, hogy a kora újkori Magyar

Saját kérdésfelvetésem eltérő elméleti irányultságú, ugyanis történeti antropológiai kérdésként fogom fel annak megválaszolását, hogy miként működik a szerzőség, ha egy familiáris függőségi és bizalmi viszony befolyásolja, vagy éppenséggel határozza meg mind a főúr, mind a familiáris íráshasználati habitusát. Írás-antropológiai és társadalomtörténeti kontextusban szándékozom tehát megvizsgálni azt az esetet, amikor a kora újkori familiáris mint képzett írástudó és bizalmi, belső ember, azaz *secretarius* performálja a szerzőséget *ura* helyett vagy nevében. Továbbá arra is választ keresek, hogy kettejük íráshasználatában jelen van-e a kölcsönösség.

Dolgozatom célja, hogy rámutasson a szerzőség textológiai és filológiai meghatározottságán túlmutató történeti antropológiai sajátosságaira gróf Apor István (1638–1704) és familiárisa, nagyajtai Cserei Mihály (1667–1756) példáján keresztül. Továbbá, ezen vizsgálat tanulságainak kontextusában értékelem újra báró Apor Péter (1676–1752) és Cserei Mihály írástudói kapcsolatát és viszonyát. Tanulmányom argumentációjához a kiadatlan Apor-levelezésből választottam példákat.

I. A „brassai barátság”

Az 1690-es évek guberniumi Erdélyében Apor István impozáns karriert futott be.⁴ A harmincadok bérlelőjéből hamarosan tanácsos úr, gróf és erdélyi kincstartó lett (1696). Ennek a társadalmi és politikai felemelkedésnek szempontunkból releváns szemtanúja nagyajtai Cserei Mihály, Apor bizalmi embere és *secretarius*a, aki 1693-tól 1704-ig, tehát a főúr haláláig szolgálta a grófot.

Brassó a 17. század végére jelentős kereskedelmi csomópont volt. Lakossága, a privilégiumait mindenáron megvédő száz polgári közösség, gyakran rászorult a főúrra, főként készpénzben

irodalom összes szerzője több mint 300 esztendeje halott.

⁴ Gróf Apor István életéhez lásd: Bíró 1935.

adott kölcsöneire, mely kölcsönöket a város lehetőségei szerint ellenszolgáltatásokkal viszonzott. Így a brassóiak különösebb fenntartások nélkül gyakran szemet hunytak vagy éppenséggel részt vettek Apor illegális üzleteiben.

A „brassai barátság”, Apor szóhasználatát követve, tehát egy olyan, egyszerre formális és informális viszony volt, amelyben Apor mint a brassói harmincadok bérlője, kincstárnok, katolikus főúr mindenféle hivatali etikának ellentmondva élt és visszaélt hivatalával és hatalmával. Nemcsak törvénybe ütköző szívességeket tett (pl. eltekintett a brassói érdekeltségű termékek megvásárlásától), hanem a gubernátor Bánffy Györggyel összejátszva törvénytelen jellegű üzleteket is vállalt (pl. 1696-ban a brassóiaknak áron alul szerzett 1000 köböl búzát). Apor mellett 1693-tól 1704-ig Cserei Mihály a bizalmi ember, aki ura üzleteire direkt rálátva, mondhatni ebben az iskolában tanulta meg a túlélés és boldogulás, sőt a társadalmi promóció elérésének módzatait.

A „brassai barátság” történetét a brassói tanács levéltárában végzett kutatásaim fényében vázolom. Ez a levéltári korpusz az 1695–1699 közötti periódusból 21 darab Apor István *manu propria* aláírásával ellátott *eredeti levelet* őrzött meg. A fentiekben már jelzett botrányos búzavásár, amely a kortársak, főként Bethlen Miklós felháborodását is kiváltotta, félreérthetetlenül dokumentálódott az Apor és a brassói tanács közötti levelezésben.

1696. március 20-án Keczen kelt az az Apor István *manu propria* aláírását tartalmazó levél, amely az Apor által a brassóiaknak megvásárolandó 1000 köböl búza ügyében íródott.⁵ Apor értesíti a brassói szenátust, hogy az 1000 köböl búza a gyulafehérvári raktárból kerül leszállításra. Továbbá informálja őket, hogy az 1000 köbölbe Bánffy György gubernátor 300 köböl búzát ad, köblét 3 magyar forintért, ám inti a brassóiakat, hogy a búza áráról adott „obligatoriát” senki kezébe ne adják az ő tudta nélkül: „még magam [Apor] sem tudom az az Buza honnan s kiktől telik

⁵ APOR 1696, 1r–2v.

ki.”⁶ A közös, törvénybe ütköző, a „mindenki járjon jól” alapon kötött üzlet ellenére e viszony súrlódásoktól és feszültségektől sem volt teljesen mentes.

1696. október 8-án Gyulafehérváron kelt az az Apor István manu propria aláírását tartalmazó levél, amelyben a kincstárnok megint a brassóiakat, amiért elmulasztották a rajta esett kárt Szászhermányban orvosolni, és amiért nem vonták felelősségre a tetteiket.⁷ Követeli, hogy az ellene szitkokat szóró dézsmást megpálcáztassák, másként kilátásba helyezi, hogy véget vet segítőkész és baráti viszonyulásának a brassóiakkal szemben, mondván: „külömben bizonyj, lavabo manus meus, a Brassai baratsaghrol, és meg látom, ha el tudok élni anélkülis, mert már ugian sok a soka, erre nem szolgáltam vala tudtomra K[e]g[yelme]tek[ne]k, sem privatim, sem in publice”.⁸

A két levél jelentősége – túl azon, hogy rálátást enged Brassó városa és a kincstárnok „privát viszonyának” a kortársak előtt – gondosan eltitkolt intimitásaira –, hogy Apor levélírói, tehát szerzői státusát állítja érdekes fénybe. Ugyanis a levéltári kutatás egyértelművé teszi, hogy a *manu propria* aláírások ellenére nem Apor a szerző, a szövegező, hanem familiárisa, Cserei Mihály. Apor tulajdonképpen még csak nem is diktálta ezeket a leveleket, hanem vélhetően szóbeli utasítást adott azok megírására. Cserei tökéletesen performálja a szerzőséget, hiszen azt látjuk, hogy Apor nevében fogalmaz, sőt fenyegetőzik, hízeleg vagy írásban haragot tart. Irodalomelméleti szempontból is nehéz lenne megmondani, hogy melyiküket illeti meg igazából a szerzőség. Vélhetően Apor a szerzői funkciókat szóban *performálta*, Cserei pedig írásban *mediálta*. És bármennyire hihetetlen, de ezzel mindenki tisztában van az 1690-es években, leginkább a brassói szenátus vagy maga a brassói bíró. Mindezt egy harmadik levél bizonyítja.

⁶ Uo., 1r.

⁷ APOR 1696a, 1r–2v.

⁸ Uo., 2r.

1699. május 22-én Gyulafehérváron kelt az az ezúttal is Cserei Mihály által, Apor nevében megírt levél, amelyben a kincstartó arra kéri a brassóiakat, hogy a „sógor”, azaz Cserei János, Mihály apja brassói szállására beköltöztetett német kapitánynak jelöljenek ki más szálláshelyet, költöztessék el Cserei Jánostól. Kérését azzal is hangsúlyozta, hogy ezúttal tényleg manu propria (ronda) aláírással látta el az ő nevében Cserei Mihály által megírt levelet: „Comes Steph. Apor mp.” Cserei gyöngybetűs „Apor mp.” aláírásai az 1696-os levelekből Apor saját 1699-es aláírásához viszonyítva egyértelművé teszik, hogy Cserei a szerzője az Apor-leveleknek.

A jelenségnek számomra kizárólag írásantropológiai és társadalomtörténeti magyarázata van. Azt kell felismernünk, hogy az íráshasználati habitus a familiaritás intézményének viszonyához alkalmazkodik, ezen keresztül működik. Ugyanis a szerzőségi funkció performálása, pont olyan, a hűséges szolgálat következtében kiérdemelt bizalmi feladat, privilégium, mint a beteg patrónus ágyánál való jelenlét, a haldokló főúr ápolása, a patrónussal való együtt imádkozás, a halott úr testének érintése, a halott úr boncolásánál való jelenlét vagy ennek öltöztetése, a főúr éjjeli edényének ürítése stb.⁹

Cserei Mihály és Apor István bizalomra és hűségre épült familiáris viszonya kettejük íráshasználatában, pontosabban a szövegprodukciónak aktusában a szerzőséget teljesen átjárhatóvá tette. Ez azért volt lehetséges, mert részint egy *copyright* nélküli írásbeliségben éltek és írtak, másrészt pedig esetükben a szerzőség csupán funkció volt, amelyet bizalmi viszonyukból adódóan mindketten performálhattak, sőt a manu propria aláírások révén adott helyzetekben számukra legelőnyösebb módon szimulálhattak. A familiáris viszonyukból adódó kölcsönös függőségnek és implicit módon intimitásnak az íráshasználatukat meghatározó jellegét illusztrálja Apor István 1697-es bécsi naplója.¹⁰ Cserei Keczeről

⁹ A kérdéskör bővebb tárgyalásához, az itt megjelölt példák értelmezéséhez lásd: TÓTH 2006, 276–328.

¹⁰ Apor István bécsi naplóját a KvÁLT-ban őrzik, a Korda családi levéltárban maradt fenn: APOR 1697. A bécsi napló modern kiadása: APOR 1930, 139–154.

csupán Kolozsvárig kíséri urát, de a naplót ő kezdi el írni, természetesen Apor nevében, így az első stáció feljegyzését még ő végzi el.¹¹ Az 1697. november 6-i kolozsvári indulást követően az írásképp, a nehezebben olvasható szövegezés is félreérthetetlenül igazolja, hogy Apor folytatja a stációk feljegyzését.

II. Az Apor-örökség

Gróf Apor István 1704-ben halt meg, a tőle 1703-ban távol került Cserei elveszítette patrónusát, és már nem volt többé a gróf familiárisa és titoknoka. A legendás Apor-vagyon elosztására 1708-ban kerül sor, de itt már Cserei is jelen van, ezúttal az örökös, Apor Péter szolgálatában.¹² Noha a Cserei Mihály és Apor Péter közötti viszony sok szempontból – különösen a familiáris mentalitás kapcsolatmodellje felől – egyenes folytatása a kincstartó és titkára viszonyának, meghatározó különbségek is adódnak. A patrónus, Apor Péter tíz évvel fiatalabb, mint Cserei Mihály, kapcsolatuk vélhetően barátságként indult Apor István kezei udvarában. Ezt igazolja az is, hogy Cserei Mihály 1696. december 17-én Keczen Apor Pétertől ajándékba kapta Szilágyi Tönkö Márton filozófiatankönyvét.¹³ E barátság mellett szól az is, hogy Apor Péter vőfély volt Cserei Mihály esküvőjén (1697. október 23.)¹⁴ A *História* által sugallt új helyzetet, mely szerint Cserei Mihály 1708-tól familiárisa Apor Péternek, többnyire pont úgy, mint annak idején Apor István alatt, levéltári források is igazolják.¹⁵ Barátságuk viszont

¹¹ Cserei könnyen olvasható kézírásával ez áll a november 6-i bejegyzésnél: „Die. 6 Novembr. meg indulván Kolosvarrol isten hirivel mentünk halni Topa Szentkirályra.” (APOR 1697, 3r.)

¹² CSEREI 1852, 411.

¹³ SYLVANUS 1678. A könyv második előzéklapján olvasható possessorori bejegyzés is beszédesen világítja meg Apor Péter és Cserei viszonyát: „Successit Michaeli Cserei ex Donatione Perillustris D[omi]ni. Petri Apor de al torja Fratriss Charissimi A[nn]o. 1696 17 Xbris in Kecze.”

¹⁴ CSEREI 1852, 268.

¹⁵ A KovÁLT-ban őrzött Apor családi levéltárban maradtak fenn azok a Cserei

életük végéig megmaradt, pontosabban Apor Péter 1752-ben bekövetkező haláláig; ezt fennmaradt levelezésük töredéke is igazolja.¹⁶ Cserei Mihály és Apor Péter viszonyában meghatározó jelentőséggel bír a familiárisi függés, amelyet mindkét fél valószínűleg tiszteletben tartott és igényelt is. A brassói hosszasan tartózkodás alatt anyagi és szellemi erőtartalékait felélő Csereinek kellett egy főúri patrónus, Apornak viszont nélkülözhetetlen volt Cserei tapasztalata, de főként egyedülálló rálátása Apor István kapcsolataira, titkos üzleteire és pénzeire, melyeket sokszor ő maga könyvelt vagy adminisztrált és levelezett le. Következésképp a Cserei Mihály – Apor Péter viszonyban is jelen van egyfajta kölcsönös familiárisi függőség, amelynek nyilván anyagi tétje is volt mindkettejük számára, ám ehhez kétségtelenül hozzáadódott barátságuk sajátosan bizalmas jellege, amely közeli vagy azonos érdeklődésükből, életfelfogásukból is adódott.¹⁷ E barátság egyenes következménye volt egymáshoz mint írástudókhoz való bizalmas viszonyulásuk. Noha Apor Péter nem szorult arra, hogy az ő nevében Cserei levelezzen, vagy egyáltalán szövegeket szignáljon helyette, mégis szövegeik tartalmi vonatkozásban elgondolkodtató átfedéseket mutatnak, szerzőségüket tekintve pedig rendkívül bonyolult összefüggéseket sugallnak, melyeket az irodalomtörté-

által saját kezűleg írt 1709-es levelek, amelyekből kiderül, hogy Apor István kölcsönadott pénzeit igyekezett behajtani az örökös, Apor Péter számára. Például: *Apor István által a Városnak adott 2000 forintot succesorának, Apor Péternek fizetik ki*, KovÁLt, Sepsiszentgyörgy, Apor családi levéltár (fond 36), jelzete: nr. 947, 1r–2v; illetve *Vardaikkal való contractus Fls. 300*, KovÁLt, Sepsiszentgyörgy, Apor családi levéltár (fond 36), jelzete: nr. 949, 1r–2v.

¹⁶ A Magyar Országos Levéltárban őrzik azt a 10 darab, 1716–1736 közötti periódusból keltezett levelet, amelyeket Cserei Mihály írt Apor Péternek. A levelek külön elkülönített egységben maradtak fenn a Szádeczky családi levéltáron belül: MNL-OL, Budapest, Szádeczky családi levéltár (P. 612), első csomó, 3 tétel, 1r–11r. Köszönetet mondok Csáky Árpádnak, aki felhívta a figyelmemet erre a korpuszra.

¹⁷ Csereit foglalkoztatta a jog, gyakran vetett papírra jogi kérdéseket fejtegető írásokat. E kérdéseket, nem kizárólag, a jogot végzett Apor Péterrel meg is beszélhette. A *Históriában* utal arra, hogy már Apor István udvarában is vitáztak Aporral jogi kérdésekről. (CSEREI 1852, 237.)

net-írás még nem tisztázott véglegesen. A továbbiakban ezeknek a szerzőség szempontjából releváns összefüggéseknek a szemlélésére vállalkozom.

III. A *Metamorphosis* Cserei-féle pótlásai

Az irodalomtörténet percepciójában Apor Pétert és Cserei Mihályt az a fajta „irodalmi barátság” kötötte össze, amely egymás szövegeinek elolvasását is implikálta. Illusztrációképpen Cserei Mihálynak az Apor Péter által írt *Metamorphosis Transylvaniae*¹⁸ című írásához készített pótlásait hivatkozzák klasszikus példaként. Az Apor Péter összes műveit sajtó alá rendező Kazinczy Gábor Cserei pótlásait ki is adta,¹⁹ és ezzel a szakma számára többnyire le is zárta ennek az irodalmi barátságnak a kérdését. Én mégis úgy vélem, hogy e „barátság” irodalmi jellegét – vagyis hogy Cserei egyetlen alkalommal (?) hozzáír Apor Péter szövegéhez, ez utóbbi viszont nem járul hozzá pótlásokkal Cserei szövegeihez – utólagosan és vitatható módon vetítette vissza a szakma Apor Péter és Cserei Mihály íráshasználati habitusaira és ezek összefüggéseire. Az Apor-oeuvre máig tisztázatlan szövegarcheológiája az Apor-szövegek genezisére, sőt Apor Péter íráshasználati habitusára deríthetne fényt. Bár ezt a feladatot a kutatásaim jelenlegi állása szerint ez a dolgozat nem végezheti el, néhány releváns észrevételt mégis megteszek.

Apor Péter művei kizárólag másolatokban maradtak fenn. Apor által saját kezűleg, esetleg kiadásra szánt vagy előkészített szövegváltozatokat nem ismerünk. E tényt valamiképpen az is befolyásolhatta, hogy Apor Péter 1747-ben megvakult, és élete végéig többnyire diktálta szövegeit.²⁰ Életrajzírója viszont források alapján állítja, hogy Apor Péter 1743-ban kéziratos műveit Kálno-

¹⁸ APOR P. 1863.

¹⁹ Uo., 444–484.

²⁰ BALLÓ 1897, 48.

ky Mihály postamesteren keresztül a Guberniumba küldte.²¹ Ez a küldemény, vélhetően Apor saját kezű kézírásában vagy legroszszabb esetben általa hitelesnek tekintett másolatban, a következő szövegeket tartalmazta:

1. *Syntagma et syllabus vivorum et mortuorum aetate mea, qui memoriam non fugerunt.* Azaz: Az élőknek és holtaknak, kik életemben hatvanhat esztendeig voltak, összeszedése és száma, valakik eszembe jutottanak.

2. *Syntagma et syllabus mortuorum ante aetatem meam* Azaz: A születésem előtt, 1676. esztendő előtt való holtak számok és nevök uri, fő s nemesi rendből valóknak.²²

Kazinczynak nem volt tudomása erről a küldeményről, így Balló megállapításai előtt huszonhárom esztendővel kiadása révén az Apor-életmű így nézett ki:

1. *Lusus mundi* (1727)

2. *Metamorphosis Transylvaniae* (1736)

3. *Synopsis mutationum* (1743–1749?)

Szádeczky Lajos szövegkiadása, korrigálva Kazinczy tévedéseit, lényegesen jobb forrásadottságok birtokában helytállóan tisztázza az Apor-művek megírásának sorrendjét.²³ A szempontunkból releváns Apor Péter – Cserei Mihály kapcsolatot munkatársi viszonynak (?) ítélte meg, abból kiindulva, hogy Apor Péter számára történetírásban bizonyára Cserei volt az inspiráló modell, sőt mentor, aki élete végéig „szívesen segédkezett” Apornak.²⁴

Kazinczy 1863-as kiadása tehát nem eredeti kéziratokból készült, hanem előszava bevallása szerint egy Apor által hitelesített (bármit is jelentsen ez) másolati korpuszból, amelyet gróf Mikó

²¹ Balló István a küldeményhez csatolt Apor-levelet is citálja munkájában. (Uo., 51–52.)

²² Uo., 52–53.

²³ SZÁDECZKY 1903b. Szádeczky az előszóban tárgyalja a szövegek létrejöttét és kiadásait. Uo., I–XXXVI.

²⁴ Uo., XIII.

Imre ajándékozott Kazinczynak.²⁵ A szempontunkból releváns Apor–Cserei íráshasználatot és szerzőséget befolyásoló relációról a következőket állítja a kiadás előszavában:

A Metamorphosist csak idegen, régibb és újabb másolatok egybevetése után adhatám. Az a függelék, mely Cserei Mihály töredékes megjegyzéseit adja rendesen az Apor neve alatt kering, élén az Apor bevezető szakaszával, ámbár szerzőjüket a szöveg is elég világosan mutatja. Csereiről azt mondja, 303 l. Apor: in plurimus me juvit in catalogo nostro tempore deficientium...²⁶

Kazinczy nem mondja ki ezen a helyen, hogy Apor Cserei pótlásait *jelöletlenül* építette be a szövegébe. E kijelentést igazolja, hogy az Apor-levéltárban fennmaradt Cserei autográf kézirat *Notationes* címmel, amely a *Metamorphosishoz* készített kiegészítéseit tartalmazza.²⁷ Továbbá Kazinczy téved, mert a *plurimus me juvit* szintagma Csereinek egy másik kontribúciójára vonatkozik, nevezetesen a *Synopsis Mutationumhoz* készített kiegészítéseire. Kazinczy kiadása nem tudatosítja, de már ebben a korpuszban is tetten érhető, hogy Cserei Mihály két alkalommal, 1736-ban, illetve 1743–1749 között valamikor, két Apor-szöveghez is hozzájárul javításaival. Ha nem is társszerző az említett esetekben, de textusa beépül az Apor Péter *szerzősége alatt kanonizált* szövegekbe. Cserei szöveges beavatkozásai mint szerzői performanciák Apor szövegeibe számomra írásantropológiai releváns, az egyéni íráshasználati habitus működését feltáró jelenségek. Meggyőződésem, hogy az 1736, majd az 1743–1749 közötti „hozzájárulás” nem elszigetelt írásesemény, hanem előzményekre és következményekre visszatekintő, akár kölcsönös alapon működő (!) íráshasználati mód.

Következésképp a továbbiakban Cserei és Apor prózai írásainak egybevetése révén olyan szövegtípusokat és szöveghe-

²⁵ APOR P. 1863, viii.

²⁶ Uo., viii–ix.

²⁷ *Notationes*, KvÁLt, Kolozsvár, Apor családi levéltár (fond 317), jelzete: 26, 1r–2v.

lyeket próbálok megjelölni, amelyek mint szövegátvételek a *Metamorphosis* sajátos szöveghasználatának előzményeit és következményeit adják, illetve ezáltal egy sajátos íráshasználat- és szerzőségfelfogást rajzolnak ki. Az összehasonlítás nem a két életmű prózájának érdemi komparációja, csupán egy felületes összevetés a szövegkontamináció jelölése és a két írástudó íráshasználatának feltárása végett.

III. 1. Kontaminációk: szövegtípusok és tartalmi átfedések

Cserei Mihály 1709-es *Históriájában* és más kézirataiban is elkészítette magyar nyelven családja genealógiáját, amelyhez hozzáillesztette első felesége, Kun Ilona családjának is a leírását.²⁸ Apor Péter ugyanezt tette latin nyelven a *Lusus Mundi* (1727) című munkájában. Cserei Mihály az 1705–1712 között vezetett *Brassói jegyzőkönyvében*²⁹ két olyan listát is készített, amelyhez hasonlókat Apor Péternél is találunk. Cserei 59 családot jelöl meg, akikről állítja: „Az én időmben ezek a familiák egészen deficiáltak.”³⁰ Apor 1743 után keletkezett *Synopsis*ában latinul olvashatunk egy hasonló listát: „Incltyae familiae, quae nostris temporibus defecere fuit.”³¹ Cserei újabb, magyar nyelvű, 28 családot felvonultató listájának („Az én időmben, amely alá való familiák elé mentek”³²) Apor latin listája feleltethető meg ugyanabból a műből: „Incltyae Familiae, quae nostris temporibus per virtutem erectae sunt.”³³ Ezek a megfelelések nem véletlen egybeesések. Apor Péter utal rá, hogy Cserei szerezte be neki ezeket a listákat, így hálából a Cserei család leírását is beillesztette a felsorolásba: „...perillustris D[omi]nus Michael Cserei De Nagy-Ajta, quondam Comitis Stephani Apor, ut et Thesaurarius secretarius, in plurimus me

²⁸ CSEREI 1852, 35–38.

²⁹ CSEREI 1719.

³⁰ *Uo.*, 218r.

³¹ APOR P. 1863, 296–298.

³² CSEREI 1719, 218v.

³³ APOR P. 1863, 298–303.

juvit in catalogo nostro tempore deficientium: itaque in gratiam et requisitionem ipsius, suam familiam describere et ad calcem apponere placuit. (Kiemelés tölem: T. Zs.)³⁴

Cserei ugyancsak e jegyzőkönyvében vetette számba: „A meli Urakot Fő Embereket Erdeliben ismertem, a kik az én időmben meg haltanak azok[na]k specificatioja.”³⁵ 1784 nevet jegyzett le, a végén már öregkori írással, ugyanis az első 323 tételt 1719-ben vetette papírra, viszont utána is folyamatosan bővítette, javítgatta a névsort. Ezt igazolja a jegyzőkönyvhöz illesztett marginália is: „In A[nn]o. 1719 írtam a mint eszemben jutottak a nevek, de sokakat el felejtettem eszembe nem jutottak, ezután írom akik eszembe jutnak.”³⁶ Ez a lista újfent szövegszintű átfedéseket mutat Apor írásaival. Az 1727-ben keletkezett *Synopsis Mutationum Notabiliorum Aetate mea in Transylvania et progressus vitae meae* rendelkezik egy függelékebe illesztett, betűrendbe szedett névkatalógussal: *Littera Cognominis*.³⁷ Cserei listájával konfrontálva félreérthetetlen átfedéseket találunk. Első ránézésre is valószínűnek tűnik, hogy Cserei szövege mindenképpen forrása lehetett az Apor által közölt listának, így Cserei (potenciális) szerzősége újfent és újabb „Apor-szöveggel” kapcsolódik egybe. Ezt a szövegkontaminációt sugalló komparációt egy levéltári forrás teszi vitathatatlanná. Az Apor-levéltárban található az az autográf Cserei-kézirat,³⁸ amely a következő tételeket tartalmazza:

1. *Ameli Urak, Fő Emberek, Nemesek az én időmben meg haltanak a kiket én ismerte azok[na]k specificatioja.* 1223 tétel. (2r–14v.)
2. *Az én időmben a meli Uri, Fő nemes Regi Familiák deficiáltak azok[na]k specificatioja.* 63 tétel. (15r.)
3. *A meli Familiá[k] az en időmben elő mentenek.* 36 tétel (15v.)
4. *Nagyajtai Cserei Familianak deductioja.* (16r.)

³⁴ Uo., 303.

³⁵ CSEREI 1719, 219r–239v.

³⁶ Uo., 219r.

³⁷ APOR P. 1863, 266–295.

³⁸ *Ameli Urak fő emberek...*, KvÁLT, Kolozsvár, Apor családi levéltár (fond 317), jelzete: 22, 1r–7v.

Különösebb magyarázatot nem igényel ez az egyértelmű dokumentum,³⁹ hiszen világossá teszi, hogy Apor Péter familiárisától, Csereitől egyszerűen megrendelte ezeket a listákat, amelyeket „saját alkotásába” beépített, sőt a végső szövegváltozatban sajátjának is tüntetett fel.⁴⁰ A Csereinek szánt kedveskedés – megemlíti a Cserei családot –, illetve a köszönetmondás, „in plurimus me iuvit”, nem változtat azon a tényen, hogy Apor érthető módon kizárólag önmagát jelölte meg szerzőként. Meggyőződése, hogy ez Cserei számára is teljesen érthető volt. „Irodalmi” barátság(uk) erőteljesen familiáris mentalitáson nyugodott, és nem történt más, minthogy a bizalmi ember, azaz a familiáris urának, vagyis patrónusának tett magától értetődő szolgálatot.

III. 2. A kölcsönösség lehetősége

Noha olyan Cserei szerzősége alatt fennmaradt szövegünk nincs, amelyhez egyértelműen Apor Péter járult volna hozzá, mégsem kell egyből lemondani annak lehetőségéről, hogy ez egy kölcsönös írásszokás volt: nemcsak a familiáris írt bele a patrónus szövegeibe, hanem fordítva is működött e gyakorlat. A korban, olvasottságban és műveltségben egymáshoz közel álló, hosszú barátságot maga mögött tudó két férfi viszonya bizonyára megengedte íráshasználati habitusukban is a kölcsönösséget. Csereinek egyetlen olyan szövege van, amelynek tartalma, fennmaradásának körülményei lehetővé teszik ezt a feltételezést. A *Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum* (1725) Cserei sok, kéziratban maradt munkáinak egyike. Kéziratban terjedt, sőt 1740-ben Szőnyi Sámuel Wass Dánielnek ajánlva le is fordította ma-

³⁹ Noha Szádeczky közli ezt a listát Apor Péter verses munkái között, nincs tudomása arról, hogy ennek előtextusa a Cserei Mihály *Brassói jegyzőkönyvében* készített komplex lista. (Vö. SZÁDECZKY 1903b, 257–288.)

⁴⁰ Szádeczky szövegkiadásában kiadja ugyan az általa ismert Cserei-féle névsort is, de ígyeكszik Apor szerzőségét megvédeni. Bár előszámlálja a Cserei-féle névsor és az Apor-változat különbségeit, ám kénytelen belátni, hogy: „...Cserei Mihály névsora alapul és anyagul szolgált az Aporéhoz.” (Uo., XII–XIII.)

gyarra: *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740. Elhárítás, az Erdély országi gonosz cselekedeteknek meg ujjitatasrol. Mellyetis Deákból Magyarra fordított a' colosvári Reformatum Collegiomban, Szőnyi Sámuel MDCCXL. esztendőben.*⁴¹

A szétszóródott Cserei-levéltár általam vizsgált töredékeiben önálló kéziratként nem jelenik meg sehol ez a szöveg, azonban elgondolkodtató módon az Apor családi levéltárban, Apor Péter írásai között maradt fenn.⁴² Sőt, mi több, ez alapján a másolati példány alapján készült el eddigi egyetlen kiadása, így került be a kánonba.⁴³

Hogyan és miért került ez a szöveg a Csereihez képest jogilag jóval iskolázottabb Aporhoz? Erre más választ nem tudok adni, mint hogy Cserei feltételezésem szerint „lektorálás” végett adta oda neki, mint ahogy ő járt el később Apor szövegével (l. *Metamorphosis*). A kutatás jelenlegi fázisában nincs adatunk arra, hogy pontosan megjelöljük, Apor milyen mértékben/terjedelemben járult hozzá Cserei szövegéhez, itt beérjük annak hangsúlyozásával, hogy Cserei szerzőségéhez Apor Péter tolla és jogi kompetenciája is odaértendő.

Noha az irodalomtörténeti kutatás csak az 1735–1736 körül véglegesedő *Metamorphosis* genezisében látja meg Cserei Mihály szerzői hozzájárulását, okunk van azt gondolni, hogy ennek jelentős előzményei és következményei voltak az 1710-es, 1720-as, 1730-as, sőt még a 40-es években is. Cserei és Apor életük második

⁴¹ SZŐNYI 1740.

⁴² *Projectum de reformatione Abusu Transylvanicorum*, 1725, KvÁLt, Kolozsvár, Apor családi levéltár (fond 317), jelzete: 21, 1r–21r.

⁴³ SZÁDECZKY 1903b, 643–717. Szádeczky írja kiadása előszavában: „Az alább közlött emlékirat az író neve nélkül, egykorú másolatban van meg a br. Apor-család levéltárában. Hogy Cserei Mihály a történetíró írta: azt onnan tudom, mert megvan (vagy legalább is megvolt!) Cserei Mihály saját kezűleg írt egyik jegyzőkönyvében is a kolozsvári unitárius collegium könyvtárában, ezzel a címmel: *Projectum, a me elaboratum, et. d. d. generali commendanti Transylvaniae comiti Königsegg transmissum, de reformatione abusu Transylvanicorum in omnibus oeconomicis, politicis et iuridis*. A[nno]. 1725.” (Uo., XXXV.)

felében rendszeresen egymás keze alá dolgozhattak. Sajnos Apor erre rá is szorult, miután 1747-ben megvakult. A *Metamorphosis* példája nem egyetlen elszigetelt alkalom és írásaktus, amelynek során Cserei „bedolgozik” Apornak, hanem familiáris és baráti viszonyuk bizalmas jellegéből következő íráshasználati habitus. E folyamat során egymás szövegeit olvasták, lektorálták, sőt akár felül is írták. Cserei felől viszont úgy tűnik, hogy életének legolvasottabb szövegét (ez nyilván nem a *História*) a jogot tanult, művelt és ugyancsak jó tollú Apor Péter valamilyen mértékű segítségével, hozzájárulásával írta meg. Ebben a kontextusban igazán releváns a következő adat: Borosnyai Lukács Jánosnak, a Bethlenek által alapított székelyudvarhelyi református gimnázium rektorának fennmaradt egy 1747. március 28-án kelt levele,⁴⁴ amelyben Cserei Mihályt tisztelettel kéri, hogy az udvarhelyi kollégium történetének megírásához szolgáltatson adatokat. Borosnyai tisztelettudó hangnemében elgondolkodtató a Csereire vonatkozó aposztrophé. A levél címzése ugyanis így hangzik: „Spectabili ac generoso Domino, D[omi]no Michäeli Tserei de K. Ajta Seniori, Theologo et Iurisconsulto Magno, optime de publicis merito, Domino mihi Fautorique reverenter observando.”⁴⁵ Ha a Cserei-életmű korpuszával konfrontáljuk Borosnyai szavait, a *theologus*, illetve *magnus iurisconsultus*, azaz a teológus és jogtudós jelölések azt sugallnák, hogy Borosnyai nem történetíróként (*historicus*) tartotta nagyra Csereit. Borosnyai azáltal, hogy Cserei teológusi és jogtudósi kompetenciáinak hódolt, az életmű korpuszából nem a történeti tárgyú írásokat, hanem a teológia és jog kérdéseit reflektáló műveket preferálta, pontosabban az 1709-ben keletkezett *Compendiumot*, illetve az 1723-ban megírt, az erdélyi visszaélések megszüntetése érdekében politikai és jogi kérdéseket feszegető *Projectumot*. Ismétlem, azt a *Projectumot*, amely önálló kéziratként egyetlen példányban az Apor levéltárban, Apor Péter iratai között maradt fenn.

⁴⁴ GÖNCZI 1893, 14–15

⁴⁵ Uo., 15.

IV. Konklúziók: az Úr ír(at)...

A kutatás jelenlegi fázisában is kimondhatom, hogy a Cserei és Apor-oeuvre valószínűleg nem pontosan úgy néz ki, amint azt a jelenlegi kanonizáció sejteti. Cserei Mihály és Apor Péter műveinek textológiai értelemben vett kontaminációját az a sajátos szerzőségfelfogás tette lehetővé, amely nem irodalmi programokra vagy tudatra, hanem egy társadalomtörténeti jelenségre, a familiáris viszony sajátosságaira vezethető vissza. Ennek megértéséhez és bizonyításához elengedhetetlennek tartom Cserei Mihály és Apor István familiáris kapcsolatát, illetve e kapcsolatnak az egyéni íráshabitusra gyakorolt hatását. Kizárólag ennek a társadalomtörténeti és írásantropológiai relevanciájú előzménynek a kontextusában vélem értelmezhetőnek Apor Péter és Cserei Mihály sajátos szövegprodukciónak és implicit módon szerzőségkoncepciónak.

Meggyőződésem, hogy Cserei és az Aporok a mentalitás szinten asszimilált familiáris státust, viszonyt, függőséget nem választották el az írástudói/íráshasználói szereptől, sőt egyéni íráshasználati habitusukban szervesen összekapcsolták a kettőt. Ebben segítségükre volt az az újkori írásbeliség, amelynek kulturális mintái és társadalmi praxisa is ezt a típusú íráshasználatot és – implicit módon – szerzőségfelfogást részesítette előnyben. Cserei és az Aporok példája végső soron azt mutatja meg, hogy a kora újkori magyar írásos kultúrában a szerzőség kizárólag textológiai és filológiai kritériumok alapján való definiálása nehezen tartható, így további szakmai reflexiót igényel.

CSEREI MÁSZOL...

A kora újkori íráshasználat mellőzött kontextusairól

I. Bevezető

Cserei Mihály szöveghasználatáról, az olvasmányain fennmaradt grafikus jelekből levezethető olvasás- és írásszokásairól már néhány esettanulmányomban beszámoltam.¹ Az egyik legjelentősebb felismerésem az volt, hogy Cserei kora újkori profi írástudóként, azaz messze az átlagon felül álló *homo scribens*ként kialakított egy sajátos egyéni íráshasználati habitust, amely ugyanakkor érvényben lévő közösségi (pl. családi) gyakorlatokat és praxisokat is követett. Továbbá, Cserei esetében az is figyelemre méltó, ahogy az olvasás- és írásaktusok, a szövegasszimiláció és szövegprodukciónak során mintegy kiegészítve egymást, szorosan összefüggnek. Cserei számos alkalommal hosszú írott reflexiókat rögtönöz az éppen olvasott vagy újraolvasott szöveg lapjaira, vagy újramásolva, esetleg felülírva a lapszéli glosszákat, ezekből alakít ki önálló szöveget. Cserei Mihály legelső, mindmáig kiadatlan műve,² a *Compendium Politicum et Theologicum* úgy keletkezett, hogy 1691 és 1709 között több alakommal (újra)olvasta és -jegyzetelte Josephus Flavius történeti munkáját,³ majd pedig 1709 nyarán a margináliákat letisztázta és egybeszerkesztette, ezekből alakította ki a *Compendiumot*.⁴ Az írás- és olvasásaktusok komplementer

¹ TÓTH 2006, 333–405; TÓTH 2007; TÓTH 2010. Jelen kötetben: 240–260.

² Vö. CSEREI 1709. Ennek a műnek csak bizonyos részletei jelentek meg: SZÁDECZKY 1906, 445–480; 481–552.

³ Vö. FLAVIUS 1580.

⁴ A *Compendium* geneziséhez lásd: TÓTH 2010, 29–50.

módon megnyilvánuló összefüggése mind az írás, mind pedig az olvasás esetében két jelentős szerepkört körvonalaz: a *praktikus* és a *reprezentációs* funkciót.⁵

Jelen tanulmányomban ezzel szemben arra törekszem, hogy az írás- és olvasásaktusok már vizsgált és publikált tanulságain túlmenően a *másolás* jelentőségét és funkcióit értelmezsem és tekintsem át. Kétségtelen, hogy a komplementer módon ható és megnyilvánuló írás- és olvasásaktusoktól elválaszthatatlan Cserei másolói tevékenysége, de ezúttal nem ezek függvényeként vagy következményeként, hanem önmagában álló, független jelenségként próbálom a másolást értelmezni. Két fő perspektívát követek gondolatmenetemben. Résztint azt vizsgálom, hogy a másolás mint a reduplikáció aktusa, alkalma és textusa hogyan illeszkedik a szövegprodukciónak, kéziratnak publikációnak és recepciónak folyamatába, résztint pedig azt, hogy a másolás mint tevékenység, mint írás és szöveghasználat hogyan nyilvánul meg az egyén egzisztenciájának privát életterében. Daniel Fabre az írás mindennapi használatának (*écriture ordinaire*) jellegét tanulmányozva hangsúlyozta a privát, otthoni tér jelentőségét mint olyanét, amely helyet ad ennek a típusú írástevékenységnek.⁶ Cserei esetében ez azért bír különleges jelentőséggel, mert, amint látni fogjuk, nemcsak saját és belső családi használatra alkalmas szövegeit másolta, sokszorosította, sőt gondozta, hanem a kora újkori irodalom némely jelentős szövegét is. Irodalmi intézmények, illetve mindenféle intézményes szervezettség vagy logisztikai és anyagi támogatás nélkül Cserei szinte „egyszemélyes irodalmi intézményként” működött, aki az irodalomtörténet és szövegkritika számára egyaránt értékes szövegkorpusz megőrzéséhez járult hozzá.

⁵ TÓTH 2007, 45–79.

⁶ FABRE 1993, 15.

II. Módszertani és elméleti szempontok

Egy hagyományos irodalomtörténeti és egy ortodox lachmannianus textológiai horizontból szemlélve a másoló, illetve a másolat mint szövegvariáns jelentősége gyakran szinte elenyésző. A félreértett eredetiség és az egyetlen szerzői végső és stabil autográf szöveg mítoszát ápoló irodalomtörténet-írás kevés értékelnivalót talált a kora újkori szöveg másolói esetében. Míg a kódexirodalom két jeles másolóját, Ráskai Leát és Sövényházi Mártát többnyire megbecsülés övezte, addig a 16. századi, főként a vernakuláris, kanonizált szövegek kontextusában felbukkanó *másolók* és *ősmásolók* már csak ronda kézírásukról és a szövegahagyományt elferdítő, ennek pontos stemmába szervezett rekonstrukcióját többnyire csak megnehezítő szerepükről híresültek el.⁷ Irodalomtörténészeink és textológusaink, teljesen indokolt módon, nemes bosszút állva ezért, néha csupán *kezekként*, pontosabban számozott és számolható *kezekként* utalnak rájuk.⁸ Be kell látnunk, hogy a merev *szerző-szöveg* reláció paradigmája, vagy a szerzői intenciókat hüen leképező, megörökítő és hagyományozó egyetlen autográf szöveg, az a bizonyos *Urtext* létének a szükség-szerű feltételezése valóban nem nyújtana támpontokat a másolat vagy a másoló rehabilitációjához. Pedig az utóbbi 30–40 év francia tudományossága mind az írás, mind a textológia terén számos olyan felismerést fogalmazott meg, amely egy árnyaltabb és hitelesebb megközelítést tesz lehetővé mind *a kora újkori másolóra*, mind pedig az által létrehozott *másolatra* vonatkozóan.

Noha a régi magyar irodalomtörténet-írás értelmezői gyakorlatába nem épültek be az írásantropológia, alfabetizáció vagy olvasástörténet eredményei és újításai, feltétlenül tudatosítanunk kell az e téren bekövetkezett szignifikáns változásokat. E tanulmány keretében elsősorban az íráskutatás némely eredményét szeret-

⁷ A Balassi-textológiát folyton térdre kényszerítő ősmásoló tetteiről olvasmányos áttekintést ad Kőszeghy Péter könyve: KŐSZEGHY 2014, 174–199.

⁸ Vadai István például a Balassa-kódex szövegének leírásában tér ki ezekre a kezekre és szövegalkító tevékenységükre. BALASSA 1994, VI–XI.

ném előtérbe állítani. Kevés irodalomtörténeti figyelmet kapott Daniel Fabre „écritures ordinaires” fogalma, amely a mindennapiságot mint mentalitást, életvitelt és egzisztenciát az íráshasználattal, a feltétlen írott nyomhagyás (*laisser trace*) gyakorlatával kapcsolta össze.⁹ A Roger Chartier által is használt fogalomnak¹⁰ magyar vonatkozásban kevésbé irodalomtörténeti, sokkal inkább néprajzi recepcióját és alkalmazásait regisztrálhatjuk például Keszeg Vilmos kutatásaiban és publikált eredményeiben.¹¹ Valóban sajnálatos a magyar irodalomtörténeti applikáció hiánya, hiszen az *écriture ordinaire*-hez rendelt nyugat-európai és amerikai irodalom- és társadalomtörténeti diskurzus valóságos diszciplínává nőtte ki magát, kutatási horizontját és forrásanyagát a késő középkortól a 19–20. századig terjesztette ki, arra keresve választ, hogy a mindennapi írás miként épült be az írástudók koronként változó társadalmának és a társadalom írástudóinak életébe. Az irodalomtörténeti applikáció annál is indokoltabb, mivel Chartier mind az autobiográfiát, mind a levélírást, tehát két par excellence irodalmiként számon tartott műfajt, ennek az íráshasználatnak a kompetenciájába utalja.¹² A kora újkori magyar írásbeliség elhanyagolt szövegtípusainak vizsgálatát inspiráltan alakítaná át Fabre és Chartier azon nézete, amely a mindennapiság (*quotidienne*) tapasztalatához kapcsolódó szövegprodukción, gazdasági feljegyzések, kalendáriumban leírt változatos nyelvű és műfajú rövidebb szövegek, a graffitik stb. írásgyakorlatát sajátos használatként, azaz mindennapi használatokként (*les usages ordinaires*)¹³ kontextualizálná és értelmezné. Hiszen a mindennapiság fogalma, főként ahogy azt Michel de Certeau és iskolája definiálta és alkalmazta társadalomtörténeti megközelítésként, a szöveghasználatot is praxisként írta le, sőt az írást olyan taktikaként, amely a mindennapi egzisztencia szervezését, megélését

⁹ FABRE 1993, 11.

¹⁰ CHARTIER 2001, 786–790.

¹¹ KESZEG 1991; KESZEG 2008.

¹² CHARTIER 2001, 787–788.

¹³ FABRE 1993, 11–12.

tette lehetővé.¹⁴ Ezek fényében a gyakran könyvek szennyoldala-
ira vagy tárgyakra rávitt rövid, látszólag funkciótlan szövegek
már nemcsak kuriózumok, hanem a mindennapiság tapasztala-
tának dokumentumaivá, sőt egy történeti alulnézet forrásaivá
válnak, amelyek alapján egy csoport vagy egy társadalmi réteg
íráshasználata rekonstruálható. Ez pedig irodalomtörténetileg is
releváns szöveghasználatot és recepcióvizsgálatokat tehet lehető-
vé. A másolt szöveg és a másoló egyszerre sajátos funkcionalitást
és jelentőséget kap egy ilyen íráshasználatban, hiszen a másolt
szöveg nem merő reduplikáció, hanem egy életút, egy személyes
egzisztencia archiválását is jelentheti, illetve egy olyan szöveg-
használatra utalhat vissza, amely egy egész korszak olvasás- és
íráskultúráját helyezheti új megvilágításba. A kora újkori kalen-
dáriumok üres lapjaira rögzített, gyakran rendszertelenül veze-
tett és látszólag elegyes információkat rögzítő feljegyzés írásszo-
kasként például a kora újkori napló vagy emlékirat olyan vitális
és meghatározó előzménye, amely letisztázva, újramásolva és
átszerkesztve irodalomtörténeti szempontból releváns ego-doku-
mentumot vagy történeti munkát eredményezhet. Cserei Mihály
kalendáriumai az 1690 és 1698 közötti periódusból pontosan ily
módon viszonyulnak az 1709 és 1712 között megírt főművéhez, a
Históriához.¹⁵

Az 1970-es évek óta végbemenő textológiai változások szintén
megerősítették a másolat és a gyakran névtelen másoló irodalom-
elméleti és textológiai jelentőségét. Paul Zumthor „mouvance”
fogalma¹⁶ köré, amely a középkori szöveg instabilitását és alap-
vetően (szöveg)változatokban kifejeződő és azokon keresztül
szükségyszerűen átalakuló és változó jellegét¹⁷ ragadta meg, olyan

¹⁴ CERTEAU DE 1998, 29–42. Ruth Ahnert a kora újkori börtönirodalom vizsgálata
során hagyatkozott erre a fogalmi apparátusra: AHNERT 2013, 22–28.

¹⁵ TÓTH 2006, 360–381.

¹⁶ ZUMTHOR 1972, 73; 505. A fogalom irodalomtörténeti, elméleti és textológiai
jelentőségéhez lásd: ROSENSTEIN 2010, 1538–1547.

¹⁷ Zumthor álláspontja szerint az irodalomtörténeti stúdium tárgya a szövegek
variabilitása, magának az irodalomnak a folytonos változása (*la variabilité de
la littérature*). ZUMTHOR 1973, 12.

elméleti álláspontok sorakoztak fel, amelyek az „eredeti/eredetiség” fogalmát merőben átértékelték, és az egyedi egyetlen és hús-vér szerző intencióit megörökítő autográf szöveg helyett a variánsokat helyezték előtérbe. Bernard Cerquiglini híres tanulmánya, amely már bevallotta a szövegvariáns dicséretét fogalmazza meg, világossá teszi, hogy maga az egész középkor, pontosabban a nyomtatás előtti középkori kéziratos kultúra eleve a szövegvariáncia elvében fogant.¹⁸ Csupán a nyomtatás elterjedésével állandósulnak azok az irodalomtörténeti és textológiai (tév)képzetek, amelyek, egy a *mouvance* jegyében fogant szövegideál ellenében juttatták érvényre a zárt, egyetlen szerző tulajdonaként, így tulajdonjoggal is ellátott stabil, hús-vér szerzőhöz köthető szöveg fogalmát. Mindez azonban csak a 18. század végére jut meghatározó érvényre a nyugati kultúrában.¹⁹ Ebben a sajátos textológiai és irodalomelméleti kontextusban, amelyet a Chartier-féle olvasástörténeti iskola is hasonló módon vizionál,²⁰ fontos felismerünk a kéziratosság és kézirat(használati)-kultúra (*culture écrite* vagy *scribal culture/manuscript culture*) különleges jelentőségét, amely a *másoló* alakja és tevékenysége, illetve a *másolat* mint szövegvariáns köré szerveződik.

Több mint megfontolandó Luciano Canfora álláspontja e tekintetben, hiszen ő az „autográf szöveg”-nek fenntartott textológiai monoteizmust (*monoteismo testuale*)²¹ kritizálja, rámutatva arra az ellentmondásra, amely az *egyetlen eredeti* és a számos végső redakció közötti kapcsolatot jellemzi a kéziratosságban. Egyetérthetünk vele abban is, hogy a másolás a legteljesebb szövegértés és szövegasszimiláció, a másoló pedig teljesen jogosan társszerzői funkciókat tölt be a másolat aktusa által.²² Ebben az elméleti és textológiai érveket is felvonultató argumentációban tehát a kéziratosság sajátos szöveghasználatot és speciális ere-

¹⁸ CERQUIGLINI 2011, 258.

¹⁹ CERQUIGLINI 2011, 224.

²⁰ CHARTIER 1989, 160–161.

²¹ CANFORA 2002, 9.

²² CANFORA 2002, 18–19.

detiség-eszményt működtet, elsősorban a *másoló* kreativitása és különleges kompetenciái révén, mely kompetenciák a szövegvariánsok létrejöttét biztosítják. Ezen tanulságokat szem előtt tartva kísérlem meg a továbbiakban Cserei Mihály másolói tevékenységét, illetve az általa másolt szövegek irodalomtörténeti jelentőségét megvizsgálni.

III. Aplikáció: Cserei másolóként

Cserei Mihály másolói tevékenysége elválaszthatatlan írástudói tehetségétől és iskolázottságától. Cserei társadalmi promóciójához olyan stratégiát választott, kezdetben apja, Cserei János befolyására, amely írástudásával, magyar és latin nyelvű kompetenciáival függött össze. Udvarhelyi tanulmányainak a megszakítása után már Teleki Mihály szolgálatában is, de főként altorjai Apor István familiárisa és írástudó bizalmi embereként már úgy tevékenykedik, hogy joggal mondhatjuk rá: profi írástudó,²³ aki ezzel pénzt és társadalmi felemelkedést célozhat meg. Az említett erdélyi főurak szolgálatában Cserei gyakran ezek magánlevelezését is vezeti, szóbeli utasítások alapján megfogalmaz, véglegesít és természetesen lemásol már elkészült vagy éppen kapott fontos leveleket.²⁴ Hasonlóképpen írásban adminisztrálja és másolja azokat a szerződéseket vagy kifizetéseket igazoló dokumentumokat, amelyek a patrónus hivatalos vagy félhivatalos üzleteivel, pénzkölcsönökkel, földek cseréjével, vásárlásával függnek össze. Végül 1696-ban történt secretariusi alkalmazásával a kincstartóságon, melyet abban a pillanatban Apor István vezetett, a kincstartósági

²³ Chartier a Csereihez hasonlókat, vagyis a több nyelven író, olvasó akár hamisított dokumentumokat is előállítani képes, kora újkori normák szerint messze az átlagon felül képzett egyéneket nevezi az írás profi használóinak (*les professionnels de l'écrit*). Vö. CHARTIER 2001, 790.

²⁴ Apor István levelezését a brassói szenátussal hivatalos vagy személyes érdeken Cserei végezte, erről bővebben: TÓTH 2011, 398–400. Jelen kötetben: 261–276.

ügyvitel magyar és latin nyelvű levelezését is kezeli. Ennek legfőbb dokumentuma a Kolozsváron őrzött Korda családi levéltárban fennmaradt leveleskönyv,²⁵ amely a kincstartóságtól Bécsbe küldött levelek másolatait tartalmazza, diáriumszerűen csoportosítva ezeket Cserei szerkesztésében és másolataiban.

A familiárisi szolgálat befejezése után, első házasságával kezdődően (1697) Cserei sokkal inkább a mindennapi élet privát terében készít, sokszorosít és archivál másolatokban saját szövegeket. Az idő előrehaladtával gondosan könyvelői szerzeményeit és pénzügyeit, több naplót is vezet, amelyeket lemásol, egybeszerkeszt. Különös gondot fordított a birtokokhoz és a földekhez kapcsolódó szerződések másolatára, idősebb korára pedig konkrét instrukciókat írt gyermekei számára, illetve a szerződések másolatait, apja és saját testamentumát is másolatban mellékelte. Ez a típusú írástevékenység, a gazdasági feljegyzésektől az időjárásig terjedő széles repertoárral, érvényesen illeszkedik az *écritures ordinaires* fogalmába, hiszen ennek funkciói és gyakorlatai felől működik. Az utolsó életciklus-esemény, a halál közelsége olyan sajátos liminalitást hoz a kora újkori individuum életébe, amelyet a mindennapi írással (is) lehet ellensúlyozni vagy legalábbis elviselhetőbbé tenni. A mindennapiság tapasztalatában és társadalmi-kulturális kontextusában az „írás laboratóriuma” stratégiai jelentőséggel bír, a túlélést biztosíthatja.²⁶ Cserei íráshasználatában azt láthatjuk tehát, hogy az életút első felében domináló familiáris és hivatali kötöttségekből származó íráshasználatot házassága és különösen patrónusa, gróf Apor István halála (1704) után a privát érdekekre és szövegekre koncentráló íráshasználat és reduplikáció váltja fel. Úgy tűnik, Cserei életének második felében, de mindenképpen első házasságával kezdődően, mind az írás, mind az olvasás kiszabadul a hivatali kötöttségekből, és a magánélet, azaz a privát tér- és időhasználat akár mindennapi tapasztalatává alakul át. Cserei olvasóként és

²⁵ CSEREI 1696a, 1r-932r. A kézirat lelőhelye: KvÁLT, Korda családi levéltár (377-es fond), 50-es doboz, II. kötet, jelzete: CCCLIX.

²⁶ CERTEAU DE 1998, 135.

írástudóként, sőt másolóként is megváltozik, a megbízások helyett saját érdekei és érdeklődése alapján olvas, ír és értelemszerűen másol szövegeket. Ez a felismerés egyszersmind módszertani szempontból teszi lehetővé, hogy klasszifikációs szempontként hagyatkozzunk a saját szöveg és az idegen szövegek másolásának elkülönítésére. A másolatok készítése vagy a másolás aktusának relevanciája felől is fontos ez a szöveghasználati szempont. Így a továbbiakban arra teszek kísérletet, hogy röviden áttekintsem azokat az eseteket, amikor Cserei saját szövegeit, illetve mások szövegeit másolja, továbbá reflektáljam íráshasználati sajátosságait.

III. 1. Cserei a Cserei-szövegek másolójaként

Cserei *homo scribens*ként jó érzékkel ismerte fel azt, hogy az írás, ha tudatosan hagyatkozik rá, egy olyan technológia, amely egzisztenciájának és társadalmi pozíciójának számos vetületét ellenőrizhetőbbé teheti.²⁷ Sokgyerekes apaként (ráadásul második házasságát a nála jóval fiatalabb Széki Zsuzsannával kötötte) tisztában volt azzal, hogy halála után utódainak rendezett háterű anyagi javakat és ingatlanokat kell hagynia. Ez az igény erősen munkált az öregedő Csereiben, két testamentumot is készített ezen megfontolásból, illetve a már 66 évesen elkezdett „legnagyobb jegyzőkönyvében” is reflektálta a helyzetet.²⁸ Ezt a nagyon változatos tartalmú „omniáriumot”, amely a szétszórt jószágokról és földekről, illetve kinnlevőségekről is számot ad, 1733-ban kezdi el írni és 1748-ig vezeti, de még 1751-ben is kiegészíti. Saját könyvjegyzékében így utal rá: „Egy veres bőrbbe varrott könyv, jószágokról való dolgokat írtam bele.”²⁹ Az örököseit leginkább

²⁷ Chartier útmutatásait követem e vonatkozásban is: „L'écriture est un apprentissage difficile – et sa pratique plus encore – mais sa conquête est riche de promesses, offrant à qui la maîtrise un meilleur contrôle sur sa propre existence.” (CHARTIER 2001, 793).

²⁸ CSEREI 1748a, a kézirat lelőhelye: OSZK Kt, jelzete: 2244 Quart. Hung.

²⁹ Cserei könyveinek listáját, ebből kettő is készült, Szádeczky Lajos adta ki: SZÁDECZKY 1903, 569–572.

érdeklő „jóságok” helyzete, a Cserei Jánostól örökölt földek, illetve a saját szerzemények listája, különösen az első apósa, Kun István által könnyelműen és csekély pénzért elvesztegetett földek visszaváltása már egy korábbi jegyzőkönyvében lejegyzésre került, amelyet 1696-tól vezetett, és amelyet a Teleki Téka munkatársai neveztek el *Cserei Mihály diáriumának*.³⁰ Ezt az értékes információanyagot, a hozzá kapcsolódó szerződések, írott megállapodások korpuszának gondos lemásolásával újból megőrökíti. Az 1733-ban elkezdett *legnagyobb jegyzőkönyv* jelentősége, azon túlmenően, hogy a „jóságok” listáját másolatban megőrizte az, hogy részint utal egy másik másolati korpuszra, a „levelekre,” részint a másolatok funkcióját is megvilágítja. Cserei fogalmazásában olvashatjuk:

Ezt az könyvet Feleségem es gyermekeim informatiojokra kezdettem irni it az nagy Ajtai Házamnál az végre mivel en beteges es sok fele szomorú változásokon forgot Ember lévén, ha Én megh Találnék halni az en gyermekeim semmit az en joszagaim dolgaban nem tudhattanak volna, ez könyvből azért eligazodhatnak, mert mind első Idvezült Feleségem, mind magam keves joszagai körül kicsoda observatiók legienek, ide mindeneket bővön le irtam, leveleimnek egy részét szorol szora parialtam, az több leveleimnek Regestrumat külön külön fel jedzettem azokból eligazodhatnak ha mi bajoskodások leszen. Mostani Feleségem Szeki Susanna Asszony joszagarol megh most semmit nem írhattam, mivel az édes Atya (sic!) életben vagion s minden joszagot ő bír, ha ez után /: mellyet nem kivanok:/ az én életemben az Attja meghalna s testver Attyafiaival mostani Feleségem megh osztotznak, akkor az mi joszagh Feleségemnek jut azt is le írom. Ez könyvemét pedig valaki az én holtom után el lopná, el dugná, gyermekeimtől el titkolná, magáná tartaná, ebből az könyvből ki szagatna, ki vagna, vagj ki vonogatna, el egetne, az en gyermekeim karokra, arra az Emberre, s annak maradékira, szálljon az Igaz Itilő Istennek minden féle büntetése. Az én gyermekeim is pedig egik, az masiktól el ne titkolja, sőt mind az en Leanyaim külön külön magoknak le irassak magoknál tarcsak olvasgassak, az ő hasznokra való dolgokat

³⁰ CSEREI 1696, a kézirat lelőhelye: MvhelyTBK, jelzete: Tf.1075b, ms. 20.

megh tanuljak: Ez könyv penigh az en holtom utan maradgjon az Fiam Cserei György kezínél, de ugj hogj az mint fellyebb is irtam mindenik leányomnak párban tartozék ki adni valamikor kíványak.³¹

Noha Cserei a „levelek” alatt elsősorban nem misszilis, privát tartalmú leveleket, hanem pénzzel és földekkel kapcsolatos írott dokumentumokat ért, ez is világossá teszi azon igyekezetét, hogy az írásra mint eszközre hagyatkozva utódainak legyen segítségére a megszerzett földi javak megőrzésében. Cserei János, illetve gróf Apor István többször lemásolt testamentuma is nyilván ebbe a korpuszba sorolható. Ezen szövegek esetében a másolás legfontosabb funkciója a reduplikáció, tehát az információt, azaz a tulajdonjogot igazoló, azt bizonyíthatóvá tévő pontos és hű másolat létrehozása, illetve archiválása. Cserei, akár saját megpróbáltatásaiból is kiindulva, megtanulhatta, hogy a kora újkor valóságától elválaszthatatlan a háború, a rablás, tűzvész, betegség és olyan természeti csapások, amelyek a mindennapok (érték)tárgyait veszélyeztetik. A könyvek vagy kéziratok különösen kiszolgáltatott állapotban voltak. A túlélés és a racionális előrelátás munkál benne, amikor jegyzőkönyveit újramásolgtatja, átszerkeszti, meglévő fontos szövegrészeket többször, több helyre is lemásol abból a megfontolásból, hogy ha egyik verzió el is veszne, egy fennmaradó másolat megőrizze azt az értékes tudást vagy információt, amely akár a túlélést vagy birtokjogot biztosíthatja az utódoknak.

Hasonló archiválási gesztus kíséri egy másik szövegcsoport másolatainak a létrehozását, amely azonban nem földi javakat, hanem sokkal inkább egyfajta családi „szellemi tőkét” hivatott megmenteni a kései leszármazottak részére. Ez pedig a Cserei család genealógiája, illetve Cserei két feleségének, Kun Ilonának és Széki Zsuzsannának a családfája.³² Akárcsak a megörökölhe-

³¹ CSEREI 1748a, 9v.

³² A Cserei család genealógiájáról több, nem Cserei kézírásában fennmaradt kéziratról is tudunk. Cserei a *Históriába*, illetve az 1716 és 1733 között vezetett jegyzőkönyvébe is leírja, bemásolja saját és felesége(i) családfáját. (CSEREI

tő családi birtok, a rokoni viszonyokból felépült kapcsolatháló és a társadalmi promócióhoz használható szellemi tőke a kora újkorban még mindig a felemelkedés egyik bejáratott eljárása volt. Cserei Mihály sem véletlenül került a nagy befolyással bíró és az 1690-es évektől kezdve látványos karriert futó báró, majd gróf Apor István szolgálatába. Noha nincs okunk Cserei Mihály alkalmasságát és tehetségét elvitatni, a familiárisi szolgálat megalapozója mégiscsak a kettejük közötti rokoni kapcsolat volt, hiszen Cserei Mihály anyai nagyanyja féltestvére volt Apor Istvánnak. Cserei, természetesen, kitér erre a vonatkozásra a családja bemutatásakor, amiről a *Históriában* így ír:

Az anyám anyja volt a híres Öreg Apor Lázár leánya; Apor Lázár édes anyja volt Lázár Borbára, az öreg Lázár András leánya; az első felesége, kitől való az én nagy-anyám Apor Ilona, volt Nagy Borbára, ama nagy híres főembernek Nagy Menyhártnak leánya. Gróf Apor István a nagy anyámmal egy testvér apával.³³

A fentiekben leírt másolatok korpusza tehát valós és szellemi tőkét őrzött meg az utódok számára, amely a leszármazottak túlélését és társadalmi érvényesülését is szolgálhatta. Az archiválás gesztusán és tényén kívül más is összeköti ezeket a másolatokat, nevezetesen ezeknek a szövegeknek a sajátos *medialitása*, viszonyulása a szóbeliséghez és írásbeliséghez. Ez utóbbi vonatkozásában elmondhatjuk, hogy nem kerültek be a kora újkori nyomtatott nyilvánosságba, hiszen a *História* csak 1852-ben került kiadásra. Mondhatni tehát, hogy érthető módon maradtak meg a kéziratos nyilvánosságban, sőt a másolatok egy része belső családi privát használatban. Ennél jóval érdekesebb az orálisáshoz való kapcsolódásuk, ugyanis e korpusz némely szövege minimális megszerkesztettséget mutat, és valóban úgy hat, mint az élőbeszéd átírt vagy gyorsírással, tehát átfogalmazás és szerkesztés nélküli hű

1852, 35, illetve CSEREI 1733, 323–341).

³³ CSEREI 1852, 35–36.

rögzítése. Chartier ezekre az esetekre, amikor az írott szöveg nem egyéb, mint az élő szó írásban történő rögzítése (*transcription de la parole vive*), tartja érvényesnek az ún. *techniques sténographiques*³⁴ megjelölést. A kifejezés arra utal, hogy a szöveg a sztenográfiai technikákat idéző módon készült, mert az élő szó tekintélyét, a kora újkorban akár jogi érvényességét próbálja megőrizni. A végrendelkező akarata, a család őseinek elősorolása az élőbeszéd médiumán keresztül hatásosabb, illetve erőteljesebb meggyőző erővel bír, mint egy alaposan átszerkesztett szöveg, amelyet egy semleges narrátori hang dominál. Másrészt a szóbeli variáns minél hűségesebb, átszerkesztéstől vagy stilizálástól mentes jellege azzal is magyarázható, hogy ezek a szövegeket gyakran memorizálták. Már a másoló, tehát Cserei maga is egy elsődleges asszimilációt hajtott végre, amikor a földek és jószágok elhelyezését vagy a kölcsönadott összegek nagyságát lemásolva is beväste emlékezetébe. Még inkább ez volt a feladatuk az utódoknak, akiknek mindenekelőtt élőszóval kellett volna jogait, érdekeiket és javukat védelmezniük. Ehhez pedig kitűnő forrást jelentettek a másolatok.

Cserei másolói tevékenységében tetten érhető a saját szövegeinek, azaz saját alkotásainak is valamilyen szintű gondozása, például másolatokban való terjesztése, bevezetése és forgalmazása a kéziratos irodalmi nyilvánosságban. A *Projectum de reformatione abusuum Transylvanicorum* (1723) Cserei kéziratban maradt és terjedt szövegeinek egyike. Noha a Cserei családi levéltár töredékeiben önálló kéziratként nem jelenik meg sehol ez a szöveg, az Apor családi levéltárban, Apor Péter írásai között maradt fenn egy autográf példánya.³⁵ Természetesen Cserei maga is lemásolta e szövegét a következő címmel: *Projectum a me elaboratum et D. D. Generali Commendanti Tran [silvaniae] Comiti a Königseg transmissum De Reformatione Abusuum Transylvanicorum*

³⁴ CHARTIER 2001, 798–799.

³⁵ CSEREI 1725. A kézirat lelőhelye: KvÁLt, Apor családi levéltár, jelzete: 317/21, *Projectum de reformatione Abusuum Transylvanicorum*, 1725, Kolozs Megyei Állami Levéltár, Kolozsvár, Apor családi levéltár, jelzete: 317/21, 1r–21r.

*in omnibus oeconomicis politicis et juridicis. A[nno]. 1723.*³⁶ Cserei e szövege esetében nem a belső családi kéziratosságnak írt, így a szöveg valóban jelentős figyelmet keltett, és további másolati verziók, sőt még egy magyar nyelvű fordítás elkészültéhez is hozzájárult. Szőnyi Sámuel, a kolozsvári református kollégium diákja patrónusának, Wass Dánielnek ajánlva fordította le magyarra 1740-ben ezt a Cserei-szöveget a következő címmel: *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740. Elhárítás, az Erdély országi gonosz cselekedeteknek meg ujjitatasrol. Mellyetis Deákbold Magyarra fordított a' colosvári Reformatum Collegiomban, Szőnyi Sámuel MDCCXL. esztendőben.*³⁷ Szőnyi Sámuel nemcsak fordítója, hanem egyben másolója is volt Cserei szövegének, ugyanis egy egész kolligátummal ajándékozta meg patrónusát, Wass Dánielt; Szőnyi Cserei latin szövegének másolatához (*Projectum de reformatione abusuum...*) egyszerűen hozzáillesztette saját magyar nyelvű fordítását.

Cserei íráshasználati habitusában ez a típusú másolói tevékenység nemcsak a szövegőrzés archiválási igényével függ össze, hanem megmutat valamit abból a kora újkori kéziratosságból, amelyben Cserei élt és alkotott. Cserei a kéziratosságon úgy jelenik meg mint szerző (*scribal author*),³⁸ lemásolt szövegei bizonyos értelemben gyakran végső redakcióknak vagy legalábbis a kéziratosságon belüli publikus verzióknak számítanak. Végül pedig azt a kevésbé reflektált szakirodalmi tanulságot illusztrálja, hogy a nyomtatás elterjedése a kora újkorban nem feltétlenül hozta magával a kéziratosság visszaszorulását, sőt épp ellenkezőleg, több kézirat készült a nyomtatott szövegekkel és ezek használatával egy időben.³⁹ A nyomtatás nem sajátította

³⁶ CSEREI 1755, 116r–135v.

³⁷ SZŐNYI 1740, 1r–45v. A kézirat lelőhelye: KvAKt Kt, Református fond, jelzete Ms. R. 1144–1147.

³⁸ LOVE 2003, 59.

³⁹ Harold Love, a kora újkori kéziratosságon nyilvánosság (*scribal publicity*) egyik szakértője figyelmeztet arra, hogy 1700 körül Angliában lényegesen több kéziratot produkáltak és forgalmaztak, mint 1600-ban, vagy 1500-ban. LOVE 2003, 49.

ki az írás- és olvasáskultúrát, hiszen a kéziratosság és a másolás praxisa a szövegek produkciójában, publikálásában és terjesztésében a kora újkorban is végig érvényben maradt.⁴⁰

III. 2. Cserei a más szerzőségű szövegek másolójaként

Cserei Mihály szöveghasználatában az olvasástól, illetve az olvasást szervesen követő írásaktusoktól (margináliák, kommentárok, glosszák stb.) nem választható el bizonyos, nem Csereitől származó szövegek lemásolása. A szövegarchiválás ezúttal nem azt a fajta praktikus elvet követi, hogy az utódok számára átmentse a nehezen összegyűjtött földi javakra vonatkozó dokumentációt, hanem a szövegasszimiláció speciális esetével van dolgunk, amely sokkal inkább Cserei privát érdeklődésének, literátori, sőt történeti ambícióinak a kielégítésével függ össze. Cserei sokat olvasott és sokat is írt életében, ezt többnyire tudtuk eddig is, azt azonban kevésbé tudatosítottuk, hogy sok mindent lemásolt, számos olyan szöveget is megőrzött saját másolatban, amelyet az irodalom vagy történetírás is sokra tart, és a 19. század folyamán ki is adtak. A lemásolt szövegek választása soha nem volt esetleges, a tekintélyes könyvtárral rendelkező Cserei főként olyan, számára fontos szövegeket másolt le, amelyeknek nem volt nyomtatott edíciójuk, vagy amelyek szervesen egybekapcsolódtak aktuális érdeklődésével és tanulmányaival.

1685 áprilisában hagyta abba a tanulmányait a székelyudvarhelyi református gimnáziumban, ám mielőtt eljött volna onnan, egy olyan „kézikönyv funkciójú” jegyzetet állított össze magának *Notationes in Logicam*⁴¹ címmel, amelybe elsősorban logikai-dialektikai, illetve szónoklattani (*retorica, oratoria*) fogalmakat kivonatolt. A kéziratot részben saját olvasmányainak kijegyzeteléséből, részben pedig tanára, Szathmári Pap János szónoklattani

⁴⁰ CHARTIER 2001, 801–802.

⁴¹ Cserei 1685. A kézirat lelőhelye: KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: ms. U. 9.

jegyzetének lemásolásából állította össze.⁴² A kézirat első, tehát dialektikai és logikai jegyzetei egyértelműen Buzinkai és Ramus műveinek elolvasása és kivonatolása alapján készültek, amelyeket 1684. december 3-án másolt be Cserei ebbe az üres könyvecskébe. A második rész, amely tanára szónoklattani jegyzetének a másolata, két részből tevődik össze: első fele *Oratoria contracta*, a második fele *Rethorica* cím alatt tárgyalja a beszédművészetet. Ennek a második résznek a beírását Cserei 1685. április 9-én fejezte be.⁴³ Ez az 1684 decembere és 1685 áprilisa között keletkezett kézirat – ne feledjük, 1684. október 21-én Cserei Mihály csupán 17. életévét töltötte be – egyike azoknak a nagyon kevés számban fennmaradt forrásoknak, amelyek a 17. századi dialektikai/logikai irodalomnak az erdélyi oktatási rendszerben való alkalmazását dokumentálják.⁴⁴

Szatmári Pap Zsigmond szónoklattan-jegyzetét tehát a gimnáziumi ráamista irányú dialektikai képzés és a célirányos olvasás, Ramus⁴⁵ és Buzinkai⁴⁶ szövegei elsajátításának kontextusában készítette Cserei. A jegyzet összeállítása, illetve a másolat beépítése ebbe a szövegbe Cserei magánéletének egyik lezáruló korszakához kapcsolódik, amely írásantropológiai szempontból különleges jelentőséggel bír. Hiszen udvarhelyi tanulmányai alatt többnyire fel volt mentve minden más kötelesség alól, és az atyai kérlelhetetlen szigortól is biztonságos távolságban volt, így ideje nagy részét olvasással és írással, sőt, úgy tűnik, másolással is tölthette. Fel kell ismernünk, hogy e diákkori vagy ifjúkori átmenetiség teremti meg azt a sajátos liminalitást, amely a felfokozott

⁴² Ezt maga Cserei teszi egyértelművé: „Oratoria haec & Rhetorica tum vero his adjuncta Logica Labore & industria Viri admodum clarissimi ac Doctissima Johannis Pap Szathmari, Scholae hujus Orthodoxa Areopolitanae supremi moderatoris ac diligentis Inspectoris sunt in totum conscripta.” (CSEREI 1685, 106).

⁴³ *Uo.*, 97.

⁴⁴ A kézirat irodalomtörténeti értékeléséhez lásd: TÓTH 2011a, 483–491. Jelen kötetben: 82–98.

⁴⁵ RAMUS 1595.

⁴⁶ BUZINKAI 1668.

íráshasználátot motiválja. Cserei életében ez az élethelyzet, illetve ez az antropológiai jelenség többször is megismétlődik, előbb az ún. „brassai exilium” (1705–1712) alatt, később pedig amikor visszavonulva él nagyjaitai birtokán, elzárva a közélettől és szolgálatától.

Mivel a kényszertartózkodás Brassóban valóban hosszúra nyúlt, Csereinek volt ideje hódolni kedvenc tevékenységeinek, mármint az írásnak és olvasásnak. A brassói évek rendkívül termékenyeknek bizonyultak, hiszen Cserei ekkor írta meg két legfontosabb művét, a mindmáig kiadatlan *Compendiumot*⁴⁷ meg a *Históriát*.⁴⁸ Ezenkívül még arra is volt ideje, hogy jegyzőkönyvet⁴⁹ vezessen, egyfajta *omniáriumot*, amely tulajdonképpen valóságos enciklopédia, ugyanis első részében latin nyelvű vegyes tartalmú feljegyzéseket örökített meg, utána pedig magyar nyelvű recepteket, illetve emberekre és állatokra alkalmazható gyógymódokat rögzített. Végezetül, összefüggő jelentős történeti szövegek másolata egészíti ki az előbbieket. Ez egyáltalán nem meglepő, hiszen Cserei történeti érdeklődése⁵⁰ pontosan a brassói években kristályosodik ki oly mértékben, hogy 1709 és 1712 között megírja kanonizált művét, a már többször említett *Históriát*. A jegyzőkönyvben, Cserei saját kézírásában fennmaradt két másolat címe a következő: *Néhai MIKO Ferencz maga életében történt Erdélyi*

⁴⁷ Vö. CSEREI 1709.

⁴⁸ Vö. CSEREI 1712.

⁴⁹ Cserei 1719. A kézirat lelőhelye: KvEkt Kt, jelzete: ms 957.

⁵⁰ A *Compendium* első lapján hosszú listát közöl Cserei az általa olvasott könyvekről, ezek között számos történetírói munka akad, amely vagy az antikvitás, vagy a kora újkor világi és egyháztörténetét taglalja (CSEREI 1709, 2r). Hasonlóképpen, a *História* megírásának körülményeiről referálva, Cserei elősorolja azokat a történetírókat, akiket olvasott, illetve hagyatkozott rájuk saját munkája megírása közben (CSEREI 1852, 4.). Ha még ehhez hozzátesszük azt is, hogy Josephus Flavius művén kívül Cserei birtokában voltak olyan történeti munkák is, amelyekre itt pont nem utal, ennek ellenére már 1709 előtt a könyvtárában voltak (pl. Eutropius), akkor nem túlzás kijelenteni, hogy történetírói műveltsége valóban ebben a periódusban mélyült el és érett be, melyet a két impozáns terjedelmű kézirat, a *Compendium*, illetve a *História* meggyőzően igazol. (Lásd: FLAVIUS 1580, illetve EUTROPIUS 1594).

*Dolgokrol maga irot Historia tõlem iratva ki a Brassai exiliumban, Biro Sámuel folytatásával.*⁵¹ Ezek lemásolása arra utal, hogy Cserei történeti munkájához gyűjtögetett anyagot 1709 előtt, hiszen a *História* előszavában, amikor áttekinti a munkájában használt, Erdély és Magyarország történelmére vonatkozó forrásokat, utal erre a másolatra:

Irt néhai Mikó Ferencz úr is maga kezével egy darab históriát Báthori Zsigmond, Bocskai István, Székely Mózsos, Basta, Mihály vajda és Báthori Gábor erdélyi fejedelmek viselt dolgairól; mely históriát leirván, nálam is megvagyon.⁵²

Cserei történeti érdeklődése valóságos történetírói előmunkálatokra utal, amelyben a másolás nem csupán reduplikáció, hanem forrásgyűjtés és feldolgozás, a történeti narráció megalkotásához szükséges koncepció kimunkálásának szerves része. A másolás a figyelmes olvasást folytatja, és újabb írásaktusokat előlegez meg, hiszen Cserei valószínűleg több másolatban vagy redakcióban is rögzítette történeti munkáját, és ennek csupán egyike az az autográf, amelyet jelenleg az MTA Kézirattárában őriznek. Továbbá, a másolást ez esetben kompilációs eljárások is kiegészítik, hiszen Csereinek meg kellett szelektálni azt a történeti anyagot, amelyet a Mikó *História* hozzáférhetővé tett, és saját beszámolójának céljához, illetve narrációs sajátosságaihoz kellett igazítani.

Hasonló jellegű volt Cserei politikai érdeklődése is. Figyelemmel kísérte kora politikai eseményeit. Apór István szolgálatában, különösen a Kincstartóság titkáráként, rálátása volt egy sor jelentős eseményre és politikai tervre. A közélet fő történései, például Bethlen Miklós váratlan politikai bukása 1704-ben, nyilván nem volt közömbös számára. Annál is inkább, mert Bethlen Miklós szövegeit is olvasta, sőt gyűjtötte és másolta. Az irodalomtörténet

⁵¹ CSEREI 1719, 171r–211v.

⁵² CSEREI 1852, 4.

Cserei Mihálynak mindeddig legfeljebb csak a *Históriájában* megnyilvánuló Bethlen Miklós iránti szimpátiáját értékelhette. Ennél jóval többről van szó, Cserei Mihály ugyanis a Bethlen Miklós-recepció első kora újkori képviselője és befolyásolója. A következőkben ezt a vonatkozást tárgyalom némely részleteiben.

III. 2. 1. Exkurzus:

Cserei Mihály Bethlen Miklós szövegeinek másolójaként

Cserei Mihály Bethlen Miklós (1642–1716) fiatalabb kortársa volt, aki gyerekként akár szemtanúja is lehetett a főúr fogarasi (1676–1677) raboskodásának, hiszen édesapja, Cserei János volt abban az időben a fogarasi vice-kapitány, aki egyébként igazán emberségesen bánt a fogollyal.⁵³ Később, az 1690-es évek során Bethlen politikai ellenfele, Apor István bizalmi embereként vagy a kincstartóság titkáráként, ha Cserei személyesen nem találkozott is Bethlen Miklóssal, levelet akár Apor, akár saját nevében is írhatott neki. Tény, hogy Bethlen pályáját és írásait figyelemmel kísérte,⁵⁴ így saját íásaiban a Bethlen Miklóstra vonatkozó megjegyzések mögött okunk van elolvasott, bizonyos mértékig elsajátított Bethlen-szövegeket tételezni. Az 1709 és 1712 között megírt *Históriában* a kancellár vesztét okozó 1704-es *Columba Noé* projektumot Cserei így értékelte:

A szegény Bethlen Miklós is megesik Szebenben. [...] noha Erdélyben senki ésszel, elmével véle fel nem ért és a római császár első ministerei között is tekintetben lehetett volna az ő nagy bölcseségeért: nagy bolondságot cselekedék, egy projectumot íra, hogy Erdélyben minémü directio állitassék; az Austriai házból legyen ugyan az erdélyi fejedelemnek felesége, de a török-

⁵³ Bethlen Miklós beszámolójából ismerjük, hogy még templomba is elkísérte, sőt a fogsága első napjaiban a főurat saját szállásán, emberhez méltó körülmények között őriztette. (BETHLEN 1980, 683–685).

⁵⁴ Cserei Mihály 1709-es könyvlistáján megjelennek a Bethlen Miklósnak tulajdonított *Austriacae austeritas*, illetve *Austriacae austeritas continuatio* című nyomtatványok.

nek is adózzék. Több olyan haszontalanságai vadnak írásában, melyet egy csekély elméjű ember is könnyen megcsufolhatna.⁵⁵

Cserei nézetei ma talán vitathatók, bár a kortársak közül nem kevesen vélekedtek hasonlóképpen, azonban az nem lehet vitás, hogy ismerte a *Columba Noé* szövegét. A röpirat rendkívül népszerű volt, hiszen a Bethlen Miklós által készített latin változat nemcsak számos másolatban, hanem német és magyar fordításokban is terjedt, sőt a magyar fordításokból két szövegvariáns is forgalomban volt. A *Columba Noé*nak nem kevesebb mint három példányát sikerült beazonosítani Cserei szétszórt hagyatékában. Ez irodalomtörténeti tény és egyben novum, hiszen nemcsak Csereinek a Bethlen Miklós szövegei iránt tanúsított komplex figyelmét igazolja, hanem a *Columba Noé*nak, sőt, amint látni fogjuk a későbbiekben, az egész Bethlen Miklós-recepciónak irodalomtörténeti szempontból jelentős hatását.

Időrendi sorrendben kétségtelenül a legelső másolati példány az a magyar nyelvű másolat, amelyet Cserei saját kezűleg készített el Görgény várában, ahová a kurucok elől menekült. Csereinek a kéziratban olvasható rövid latin nyelvű bejegyzése is igazolja ezt a tényt, ugyanis ennek értelmében a másolat elkészültének időpontja 1705. január 22.⁵⁶ Mivel a kézírás kétségtelenül Cserei Mihályé, sőt a *História* beszámolójából azt is tudjuk, hogy 1704 folyamán Cserei Mihály valóban Görgény várába szorult, és még 1705 első felében is ott volt,⁵⁷ semmi kétségünk nem lehet e magyar nyelvű másolat szerzőségét illetően. A *Columba Noé* rendkívüli olvasottságát, amit a rabságba vetett főúr és kancellár politikai bukása és személyes tragédiája is népszerűsített, igazolja Cserei esete is, hiszen az 1704 májusában letartóztatott Bethlen Miklós latin szövegét már magyar fordításban olvashatta 1705 januárjában egy olyan elszigetelt helyen is, mint

⁵⁵ CSEREI 1852, 332.

⁵⁶ BETHLEN 1705, a kézirat lelőhelye: Kolozsvár, KvEKt Kt, jelzet: ms 1866.

⁵⁷ CSEREI 1852, 335–340.

Görgény vára, amelyet ráadásul a kurucok körülzártak és ostrom alatt tartottak.

Csereinek birtokában volt a *Columba Noénak* egy latin verziója is, amelyet az 1724–1748 között vezetett jegyzőkönyvének első felébe másolt be,⁵⁸ e tény talán azt igazolhatja, hogy e latin változatot 1748 előtt szerezhette be. A latin szöveget magyar címmel jelölte, de megőrizte annak eredeti címét is: *Groff Bethlen Miklos titkos Projectum Erdelj Orszaganak Statussarol. Columba Noe cum Ramo Olivae*.⁵⁹ Mivel ez a másolat egy változatos tartalmú és igen csak terjedelmes korpusz része, Cserei igényét érezhette, hogy bizonyos értelemben „gondozza” a szöveget. A latin nyelvű másolathoz magyar nyelvű utószót, egyfajta történeti kontextualizációt illesztett. Miután röviden felvázolta a *Columba Noé* Rabutinhoz juttatásának történetét, a következő megállapításokkal összegezte saját ítéletét a kancellárról: „...a szegény Bethlen Miklost hamarjában megszentiazzak Bécsben felviszek tizenket eszten-deig volt ot is hala meg a rabságban, s ugjan ot is temettete el az Angliai Királi Bécsi rezidense”.⁶⁰ Majd egy másik színű tintával utólag még beírta ezt a reflexiót: „Ez lesz haszna hazajához s Nemzetihez valo Fidelitassanak. Igj jartak eleitől fogva valakik a Publicum Bonumért fáradoztak.”⁶¹

A Cserei saját kezű másolatában fennmaradt harmadik *Columba Noé*-példány a 18. századi kéziratos nyilvánosságban alaposan elterjedt magyar fordítás egyik másolata, nem azonos az 1705. január 22-én másolt, a fentiekben bemutatott verzióval. Ráadásul egy olyan szövegkorpusz szerves része, amely Bethlen Miklós több kéziratos munkáját tartalmazza, és amelyet ebből kifolyólag Bethlen-kódexnek nevezünk.⁶² Mivel az egész Bethlen-kódex ugyanannak a kéznek az írása, meg kell állapítanunk azt az irodalomtörténetileg jelentős tényt, hogy Cserei Mihály a kéz-

⁵⁸ CSEREI 1748, 75r–79r. A kézirat lelőhelye: MTAK Kt, jelzete: K 105.

⁵⁹ Uo., 75r.

⁶⁰ CSEREI 1748, 79r.

⁶¹ Uo., 79r.

⁶² TÓTH 2016a, 9.

iratos nyilvánosságban elérhető Bethlen-szövegek közül nemcsak a *Columba Noét*, hanem a kancellár élettörténetét és más írásait is igyekezett összegyűjteni és másolatban megőrizni. Ez nem volt annyira egyszerű feladat, hiszen Bethlen Miklós halálát követően időbe tellett, amíg az első Bethlen-kódex elkészült, és bekerült egy elsősorban zárt, privát kéziratossággá, amely nem volt mindenki számára hozzáférhető.⁶³ De érdemes vizsgálódásunkat azzal kezdeni, amit maga a Bethlen-kódex kézírata⁶⁴ tesz lehetővé saját provenienciájára vonatkozólag.

A kódexen olvasható possessor bejegyzés világossá teszi, hogy ez a Bethlen-kódex Felsőzsuki Suki László (1741-1792) tulajdona volt 1778-tól kezdődően. Halála után könyvtárával együtt a kolozsvári Unitárius Kollégium birtokába került. A kódex értékét az is növeli, hogy a gróf Bethlen Klárának készült másolat valamikor 1805-ben⁶⁵ e verzió alapján készült. A már említett jellegzetes kézírás, de különösen a possessor személye egyértelművé teszi, hogy Cserei Mihály saját kezű másolata e szöveg, ez tehát egy Cserei autográf, amelyet Lakó Elemér, nem ismerve fel Cserei kézírását, tévesen nyilvánított ismeretlen provenienciájú másolatnak.⁶⁶ Cserei Mihály egyetlen fiának, Györgynek halálával ez a Cserei-ág elhalt, a Csereiek könyvtára pedig, főként a Cserei Mihály által összegyűjtött könyvekkel és kéziratokkal, Suki László birtokába került, innen pedig a kolozsvári Unitárius Kollégiumba.

A Bethlen Miklóshoz kapcsolódó személyes és íráshasználati előzmények kontextusában talán nem is meglepő azzal szembeülni, hogy egy egész Bethlen-kódexet lemásolt Cserei. Marad azonban a másolat datálásának kérdése. Cserei 1756-os halála

⁶³ TÓTH 2016, 293-295.

⁶⁴ BETHLEN 1747. A kézirat lelőhelye: KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: ms. U. 1029/A-G

⁶⁵ BETHLEN 1805. A kézirat lelőhelye: OSZK Kt, jelzet: Fol. Hung. 2082.

⁶⁶ Két publikáció is megőrizte a melléfogást, előbb egy rövid tanulmányban, majd az unitárius fond kézíratait áttekintő katalógusban is olvasható a megállapítás: LAKÓ 1981, 18; illetve, LAKÓ 1997, 204.

olyan ante quem, amely tovább korrigálható. 1747-ben két testamentumot már megírt, de 80. életévében életének végső számadását egy gyönyörű apológiában szövegezte meg, amely egy megfontolandó, Bethlen Miklóstra való utalást is tartalmaz:

Egy atyámfia sokszor objiciálta nekem mind magam Hazamnal, mind publice [...] a micsoda eszem experientám nekem vagjon ha akartam volna nagy promotiora mehettem volna és ha az én eszem elmém ö K[e]g[ye]lm[é]nel lett volna uraságot kaphatott volna, a melynek ez az consequentiaja, én nem tudtam vagy nem akartam az en eszemmel élni, de ö K[e]g[ye]lme tudott volna a maga promotiojanak meg nyeresire, de ez éppen carnalis Opinio, midőn valaki csak a secunda causat forgatya, de nem tudja vagj nem akarja a prima causat consideralni, [...] az ilyen opiniot mind a tellyes Szent Irás, mind Szelyes ez világon minden országokban Respublicákban, csaknem mindennap szemlátomást történő példák egészen evertálják, mert ha annak az en Atyámfiának nem csak az én vékony eszem s experientiám, hanem néhai Idvezült nagi emlékezetű Bethlen Miklós Ur[am]nak incomparabilis bölcsessége let volna is akit ha az Isteni Decretum Ö K[e]g[ye]lme nem akarta volna promovealni, a mint engemet nem akart minden eszi, elméje bölcsesége akaratja szorgalmatossága faracsaga mellett a porban sarban maradott volna.⁶⁷

Noha nem egy adott Bethlen-textusra, hanem a kancellár egész életpályájára utal Cserei, elképzelhető, hogy a kódex másolásának vagy legalább olvasásának friss emléke élt benne, s éppen ezért választotta exemplumként a kancellár életútját. Az sem elhanyagolandó tény, hogy 1740-es és 1741-es könyvjegyzékein Bethlen Miklós nem jelenik meg, csupán Bethlen János és Farkas, akiknek a munkáit sokkal korábban megszerezte; ezek az 1709-es könyvjegyzéken is szerepelnek már. Az 1747. augusztus 10-én Bethlen Miklóstra tett utalás, akárcsak a *Columba Noé* kritizálása, azt sejteti, hogy 1741 után, legkésőbb 1747 folyamán juthatott hozzá a Bethlen-kódexhez. Mivel Cserei nem volt a Bethlen család familiárisa, és még ebben, a kancellár halálát követő relatíve ko-

⁶⁷ CSEREI 1747, 1r.

rai periódusban a Bethlen-kódexek nem jelentek meg a kéziratos nyilvánosságban, Cserei csak úgy juthatott hozzá a szövegekhez, ha egy familiáris vagy éppenséggel a Bethlen család, esetleg a szűkebb rokonság valamelyik tagja adta át neki a kódexet olvasásra, esetleg másolásra. Ebben a sajátos kontextusban nyer jelentőséget Árva Bethlen Kata 1747. február 14-én kelt levele, melyben Cserei segítségét, pontosabban tanácsát kérte egy jogorvoslati ügyben, és kilátásba helyezte, hogy amennyiben Cserei segít rajta, hálája nem marad el.⁶⁸ A hála pedig könnyen nyerhetett abban kifejezést többek között, hogy egy ilyen értékes szöveget Cserei számára hozzáférhetővé tett.

Ha Cserei kölcsönkérte volna olvasás, esetleg másolás végett Árva Bethlen Kata Bethlen-kódexét 1747. augusztus 10-éig, ha nem is másolta le, de átolvashatta. Mivel Árva Bethlen Kata példánya megsemmisült 1849-ben, Cserei fennmaradt másolatával már nem vethető össze. Cserei Bod Péterrel folytatott levelezése,⁶⁹ főként tudós társalgásuk könyvekről, további lehetséges támpontokat ad ahhoz az elképzeléshez, miszerint Cserei másolata az Árva Bethlen Kata könyvtárából származó Bethlen-kódex alapján készült. Ha nem személyesen Árva Bethlen Katától került hozzá, akkor Bod Péter lehetett az, aki átadta neki ezt a szövegkorpuszt olvasásra, másolásra. Akárhogy történt is, marad a tény: e szövegvariáns létrejöttét, ha 1747 körülre datáljuk is, a legkorábbi ma ismert másolata Bethlen Miklós szövegeinek, illetve legelső a fennmaradt Bethlen-kódexek közül.

⁶⁸ „Ezek iránt ha Kegyelmed jó tanácsával éltethetne, kedvesen vészem a Kegyelmed jó akaratját, s meg igyekezem Kegyelmednek szolgálni.” (Vö. BETHLEN K. 1922, 337).

⁶⁹ A levél kiadva: BOD 1982, 461–464.

IV. Konklúziók

Cserei Mihály íráshasználatában a másolás aktusai és alkalmai sokkal nagyobb jelentőséggel bírnak, mint ahogy azt tudni véltük. Az írás és olvasás praktikus funkcióit egészítik ki a másolásnak azon aktusai és alkalmai, amelyek az *écritures ordinaires* és a mindennapiság egzisztenciájának sajátos tapasztalataihoz kapcsolódnak. Így a többször újramásolt és egybeszerkesztett jegyzőkönyvek, amelyek a legkülönbélebb feljegyzéseket ismétlik és sokszorozzák meg az öröklendő földek és ingóságok listájától a könyvek előszámlálásáig, a gyógymódok és kalendáriumi feljegyzések széles tematikus repertoárjáig, mind beépülnek a mindennapi írás/íráshasználat reduplikációs habitusába. Hasonlóképpen, a liminalitás (a diákélet sajátos elzártága, a fogság, az öregség, az aktív életmód gyakorlásának valamilyen okból következő szüneteltetése) az írásnak, olvasásnak és a másolásnak is igen kedvező. A valós cselekedetek hiányában az írás aktusa, akár másolatként is, prioritással bír. Cserei esetében az öregkori liminalitás kifejeződéseként és írásantropológiailag releváns hatásaként értékelhetjük azt, hogy a halálra való készülődés rituális idejében nemcsak két testamentumát (1746, 1747) és Apológiáját (1747) készítette el, hanem talált időt egy egész Bethlen-kódex lemásolására is.

Van azonban Cserei másolói tevékenységének egy olyan dimenziója és korpusza, amely nem csekély irodalomtörténeti jelentőséggel is bír. Ha csak az általa lemásolt Bethlen-szövegekre és ezek irodalomtörténeti, illetve textológiai jellegű kontextusaira és viszonyrendszereire figyelünk, akkor is világosan kirajzolódik a kora újkori kéziratosság rendkívüli jelentősége, melyet irodalomtörténetileg még mindig nem kellőképpen értékelt a kutatás. Cserei Mihály Bethlen Miklós szövegeinek olyan másolatait állította elő, amelyek a kora újkori kéziratosság sajátos textualitását idézik fel, ahol a *kézírtos nyilvánosság* és *kézírtos publikáció*, illetve a *kizárólag kéziratban pub-*

*likáló szerző (scribal author)*⁷⁰ a nyomtatott irodalom viszonyaitól és működési sémáitól alapvetően eltérő szöveghasználati univerzumot tár fel. Mind a másolás, mind pedig a másoló szerepe kiemelt ebben a kéziratos irodalmi nyilvánosságban. Hiszen nemcsak merő, mechanikus módon történő sokszorosítást jelent a kéziratos másolás (erre különben is csak a nyomdatechnika képes, a kéziratosság kevésbé vagy egyáltalán nem), hanem egy meglévő szöveg újraalkotását és ugyanakkor teljes asszimilálását, ezáltal pedig újrapozicionálását egy kéziratos nyilvánosságban, ahol újabb olvasatai és másolatai készültek el a szövegnek. A másoló a szerző–szöveg–befogadó reláció korlátaiból kilép, hiszen a másolás aktusa gyakran fordítással kapcsolódhatott össze, vagy olyan textuális átalakításokkal, amelyek alapján jogosan vindikálhatott a másoló szerzői funkciókat. Másrészt a másoló mindig befogadó is, aki a szöveghasználat során nemcsak (újra)másol, reprodukál, hanem gyakran memorizál, egy olyan teljes szövegértés birtokába jut, amelynek hermeneutikai következményei az újabb variánsok szinte természetszerű produkciója.

A másoló tehát irodalomtörténetileg is jelentős szereplője, sőt gyakran fő mozgatója a kéziratos irodalmi nyilvánosságnak, és ezen belül meghatározó szerepet tölt be a szövegek áramoltatásában, varianciájuk fenntartásában. Nem akárki lehet(ett) másoló, hiszen a művelet átlagon felüli írástudást, sőt irodalmi és textológiai képzettséget is feltételezett, a nem mindennapi vernakuláris és latin nyelvi kompetenciákról nem is beszélve. Nem meglepő azt látni, hogy a másolók legtöbbször az irodalombarát főurak literátor familiárisai, gyakran titoknokai,⁷¹

⁷⁰ LOVE 2003, 59.

⁷¹ Az Aporokat szolgáló Cserei Mihályon kívül az Árva Bethlen Katát szolgáló, ennek könyvtárát is rendező Bod Pétert is említhetjük. Hiszen Bod Péter nem csak *historia litterariát* írt, hanem a másolástól sem riadt vissza, ha értékes és fontos szövegről volt szó. Cserei Mihály históriájának Bod Péter által készített másolatát a 2000-es évek elején még a zilahi Wesselényi Gimnázium Dokumentációs Könyvtárában őrizték, jelzete: ms. 18235/1967. A kézirat, amikor utoljára kézbe vehettem, sajnos nagyon romlott állapotban volt, és az egész kéziratos korpusz gondozása is rendkívül felelőtlen volt ebben az intézményben, csak remélni tudom, hogy még egyáltalán megvan ez a kézirat.

vagy a hazai képzést befejező, a külföldi peregrinációba induló vagy éppen onnan hazatért hálás alumnusok,⁷² akik különféle szövegek másolásával kedveskednek a támogatásért. Egyszerűen a kora újkori literátori elit, néha névtelenül, néha pedig nevük említésével együtt. A másoló szöveggondozók szerepe a 18. század folyamán a *historia litteraria* térnyerésével egyre inkább növekedett. A századvégen a történeti forráskiadások programját Aranka György és társasága tartotta kézben, de a legnagyobb és legértékesebb munkát Benkő József végezte el, aki a kora újkori magyar és latin történeti kútfőket másolta és másoltatta több korpuszba is. Másolatai, sajnos, nem jelentek meg nyomtatásban, és részben elpusztultak, részben pedig szétszóródtak. Cserei másolói tevékenysége tehát ebben az irodalomtörténeti perspektívában nyeri el legteljesebb értelmét. Ha már Csereit elfelejtettük értékelni saját szövegeiért, itt a legfőbb ideje, hogy a Bethlen-szövegek recepciójában játszott meghatározó szerepéért kezdjük el újraértékelni kiadatlan, kéziratban maradt munkásságát. Cserei Mihály, akárcsak Bethlen Miklós, egyike a kora újkor meghatározó kéziratosszerű szerzőinek, akiket az irodalomtörténet-írás csupán első nyomtatott kiadásai után méltatott valamilyen szinten érdemben. Mindketten lényegesen többet érdemelnek, különösen Cserei, akinek a 18–19. században, ha hihetünk Benkőnek, 300 másolati példányban terjedt a *Históriája*. Ez alapján ítélve Cserei a kora újkor legolvasottabb magyarul író szerzője volt. Paradox módon ez még mindig nem volt elegendő ahhoz, hogy az irodalomtörténet-írás kellő figyelmet szenteljen Cserei Mihály életművének és kéziratosszerű hagyatékának.

⁷² A már említett Szőnyi Sámuelen kívül Kibédi Péterfi Pál példája is releváns, aki Bethlen Farkas magyarra fordított történeti munkáját patrónusának, báró Bánffy Klárának másolja le 1765-ben. Vö. BETHLEN F. 1739, a kézirat lelőhelye: KvEkt Kt, jelzete: ms. 61.

IV. APPENDIX

Az itt közlésre kerülő két kézirat¹ az „Egy kora újkori familiáris kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete Gróf Altorjai Apor Istvánval (1692–1703)” című tanulmányhoz kapcsolódik szervesen. A kéziratok bemutatása, filológiai és textológiai jellegű leírása a fent jelzett tanulmányban már megtörtént, továbbá önálló forrásközlésként is megjelent.² Ezek megismétlésétől eltekintek, itt csupán a két forrás szövegét közlöm.

FORRÁSOK

1. *Historicus Cserei Mihály kérelme Gróf Apor Istvánhoz, hogy a Kohéri jószágát neki conferálja.*

Méltóságos Gróff, nagi jo Uram!

N[agysá]godtol gyakran hallottam a sárban eset embert nem kel csak tavulrol nézni, vagi annak bajoskodasin haszontalanul sopánkodni, hanem mentől hamaréb az onnan való ki jövése kezét vagi mas segítséget nyujtani.

Az én dolgaim mi karban legienek, és engemet minemü sárban s galyibában ejtetenek, nem szükség azoknak hosszas deduciójával vagi n[agysá]godot országos gongiai közöt terhelnem, vagi giakor emlekezetivel magam fájdalmait nevelnem, holot N[agysá]god ha nem egészlenis, job részint azokat tudhatya, és N[agysá]godon kívül más senki nemis orvosolhattia.

Tugia az egész ország, N[agysá]god melj sok érdemetlen, sok haszontalan, és N[agysá]godhoz háladatlan emberek[ne]k adot kenyeret szajokban, a kik is N[agysá]god alkalmatosságával magoknak s maradvajok[na]k annyit giüjtötenek, meljről még csak álmodni is nem tudtanak.

¹ CSEREI 1702, illetve CSEREI 1703.

² TÓTH 2010a.

Ha N[agysá]god attiafiaira tekintek, méltán azt mondhatnák N[agysá]god felől, amit régentén Mardocheus Esther királynéről, ki tugja talám Isten N[agysá]god at azért emelte olljan méltóságra, hoga azoknak promotiojaban N[agysá]goddal Isten, mint hathatos eszközzel, ugi élljen, és N[agysá]godnak azokkal való jótétivel Isten előtt érdeme, e világon jo hire neve örök időkre terjegien.

Szabad légien hát nekemis kivált midőn utolsó kételenség szorongat, n[agysá]godhoz recuralnom,³ és kérnem azon nagi alazatoson, méltoztassék N[agysá]god nekem a két Köhér faluk közül egiket, a mellyiket N[agysá]god akarja, conferralni,⁴ és azon beneficiummal⁵ én bennemis N[agysá]god másokkal közleni szokot uri gratiajanak nyilván valo jelet m[e]g bizonyítani, melyre hoga n[a]g[ysá]g od condescendalhat,⁶ engemet pedig instantiamért⁷ senki ha sine passione⁸ gondolkodik, m[e]g nem itilhet, alazatoson illjen ratioit repræsentalom.⁹

1. Az atyam a mit kereset vólt, hosszas boldogtalansága, rab-sága miat mind szárnyára költ s mások prædajara került, ős jószágocskáit Csíkban a tatár rablása, Agostonfalván a suljos rovatalrol valo adozás¹⁰ szinten végső pusztulásra juttaták, külömbenis feles gyermekei levén, kikkel a jószágnak egiaránt kel oszlani, onnan magam állapotjahoz valo subsistentiat¹¹ nem remélhetek.

2. Hazasságom alkalmatosságával nem hoga épültem, de a kit N[agysá]god tud, feleségem kevés jóságinak majd hallatlan árron valo el adásával, és mostis naponként a sok költsön kerten kért¹² adosság nevedesivel ugi m[e]g romlottam, hoga azoknak ki váltásáról, vagi az adosságok[na]k ki fizetéséről, annális

³ fordulnom

⁴ adományozni

⁵ adománnyal

⁶ ráállhat

⁷ kérelmemért

⁸ indulat nélkül

⁹ érveit adom elő

¹⁰ Erdélyben, az 1687 utáni, Bécs által követelt súlyos adozásokra utal.

¹¹ megélhetést

¹² kerten kert = kérve kért

inkáb valami oeconomianak¹³ fel álitasarol nem hagi rebus sic stantibus¹⁴ reménség lehetne, de bizony irtoztató dolog csak gondolkodni is rolla, ugi hagi méltán azt kialthatnám én Jeremiás prophetával, nagi a te fájdalmad, valljon s ki tudna azt m[e]g giogítani.

3. Sok esztendőktől fogva valo jámbor szolgálatom mellet a mi kevés reditusom¹⁵ vólt, noha helytelen heljre nem költöttem, de mindennapi szükséges expensaimra¹⁶ /: nem lévén sohunnan egiéb keresetem :/ többire oda lettenek, a már jövendő szükségemre pro deposito¹⁷ letettem voltis, Brassai szállásán apám uram[na] k, ládámot gonosz emberek fel rontván loppa [!] mind el vitték, a mái napig is csak kárral, szomorúsággal vagiok.

4. N[agysá]god maga lehet bizonyság ebben a bajos hivatalban ő felségét melj igazán és hiven szolgáltam, melyért is mind én, mind mások ugi gondolkoztanak, hagi consolatiom¹⁸ adatik, de sok esztendőktől fogvan való haszontalan sollicitatioim¹⁹ arra mutatnak, hagi ambar mindunta[lan] biztassanak, de annak örömit soha nem érhettem, a mint hagi elmémet azon bizodalomrol már egészlen le is vettem. N[agysá]god hát egiedül ily desperata causaban²⁰ az utolso refugium,²¹ szálljon magaban azért N[agysá]god egi kis csendes itilettel s tekintse m[e]g azt.

1. N[agysá]god az én idvezült nagi anyammal²² egi testver volt apával, a ki nem csak igaz attiafia, hanem édes nevelő Daikája volt N[agysá]godnak, ha egiéb tekintet nem volnais, annak

¹³ gazdálkodásnak

¹⁴ a dolgok illetén állása

¹⁵ jövedelmem

¹⁶ kiadásaimra

¹⁷ megőrzés végett

¹⁸ utólagos anyagi kártérítés

¹⁹ igényléseim

²⁰ kilátástalan helyzetben

²¹ menedék

²² Cserei anyai nagyanyjára, Apor Ilonára, Apor István féltestvérére utal, akit a tatárok az 1694-es támadás során elraboltak, és a nagy váltságdíj reményében rabságba hurcoltak, ám a 75 éves asszony belehalt e szörnyű megpróbáltatásba.

kegyességiért, velem is cselekedhetne N[agysá]god annyi gratiat mint más idegenekkel, a kik nem csak egi Falut hanem többetis érő jövedelmekben participálódtanak²³ az N[agysá]god szárnyai alatt.

2. Velem egi izen lévő atyafiaival latom én s láttiák másokis, melj nagi jokat közöl N[agysá]god, a kik ha jól gondolkodnak, soha edes attjok életiben annyira nem mentenek volna, egiedül ne rekesztsem (ki)²⁴ csak én az N[agysá]god sokakra ki terjedet s ki terjedhető patrociniumból.²⁵ Kivált azért hogi talám senkinek azok közül oly szüksége nints a succursusra²⁶ mint nekem, s ha Jacob el vehette az áldást fáratság nélkül, had jusson a masiknakis vadaszattia, az az sok szolgálattia után. Ha szintén Apor nevet nem viselek is, vagi N[agysá]goddal egi religioban nem vagiokis, az én szívem kötelessége egiikinél is nem aláb való, s ha szintén oly mertekben nemis /: a minthogi esztelenség volna azt præsumalni²⁷ /: akár csak a morsalekokban juthat valami nekemis, sőt a N[agysá]god holta után/: kit Isten messzire halaszson:/ ugi florealhat²⁸ az Apor nagi ház, ha az erősek között illjen vékony támaszok is lesznek körüle, a kiknek giengesegeket N[agysá]god, most a mig ideje vagion, hasznoson vastagithattia.

3: De bár az atyafiságot ne forgassam ugianis illetlen s kedvetlen dolog urakkal szegény embernek genelogiát vetni, reflectallja²⁹ N[agysá]god arra magát, hogi én eppen tiz esztendőktől fogva N[agysá]godot ugi a mint töllem lehetséges vólt igazán és panasz nélkül szolgáltam, rám bizot N[agysá]god dolgaiban hűsegesen eljartam, ugi hogi sem angial sem ember az én obligatiomban³⁰ hibát nem találhatna ha képes volna ma minden világi titkos dolgok napfényre jönének is, sőt a ki heljtelen haragbol s boszubol

²³ részesültek

²⁴ szövegekői betoldás

²⁵ pártfogásából

²⁶ támogatásra

²⁷ feltételezni

²⁸ virágozhat

²⁹ legyen tekintettel

³⁰ kötelességemben

mocskot szólt voltis szolgálatom ellen, maga lelke ismereti furdalván publice³¹ vissza mondotta, minthogi azért eleitől fogva a magiar nemzetnek egiik szép observatioja³² volt az, mely mai napis sok szegény legények példájában confirmáltatik,³³ hagi az érdemes szolgák, érdemlet jutalommal tiszteltettek, ne legiek én leg első Erdéljben, a ki annyi ideig tet nyughatatlanságom[na]k præmiumát³⁴ sem ismerőim[ne]k nem mutathatom, sem maradvaim[na]k nints mit hagihatnom.

4. Azis talam consideratoria³⁵ jöhet, hagi midön mások s többire olljanok a kik mindennapi eleteket N[agysá]godnak köszönhetnék, ha halaadok volnának N[agysá]godnak tavalyi s annakelőtte valo kedvetlen állapotjaban mint Christus urunk mellől tanyitványi, hátra allottanak, sőt ha lehetet volna, N[agysá]god kissebségivel magok[na]k hitelt és promotiot³⁶ szerzeni kivantanak, én töb N[agysá]god hű szolgálival egiüt meg tantorodás nélkül heljemet meg tartottam, & irto [?] nagi[?] fortuna³⁷ a kengielt egienesen njomtam, és az az oka egiedül, hagi az én instantiaim az udvarb[an] nem foelicialodtanak³⁸ s nemis foelicialodnak, melyről maga N[agysá]god lelke elegeges bizonysággh, ha N[agysá]god magnanimiaja³⁹ az haladatlan emberekreis annyira ki terjed, hagi a mint sokszor N[agysá]god iterallja,⁴⁰ nyilvánvalo ellensegeinek jóval igyekezik inkább mint gonoszal fizetni. Justum & æquum⁴¹ annál inkább azokra, a kik constanter⁴² viselték magokat kegiesen reflectalni, mert a gonosz akarokkal valo joteteményit ugian Is-

³¹ nyilvánosság előtt

³² bölcsessége

³³ bizonyítást nyer

³⁴ fizetségét

³⁵ megfontolásra

³⁶ előmenetelt

³⁷ szerencse

³⁸ boldogultak, nyertek kedvező elbírálást

³⁹ bőkezűsége

⁴⁰ ismétli

⁴¹ igazságos és illő

⁴² következetesen

ten parancsollja, de az hitnek cseleddis el nem felejt, hanem mások felet commendallja.⁴³⁻

5. Hasson bé N[agysá]god szivire azis, hagi Isten csudalatos gondviselése az én familiámból azokat a kik vékonjab értékkel birtanak, jo idein e világból ki szolitotta, a kiket eletb[en] m[e]g hagiót, azokat vagi attiookrul maradot jókkal, vagi hazasodasokkal æquiralt⁴⁴ jószágokkal szépen m[e]g áldotta és mások tekinteti eleiben ki terjesztette, egiedül a szerencse nékem szolgált mostohaul, és minden promotiomat N[agysá]godra hadta, mellyetis ha it nem obtineálhatok⁴⁵ feleségemmel s gyermekeimmel egiüt, mitsoda életnek mogját, s mikeppen vehessem fel, ki nem gondolhatom.

N[agysá]godnak a két falu közül egiknek keziből valo kibotsata sem oeconomiaja[na]k rövidségére, sem penig semmi tapasztalható kárára s hátra maradására nem esik, nékem penig sorsomhoz képest nagi consolatiomra,⁴⁶ mert annak alkalmatosságával Isten segítségiből oeconomiahoz kezdenék, és naponként addig igiekezném, migh más ember hata mögül s asztaláról magam kevés nyugodalmára juthatnék, és mind N[agysá]godnak, mind N[agysá]god egész házának eletiben s holta utánis /: ha ugi van az isteni tanacsban[:/ jobban s nagiob készséggel szolgálhatnék.

Melj gratiat ha N[agysá]god velem méltoztatik cselekedni, ugi itilem, Isten előtt kedves dolog e vilagon es ditsiretes pelda lészen, én ha meg nem szolgálhatom Istenre bizom meg jutalmazását.

Ha pedig N[agysá]god arra magát nem reflectállja nehézsége hosszas írásomért ne legien, mert necessitas cares lege⁴⁷ ha masunnan volna valami remensegem, N[agysá]godot busítani terhelni soha bizonyj nem kívánnam. &

⁴³ javallja

⁴⁴ szerzett

⁴⁵ érek el

⁴⁶ vigasztalásomra

⁴⁷ szükség törvényt bont

2. Gróf Apor István testamentuma ellen való kérelme *Historicus* Cserei Mihálynak

„Projectum Illustrissimo Domino Comiti Apor insinuandum!⁴⁸

Noha ő nagyságának szabad volt a maga keresményivvel ha mind idegennek hadta volnais, de mivel maga sokszori szavai szerint azért igiekezet jovait szaporítani, hofi maga atjafiait hafia holta után pro successoribus,⁴⁹ hallatlan s emberi elmétől m[e]g foghatatlan példa volna, az attjafiai közül azt rekeszteni ki, a kire tam ex misericordia, quam ex justitia retributiva⁵⁰ Isten s emberek itileti szerint nagioib reflexionak⁵¹ kellene lenni.

Az ur ő nagysága dispositioja⁵² ez: maga s felesége holta után minden joszága jovai oszolljanak három reszre. Egiik rész meny-nyen Korda⁵³ uramnak: masik Apor Péter⁵⁴ uramnak, kinek apjával az ur apával anyjával egi testvér, harmadik, Apor Farkasnak és Lázarnak,⁵⁵ kiknek nagi attiokkal az ur apával egi testvér.

Az én edes nagi anyámnakis egi testvér volt ugian ő n[agysá]-ga apával, mindazáltal nem vagoiak oly értetlen ember m[e]g nem

⁴⁸ Tervezet méltóságos Apor gróf úr ellen

⁴⁹ örökösöknek

⁵⁰ mind irgalmasságból, mind a jog által előírt fizetésből. (A *iustitia retributiva* jogi fogalom, itt a szolgálattal egyenlően arányos fizetséget jelöli.)

⁵¹ figyelemmel

⁵² rendelkezése

⁵³ Korda Zsigmond; ifj. azaz II. Zsigmondról van szó. Apor felesége, Farkas Zsuzsánna előbb id. azaz I. Korda Zsigmond felesége volt, ebből a házasságból született a fent említett Zsigmond. Farkas Zsuzsánna Apor Istvánnal kötött házassága következtében Apor a fiatal Korda Zsigmondot fogadott fiának tekintette, aki, impozáns közéleti karrier után, 1730 szeptemberében nyeri el a bárói címet.

⁵⁴ Apor István édes testvérének, Apor Jánosnak Péter (1676–1752) nevű fiáról, vagyis Apor István unokaöccséről van szó. Apor Péter, Háromszék főkirálybírája főúri íróként vonult be az emlékezetbe, 1747-ben bekövetkező vak-ságáig rendszeresen írt és konzultált Cserei Mihállyal, így aztán az irodalom-történet-írás számára további nagy kihívás a neve alatt megjelent műveinek szerzőségét megnyugtatóan tisztázni.

⁵⁵ Apor Lázár és Farkas, Apor István másik fiútestvérének, Apor András Ferenc nevű fiának gyermekei, állítólag mindkettő utód nélkül halt meg, így a családnak ez az ága kihalt.

tudnám gondolni, hofi én magamot a felljeb emlitet három rendbéli successorokhoz nem tehetem mindenekben s tenni sem akarom.

1. Nem Korda Uramhoz, mert akárki iteleti szerint, az asszony⁵⁶ után mind jussa van a successiohoz,⁵⁷ mind az asszonyért nagi tekintetnek kel lenni ő kegielmire.

2. Nem Apor Péter Uramhoz, mert sokkal közeleb való atyjafi nálamnál, és Isten s az ur gratiajabol⁵⁸ már uri állapotra jutván, annak conservatiójara,⁵⁹ mind költség mind jószággh sokkal nagiob gradusban kívántatik.

3. Nem is Apor Farkas, s Lázár uramekhoz, mert ámbar egi izen való atyafiai velem egiüt az urnak de vadnak s lehetnek ő k[e]g[ye]lmek irant illjen consideratiok.⁶⁰

1. Respectu religionis catholicæ,⁶¹ a szent írás szavai szerintis, a hitnek cseledivel töb jót tartozik ember cselekedni, mint másokkal.

2. Respectu cognominis;⁶² minthogi Apor nevet viselnek annak becsülettel való m[e]g felelésire, az úr ő n[agysá]ga' gratiajanak nagiob mertekben kel ő k[e]g[ye]lmekhez járulni.

Mindazáltal penes humilimam -instantiam⁶³ szabad legien nekemis magam részemről tennem ilyen demonstratiokat, a midőn /: mellyet bizonyára absque condolio⁶⁴ nem említhetek, és masokis csudalkozás nélkül nem halhatnak:/ egi talpalatni földet, egi jobagiot, ő n[agysá]ga nem méltoztatot holta után is nekem disponalni.⁶⁵

⁵⁶ Apor harmadik feleségére utal, Apor Istvánné Farkas Zsuzsannára, aki Korda Zsigmond édesanyja volt.

⁵⁷ örökséghez

⁵⁸ adományából

⁵⁹ megtartására

⁶⁰ megfontolások

⁶¹ a katolikus vallás tisztelete

⁶² a családi név tisztelete

⁶³ alázatos kérésem által

⁶⁴ fájdalom

⁶⁵ hagyatkozni

Ha ex misericordia /: a mint hogi ugi is kellett lenni:/ inducáltatva⁶⁶ ő n[agysá]ga hogi attjafiat denominállja⁶⁷ successorainak, az irgalmasság természet szerint azt nézi inkább a kinek nagiób szüksége van a segítségre, de eGINEK felette sokat adni, mást üressen botsátani nem mondhatik az olljan cselekedet misericordiának.

Tegiunk azért comparatíot.⁶⁸

1. Kit tud az egész országh, mind a maga rabsága s a mellett nagí expensák,⁶⁹ mind a csiki szomorú romlás, bár egiebeket el halgassak, apám uram jószágait telljesseggel el pusztítoták, enerváltak, külömben is feles gyermekei lévén onnan magam allapotyához subsistentiát⁷⁰ nem várhatok.

2. Házasságomban is én nem épültem sőt tellyességgel m[e]g romlottam, a mi kevés successiója lehetet volnais feleségemnek, idegen kézre került olj drága árron, ha valakinek el hányó pénze volna sem adna annyit érette.

3. Annyi esztendeig való szolgálatom után sem mutathatok semmi fructust,⁷¹ mert egiebűnűn való-ingredientiam⁷² nem lévén, magamot, cselédimet fizetésemből kellett mind eddigh tartanom.

-Illyen extremitásban⁷³ ő n[agysá]gak csak egi atjafia is nintsen, mellyet per longum & latum⁷⁴ tudnék deducálni,⁷⁵ ha szükség volna.

Ha a retributiva justitiara tekintünk, Isten s világh törvénye tartja azt, hogi az érdemlet szolgálat érdemlet jutalommal remuneráltassék,⁷⁶ mert csak egi kapásnak is napi bérít el tartani égben kiáltó nagí vétek.

⁶⁶ vezetve

⁶⁷ megjelölje

⁶⁸ összehasonlítást

⁶⁹ költségek

⁷⁰ fenntartást, segítséget

⁷¹ gyümölcsét

⁷² előmenetelem

⁷³ szükségben

⁷⁴ szélteben, hosszában

⁷⁵ előszámlálni

⁷⁶ díjaztassék

-It is tehetünk egi kis comparatiot.

A mennyi akár Apor, akár más néven való attjafiai voltak ő n[a]g[ys]a[gána]k soha annyit ő n[a]g[yságán]ak nem szolgáltanak, mint én egiedül, sem nagjobb hűséget ő n[a]g[yságá]hoz nálamnál nem mutatának, erre præter conscientiam propriam mille testis,⁷⁷ legien elég bizonyoságh egész Erdély országa.

Méltó e' s hat illendő e' itillye m[e]g bár akárki a midőn ponamus casum.⁷⁸

Legien az urnak ezer ház jobbagia.

Azokbol Korda uram[na]k jusson 360 vel quid simili.

Apor Péter uram[na]k similiter,

Apor Farkas s Lázár uramék[na]k similiter.

Ennékem csak egiis ne adassék.

Quae Proportio?⁷⁹ Quae retributio?⁸⁰

Annyivalis inkább holot nékem oly motivumim vadnak, melyek az ő n[a]g[yság]a szivét lágyithatnák, a melyeket Isten s emberek eleiben bátran merek támasztani.

1. Az én szegény nagy anyám, a kivel ő n[agysá]ga egi test vér volt apával ő n[agysá]g[án]ak nem csak igaz attjafia, hanem nevelő száraz dajkája; s édes anyja helyere való anyja vólt, és sok jót tet ő n[a]g[yság]ával akkor, a mikor még az ő n[a]g[yság] a szerencséjéis titokban volt. Akiért /: bár egiéb ne volnais :/ lehetne méltó reflexio én reámis, mert cselekedteke olljanokat ő n[a]g[yság]ával már mostan élő attjafiainak szülei neme, ő n[a]g[yság]a maga tudhattja jobban.

2: El halgatom it az én igaz szolgálatom[na]k leírását, mert felljeb emlekezém arrol, hanem bar csak a jusson ő n[agysá]g[án]ak esziben, az én ő n[a]g[yságá]hoz eleitől fogva contestalt⁸¹ és semmi occurrentiákban⁸² m[e]g nem tantorodot hűségemert job

⁷⁷ saját lelkiismeretem ezerszer is tanúsít

⁷⁸ tegyük fel

⁷⁹ milyen arány?

⁸⁰ milyen fizetség?

⁸¹ bebizonyított

⁸² történések közepette

resze az országnak irigységgel, giulölsséggel, s ártani igiekező szándékkal készülettel vagion ellenem, promotiomat, majd aligh is remélhetem az ő n[a]g[yság]ara való nehezsége miatt az embereknek, jó dolgot lehet, a midőn n[a]g[ys]á[gá]ért szenvedek, ő n[agysá]ga melletts semmi nélkül maragiak, ne mással itiltesse, hanem maga ő n[a]g[yság]a itillje megh.

3. De még a mi nekem fájdalmasab, jó hiremben nevemben a felséges udvarban nem egiebert denigraltanak⁸³ engem, hanem ő n[agysá]ga mellett való tökéletes constantiámért,⁸⁴ s nem -is mások, hanem a kik ő n[agysá]gat persequalni⁸⁵ akarván, engemetis ő n[agysá]gara való boszubból annyira meg rontottanak, hogi mar desperata causa tellyességgel az én Instantiám[nak] a Bécsi Camarán való boldogulása, ha innen száz informatio,⁸⁶ száz recommendatoria⁸⁷ menneis fel mellettem; ugianis mihelt a commissio⁸⁸ bé jöve, el áll a egész thesaurariusi officium⁸⁹ ő n[agysá]ga mellől, inspectorok,⁹⁰ praefectusok,⁹¹ exactorok,⁹² harmincadosok, camara ispányok, udvarbírák, a longe signabantur eum,⁹³ vettekis nemelyek hasznát az informatio adásnak, én megh allotam a sárt igazán ő n[agysá]ga mellett /: noha ha csak hizelkedni kellett volna, énis tudtam volna politizálni:/ s valóban a szájambanis van az ize mind azólta? Ez e hát a præmium⁹⁴ ő n[agysá]gatol igaz devotiómért,⁹⁵ ez e fizetésem jámbor szolgálatomért.

⁸³ befeketítettek

⁸⁴ állhatatosságomért

⁸⁵ üldözni

⁸⁶ tudósítás

⁸⁷ ajánló levél

⁸⁸ bizottság = a Thavonat gróf által irányított Cameratica Commissióról van szó, amely 1699-ben jött Erdélybe.

⁸⁹ Kincstári Hivatal

⁹⁰ A kincstári hivatalon belüli tisztség: harmincad felügyelő

⁹¹ A kincstári hivatalon belüli tisztség: kincstári jószágok felügyelője

⁹² kincstári számvevő

⁹³ hosszan lehetne őket sorolni

⁹⁴ jutalom

⁹⁵ hűségemért

Vajha volna valami haszna annak emlekezetinek, hány alkalmatosságot, hány vocatiot⁹⁶ mulattam praererialtam⁹⁷ én el (olljanokot, /: a hol bizony ha ennyi ideig mint ő n[agysá]ga mellett continuuskodtam⁹⁸ volna, lehetetlen dologh ne let volna látattja:)/⁹⁹ csak azért, hagi ő n[agysá]gat töb töb szolgálattommal demerialhassam,¹⁰⁰ a honnan ugi is remélhettem volna mind én, mások is ugi gondolkozhattak oly statusban hagiatom ő n[agysá]ga gratiajabol, a melyben tisztességes subsistentiám lehessen.

De mégh eddig ugi látom, mind én s mind mások meg csalatkoztunk vélekedésünkben; holot a midőn nem csak atjafiainak mind feljéb declarálám, hanem jó szolgájánakis, Gazda Mihálj¹⁰¹ uram[na]k szép portiot testalt ő n[agysá]ga holta utan, én felőlem sohl semmi emlekezet nintsen.

Bár csak ki gondolhatnám az okát, miért kellet annak ugi lenni, sokkal könnyebb volna, annális könnyebb, ha vagi angial vagi ördögh azt comprobalhatná¹⁰² ellenem, hagi en ő n[agysá]gatol ezt érdemlettem.

Hol vadnak hát az ő n[agysá]ga sok szép uri ajanlasi igireti, hol vadnak nagi patrociniumpokkal¹⁰³ valo biztatási.

-Iól tugia ő n[agysá]ga, a mikor meg házasodtam is egi pénz érő gratiáját ő n[agysá]ga hozzám nem mutatta, azutánis látam, más idegenek[ne]k sok beneficiummal¹⁰⁴ volt, sok rendbéli ajandékkal, nékem affélékhez szerencsém nem volt.

⁹⁶ (állás)ajánlatot

⁹⁷ hagytam veszendőbe

⁹⁸ folytonosan kitartottam

⁹⁹ lapszéli betoldás

¹⁰⁰ kedvére tegyek

¹⁰¹ Apor István szolgája és belső bizalmi embere, akiről 1698-as testamentumában külön megemlékezett: 1000 forintot, az új-tordai házat szőlőivel és hozzátartozandó szántóföldeivel, négy ökörrrel, egy szekérrel és négy borjús tehénnel együtt hagyta rá.

¹⁰² bizonyíthatná

¹⁰³ támogatás

¹⁰⁴ adománnyal

-Igaz dologh segesvári adósságából cedált¹⁰⁵ ő n[agysá]ga ezer forintokat, amellyetis nagi submissioval¹⁰⁶ recognoscálok,¹⁰⁷ noha oly heljen vagion Isten tugia telljes életembenis vehetem e fel valaha vagi sem.

Sollicitáltam az el múlt esztendőben ő n[agysá]gatol egyik Kőhér nevű falut, noha minden maga rövidsége nélkül ő n[agysá]ga annak nekem adásával éppen lábra állított volna, de az irántis frustralodtam.¹⁰⁸

Hogi azért semmit próbálatlan ne hagiak ex jam praemissis¹⁰⁹ az én alázatos instantiámot illjen summába¹¹⁰ foglalom.

Ha van ő n[agysá]ganal respectus velem egi izen való attjafiára.

Ha azoknak ő n[agysá]ga holta után tisztességes állapotban való hagiásra ő n[a]g[yság]án]ak olj nagi szorgalmatossága vagjon.

Ha az én tizenegy esztendőről való szolgálatomban ő n[agysá]ga megh njughatot,

ha az én ő N[a]g[yság]ához való igaz hűségem vilagos és bizonyos, ugi azért való szenvedésem masoktól, mind it Erdélyben, mind ot fen az udvarban.

Ha tugia ő n[agysá]ga nyilván az én igen meg fogiatkozot állapotomot, romlásomot.

Egi szoval, ha tam ex misericordia, quam ex retributiva justitia ditseretesen kivan ő n[agysá]ga valakivel cselekedni.

A midőn más atyafianak csak eginakis disponált három száz ház jobbajot, bár a desmajat hagyja ő n[agysá]ga nekemis, had ditsekedhessem énis ugi, mint mások az ő n[agysá]ga uri gratiajával, mert tiz, husz jobbaji (s egi kis portio)¹¹¹ ki szakasz-tásával ezer ház jobbáji nem igen csonkul megh, s bizony az ő

¹⁰⁵ átengedett

¹⁰⁶ alázattal

¹⁰⁷ elismerek

¹⁰⁸ csalódtam

¹⁰⁹ ezekből az előzményekből

¹¹⁰ összegzésbe

¹¹¹ rész jószág, lapszéli betoldás

n[agysá]ga atjafiai is ugi lehetnek erőssek a mostani irigi világban, ha másokotis épít eő n[agysá]ga melléjek, az ő k[e]g[ye]lmeik jövőendőbeli szolgálattiára.

Mivel pedig már a melj testamentumot ő n[agysá]ga írt, ahhoz efféle particularitást¹¹² nem inseralhatni,¹¹³ méltoztassék ő n[agysá]ga arról a gratiarol mellyet nekem testal, egi kis írást maga neve alat adni, a meljre is idejen had procuralhatnék consensust ő felségétől, hiszem a migh Isten ő n[agysá]gat s az asszonyt élteti, addig bár kezemben ne botsássa csak lehessen securus¹¹⁴ jövőendőben, a ki azt éri, vagi én, vagi az én szegény gyermekeim, mert a szóval való igiretet az idő el felejteti az emberekkel.

Ha ő n[agysá]ga azt mondaná, hofi igenis meg emlekezet ő n[agysá]ga rollam testamentumában, mert az apám uram hazanak bizonyos summa penzt testalt, azt ugian tudom, mind az apám uram háza s mind én amenyiben énis ot értettem, nagi alázatos háladással recognoscálunk, de mivel ő n[agysá]ga más attiafiaival is, a kik soha ő n[agysá]ga méltóságos udvarát nem frequentálták,¹¹⁵ ex sola misericordia,¹¹⁶ ha többet nemis, legált¹¹⁷ annjit, legien anynyiban ő n[agysá]ga előtt az én méltatlan személyem felljeb való consideratioban,¹¹⁸ hofi a mellé a pium legatum¹¹⁹ mellé eginehány jobbágiból álló kis portiot, valahol a hol nekemis kezem ugiében lehetne, méltoztassék Ő m[agysá]ga per literas grationalis legalni.¹²⁰

Mellyetis én mind ő n[a]g[yság]a[n]a[k] egész életiben, s mind ha Istennek ugi teczik, ő n[agysá]ga holta után azoknak a kiket ő n[agysá]ga maga successorainak denominalt, az ő n[agysá]g[á]tól eddig tapasztalt igaz hűségem szerint nagi kotelesseggel meg szolgálni igiekezem.

¹¹² kiegészítést

¹¹³ csatol

¹¹⁴ bebiztosítva

¹¹⁵ látogatták

¹¹⁶ egyedül irgalmasságból

¹¹⁷ hagyott

¹¹⁸ megítélésben

¹¹⁹ kegyes rendelet

¹²⁰ adománylevéllel elrendelni

Ha penig casu quo /: mellyet eligh remélhetnék:/ mostani instantiámis inconsolate¹²¹ terne vissza, én ugian ő n[agysá]gat többször nem praesummalom terhelni, hanem el hitetvén azt magammal, hofi igi volt el rendelve ő sz. felségétől felőlem, az ő szent akarattianak magamot alazatoson submittalom,¹²² várván ha it nem is, másunnan az én igaz szolgálatomnak világi jutalmát /: mert az örökéletet nem érdemből hanem kegielemből reménlem:/ mindazáltal ő n[agysá]ga ha egiébtől nemis, bizony tarthat az emberek itiletitől, a midőn elég példaszek én másoknakis Erdéljben, mit várjanak a jo szolgák urok gratiajabol jámbor szolgáltyokért, és talám én szek első, miolta az ő felsége fegyvere Erdéljben giükeret vert magának, aki sok sok igiretekkel s üres tarisznjával tizenegi esztendei szolgálattia nyughatatlansága után tér vissza maga feleségéhez és giermekihez, a kikkel valo csendes lakását, conversatioját¹²³ haszontalan imaginatioert,¹²⁴ bizonytalan reménységért el hadta vólt annyi ideig, hofi igi magam sorsomon tapasztaljam annak valóságát, a mit ama nagi hirű politicus¹²⁵ ir egi heljen: Est commune servitutis malum pro gratia [ob edimia praestita obsequia]¹²⁶ taedium reportare! Beneficia enim servitiis acquisita eo usque sunt laeta usque dum ea solvi posse videntur ubi multum antevertere pro gratia odium reportatur, sicque magnates onere debiti pressi insigniter injurii fiunt. Sane quidam quo plus debent eo magis oderunt.¹²⁷

¹²¹ megítéletlenül

¹²² alávetem

¹²³ társalkodását

¹²⁴ képzelődésért

¹²⁵ Tacitusra utal

¹²⁶ lapszéljegyzet

¹²⁷ Közöséges dolog a nyilvánvalóan leghüségesebb engedelmességért a szolgaság szörnyű undorában részesülni. A szolgaság alatt szerzett jótétemények addig boldogítanak, míg azokat szemmel láthatóan viszonozzák, amint azokat mindennél előbbre tartod, úgy hála helyett gyűlölet az osztályrészed. Emígy ezzel a kötelezettséggel járó tartozás miatt, szorongatott helyzetükben a főurak különösen igazságtalanok lesznek. Kétségkívül, minél több az adósságuk, annál jobban fognak gyűlölködni. (Cserei Mihály egyik kedvelt ifjúkori olvasmányából, a Seianus tanulságos esetét megörökítő *Évkönyvekből* parafrázelt: TACITUS, *Annales*, IV, 18. A fordításért Dóczy Örsnek tartozom köszönettel.)

A TANULMÁNYOK ELSŐ MEGJELENÉSI HELYE

1. *Cserei Mihály és élettörténete* = *Könyvek által a világ... Tanulmányok D. Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 403–426.
2. *Egy kora újkori székely fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből* = *Acta Siculica 2011 – A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, szerk. KINDA István, Sepsiszentgyörgy, Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum, 2011, 483–491.
3. *Ifjúkori önarckép: Cserei Mihály 1690–1697* = *Generációk a történelemben*, szerk. GYÁNI Gábor, LÁCZAY Magdolna, Nyíregyháza, Hajnal István Kör, 2008, 235–247.
4. *Egy kora újkori familiáris kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete gróf altorjai Apor Istvánnal (1692–1703)* = *Acta Siculica 2008 – A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, szerk. KINDA István, Sepsiszentgyörgy, kiadja a Székely Nemzeti Múzeum, 2008, 309–318.
5. *Emlékirat és patriotizmus: Bethlen Miklós és Cserei Mihály regionalizmusa* = *Nyelv, lelkiség és regionalitás a közép és kora újkorban. Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson, Kolozsvár, 2011. augusztus 22–27*, szerk. BALOGH F. András, GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, Kolozsvár, Egyetemi Műhely Kiadó, Bolyai Társaság, 2013, 365–383.
6. *Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások*, ItK 119(2015), 625–650.
7. *Cserei olvas...: Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában (Esettanulmány)* = *Monokgráfia. Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kossuth Kiadó, 2016, 692–699.

8. *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata = Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi prédikátor életművéről*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÖRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007, 45–79.
9. *Cserei hallgat...: A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései = A kora újkori prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete*, szerk. IMRE Mihály, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2013, 166–188.
10. *Pecchius Cisalpinus csodálatos szabadulásának története: Írás-antropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum Kiadó, 2010, 29–50.
11. *A szerző neve...(t), Manupropria szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia, Miskolc, 2011. május 25–28*, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetem, 2012, 397–408.
12. *Cserei másol... A kora újkori íráshasználat mellőzött kontextusairól. Cserei Mihály példája – Jelen kötetben olvasható először.*
13. *A familiáris Cserei Mihály és a végrendelkező Apor István konfliktusának két ismeretlen forrása (szövegközlés)*, Lymbus, 7(2009), 97–111.

LEVÉLTÁRI ÉS KÉZIRATTÁRI FORRÁSOK RÖVIDÍTÉSE

BrÁLt = Román Állami Levéltár Brassó Megyei Igazgatósága
(Arhivele Naționale Direcția Județeană Brașov), (Brassó)

EME = Erdélyi Múzeum-Egyesület

HHStA = Haus-, Hof-, und Staatsarchiv (Bécs)

KvAKt Kt = Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Kézirattára (Kolozsvár)

KvÁLt = Román Állami Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága
(Arhivele Naționale Direcția Județeană Cluj), (Kolozsvár)

KovÁLt = Román Állami Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága
(Arhivele Naționale Direcția Județeană Covasna), (Sepsiszentgyörgy)

KvEKt Kt = Kolozsvári Egyetemi Könyvtár Kézirattára (Kolozsvár)

MNL-OL = Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (Budapest)

MTAK Kt = Magyar Tudományos Akadémia Könyvtárának Kézirattára (Budapest)

MvhelyTBK = Marosvásárhely, Teleki-Bolyai Könyvtár (Marosvásárhely)

OSZK Kt = Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár (Budapest)

KÉZIRATOK, KORA ÚJKORI NYOMTATVÁNYOK ÉS FORRÁSKIADÁSOK

AMESIUS 1630 Guilelmus AMESIUS, *Coronis ad Collationem Haginsem...*, Amstelodami, 1630.

AMESIUS 1633 Guilelmus AMESIUS, *Bellarminus enervatus, sive disputationes anti-bellarminianae in illustri Frisiorum Academia, quae est Franekeræ, publice habite a Guilielmo Amesio Theologiae Doctore*, Londini, 1633.

AMESIUS 1683 Guilelmus AMESIUS, *Anti-synodalia scripta vel animadversions in Dogmatica illa, quae Remonstrantes in Synodo Dordracena, exhibuerunt et postea divulgarent*, Amstelodami, 1683.

AMESIUS 1685 Guilelmus AMESIUS, *De Conscientia et ejus jure, vel Casibus libri quinque*, Debrecini, 1685.

AMESIUS 1685a Guilelmus AMESIUS, *Medulla Theologica*, Debrecini, 1685.

APAFI 1900 I. és II. APAFI Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632-1694-es évekről, kiad. TÓTH Ernő, Erdélyi Múzeum, 19(1900), 82-93, 143-155, 213-221, 270-281, 325-335.

APÁCAI CSERE 1653 APÁCAI CSERE János, *Magyar Encyclopaedia azaz Minden igaz és hasznos Böltséégnek szep rendbe foglalása [...]*, Ultrajecti, 1653.

APÁCAI CSERE 1975 APÁCAI CSERE János, *Magyar Logikácska és egyéb irások*, vál., jegyz., szerk., SZIGETI József, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1975.

APÁCAI CSERE 1977 APÁCAI CSERE János, *Magyar encyclopaedia*, bev., jegyz., s. a. r., SZIGETI József, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977.

APOR 1696 APOR István levele a brassói magisztrátushoz, BrÁLt, A városi tanács iratai (Actele magistratului), jelzete: 21/125/1696, 1r-2v.

APOR 1696a Apor István levele a brassói magisztrátushoz, BrÁLt, A városi tanács iratai (Actele magistratului), jelzet: 93/195/1696, 1r-2v.

- APOR 1697** *APOR István bécsi naplója 1697–1698*, KvÁLt, Kolozsvár, Korda családi levéltár (377-es fond), 50-es doboz, jelzete: CCCLIX, 1–2 kötet.
- APOR 1700** *Apor István levele Baló Józsefhez elfoglalt részéért, melyet Cserei Mihály is bizonyít*, 1700, III., 30. KovÁLt, Székely Nemzeti Múzeum törzsanyaga, Fasc. X, 49r–51v.
- APOR 1930** Gróf APOR István *Naplója bécsi útjáról*, kiad. Dr. BÍRÓ Venczel, Erdélyi Múzeum, 35(1930), 139–154.
- APOR P. 1863** Altorjai B. APOR Péter *Munkái*, kiad. KAZINCZY Gábor, Pest, 1863 (Monumenta Hungariae Historica, Második osztály: Írók, 11).
- ARANKA 1796** ARANKA György, *Az Erdélyi Kéz-Írásban lévő Történet Íróknak újabb és bővebb lajstroma = A Magyar Nyelvművelő Társaság Munkáinak első darabja*, nyomt. Hochmeister Márton, Szeben, 1796.
- ARISTOTELES 1586** *Organi Aristotelei, libri quinque priores, á Doct. Zacharia Ursino Vratislaiensi, per quaestiones & perspicue & erudite expositi, ita vt prouectioribus quoque, docti commentarij usum praestare posint*, Nevstadii in Palatinatv, 1586.
- ARISTOTELES 1975** *De Sophisticis Elenchis. Translatio Boethii, Fragmenta Translationis Iacobi et Recensio Guillelmi de Moerbeke*, ed. DOD, B. G., Leiden–Bruxelles, Brill, 1975.
- AUGUSTINUS 1555** Aurelius D. AUGUSTINUS, *Operum contra pelagianos, in duos tomos digesta*, Lovanii, 1555.
- BÁNFFY 1862** BÁNFFY György *naplója 1644*, kiad. SZABÓ Károly = *Erdélyi Történelmi Adatok IV.*, szerk. MIKÓ Imre, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum Egyesület, 1862, 113–131.

- BENKŐ 1988** BENKŐ József *Levelezése*, kiad. SZABÓ György, TARNAI Andor, bev. SZABÓ György, Bp., MTA Irodalomtudományi Intézete, 1988 (Magyarországi tudósok levelezése I).
- BETHLEN 1704** *Columba Noe cum Ramo olivae...* (1704. április), Bécs, HHStA, Hungarica Specialia, Fasc. 365., 56–65 f. [Autográf]
- BETHLEN 1705** BETHLEN Miklós, *Olaj Ágat viselő Noé Galambja* [Cserei Mihály másolata], KvEKt Kt, jelzet: ms 1866.
- BETHLEN 1747** *Nehai meltosagos erdélyi cancellarius groff B: Bethlen Miklos életének írása*, [Cserei Mihály 1747 körüli másolata.] KvAKt Kt, jelzet: Ms. U. 1029/A–G.
- BETHLEN 1805** *Bethlen Miklós önéletírása I–II* [1805-ös másolat], OSZK Kt, jelzet: Fol. Hung. 2082.
- BETHLEN 1858** Gróf BETHLEN Miklós, *Önéletírása*, kiad., bev. SZALAY László, Pesten, HECKENAST Gusztáv, 1858–1860 (Magyar Történelmi Emlékek, II–III), I–II, 556, 434.
- BETHLEN 1979** BETHLEN Miklós, *Olajágot viselő Noé galambja = Magyar gondolkodók 17. század. Államelmélet és politikai gondolkodás*, szerk. TARNÓC Márton, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1979, 283–295.
- BETHLEN 1980** *Kemény János és Bethlen Miklós művei*, kiad. és jegyz. V. WINDISCH Éva, Bp., Szépirodalmi Könyvkiadó, 1980.
- BETHLEN 1987** KULCSÁR Péter, *Bethlen Miklós gróf fáradozásai és gyötrelmei* = BETHLEN Miklós *Levelei*, I–II, összegyűjt., s. a. r., bev. tan. és jegyz. JANKOVICS József, a latin nyelvű részeket ford. KULCSÁR Péter, magyar nyelvű jegyz. NÉNYEI Gáborné, Bp., Akadémiai, 1987 (Régi Magyar Próza Emlékek, 6), II, 1181–1234.

- BETHLEN F. 1684** BETHLEN Farkas, *Historiarum Pannonico – Dacicarum Libri X ...*, Keresd, 1684.
- BETHLEN F. 1739** [BETHLEN Farkas] *Nemes Erdély országnak viselt dolgainak rovid summája [...]* rövidségnek okáért contrahalt, és Deákbold Magyar Nyelvre fordított, BAGOSI KOVÁCS István, 1739, KvEKt Kt, jelzete: ms. 61.
- BETHLEN K. 1922** Széki gróf TELEKI József özvegye bethleni BETHLEN Kata grófnő írásai és levelezése 1700–1759, kiad. SZÁDECZKY Lajos, I-II. kötet, Bp., Grill Udvari Könyvesbolt, 1922.
- BETHLEN K. 1984** BETHLEN Kata *Önéletírása*, kiad. BITSKEY István, Szépirodalmi Könyvkiadó, Bp., 1984.
- BOD 1982** BOD Péter, *Magyar Athenas*, kiad. TORDA István, Bp., Magvető Könyvkiadó, 1982, 461–464.
- BENKŐ 1853** Benkő József tudósítása az Erdély Históriája Íróinak magyar nyelven található kézírásaikról, kiad. BRUZ Lajos, Új Magyar Múzeum, 3 (1853), 217–245.
- BUZINKAI 1668** Michael BUZINKAI, *Compendii Logici Libri Dvo*, Patach, 1668.
- CALVINUS 1569** Ioannes CALVINUS, *Institutio christianae religionis*, Genevae, MDLXIX.
- CELLARIUS 1674** Balthasar CELLARIUS, *Politicae Succintae, ex Aristotele potissimum erutae ad Praesentem Imperii Romani Statum multis in locis accomodatae libri II*, editio nona, Jenae, MDCLXXIV.
- CSEREI 1685** Cserei Mihály, *Notationes in Logicam*, KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: ms. U. 9.

- CSEREI 1690** *Kalendárium az 1690-es esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV. 8185.
- CSEREI 1691** *Kalendárium az 1691-es esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV.8345
- CSEREI 1692** *Kalendárium az 1692-es esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV 8472.
- CSEREI 1693** *Kalendárium az 1693-as esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV 8607.
- CSEREI 1694** *Kalendárium az 1694-es esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV 8963.
- CSEREI 1695** *Kalendárium az 1695-ös esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV 9086.
- CSEREI 1696** *CSEREI Mihály diáriuma*, MvhelyTBK, jelzete: Tf.1075b, ms. 20.
- CSEREI 1696a** *Series Expeditionum Vienensium ad Excelsam Cameram Aulicam, ejusdemque Praesidem & Consiliarios circa Negotia Thesaurariatum Transylvanicum concernentia Incipiendo ab A. 1696. 4. Januar.* KvÁLt, Korda családi levéltár (377-es fond), 50-es doboz, II. kötet, jelzete: CCCLIX.
- CSEREI 1697** *Kalendárium az 1697-es esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV 9285.
- CSEREI 1698** *Calendarium Tyrnaviense, ad Annum Jesu Christi, Tyrnaviae, MDCXCVIII*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: BMV U. 469.

- CSEREI 1698a** *Kalendárium az 1698-as esztendőre*, Cserei Mihály kéziratos bejegyzéseivel, KvEKt Kt, jelzete: BMV 9286.
- CSEREI 1702** *Historicus Cserei Mihály kérelme Gróf Apor Istvánhoz* [...], 1702, KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: Ms. U. 2304. (Régi jelzet: 153).
- CSEREI 1703** *Gróf Apor István ellen való Kérelme Historicus Cserei Mihálynak*, 1703, KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: Ms. U. 2304. (Régi jelzet: 152).
- CSEREI 1709** CSEREI Mihály, *Compendium Theologicum et Politicum, azaz oly együgyű írás, melyből mind lelked idveségit, mind világi életednek rendes folytatását rövidesen megtanulhatod*, 1709, KvAKt Kt, Unitárius fond, jelzete: Ms. U. 1119.
- CSEREI 1709a** CSEREI Mihály levele a brassói főbíróhoz, 1709. augusztus 5, BrÁLt, Városigazgatási levéltár (Fonduri Administrative), jelzete: 17/1709.
- CSEREI 1712** CSEREI Mihály *Históriája* 1698–1714, MTAK Kt, jelzete: K 100.
- CSEREI 1719** CSEREI Mihály jegyzőkönyve (1705–1719), KvEKt Kt, jelzete: ms 957.
- CSEREI 1722** CSEREI Michaelis de Nagy Ajta: *libellus supplex ad Suam Maiestatem Caes. Regiam dd^a = 28. Maii 1722*, OSZK Kt, jelzete: Fol. Lat. 1644.
- CSEREI 1725** CSEREI Mihály, *Projectum de reformatione Abusuum Transylvanicorum*, 1725, KvÁLt, Apor családi levéltár (317-es fond), jelzete: 317/21, 1r–21r.

- CSEREI 1733** *CSEREI Mihály jegyzőkönyve I. (1716–1733)*, MTAK Kt, jelzete: K 103.
- CSEREI 1747** *CSEREJ Mihály Apológiája Anno 1747 10. Aug. Aetatis suae Anno 80*, KvEKt Kt, jelzet: ms 840.
- CSEREI 1748** *CSEREI Mihály jegyzőkönyve III. (1724–1748)*, MTAK Kt, jelzete: K 105.
- CSEREI 1748a** *CSEREI Mihály legnagyobb jegyzőkönyve*, OSZK Kt, jelzete: 2244. Quart. Hung.
- CSEREI 1755** *CSEREI Mihály jegyzőkönyve II. (1723–1755)*, MTAK Kt, jelzete: K 104.
- CSEREI 1852** *NAGYAJTAI CSEREI Mihály Históriája. A szerző eredeti kéziratából KAZINCZY Gábor által, Első kiadás, Pest, Újabb Nemzeti Könyvtár, MDCCCLII.*
- CSEREI 1855** *CSEREI Mihály, Vera descriptio meorum fidelium Servitorum et pro fidelitate passionum, fide mea christiana descripta = Josephi Comitis Kemény Collectio minor Manuscriptorum Historicorum Tomus XXIII, 126r–129v., KvAKt Kt, jelzete: ms. KJ. 82.*
- CSEREI 1881** *ABAFI AIGNER Lajos, Cserei Mihály végrendelete, Történelmi Tár, 29(1881), 148–157.*
- CSEREI 1893** *FERENCZY Zoltán, Cserei Mihály följegyzései, Történelmi Tár, 3(1893), 146–160, 232–249.*
- CSEREI 1895** *SZÁDECZKY Lajos, Cserei Mihály végrendelete, Erdélyi Múzeum, 12(1895), 388–394, 429–444, 493–498, 546–554.*
- CSEREI 1906** *SZÁDECZKY Lajos, Cserei történetbölcséleti műve, Történelmi Tár, 4(1906), 445–552.*

- CSEREI 1983** Cserei Mihály, *Erdély históriája*, kiad. BÁNKÚTI Imre, Bp., Európa Könyvkiadó, 1983.
- CSEREI GY. 1756** *Diarium vitae aerumnosae Georgii Cserei senioris de Nagy Ajta 1756*, KvEKt Kt, jelzete: MS. 660.
- DECIUS 1593** DECI BAROVII Ioan, *Syntagma Institutionum juris imperialis ac Ungarici quatuor perspicuis questionum ac responsionum licris comprehensium*, Claudiopoli, 1593.
- DREXEL 1645** Reverendi Patris P. Hieremiae Drexelii, *Opera omnia, Dvobus Voluminibus*, Moguntiae, 1645.
- EUTROPIUS 1594** EUTROPIUS V. C., *Historiae Romanae, LIBB. X. His Additi Pavlli Diaconi LIBB. IIX Accesserunt Doctiss. virorum in Eutropium annotationes*, Apvd Iacobvm Chovet, M.D.XCIII.
- FLAVIUS 1580** Iosephus FLAVIUS, *Opera Iosephi viri inter iudaeos doctissimi ac disertissimi, Quae ad nostram aetatem pervenerunt omnia. Nimirum: De antiquitatibus iudaicis libri XX. Quibus in fine loco Appendicis vita Iosephi per ipsum conscripta*. Francoforti, 1580.
- GROTIUS 1657** Hugonis GROTII, *De Iure belli Ac Pacis libri tres, In quibus jus Naturae & Gentium, item juris publici praecipua explicantur*, 1657.
- KERESZTÚRI 1641** KERESZTÚRI Pál, *Fel sördült keresztény...*, Várad, 1641.
- KOCSI 1704** KOCSI János, *Malleus XV. Dilemmatum...*, Debrecen, 1704.
- KOMÁROMI 1699** Békességes Tűrésnek Oskolája, Mellyet Édes házján kívül való boldogtalankodásában Deákbúl magyarra

fordított KOMÁROMI János, Magyarországi s Erdélyi bujdosó
Fejedelem Secretariussa, s édes Hazája Martyrja.

KOMÁROMI 1861 Magyarországi s erdélyi bujdosó fejedelem késmárki
Thököly Imre secretariusának Komáromi Jánosnak diariumja
s experientiája, kiad. NAGY Iván, Pest, 1861.

KOMÁROMI CSIPKÉS 1671 KOMÁROMI CSIPKÉS György, *Papistasag
Ujsaga, az az, Olly munka, mellyben a' Pápastaságnak, mind tu-
dományának mellyet vall; mind egyházi rendeknek mellyekhez
halgat; mind ceremoniáinak, szokásinak, s' rend tartásinak,
mellyeket gyakorol, igaz régiségtuel ueres, minapi ujsága, az
magok írásiból, tanubizonságiból és Authoriból, meg-mutogat-
tatik világossan, Kolozsvár, 1671.*

KÖLESÉRI 1709 KÖLESÉRI Sámuel, *Theologia Pacifica sive compara-
tiva Religionis Christianae...*, Cibini, 1709.

MAKKAI 1942 Erdély öröksége. Erdélyi emlékirók Erdélyről, I–X,
szerk. MAKKAI László, Bp., Franklin-Társulat, 1942.

MEDGYESI 1641 MEDGYESI Pál, *Praxis pietatis, Azaz: Kegyesség gya-
korlás, melybe befoglaltatik, mint kellyen a keresztyén ember-
nek, Isten és a maga igaz ismeretiben nevedetni, Lőcse, 1641.*

MIKES 1966 MIKES Kelemen összes művei. Törökországi levelek és
misszilis levelek, I, szerk. HOPP Lajos, Bp., Akadémiai, 1966.

MIKES 1988 MIKES Kelemen, *Törökországi levelek. Mulatságos napok,*
kiad. VERESS Dániel, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1988.

NÁDUDVARI 1741 Néhai tiszteletes Tudós Férjfiúnak NÁDUDVARI Pé-
ter uramnak, életében, [...] Nyoltzvan-négyszáz PRÉDIKÁTIÓI,
[...] nagy részént az Idvezült Auctornak maga Írásiból egybe-
szedgetvén, és egynéhány híjánosságiból, néhol egész predi-

kátziókkal-is, ki-tóldozván, Világ eleiben botsátott, SZATHMÁRI PAP 'Sigmond, Kolozsvár, 1741.

PÁPAI PÁRIZ 1680 PÁPAI PÁRIZ Ferencz, *Pax Animae*, Az az, A' lelek bekessegeroel, es az elme gyoenyoeruesegeroel való Tracta, Francia Nyelven irattatott MOLENEUS Peter által. Ugyan azon Nyelvboel Magyarra fordittatott, Kolozsvár, 1680.

PÁPAI PÁRIZ 1697 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Kegyességgel, Betsülettel, közönséges Munkával érdemlett Igasság Koronája* [Halotti oratio és vers Betlen Elek fölött], Kolozsvár, 1697.

PÁPAI PÁRIZ 1698 PÁPAI PÁRIZ Ferenc, *Pax sepulchri...*, Kolozsvár, 1698.

PERKINS 1618 Gvilielmi PERKINSI, *Operum Omnium Theologicorum quae extant*, Genevae, 1618.

PUFFENDORF 1687 Samuelis PUFFENDORFII, *Jure Naturae et Gentium libri octo*, 1687.

RAINOLDI 1606 Johannis RAINOLDI, *De Romanae Ecclesiae Idololatria in cultu sanctorum...*, Oxoniae, MDCVI.

RAMUS 1593 *Audomaritalaei rhetorica. E P. Ramii Praelectiones observata: Nunc primum hac manuali forma edita*, Spira: Apud Bernhardum Albinum, 1593.

RAMUS 1595 Petri RAMI, *Dialecticae libri duo*, Spira, 1595.

RAMUS 1653 Petri RAMI, *Dialecticae Libri Duo*, Varadini, 1653.

RAMUS 1964 *Aristotelicae Animadversiones – Dialecticae institutiones*, Paris, 1543, facsimile edition, RISSE, W., Stuttgart–Bad Cannstatt, Frommann-Holzboog, 1964.

RÉTYI 1983 *RÉTYI Péter naplója*, kiad., URSUTIU Maria, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1983.

ROSAEUS 1656 Alexander ROSAEUS, *Virgilii Euangelizantis Christiados Libelli aliquot in gratiam Classis Poeticae Varadiensis editi*, Varadini, MDCLVI.

SCHONAEUS 1656 Cornelius SCHONAEUS, *Terentius Christianus...*, Várad, MDCLVI.

SENECA 1628 *L. Annaei Seneca philosophi Opera omnia Ex. Ult. J. Lipsii emendatione. M. Annaei Senecae rhetoris quae extant ex Andr. Schotti recens.* Amsterodami: Apud Guil. J. Caesium, 1628.

SEVERUS 1701 SEVERUS Sulpitius, *Sulpiti Severi Historia Sacra...*, Claudiopoli, 1701.

SIKE 1697 Henry SIKE, *Evangelium infantiae*, Utrecht, 1697.

SYLVANUS 1678 Martini SYLVANI, *in illustri Schola Debrecina Rectoris, Philosophiaeque et L. Professoris, PHILOSOPHIA ad usum Scholarum praefertim Debrecinae*, Heidelbergae, Literis Samuelis Ammonii, Anno MDCLXXVIII.

SZÁDECZKY 1903 SZÁDECZKY Lajos, *Cserei Mihály jegyzőkönyvéből*, Történelmi Társ., 4(1903), 569–572.

SZÁDECZKY 1903a SZÁDECZKY Lajos, *Cserei Mihály jegyzőkönyvei*, Századok, 37(1903), 891–906.

SZÁDECZKY 1903b *Br. APOR Péter verses művei és levelei (1676–1752) I–II*, kiad. SZÁDECZKY Lajos, Bp., Akadémiai, 1903.

SZENCI MOLNÁR 1604 SZENCI MOLNÁR Albert, *Dictionarium Latino-Ungaricum*, Noribergae, MDCIV.

SZENCI MOLNÁR 1630 SZENCI MOLNÁR Albert, *Discursus de summo bono, az legfőbb iorol...*, Lőcse, 1630.

SZÖNYI 1740 SZÖNYI Sámuel, *Tervezet Erdély Közállapota reformálásáról. Szőnyi Sámuel fordítása. 1740, KvAKt Kt, Református fond, jelzete Ms. R. 1144-1147 (Kolligátum).*

SZÖNYI NAGY 1675 SZÖNYI NAGY István, *Márttyrok Coronája*, Kolozsvár, 1675.

SZÖNYI NAGY 1697 SZÖNYI NAGY István, *Utolso Tisztesség, melly adatott Amaz minden Virtusoknak kíváltképpen pedig a' Kegyesség, Emberség, Mértékletesség és Békességes-tűrés Tükörének Malom-vízi Kendeffi Janos Uramnak, &c. Mellyet idvességes Prédikációkban és tudós Oratiókban foglalván, a' Nemes Erdély Országá akkor egybegyűlt színe előtt, 1694. Esztendőben, Bőjt-más Havának 23-dik napján, koezoenséges helyen beszéllettenek Az Istennek arra rendesen hivatott Szolgái, Kolosváratt. Boldogok az holtak, kik az Urban halnak-meg. Kolosváratt, Nyomtatott M. Tótfalusi Kis Miklós által, 1697.*

TITELMANN 1575 FRANCISCUS TITELMANN, *Dialecticae Considerationis libri sex, Aristotelici Organi Summam, hoc est, totius Dialectices ab Aristotele tractatae... Francisco Titelmano, Lugduni, 1575.*

TITELMANN 1580 FRANCISCUS TITELMANN, *Compendium Dialecticae Francis Titelmani, ad libros Logicorum Aristotelis, admodum vtile ac necessarium, Claudiopoli, In officina Relictae Casparis Helti, 1580.*

TSEPREGI 1648 TSEPREGI TURKOVITZ Mihály, *G. Perkinsiusnak a lelki-ismeretnek akadémikáról írott drága szép tanítása [...]*, Amszterdam, 1648.

TSERNÁTONI 1651 TSERNÁTONI Pál, *Catena Logica sew Praecepta Logica Porismatice*, KvAKt Kt, Református fond, jelezete Ms. R. 1178a (Kolligátum).

VÍZAKNAI BRICCIUS 1860 VÍZAKNAI BRICCIUS György *Naplója (1693–1717) = Történeti emlékek a magyar nép közséi és magán életéből*, kiad., SZABÓ Károly, SZILÁGYI Sándor, Pest, 1860, II, 79–116.

FELHASZNÁLT IRODALOM

AHNERT 2013 Ruth AHNERT, *The Rise of Prison Literature in the Sixteenth Century*, Cambridge, University Press, 2013.

AMIT 2000 *Constructing the Field. Ethnographic Fieldwork in the Contemporary World*, ed. Vered AMIT, London and New York, Routledge, 2000.

B. KIS-SZILASI 1992 B. KIS Attila, SZILASI László, *Még egyszer a Pataki Névtelenről. Történeti poétika és dekonstrukció, névtelenség és dialogicitás*, ItK, 96(1992), 646–675.

BAKER 1997 David J. BAKER, *Shakespeare, Spenser, Marwell, and the Question of Britain*, Stanford, Stanford University Press, 1997.

BALASSA 1994 *Balassa-kódex*, kiad. KŐSZEGHY Péter, jegyz. VADAI István, Bp., Balassi Kiadó, 1994.

BALÁZS 2006 BALÁZS Mihály, *Cserei Mihály sárgabőrű könyvéről*, It, 87 (2006), 601–609.

BALLA 2013 BALLA Lóránt, *Csete István kéziratok prédikációi és Gyalogi János-féle kiadásai: eredetiség, fordítás, közvetítés a kora újkori jezsuita prédikációkban*, PhD értekezés, Kolozsvár, 2013.

- BALLÓ 1897** BALLÓ István, *Báró Altorjai Apor Péter élete és működése (1676–1752)*, Csíkszereda, (kiadó nélkül), 1897.
- BÁN 1958** BÁN Imre, *Apáczai Csere János*, Bp., Akadémiai, 1958.
- BÁLINT 1976** BÁLINT Sándor, *Karácsony, Húsvét, Pünkösöd. A nagy- ünnepek hazai és közép-európai hagyományvilágából*, Bp., Szent István Társulat az Apostoli Szentszék Kiadója, 1976².
- BARBIER 2001** *Les Trois révolutions du livre. Acte du colloque du Lyon/ Villeurbanne (1998)*, ed. Frédéric BARBIER, Genève, Droz, 2001.
- BARTHES 2001** Roland BARTHES, *A szerző halála* = R. B., *A szöveg öröme*, Bp., Osiris Könyvkiadó, 2001, 50–55.
- BARTÓK 1983** BARTÓK István, *Két XVII. századi egyházi retorika*, ItK, 87(1983), 447–462.
- BARTÓK 1992** BARTÓK István, *A Casa Rustica és a Mechanici. Az „alacsony stílus” ismérvei a XVII. század magyar irodalomelméletében*, ItK, 96(1992), 569–578.
- BARTÓK 1998** BARTÓK István „Sokkal magyarabbúl szólhatnánk és írhatnánk”. *Irodalmi gondolkodás Magyarországon 1630–1700 között*, Bp., Akadémiai, 1998.
- BAURMANN–GÜNTHER–KNOOP 1993** *Homo scribens. Perspektiven der Schriftlichkeitsforschung*, eds. Jürgen BAURMANN, Hartmut GÜNTHER, Ulrich KNOOP, Tübingen, Niemeyer, 1993.
- BENCZIK 1905** BENCZIK Samu, *Nagy-ajtai és Miklósvárszéki Cserei Mihály*, Kolozsvár, (kiadó nélkül), 1905.
- BENKŐ F. 1822** BENKŐ Ferenc, *Benkő József biographiája*, Kolozsvár, 1822.

- BENKŐ S 1971** BENKŐ Samu, *Sorsformáló értelem*, Bukarest, Kriterion, 1971.
- BÍRÓ 1935** BÍRÓ Vencel, *Altorjai gróf Apor István és kora*, Kolozsvár, Az Erdélyi Katolikus Akadémia kiadása, 1935.
- BITSKEY-TAMÁS 1994** *Toposzek és exemplumok régi irodalmunkban*, szerk. BITSKEY István és TAMÁS Attila, *Studia Litteraria*, (24)1994.
- BRAD 2001** Gregory BRAD, *Salvation at Stake: Christian Martyrdom in Early Modern Europe*, Cambridge, Massachusetts and London, Harvard University Press, 2001.
- BRAMS 2009** J. BRAMS, *The Aristoteles Latinus Project: A Survey*, *Revista Portuguesa de Historia do Livro e da Edição*, 24(2009), 105–122.
- BRAMS-DE LEEMANS 2009** J. BRAMS – P. DE LEEMANS, *The Aristoteles Latinus Project. A Survey*, *Revista Portuguesa de Historia do Livro e da Edição*, 12(2009), 105–122.
- BRIGGS-BURKE 2004** *A média társadalomtörténete: Gutenbergről az internetig*, szerk. Asa BRIGGS – Peter BURKE, Bp., Napvilág Kiadó, 2004.
- CANFORA 2002** Luciano CANFORA, *Il copista come autore*, Palermo, Sellerio editore, 2002.
- CAVAZZA 2011** Silvano CAVAZZA, *Una vicenda europea: Vergerio e il caso Spiera, 1548–1549 = La fede degli Italiani*, ed. Guido DALL'OLIO, Pisa, Scuole Normale Superiore Pisa, 2011, 41–51.
- CERQUIGLINI 2011** Bernard CERQUIGLINI, *A variáns dicsérete = Metafilológia 1*, szerk. DÉRI Balázs et al., Bp., Ráció Kiadó, 2011, 219–297.

- CERTEAU** 1998 Michel DE CERTEAU, *The Practice of Everyday Life*, Berkeley–Los Angeles–London, University of California Press, 1998.
- CERWONKA–MALKKI** 2007 Allaine CERWONKA, Liisa H. MALKKI, *Improvising Theory: Process and Temporality in Ethnographic Fieldwork*, Chicago, University of Chicago Press, 2007.
- CHARTIER** 1985 Roger CHARTIER, *Text, Symbols and Frenchness*, *Journal of Modern History*, 57(1985), 682–695.
- CHARTIER** 1987 Roger CHARTIER, *The Cultural Uses of Print in Early Modern France*, Princeton, University Press, 1987.
- CHARTIER** 1989 Roger CHARTIER, *Texts, Printing, Reading = The New Cultural History*, ed. Lynn HUNT, Berkeley: University of California Press, 1989, 154–175.
- CHARTIER** 1992 Roger CHARTIER, *L'ordre des livres: lecteurs, auteurs, bibliothèques en Europe entre XIVe et XVIIIe siècle*, Aix-en-Provence, Alinea, 1992.
- CHARTIER** 2001 Roger CHARTIER, *Culture écrite et littérature à l'âge moderne*, *AHSS*, 56(2001), 783–802.
- CHARTIER–MARTIN** 1990 *Histoire de l'édition française I–III.*, ed. Roger CHARTIER, Henri-Jean MARTIN, Paris, Fayard-Cercle de la Librairie, 1990.²
- CHARTIER–CAVALLO** 1999 *A History of Reading in the West*, eds. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Amherst, University of Massachusetts Press, 1999.
- CLIFFORD** 1983 James CLIFFORD, *On Ethnographic Authority*, *Representations*, 118(1983), 118–146.

- COHEN 1958** Marcel COHEN, *Le grande invention du l'écriture et son évolution*, Paris, Imprimerie nationale et Librairie Klincksieck, 1958.
- COHEN-PEIGNOT 2005** Marcel COHEN, Jérôme PEIGNOT, *Histoire et art de l'écriture*, Paris, Robert Laffont, 2005.
- COLEMAN-COLLINS 2006** *Locating the Field: Space, Place and Context in Anthropology*, eds. Simon COLEMAN, Peter COLLINS, Oxford and New York, Berg, 2006.
- CRĂCIUN-ILIEȘ 1963** *Repertoriul manuscriselor de cronici interne sec. XV.-XVIII.*, szerk. I. CRĂCIUN, A. ILIEȘ, București, Editura Academiei Republicii Populare Române, 1963.
- CRESSY 1995** David CRESSY, *Birth, Marriage and Death, Ritual, Religion, and the Life-Cycle in Tudor England*, Oxford, University Press, 1995.
- CSÁKY 2006** CSÁKY Károly, *Sándor-naptól Úrnapiig: a tavaszi ünnepkör szokásai és hiedelmei*, Pozsony, Madách-Posonium, 2006.
- CSAPODI 1973** CSAPODI Csaba, *A Magyar Codexek elnevezésű gyűjtemény (K31–K114)*, Bp., MTA, 1973, 100–103.
- CSEFKÓ 1931** CSEFKÓ Gyula, *Régi feljegyzések a méltatlan ünnepelésről*, Ethnográfia, (42)1931, 150–153.
- DARNTON 1982** Robert DARNTON, *What is the History of Books?*, Daedalus, 111 (1982), 65–83.
- DARNTON 1984** Robert DARNTON, *Readers Respond to Rousseau: The Fabrication of Romantic Sensitivity* = R. D., *The Great Cat Massacre and Other Episodes in French Cultural History*, New York, Vintage Books, 1984.

- DAVIES 1987 Natalie Zemon DAVIES, *Society and Culture in Early Modern France*, Cambridge, Polity Press, 1987.
- DÓCZY 2009 DÓCZY Örs, *Terentius és Vergilius műveinek recepciója a marosvásárhelyi református partikula tanrendjében Fogarasi Mátyás iskolamestersége alatt (1662–1665) = Könyvek által a világ... Tanulmányok D. Nagy Anikó tiszteletére, szerk. BÁNYAI Réka, SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 91–111.*
- DOMINKOVITS 2002 DOMINKOVITS Péter, *Az írásbeliség szerepe egy XVII. századi eleji mezőváros (Szombathely) jogéletében*, Acta Papensia, 2(2002), 39–60.
- DOMJÁN 1894 DOMJÁN István, *Cserei Mihály, a kálvinista*, Erdélyi Múzeum, 11(1894), 670–677.
- DÖMÖTÖR 2004 DÖMÖTÖR Tekla, *Körmenetek, határjárások = D. T., Napközi ünnepek – népi színjátszás*, Bp., Neumann Kht., 2004, 75–179.
- DUKKON 2003 DUKKON Ágnes, *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*, Bp., Eötvös Kiadó, 2003.
- EISENSTEIN 2005 Elisabeth EISENSTEIN, *The Printing Revolution in Early Modern Europe*, Cambridge, Cambridge University Press, 2005.²
- EL KENZ 1997 David EL KENZ, *Les Bûcher du Roi. La Culture Protestant des Martyrs (1523–1572)*, Paris, Champ Vallon, 1997.
- ENGELSING 1974 Rolf ENGELSING, *Der Bürger als Leser: Lesergeschichte in Deutschland 1500–1800*, Stuttgart, Metzler, 1974.
- ERDÉLYI 1885 ERDÉLYI János, *A bölcsészet Magyarországon*, Bp., Franklin Társulat, 1885.

- FABRE 1993** Daniel FABRE, *Introduction = Écriture ordinaire*, ed. Daniel FABRE, Paris, Biliothèque publique d'information, Centre Georges Pompidou, 1993, 11–18.
- FAIRBURN 1999** Miles FAIRBURN, *Social History: Problems, Strategies and Methods*, New York, St. Martin's Press, 1999, 205–209.
- FAZAKAS 2010** PÁNTZÉL Pál önéletírása és más munkái, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, 2010
- FAZAKAS 2013** FAZAKAS Gergely Tamás, *Pásztázó könyvolvasás és kegyességgyakorlás: A Praxis pietatis margószövegeiről és egy tágabb kutatás lehetőségeiről = Nyelv, lelkiség és regionalitás a középkor és kora újkorban: Előadások a VII. Nemzetközi Hungarológiai Kongresszuson*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, LUFFY Katalin, TÓTH Zsombor, BALOGH F. András, Kolozsvár: Egyetemi Műhely Kiadó, 2013, 146–168.
- FAZAKAS 2016** FAZAKAS Gergely Tamás, *Bethlen Kata és az utolsó kenet: Felekezeti küzdelem a haldoklóért a Carolina resolutio utáni évtizedekben = Egyházak és egyházpolitika Magyarországon és Erdélyben a 18–19. században: A Carolina Resolutiótól az 1848. évi XX. törvénycikkig*, szerk. G. SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, 2016, 75–97.
- FEBVRE 1996** Lucien FEBVRE, „Honneur et Patrie,” Paris, Perrin, 1996.
- FEBVRE-MARTIN 1958** Lucien FEBVRE, Henri-Jean MARTIN, *L'Apparition du livre*, Paris, Albin Michel, 1958.
- FEINGOLD 2001** *The Influence of Petrus Ramus: Studies in Sixteenth and Seventeenth Century Philosophy and Sciences*, ed. FEINGOLD Mordechai et al., Basel, Schwabe & Co., 2001.

- FERENCZY 1891** FERENCZY Zoltán, *Cserei Mihály néhány ismeretlen verse 1690-1698-ból*, ItK, 1(1891), 437–455.
- FLEMMING 1997** Juliet FLEMMING, *Graffiti, Grammatology, and the Age of Shakespeare*, Criticism, 39(1997), 1–30.
- FREEDMAN 1993** Joseph S. FREEDMAN, *The Diffusion of the Writings of Petrus Ramus in Central Europe, c. 1570–1630*, Renaissance Quaterly, 46(1993), 98–152;
- FOUCAULT 1999** Michel FOUCAULT, *Mi a szerző?* = F. M., *Nyelv a végtelenhez*, Debrecen, Latin Betűk, 1999, 119–147.
- FÖLDVÁRY 1896** FÖLDVÁRY László, *Adatok Cserei Mihály működéséhez*, Történelmi Tár, 36(1896), 743–746.
- GÁBOR 2007** GÁBOR Csilla, *Változatok a sorsértelmezésre: Csete István prédikációi Mária országáról és annak történetéről = Humanizmus, religio, identitástudat: Tanulmányok a kora újkori Magyarország művelődéstörténetéről*, szerk., BITSKEY István, FAZAKAS Gergely Tamás, Debrecen, DEENK Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007, 227–241.
- GÁBOR 2015** GÁBOR Csilla, *Csete István és Gyalogi János prédikációi Szent Erzsébetről: lelkiség és változó szentségi kritériumok* = G. Cs., *Laus et polemia. Magasztalás és vetekedés középkor- és kora újkori szövegtípusokban*, Debrecen-Kolozsvár, Debreceni Egyetemi Kiadó, Bolyai Társaság, Egyetemi Műhely Kiadó, 2015, 171–184.
- GEERTZ 1983** Clifford GEERTZ, *From the Native's Point of View* = C. G., *Local Knowledge. Further Essays in Interpretive Anthropology*, New York, Basic Books, 1983, 55–70.

- GINZBURG 1980** Carlo GINZBURG, *The Cheese and the Worms: The Cosmos of a Sixteenth Century Miller*, Routledge and Kegan Paul, London, 1980.
- GINZBURG 1993** Carlo GINZBURG, *Microhistory: Two or Three Things That I know about It*, *Critical Inquiry*, 20(1993), 10–35.
- GINZBURG 1990** Carlo GINZBURG, *Witchcraft and Popular Piety: Notes on a Modenese Trial of 1519* = C. G., *Myth, Emblem and Clues*, London, Hutchinson, Radius, 1990.
- GINZBURG 2009** Carlo GINZBURG, *Il formaggio e i vermi: Il cosmo di un mugnaio del '500*, Torino, Einaudi, 2009³.
- GINZBURG-PONI 1991** Carlo GINZBURG, Carlo PONI, *The Name and the Game: Unequal Change and the Historiographic Marketplace* = *Microhistory and the Lost People of Europe*, ed. Edward MUIR, Baltimore, John Hopkins University Press, 1991.
- GOODY 1987**, Jack GOODY, *The Interface Between the Written and the Oral*, Cambridge, University Press, 1987.
- GÖNCZI 1893** GÖNCZI Lajos, *A székeljudvarhelyi ev. reform. kollegium múltja és jelene*, [hely és kiadó n.] 1893.
- GREENBLATT 1980** Stephen GREENBLATT, *Renaissance Self-fashioning from More to Shakespeare*, Chicago–London, The University of Chicago Press, 1980.
- GREENBLATT 1988** Stephen GREENBLATT, *Shakespearean Negotiations: The Circulation of Social Energy in Renaissance England*, Berkeley, University of California Press, 1988.
- GREENBLATT 1996** Stephen GREENBLATT, *A társadalmi energia áramlása* = *Testes Könyv I.*, szerk. Kiss Attila Atilla, KOVÁCS

Sándor S. K., ODORICS Ferenc, Szeged, ICTUS és JATE Irodalomelmélet Csoport, 1996, 355–372.

GYÁNI 2007 GYÁNI Gábor, *Relatív történelem*, Bp., Typotex, 2007.

GYŐRI L. 2011 GYŐRI L. János, *Egy elfeledett református prédikátor, Nádudvari Péter = Eruditio, virtus et constantia. Tanulmányok a 70 éves Bitskey István tiszteletére*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, IMRE Mihály, OLÁH Szabolcs, SZÁRAZ Orsolya, Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen, 2011, 202–208.

HALL 2006 David HALL, *Scribal Publication in Seventeenth-Century New England*, American Antiquarian Society, 115 (2006), 29–80.

HALLER 1963 William HALLER, *Foxe's Book of Martyrs and the Elect Nation*, London, Jonathan Cape, 1963.

HOFER 1983 HOFER Tamás, *A tárgyak „elméletéhez.” Felszerelések és tárgye gyűttesek néprajzi elemzése = Népi Kultúra – Népi Társadalom*, szerk. KÓSA László, Akadémiai Kiadó, Bp., 1983, 39–65.

HONG 1994 Keelung HONG, *Experiences of Being a Native: Observing Anthropology*, Anthropology Today, 1994, 6–9.

HORVÁTH 1957 HORVÁTH János, *A reformáció jegyében*, Bp., Gondolat Kiadó, 1957.

HOSKINS 1998 Janet HOSKINS, *Biographical Objects: How Things Tell the Stories of People's Lives*, New York, Routledge, 1998.

HOTSON 2007 Howard HOTSON, *Commonplace Learning: Ramism and its German Ramifications, 1543–1630*, Oxford, Oxford University Press, 2007.

- HOWELL 1956** Wilbur Samuel HOWELL, *Logic and Rhetoric in England, 1500–1700*, Princeton, New Jersey, University Press, 1956.
- HUME–MULCOCK 2004** *Anthropologists in the Field: Cases in Participant Observation*, eds. Lynne HUME, Jane MULCOCK, New York, Columbia University Press, 2004.
- INEES 1998** Matthew INEES, *Memory, Orality in an Early Medieval Society*, Past and Present, 158(1998), 3–36.
- JACKSON 2001** H. J. JACKSON, *Marginalia: Readers Writing in Books*. New Haven and London, Yale University Press, 2001.
- JAKÓ 1977** JAKÓ Zsigmond, *Írás, könyv, értelmiség: Tanulmányok Erdély történelméhez*, Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1977.
- JARDINE 1974** Lisa JARDINE, *The Place of Dialectic Teaching in Sixteenth Century Cambridge*, Studies in the Renaissance, 24(1974), 31–62.
- JÓKAI 1851** JÓKAI Mór, *Erdély aranykora (1851)*, kiad. OLTVÁNYI Ambrus, Bp., Akadémiai, 1962 (Jókai Mór Összes Művei: Regények, 3).
- KANTOROWICZ 1997** Ernst KANTOROWICZ, *The King's Two Bodies, A Study in Medieval Political Theology*, Princeton, University Press, 1997.
- KECSKEMÉTI 2007** KECSKEMÉTI Gábor, „A böcsületre kihaladott ékes és mesterséges szóllás, írás”. *A magyarországi retorikai hagyomány a 16–17. század fordulóján*, Bp., Universitas Kiadó, 2007.
- KECSKEMÉTI 2011** Gábor KECSKEMÉTI, *The Reception of Ramist Rhetoric in Hungary and Transylvania: Possibilities and*

Achievements = Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts: Ramism in Britain and the Wider World, eds. Steven J. REID, Emma Annette WILSON, Farnham, Ashgate, 2011, 205–225.

KEMPNY 2012 Marta KEMPNY, *Rethinking Native Anthropology: Migration and Auto-Ethnography in the Post-Accession Europe*, International Review of Social Research, 2(2012), 39–52.

KESZEG 1991 KESZEG Vilmos, *A folklór határán: A népi írásbeliség verses műfajai Aranyosszéken*. Bukarest, Kriterion Könyvkiadó, 1991.

KESZEG 1997 KESZEG Vilmos, *Az írás a populáris kultúrában*, Néprajzi Látóhatár, 1997/1–4, 45–52.

KESZEG 2002 KESZEG Vilmos, *Homo narrans: Emberek, történetek és kontextusok*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2002.

KESZEG 2008 KESZEG Vilmos, *Alfabetizáció, írásszokások, populáris írásbeliség*, Kolozsvár, BBTE Magyar Néprajz és Antropológia Tanszék Kriza János Néprajzi Társaság, 2008.

KESZEG 2011 KESZEG Vilmos, *A történetmondás antropológiája*, Kolozsvár, Kriza János Néprajzi Társaság, 2011.

KING 2006 John N. KING, *Foxe's Book of Martyrs and Early Modern Print Culture*, Cambridge, University Press, 2006.

KIS 1873 KIS FERENC, *A Székelyudvarhelyi Ev. Reform. Kollégium Történelme*, [s. n.], 1873.

KNAPP 2009 KNAPP Éva, *Ismeretlen irodalom és nyelvelméleti munkák a XVIII. század első feléből = Sedes Musarum, Neolatin irodalom, tudománytörténet és irodalomelmélet a kora újkori*

Magyarországon, szerk., KNAPP Éva, TÜSKÉS Gábor, Debrecen, Egyetemi Kiadó, 2009, 121–173.

KOLTAI 2001 KOLTAI András, *Magyar udvari rendtartás: Utasítások és rendeletek*, Bp., Osiris, 2001.

KOSÁRY 2003 KOSÁRY Domokos, *Erdélyi forráskiadás 1848-ig* = K. D., *Bevezetés Magyarország történetének forrásaiba és irodalmába, I. Általános rész, 2. Országos jellegű levéltárak és forrásközlések*, Bp., Osiris, 2003, 289–291.

KŐSZEGHY 2014 KŐSZEGHY Péter, *Balassi Bálint. Magyar Amphión*, Bp., Balassi, 2014.

LAKÓ 1981 LAKÓ Elemér, *A kolozsvári Unitárius Kollégium könyvtárának kéziratai a kolozsvári Akadémiai Könyvtárban*, Keresztény Magvető, 87(1981), 15–35.

LAKÓ 1997 *The Manuscripts of the Unitarian College of Cluj/Kolozsvár in the Library of the Academy in Cluj-Napoca*, ed. LAKÓ Elemér, Szeged, (kiadó nélkül) 1997.

LACZKOVITS–SZŐCSNÉ GAZDA 2007 *Népi vallásosság a Kárpát-medencében 7.*, szerk., LACZKOVITS Emőke, SZŐCSNÉ GAZDA Enikő, Sepsiszentgyörgy–Veszprém, Székely Nemzeti Múzeum–Veszprém Megyei Múzeumi Igazgatóság, 2007.

LEPORE 2001 Jill LEPORE, *Historians Who Love Too Much: Reflections on Microhistory and Biography*, *The Journal of American History*, 88(2001), 129–144;

LESTOCQUOY 1968 Jean LESTOCQUOY, *Histoire du Patriotisme en France*, Paris, A. Michel, 1968.

LEVI 1991 Giovanni LEVI, *On Microhistory = Historical Writing*, ed. Peter BURKE, Cambridge, Polity Press, 1991, 93–114.

- LEVI 1997** *Ancient and Medieval Rites of Passages: A History of Young People in the West*, ed. Giovanni LEVI, Cambridge Massachusetts The Belknap Press of Harvard University Press, 1997.
- LOVE 1998** Harold LOVE, *The Culture and Commerce of Texts. Scribal Publication in Seventeenth-Century England*, Amherst, University of Massachusetts Press, 1998.
- LOVE 2003** Harold LOVE, *Early Modern Print Culture: Assessing the Models*, *Parergon*, 20(2003), 45–64.
- LUKÁCSY 1993** LUKÁCSY Sándor, *Szép magyar írásoknak mindeneket gyönyörködtető kertecskéje: Csete István (1648–1718)*, *Kortárs*, (1993)2, 48–59.
- MACDONALD 2001** Nancy MACDONALD, *The Graffiti Subculture*, New York, Palgrave Macmillan, 2001.
- MACDONALD M. 1990** *Sleepless Souls: Suicide in Early Modern England*, eds. MACDONALD, Michael and MURPHY, R. Terence, Oxford, Clarendon Press, 1990.
- MACDONALD M 1992** Michael MACDONALD, *The Fearful Estate of Francis Spira: Narrative, Identity and Emotion in Early Modern England*, *Journal of British Studies*, 31(1992), 32–61.
- MACFARLANE 1970** Alan MACFARLANE, *The Family Life of Ralph Josselin: an Essay in Historical Anthropology*, Cambridge, University Press, 1970.
- MACZÁK 2010** MACZÁK Ibolya, *Elorzott szavak: Szövegalkotás 17–18. századi prédikációkban*, Szigetmonostor, WZ Könyvek, 2010, (A források tükrében).

- MACZÁK 2014** MACZÁK Ibolya, *Közkincs: Tanulmányok a régi magyarországi prédikációk kompilációjáról*, szerk. Maczák Ibolya, Bp., MTA-PPKE Barokk Irodalom és Lelkiségtörténeti Kutatócsoport, 2014, (Pázmány Irodalmi Műhely – Lelkiségtörténeti tanulmányok, 8).
- MANNHEIM 2000** MANNHEIM Károly, *A nemzedékek problémája* = M. K., *Tudásszociológiai tanulmányok*, Bp., Osiris Könyvkiadó, 2000, 201–253.
- MARTIN 1997** John MARTIN, *Inventing Sincerity, Refashioning Prudence: The Discovery of the Individual in Renaissance Europe*, *American Historical Review*, 102(1997), 1309–1342.
- MARTON 2003** MARTON József, *A gyulafehérvári vallási unió (1697–1701). Apor István és Baranyai Pál László szerepe az unió létrejöttében*, *Studia Universitatis Babeş-Bolyai, Theologia Catholica Latina*, 48(2003), 111–120.
- McCLENDON-WARD-MACDONALD 1999**, *Protestant Identities. Religion, Society, Self-Fashioning in Post-Reformation England*, eds. Muriel McCLENDON, Joseph WARD, Michael MACDONALD, Stanford, Stanford University Press, 1999.
- McKENZIE 1986** D. F. McKENZIE, *Bibliography and the Sociology of Texts (The Panizzi Lectures; 1985)*, London, British Library, 1986.
- McKITTERICK 2003** David McKITTERICK, *Print, Manuscript and the Search for Order, 1450–1830*, Cambridge, Cambridge University Press, 2003.
- MEAD 1970** Margaret MEAD, *Culture and Commitment: A Study of the Generation Gap*, New York, Natural History Press, 1970.

- MELHUUS-MITCHELL 2010** *Ethnographic Practice in the Present*, eds. Marit MELHUUS, Jon. P. MITCHELL, Helena WULFF, New York, Oxford, Berghahn Books, 2010.
- MESSERSCHMIDT 1981** Donald A. MESSERSCHMIDT, *Anthropologist at Home in North America: Methods and Issues in the Study of One's Own Society*, New York, Cambridge University Press, 1981.
- MIKÓ 1868** MIKÓ Imre, *Benkő József élete és munkái*, Pest, Ráth Mór, 1868.
- MOMMSEN 1986** Hans MOMMSEN, *Generációs ellentétek és ifjúsági lázadások a Weimari Köztársaságban*, Történelmi Szemle, 29(1986), 426–436.
- MOLNÁR 1994** MOLNÁR Attila, *A „protestáns etika” Magyarországon. A puritán erkölcs és hatása*, Debrecen, Ethnica Könyvkiadó, 1994.
- MONOK 1991** *Erdélyi Könyvesházak II. Kolozsvár, Marosvásárhely, Nagyvárad, Szászváros, Székelyudvarhely*, s. a. r. JAKÓ Zsigmond anyagának felhasználásával MONOK István, Szeged, Scriptum Kft., 1991.
- MUIR 1991** *Microhistory and the Lost People of Europe*, ed. Edward MUIR, Baltimore, John Hopkins University Press, 1991.
- NARAYAN 1993** Kirin NARAYAN, *How native is a “Native” Anthropologist*, *American Anthropologist*, 95(1993), 671–686.
- NEUMER 2003** *Kép, beszéd, írás, vál. NEUMER Katalin*, Bp., Gondolat Kiadói Kör, 2003.
- NÉMETHY 1885** NÉMETHY Lajos, *A Római kath. egyházi szertartások értelmező kézikönyve*, Bp., Lampel, 1885.

- NYÍRI-SZÉCSI 1998** Szóbeliség és írásbeliség. *A kommunikációs technológiák története Homérosztól Heideggerig*, szerk. NYÍRI Kristóf, SZÉCSI Gábor, Bp., Áron Kiadó, 1998.
- ONG 2002** Walter J. ONG, *Orality and Literacy. The Technologizing of the World*, London and New York, Routledge, 2002.
- ONG 2004** Walter J. ONG, *Ramus, Method, and the Decay of Dialogue*, Chicago, University of Chicago, 2004².
- OTTAWAY 2004** R. Susanah OTTAWAY, *The Decline of Life. Old Age in the Eighteenth-Century England*, Cambridge, University Press, 2004.
- OZMENT 1983** Steve OZMENT, *When Fathers Ruled. Family Life in Reformation Europe*, London, Harvard University Press, 1983.
- ŐSZ 2011** Ősz Sándor-Előd, *Kálvin-kötetek a régi erdélyi könyvtárakban = Tanulmányok Kálvinról és magyarországi jelenlétéről*, szerk. GÁBORJÁNI SZABÓ Botond, Debrecen, Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára 2011, 149–187.
- ŐSZ 2014** Ősz Sándor-Előd, *Bibliotheca Calviniana Transylvanica*, Kolozsvár, EME, Erdélyi Református Egyházkerület, 2014.
- PAPP 2015** PAPP Kinga, *Tollforgató Kálnokiak: Családi íráshasználat a 17–18. századi Erdélyben*, Kolozsvár, Erdélyi Múzeum-Egyesület, 2015, (Erdélyi Tudományos Füzetek, 284).
- PELTONNEN 2001** Matti PELTONNEN, *Clues, Margins, and Monads: The Micro-Macro Link in Historical Research*, History and Theory, 40(2001), 347–359;

- PÉNZES 2014** PÉNZES Tiborc Szabolcs, „Valakik Szikrának szárnya alatt vadnak...”: Várad és a puritanizmus II. Rákóczi György fejedelemsége idején, Nagyvárad, Partium, 2014.
- PÉTER 1996** *Gyermek a kora újkori Magyarországon*, szerk. PÉTER Katalin, Bp., MTA Történettudományi Intézet, 1996.
- PÉTER 2008** PÉTER Katalin, *Házasság a régi Magyarországon (16–17. század)*, Bp., L'Harmattan, 2008.
- POLLARD–REDGRAVE 1986** *A Short Title Catalogue of Books Printed in England, Scotland & Ireland and of English Books Printed Abroad 1475–1640*, eds. A. W. POLLARD, G. R. REDGRAVE, 2nd ed., London, The Bibliographical Society, 1986.
- POMEROY 1987** Ralph S. POMEROY, *The Ramist as Fallacy-Hunter: Abraham Fraunce and the Lawiers Logike*, *Renaissance Quarterly*, 40(1987), 224–246.
- PÖRNBACHER 1965** Karl PÖRNBACHER, *Jeremias Drexel. Leben und Werk eines Barock predigers*, München, Seitz, 1965.
- PROSPERI 2001** PROSPERI Adriano, *L'eresia del Libro Grande, Storia di Giorgio Siculo e della sua setta*, Milano, Feltrinelli, 2001.
- R. VÁRKONYI 2013** R. VÁRKONYI Ágnes, *Az ismeretlen Mikes = R. V. Á., Pelikán a fiaival*, Bp., Liget Műhely Alapítvány, 2013, 167–187.
- REVEL 1995** Jacques REVEL, *Microanalyses and the Construction of the Social = Histories: French Construction of the Past*, ed. Jacques REVEL, Lynn HUNT, New York, New Press, 1995, 493–501.
- RICHARDS–SCHURINK 2010** *The Textuality and Materiality of Reading in Early Modern England*, eds. Jennifer RICHARDS, Fred SCHURINK, Oakland, University of California Press, 2010.

- RICOEUR 1999** Paul RICOEUR, *Az Én és az elbeszélt azonosság* = R. P., *Válogatott irodalomelméleti tanulmányok*, Bp., Osiris Könyvkiadó, 1999, 373–412.
- ROSALIND 1992** Thomas ROSALIND, *Literacy and Orality in Ancient Greece*, Cambridge, University Press, 1992.
- ROSEMAN 1995** Mark ROSEMAN, *Generations in Conflict. Youth Revolt and Generation Formation in Germany 1770–1968*, Cambridge, University Press, 1995.
- ROSENSTEIN 2010** Roy ROSENSTEIN, *Mouvance = Handbook of medieval Studies. Terms-Methods-Trends*, ed. Classen, Albrecht, Berlin, De Gruyter, 2010, 1538–1547.
- SANFORD-ANGEL-AJANI 2008** *Engaged Observer. Anthropology, Advocacy and Activism*, eds. Victoria SANFORD, Asale ANGEL-AJANI, New Jersey, London, Rutgers University Press, 2008.
- SAS 2010** SAS Péter, *A Kolozsmonostori bencés Apátsági, majd Nagyboldogasszony-templom, Kolozsvár*, Verbum Kiadó, 2010.
- SEGALEN 1988** Martin SEGALEN, *The Historical Anthropology of the Family*, Cambridge, University Press, 1988.
- SEWELL 1997** William SEWELL Jr., *Geertz, Cultural Systems, and History: from Synchrony to Transformation*, *Representations*, 59(1997), 35–55.
- SHANKMAN 1984** Paul SHANKMAN, *The Thick and the Thin: On the Interpretive Theoretical Program of Clifford Geertz*, *Current Anthropology*, 25(1984), 261–280.
- SHARPE 2000** Kevin SHARPE, *Reading Revolutions: the Politics of Reading in Early Modern England*, Yale, University Press, 2000.

- SHERMAN 2007** H. William SHERMAN, *Used Books: Marking Readers in Renaissance England*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 2007.
- SHOKEID 1997** Moshe SHOKEID, *Negotiating Multiple Viewpoints: The Cook, the Native, the Publisher, and the Ethnographic Text*, *Current Anthropology*, 1997/4, 631–645.
- SIPOS 2004** *A Kolozsvári Akadémiai Könyvtár Régi Magyar Könyvtár Gyűjteményeinek Katalógusa*, szerk. SIPOS Gábor, Kolozsvár, Scientia Kiadó, 2004, (Sapientia Könyvek, 28).
- SMITH 2008** Anthony D. SMITH, *The Cultural Foundations of Nations: Hierarchy, Covenant, and Republic*, Malden, Blackwell Publishing, 2008.
- SOMMERVOGEL 1892** *Bibliothèque de la Compagnie de Jésus*, nouvelle édition, ed. Carlos SOMMERVOGEL SJ, Bruxelles–Paris, Alphonse Picard, 1892.
- SÖKEFELD 1999** Martin SÖKEFELD, *Debating Self, Identity, and Culture in Anthropology*, *Current Anthropology*, 40(1999), 417–445.
- SPRUNGER 1976** Keith L. SPRUNGER, *John Yates of Norfolk: the Radical Puritan preacher as Ramist Philosopher*, *History of Ideas*, 37(1976), 697–706.
- SPRUNGER 1986** Keith L. SPRUNGER, *Technometria: A Prologue to Puritan Theology*, *Journal of the History of Ideas*, 39(1968), 120–139.
- S. SÁRDI 2014** S. SÁRDI Margit, *Napló-könyv: Magyar nyelvű naplók 1800 előtt*, Attraktor, Máriabesnyő, 2014.

- STACHNIEWSKI 1991** John STACHNIEWSKI, *The Persecutory Imagination: The English Puritanism and the Literature of Religious Despair*, Oxford, Clarendon Press, 1991.
- STERN 1979** Virginia F. STERN, *Gabriel Harvey: His Life, Marginalia, and Library*, Oxford, Clarendon Press, 1979.
- STOCKING 1983** *Observers Observed: Essays on Ethnographic Fieldwork*, ed. George STOCKING, Madison, University of Wisconsin Press, 1983.
- STOCKING 1992** George STOCKING, *The Ethnographer's Magic. Fieldwork in British Anthropology from Tylor to Malinowski* = G. S., *The Ethnographer's Magic and Other Essays in the History of Anthropology*, Wisconsin, University Press, 1992, 14–15.
- SZ. KRISTÓF 1995** SZ. KRISTÓF Ildikó, *Istenes könyvek ördögös könyvek: Az olvasási kultúra nyomai kora újkori falvainkban és mezővárosainkban a boszorkányperek alapján = Folklor-műveltség a 18. századi Magyarországon*, szerk. SZILÁGYI Miklós, Bp., Akadémiai, 1995, 67–105.
- SZ. KRISTÓF 2002** SZ. KRISTÓF Ildikó, *A számoktól a (jogi) szövegekig: alfabetizációtörténet, olvasástörténet vagy kommunikációtörténet?*, Acta Papensia, 2(2002), 3–29.
- SZENTMÁRTONI SZABÓ 2012** SZENTMÁRTONI SZABÓ Géza, „*Romulidae Cannas*” avagy egy ál-Janus Pannonius-vers utóélete = *Convivium Pajorin Klára 70. születésnapjára*, szerk. BÉKÉS Enikő, TEGYEY Imre, Debrecen-Bp., Debreceni Egyetem, 183–194.
- SZILÁGYI 2014** SZILÁGYI Márton, *A költő mint társadalmi jelenség : Csokonai Vitéz Mihály pályafutásának mikrotörténeti dimenziói*, Bp., Ráció Kiadó, 2014.

- SZILÁGYI 2017** SZILÁGYI Márton, *Forrásérték és poétika: Kazinczy Ferencz: Fogságom naplója*, Bp., Reciti, 2017 (Irodalomtörténeti füzetek 177).
- TARNÓC 1978** TARNÓC Márton, *Erdély művelődése Bethlen Gábor és a két Rákóczi György korában*, Bp., Gondolat, 1978.
- TÁNCZOS 1996** TÁNCZOS VILMOS, *Keletnek megnyílt kapuja. Néprajzi esszék*, Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, KOMPRESS, 1996, 223–251.
- TILLY 1975** Charles TILLY, *The Rebellious Century 1830–1930*, London, J. M. Dent & Son, 1975.
- TIMKOVICS 1979** TIMKOVICS Pál, A „Pécsi Egyetemi Beszédek” szellemi háttere, ItK, 83(1979), 1–14.
- TODD 1992** Margo TODD, *Puritan Self-Fashioning: The Diary of Samuel Ward*, *Journal of British Studies*, 31(1992), 236–264.
- TÓTH 2004** TÓTH Zsombor, *A Heltai-galaxis. Írás/tudás, mentalitás és tradíció Heltai Gáspár történetírói munkásságában*, *Keresztény Magvető*, 110(2004), 407–428.
- TÓTH 2005** TÓTH Zsombor, *Hitvita és marginália. Megjegyzések a „(hit)vita antropológiájához.” = „Tenger az igaz hitrül való egyenlenségek vitatásának eláradott özöne...” Tanulmányok XVI–XIX. századi hitvitáinkról*, szerk., HELTAI János, TASI Réka, Miskolc, Miskolci Egyetemi BTK, Régi Magyar Irodalomtörténeti Tanszék, 2005, 175–197.
- TÓTH 2006** TÓTH Zsombor, *A történelmem terhe. Antropológiai szempontok a kora újkori magyar írásbeliség textusainak értelmezéséhez*, (Tanulmányok), Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 2006.

- TÓTH 2007** TÓTH Zsombor, *Usus Doctrinae: Cserei Mihály Praxis Pietatis olvasata = Medgyesi Pál redivivus. Tanulmányok a 17. századi prédikátor életművéről*, szerk. FAZAKAS Gergely Tamás, GYÓRI L. János, Debrecen, Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti Könyvtár, 2007, 45–79.
- TÓTH 2007a** TÓTH Zsombor, *A koronatanú: Bethlen Miklós. Az „Élete leírása magától” és a XVII. századi puritanizmus*, Debrecen, Kossuth Egyetemi Kiadó, 2007.
- TÓTH 2008** TÓTH Zsombor, *Egy kora újkori familiáris kapcsolat kérdései: Cserei Mihály esete gróf altorjai Apor Istvánval (1692–1703) = Acta Siculica 2008 – A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, szerk. KINDA István, Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum, Sepsiszentgyörgy, 2008, 309–318.
- TÓTH 2008a** Zsombor TÓTH, *From the Cradle to the Grave: Representations of Confessional Identity in Mihály Cserei’s Writings (1667–1647). A Case Study in Historical Anthropology*, Colloquia, 15(2008), 44–71.
- TÓTH 2008b** TÓTH Zsombor, *Hiányzó paradigmák? Módszertani megjegyzések a kontextualizáció kérdéséhez a régi magyar irodalomban*, Korunk, (19)2008, 38–50.
- TÓTH 2009** TÓTH Zsombor, *Liminalitás és emlékirat-irodalom: Bethlen Miklós esete = Szolgálatomat ajánlom a 60 éves Jankovics Józsefnek*, szerk. NYERGES Judit, CSÁSZTVAY Tünde, Bp., Balassi Kiadó, 2009, 448–457.
- TÓTH 2009a** TÓTH Zsombor *Cserei Mihály és élettörténetei (Esztanulmány) = Könyvek által a világ... Tanulmányok D. Nagy Anikó tiszteletére*, szerk. BÁNYAI Réka és SPIELMANN-SEBESTYÉN Mihály, Marosvásárhely, Teleki Téka Alapítvány, 2009, 403–426.

- TÓTH 2010** TÓTH Zsombor, *Pecchius Cisalpinus csodálatos szabadulásnak története. Írásantropológiai megjegyzések Cserei Mihály íráshasználatához = A fordítás kultúrája – szövegek és gyakorlatok*, szerk. GÁBOR Csilla, KORONDI Ágnes, Kolozsvár, Verbum Kiadó, 2010, 29–50.
- TÓTH 2010a** TÓTH Zsombor, *A familiáris Cserei Mihály és a végrendelkező Apor István konfliktusának két ismeretlen forrása*, *Lymbus*, 7(2009), 97–111.
- TÓTH 2010b** TÓTH Zsombor *The Homiletics of Political Discourse – Martyrology as a (Re)Invented Tradition in the Paradigm of Early Modern Hungarian Calvinism = Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe*, eds. Balázs TRENCSENYI, Márton ZÁSZKALICZKY, Leiden–Boston, Brill, 2010, 545–568.
- TÓTH 2011** TÓTH Zsombor, *A szerző neve...(t), Manupropria szignatúra vs. szerzőség egy familiáris viszony textuális dimenzióiban = Filológia és textológia a régi magyar irodalomban. Tudományos konferencia*, Miskolc, 2011. május 25–28, szerk. KECSKEMÉTI Gábor, TASI Réka, Miskolci Egyetem, 2012, 398–400.
- TÓTH 2011a** TÓTH Zsombor, *Egy kora újkori székelly fiatalember műveltsége: Cserei Mihály kiadatlan dialektika jegyzete 1684-ből = Acta Siculica 2011 – A Székely Nemzeti Múzeum Évkönyve*, Sepsiszentgyörgy, szerk. KINDA István, Kiadja a Székely Nemzeti Múzeum, 2011, 483–491.
- TÓTH 2012** TÓTH Zsombor, *Extra Hungariam non est? – Komáromi János törökországi experienciája = Identitás és kultúra a török hódoltság korában*, szerk. Ács Pál, Bp., Balassi Kiadó, 2012, 505–523.

- TÓTH 2013** TÓTH Zsombor, *Cserei hallgat... A kora újkori prédikáció befogadásának hermeneutikai és történeti antropológiai kérdései = A kora újkori prózai kegyességi műfajok rendszere és elmélete*, szerk. IMRE Mihály, *Studia Litteraria*, 52(2013), 166–188.
- TÓTH 2015** TÓTH Zsombor, *Kézírtos nyilvánosság a kora újkori magyar nyelvű íráshasználatban: medialitás és kulturális másság. Módszertani megfontolások*, *ItK*, 119(2015), 642–648.
- TÓTH 2016** TÓTH Zsombor, *Bethlen Miklós élettörténetének használata a kézírtos kultúrában, 1710–1858/60. Vázlat egy folyamatban lévő kutatás tanulságairól*, *ItK*, 120(2016), 279–298.
- TÓTH 2016a** Bethlen Miklós válogatott bibliográfia, bev., összeállította, TÓTH Zsombor, Bp., Reciti Kiadó, 2016.
- TÓTH 2016b**, TÓTH Zsombor, *Cserei olvas...: Írásantropológiai és olvasástörténeti megfontolások az ifjú Cserei Mihály íráshasználati habitusában (Esettanulmány) = Monokgráfia Tanulmányok Monok István 60. születésnapjára*, szerk. NYERGES Judit, VERÓK Attila, ZVARA Edina, Bp., Kossuth Kiadó, 2016, 692–699.
- TÓTH I. 1992** TÓTH István György *Jobbágys, hajdúk, deákok... A körmendi uradalom társadalma a 17. században*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1992.
- TÓTH I. 1996** TÓTH István György, *Mivelhog magad írást nem tudsz... Az írás térhódítása a művelődésben a kora újkori Magyarországon*, Bp., MTA Történettudományi Intézete, 1996.
- TÓTH I. 2002** TÓTH István György, *Alfabetizáció a XVII–XVIII. századi Magyarországon*, *Acta Papensia*, 2(2002), 29–36

- TÖRÖK 2011** TÖRÖK Zsuzsa, *Petelei István és az irodalom sajtóközege. Média és társadalomtörténeti elemzés*, Bp., Ráció Kiadó, 2011.
- TRENCSÉNYI 2010** *Whose Love of Which Country? Composite States, National Histories and Patriotic Discourses in Early Modern East Central Europe* ed., TRENCSÉNYI Balázs and ZÁSZKALICZKY Márton, Leiden–Boston, Brill, 2010.
- TRÓCSÁNYI 1973** TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdélyi kormányhatósági levéltárak*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1973.
- TRÓCSÁNYI 1980** TRÓCSÁNYI Zsolt, *Erdély központi kormányszata 1540–1690*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1980.
- TRÓCSÁNYI 1988** TRÓCSÁNYI Zsolt, *Habsburg-politika és Habsburg-kormányzat Erdélyben 1690–1740*, Bp., Akadémiai Kiadó, 1988.
- TÚRI 2014** TÚRI Tamás, *Spira Ferenc históriájának magyar és erdélyi recepciójáról*, Keresztény Magvető, 120(2014), 103–130.
- TURNER 1978** Edith TURNER, Victor TURNER, *Image and Pilgrimage in Christian Culture. Anthropological Perspectives*, New York, Columbia University Press, 1978.
- TURNER 1991** Victor TURNER, *The Ritual Process: Structure and Anti-Structure*, New York, Ithaca, 1991.
- VADAI 2015** VADAI István, *Párhuzamos életrajzok*, ItK, 119(2015), 820–858.
- VAN DER WEEL 2001** Adriaan VAN DER WEEL, *'The Communications Circuit Revisited'*, Jaarboek voor Nederlandse boekgeschiedenis, 8(2001), 13–25.

- VAN GENNEP 1991** Arnold VAN GENNEP, *Les Rites de Passage: Étude Systematique des Rites*, Paris, J. Picard 1991².
- VARGA–PINTÉR 2000**, VARGA Imre, PINTÉR Márta Zsuzsánna, *Történelem a színpadon: Magyar történelmi tárgyú iskoladrámák a 17–18. században*, Bp., Argumentum Kiadó, 2000.
- WARREN 2010** Jason Scott WARREN, *Reading Graffiti in the Early Modern Book*, Huntington Library Quarterly, 73(2010), 363–381.
- WATT 2001** Jeffrey R. WATT, *Choosing Death. Suicide and Calvinism in Early Modern Geneva*, Truman State University Press, Kirksville, 2001.
- WATT 2004** *From Sin to Insanity*, ed. Jeffrey R. WATT, New York, Cornell University Press, 2004.
- WILSON 2011** Emma Anette WILSON, *Ramus, Pedagogy and the Liberal Arts. Ramism in Britain and the Wider World* Farnham, Ashgate, 2011.
- WITTMANN 1999** Reinhard WITTMANN, *Gibt es eine Leserevolution am Ende des 18. Jahrhunderts? = Die Welt des Lesens. Von der Schriftrolle zum Bildschirm*, Hrsg. Roger CHARTIER, Guglielmo CAVALLO, Frankfurt am Main, Campus, 1999, 419–454.
- WOHL 1979** Robert WOHL, *The Generation of 1914*, Cambridge, Massachusettes, Harvard University Press, 1979.
- ZIM 2014** Rivkah ZIM, *The Consolations of Writing. Literary strategies of Resistance from Boethius to Primo Levi*, Princeton, University Press, 2014.
- ZUMTHOR 1972** Paul ZUMTHOR, *Essai de Poétique Médiévale*, Paris, Édition de Seuil, 1972.

NÉVMUTATÓ

- Ahnert, Ruth** 20, 47, 281
Amit, Vered 13
Ames, William *lásd* Amesius, Guilelmus
Amesius, Guilelmus 45, 46, 75, 86, 89, 96, 193, 224, 225, 234, 235, 236, 237
Angel-Ajani, Asale 14
Apácai Csere János 86, 88
Apafi Mihály, I. 33, 133, 141, 244
Apáti M. Miklós 86
Apor András Ferenc 313
Apor Farkas 119, 123, 126, 313
Apor Ilona 59, 119, 288, 309
Apor István 59, 60, 63, 65, 99, 107, 109, 110, 113–133, 145, 146, 195, 205, 223, 230, 249, 262, 264, 265, 266, 267, 283, 284, 287, 288, 294, 295, 307–321
Apor János 313
Apor Lázár 119, 123, 288, 313
Apor Péter 24, 60, 100, 104, 110, 117, 119, 126, 154, 249, 262–276, 289, 313
Aranka György 30, 31, 53, 303
Arisztotelész 90, 91, 92, 93, 94, 95, 148, 153
Árva Bethlen Kata 205, 300, 302
Augustinus, Aurelius 46, 235
Baker, David J. 135
Balassi Bálint 21, 22, 168, 169, 170, 261, 279
Balázs Mihály 41,
Bálint Sándor 213, 227
Balla Lóránt 213
Balló István 269
Baló József 122, 128, 130
Bán Imre 86
Bánffy György 30, 34, 35, 145, 263
Bánffy Klára 303
Barabás Péter 244
Barbier, Frédéric 20
Barthes, Roland 261
Bartók István 86, 88, 89, 91, 162, 209, 210
Basa Tamás 189
Basta, Giorgio 294
Bátai György 230
Báthori Gábor 294
Báthori Zsigmond 294
Baurmann, Jürgen 37, 57
Bayly, Lewis 172, 202
Benczik Samu 69
Benkő Ferenc 30
Benkő József 30, 31, 32, 33, 34, 36, 53, 303
Benkő Samu 30
Bethlen Elek 231, 232
Bethlen Farkas 177, 299, 303
Bethlen Gábor 120
Bethlen Gergely 99

- Bethlen István 23, 24
 Bethlen János 163, 299
 Bethlen Klára 298
 Bethlen Miklós 23, 24, 29, 31, 42,
 53, 55, 72, 74, 76, 79, 80, 84, 116,
 134–157, 184, 189, 206, 249, 294,
 295, 296, 297, 298, 299, 301, 303
 Bíró Sámuel 294
 Bíró Vencel 116, 119, 125, 129, 262
 Bitskey István 241
 B. Kis Attila 261
 Bocskai István 294
 Bod Péter 300, 302
 Boér István 115
 Bornemisza Péter 188
 Borosnyai Lukács János 95, 162,
 275
 Borosnyai, vízaknai pap 100
 Brad, Gregory 142
 Brams, J. 90
 Briggs, Asa 175
 Bruz Lajos 30
 Bruz László 30
 Bruz Mátyás 30
 Burke, Peter 175
 Buzinkai, Michael 83, 84, 88, 89,
 217, 219, 292
 Calvinus, Ioannes *lásd* Kálvin János
 Canfora, Luciano 282
 Cartesius, Renatus *lásd* Descartes,
 René
 Cavallo, Guglielmo 20
 Cavazza, Silvano 186
 Cellarius, Balthasar 153, 226,
 Cerquiglioni, Bernard 282,
 Certeau, Michel de 280, 281, 284
 Cerwonka, Allaine 49
 Chartier, Roger 20, 111, 173, 280,
 282, 283, 285, 289, 291
 Cicero, Marcus Tullius 218
 Clifford, James 261
 Coccejus, Johannes 95
 Cohen, Marcel 20
 Coleman, Simon 13
 Collins, Peter 13
 Crăciun, Ioachim 36, 53
 Crespín, Jean 142
 Cressy, David 131
 Csáky Árpád 267
 Csáky Károly 213
 Csapodi Csaba 69
 Csefkó Gyula 215
 Csepregi Turkovics Mihály 230
 Cserei Ádám 70
 Cserei Balas 106
 Cserei Éva 70
 Cserei Farkas 58, 107
 Cserei György 45, 47, 200, 287, 298
 Cserei János, Cserei Mihály apja
 42, 84, 89, 93, 113, 118, 119, 122,
 178, 223, 243, 244, 265, 283, 286,
 287, 295
 Cserei János, Cserei Mihály déd-
 nagyapja 93
 Cserei József 70, 246
 Cserei Judit 42, 178, 223
 Cserei Klára 75
 Cserei Krisztina 70, 75

- Cserei Mária 75
 Cserei Miklós 42, 93, 223
 Cserei Minyuska 70
 Cserei Zsigmond 61, 105, 115
 Cserei Zsuzsanna 75,
 Cserey Jánosné Zathureczky Emília 105
 Csete István 212, 213, 214, 218, 220, 221, 223
 Csokonai Vitéz Mihály 21
- Dániel Péter 225
 Darnton, Robert 19, 22, 28, 38, 43, 111
 Davies, Natalie Zemon 103
 Decius Barovius, Ioannes 247
 De Leemans, Pieter 90
 Descartes, René 95
 Dóczy Örs 162, 163, 321
 Dominkovits Péter 175
 Domján István 150, 184
 Donáth György 105, 107
 Donáth Mihály 107
 Dömötör Tekla 213
 Drexel, Jeremias 25, 26, 72, 73, 76, 77, 251, 252, 253, 254, 256, 257, 259
 Dukkon Ágnes 87
- Eisenstein, Elisabeth 20
 El Kenz, David 142
 Emich Gusztáv 26
 Engelsing, Rolf 44, 180
 Enyedi István 31, 53, 60, 230
 Enyedi Pál 31, 32, 53
 Epiktétosz 76
 Eutropius 226, 293
- Fabre, Daniel 20, 278, 280
 Fairburn, Miles 173
 Farkas Zsuzsanna 119, 120, 313
 Fazakas Gergely Tamás 9, 21, 29, 205
 Febvre, Lucien 20, 137
 Feingold, Mordechai 87
 Felsőzsuki Suki László 298
 Ferenczy Zoltán 17, 18, 35, 61, 100
 Flavius, Josephus 41, 50, 177, 242, 243, 245, 246, 247, 248, 277, 293
 Flemming, Juliet 47
 Főríz Gergely 9
 Foucault, Michel 261
 Foxe, John 142
 Fraunce, Abraham 92
 Fredericus Gotfridus Veronensis lásd Bethlen Miklós
 Freedman S., Joseph 87
- Gábor Csilla 213
 Gazda Mihály 129
 Geertz, Clifford 14, 111
 Ginzburg, Carlo 38, 173, 174, 175
 Goody, Jack 173
 Goulart, Simon 142
 Gönczi Lajos 95, 162, 163, 167
 Granatensis, Ludovicus 221
 Greenblatt, Stephen 81, 185, 187, 260
 Grotius, Hugo 143, 144, 153, 156
 Günther, Hartmut 37, 57
- Gyalogi János 218
 Gyáni Gábor 110, 114

Gyárfás István 115
Győri L. János 234, 236

Hahóti Tőke Ferenc 188
Hall, David 24
Haller János 116, 140
Haller László 205
Heltai Gáspár 93
Heltai Anna 93
Henter Ádámka 70
Henter Pál, Ajtai 75
Hochmeister, Márton 53
Hofer Tamás 47
Hong, Keelung 222
Horti István 141
Horváth János 188
Hoskins, Janet 47
Hotson, Howard 87
Howell, Wilbur Samuel 92
Hume, Lynne 14, 222

Ilies, Aurora 36, 53
Inees, Matthew 173

Jackson, H. J. 47
Jakab György 33
Jakó Zsigmond 95, 161
Jancsi (inas) 198
Janus Pannonius 151
Jardine, Lisa 92
Jástfalvi, Johannes 161
Jókai Mór 25, 26, 27
Jósika Imre 60
Josselin, Ralph 181

Kálnoki Ádám 110
Kálnoki Balinth 122, 133
Kálnoki Sámuel 80, 107, 124, 125,
129, 145, 249
Kálnoky Mihály 269
Kálvin János 44, 45, 50
Kantorowicz, Ernst 137, 140
Kapi Erzsébet 116
Kászoni János 39, 56, 64, 65, 75
Kazinczy Ferenc 21
Kazinczy Gábor 27, 268, 269, 270
Keckermann, Bartholomäus 89
Kecskeméti Gábor 220
Kemény Boldizsárné 100, 117
Kemény János 29, 31, 33, 53, 58
Kemény József 34, 35
Kemény Sámuel 33
Kempny, Marta 14
Kendefi János 60, 229, 230
Keresztúri Pál 179, 243
Keszeg Vilmos 211, 280
Kézdivásárhelyi Matkó István 174
Kibédi Péterfi Pál 303
Kis Ferenc 162, 163
King, John 241
Knapp Éva 213, 218
Knoop, Ulrich 37, 57
Kocsi János 178, 224
Koltai András 115
Komáromi Csipkés György 215
Komáromi János 25, 26, 72, 205,
206, 249, 252, 254, 259
Korda I. Zsigmond 313
Korda II. Zsigmond 119, 313
Kosáry Domokos 53

- Kovács Mária 251
 Kovásznai Péter 163
 Köleséri Sámuel 179
 Kőszeghy Péter 22, 261, 279
 Kun Ilona 45, 59, 70, 99, 117, 149, 189,
 190, 203, 204, 223, 233, 271, 287
 Kun István 59

 Laczkovits Emőke 213
 Lajos, II., magyar király 147, 227
 Lakó Elemér 120, 298
 Laskai János 31, 53
 Lázár András 288
 Lázár Borbára 288
 Lepore, Jill 173
 Lestocoquoy, Jean 137
 Letenyei Pál 163
 Levi, Giovanni 103, 107, 109, 131,
 173, 187
 Lipsius, Justus 143, 153, 250
 Literati, Andreas 164
 Literati, Stephanus 164
 Love, Harold 290, 302
 Lukácsy Sándor 213

 Maccovius, Johannes 224
 MacDonald, Michael 185, 186, 187,
 188, 197
 MacDonald, Nancy 47,
 MacFarlane, Alan 103, 181
 Maczák Ibolya 241
 Makkai László 103
 Malkki, Liisa H. 49,
 Mannheim Károly 102, 103, 105, 110
 Marosszéki Káli Kun Mihály 99

 Martin, John 185
 Marton József 128
 Martonfalvy Imre 65
 Matskási Boldisár 99
 McClendon, Muriel 185
 McKenzie, D. F. 20
 McKitterick, David 20
 Mead, Margaret 112
 Medgyesi Pál 45, 90, 151, 172, 183,
 185, 201, 206, 207
 Melhuus, Marit 13
 Menocchio 38
 Messerschmidt, Donald A. 14, 222
 Mihály, II., havasalföldi fejedelem
 294
 Mikes Kelemen 26, 149, 206
 Mikes Mihály 107
 Mikó Ferenc 31, 53, 247, 293, 294
 Mikó Imre 30
 Mitchell, Jon. P. 13
 Molnár Attila 184, 188, 189, 190
 Mommsen, Hans 102
 Monok István 95, 161
 Muir, Edward 173
 Mulcock, Jane 14, 222

 Nádudvari Péter 46, 234, 235, 236, 237
 Nagy Borbára 288
 Nagy Menyhárt 288
 Nagyari József 143, 151
 Naláczi István 141
 Nánási András 190, 255
 Narayan, Kirin 14, 222
 Némethy Lajos 212
 Neumer Katalin 175

- Nyíri Kristóf 173
- Ong, Walter J. 86, 173
- Ottaway, Susanah 78
- Ovidius, Publius Naso 250
- Ozment, Steve 108, 196
- Ősz Sándor Előd 44
- Pápai Páriz Ferenc 41, 45, 71, 178,
179, 230, 231, 232, 235, 243
- Papp Kinga 29
- Pataki Sámuel 30, 35
- Pázmány Péter 221
- Pecchius Cisalpinus 73, 240–260
- Peignot, Jérôme 20
- Pekri Lőrinc 60, 100, 117
- Peltonen, Matti 173
- Pénzes Tibor Szabolcs 89
- Perkins, William 96, 193, 236
- Petelei István 35
- Péter Katalin 196
- Petki István 108
- Pintér Márta 225
- Platón 148
- Pollard, A. W. 253
- Pomeroy, Ralph S. 92
- Poni, Carlo 173
- Prosperi, Adriano 186
- Puffendorf, Samuel von 143, 153
- Rabus, Ludwig 142
- Rainoldi, Johannes 161
- Rákóczi Ferenc, II. 67, 75, 124, 125,
135, 137, 151, 206, 254
- Ramée, Pierre de la lásd Ramus,
Petrus
- Ramus, Petrus 83–97, 217, 218, 292
- Ranson, Jean 38
- Ráskai Lea 279
- Redgrave, G. R. 253
- Rétyi Péter 89
- Revel, Jacques 111, 114, 173
- Ricoeur, Paul 261
- Richards, Jennifer 21
- Rimay János 170
- Rosaeus, Alexander 162
- Rosalind, Thomas 173
- Roseman, Mark 102
- Rosenstein, Roy 281
- Róth András Lajos 161
- Rousseau, Jean Jacques 38
- Rozgonyi János 163
- Rozsnyai Dávid 31, 53, 80
- R. Várkonyi Ágnes 26
- Sámbár Mátyás 174
- Sanford, Victoria 14,
- S. Sárdi Margit 29, 30, 35, 36, 181
- Sár-Pataki Mihály 230
- Schonaeus, Cornelius 44, 50, 162,
163, 164, 165, 166, 167
- Schurink, Fred 21
- Seau, Johann Friedrich 132
- Segalen, Martin 103
- Seneca, Lucius Annaeus 230, 250
- Séra István 105
- Severus, Sulpitius 178
- Sewell, William Jr. 111, 114
- Sharpe, Kevin 20

- Sherman, H. William 44
 Shokeid, Moshe 222
 Sike, Henry 25
 Sipos Gábor 162, 165, 168
 Smith, D. Anthony 135
 Sommervogel, Carlos SJ 253
 Sökefeld, Martin 261
 Sövényházi Márta 279
 Spiera, Francesco 186, 187, 188,
 192, 228, 256
 Sprunger, Keith L. 89, 90
 Stachniewski, John 186, 195, 196, 197
 Stern, Virginia F. 47
 Stocking, George 13, 14, 222
 Stuart Jakab, I. 135
 Sylvanus, Martinus *lásd* Szilágyi
 Tönkő Márton
 Sym, John 186
- Szabó Károly 34, 35
 Szádeczky Lajos 25, 41, 68, 69, 72,
 119, 125, 129, 172, 269, 274, 285
 Szalárdi János 31, 53
 Szalay László 23, 24,
 Szathmári Pap János 83, 95, 97,
 217, 218, 291
 Szathmári Pap Mihály 25, 30
 Szatmári Pap Zsigmond 292
 Száva Mihály 126
 Száva Sándor 75, 247
 Szécsi Gábor 173
 Szegi Gábor, Hidegvizi 75
 Székely Mózes 294
 Széki Zsuzsanna 70, 285, 286, 287
 Szenci Molnár Albert 42, 178, 214, 243
- Szentmártoni Szabó Géza 151
 Szigeti József 86
 Szilágyi Márton 21
 Szilágyi Tönkő Márton 266
 Szilasi László 261
 Sz. Kristóf Ildikó 175
 Szócsné Gazda Enikő 213
 Szőnyi Nagy István 228, 229, 230
 Szőnyi Sámuel 24, 273, 274, 290, 303
 Szulejmán, I. 147
- Tacitus, Publius Cornelius 321
 Tamás Attila 241
 Tánczos Vilmos 213
 Tarnóc Márton 220
 Tarpai Szilágyi András 89
 Tatrosi Mihály 153
 Teleki Mihály 29, 59, 63, 99, 106,
 145, 146, 253, 283
 Terentius, Publius 163
 Thavonat, Albert Ludwig 116, 132
 Thököly Imre 41, 59, 72, 105, 106,
 135, 151, 205, 206, 253, 254
 Tilly, Charles 102
 Timkovics Pál 93
 Titelmann, Franciscus 93, 94
 Todd, Margo 185, 188
 Tofeus Mihály 152
 Toldalaghi Mihály 80
 Tolnai Dali János 86
 Tóth Ernő 33
 Tőke Ferenc 188
 Török Zsuzsa 9, 35
 Trencsényi Balázs 135
 Trócsányi Zsolt 116

Tsepregi Turkovitz Mihály 96	Ward, Samuel 188
Tsernátoni Pál 86, 92	Warren, Jason Scott 21, 40, 47
Túri Tamás 186	Wass Dániel 24, 25, 273, 290
Turner, Victor 101, 109, 248, 249	Watt, Jeffrey R. 186
	Weber, Max 189
Vadai István 261, 279	Wellenstein, Johann Hannibal
Van der Weel, Adriaan 22	Frh. von 67
Van Gennep, Arnold 101, 108, 111,	Wilson, Emma Anette 87
131, 187, 248	Wittmann, Reinhard 44
Varga Imre 225	
Vergilius, Publius Maro 250	Zeyk Mózes 75
Vizaknai Briccius (Beretzk) György	Zim, Rivkah 40
30, 226	Zrínyi Ilona 206
Vízkelethy/Vizköleti Pater <i>lásd</i>	Zrínyi Miklós 26, 27
Csete István	Zumthor, Paul 281
Vizsolyi Péter 226	
	Zsámboki János 74
Ward, Joseph 185	Zsigmond magyar király 106